

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова**

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

**Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады**

ВЕСТНИК ПГУ

**Филологическая серия
Издается с 1997 года**

№ 4 (2018)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОО постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленностьпубликация материалов в области лингвистики
и языкознания**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,
ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
 Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
 Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
 Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
 Казимирова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
 Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
 Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
 Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*
 Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ**Абдуов М. И., Абдуова Н. М.**

Лиро-эпостық жырлардағы көне наным-сенім көріністері12

Абжаппарова Б. Ж., Кенжебай Б.

Жапон тіліндегі кірме сөздердің тарихы мен кейбір ерекшеліктері22

Әділбек Л. Н., Емқұлова З. А., Райымбекова А. Т.

Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған көркем әдеби шығармалардың лингвомәдени аспектісі31

Акынова Д. Б.

Қазақстандық оқытушылар арасындағы код ауысымы мәселесі42

Байбатырова А. А., Жарқынбекова Ш. К.

Орыс тілінде жазылған академиялық дискурстың риторикасы: лингвистика ғылыми мақалаларда білімді ұсыну стратегиялары53

Гусейнова Э. А.

Контекстіндегі өзгерістердің және олардың прагматикалық талдауының мәні65

Жамбаева Ж. Ә.

Концепттердің құрылымдық бөліктері және олардың вербалдану жолдары74

Ерсултанова Г. Т., Сейдуллаева А. Х.

Шетел тілін оқытуда студенттердің оқылым дағдысын дамытудың маңыздылығы86

Жанұзақова Қ. Т., Нурсали А. Б.

Қазіргі тарихи романдардағы ұлттық идея мен таным мәселесі (Қабдеш Жұмаділов «Дарабоз» роман-диалогиясы бойынша)95

Жұмабекова Г. А.

Сәкен Иманасов көсемсөзі: заман және замандас бейнесі102

Жұмабекова Г. А.

Дидахмет Әшімхан көсемсөзіндегі ұлттық психологизм иірімдері112

Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

Мәшһүр Жүсіп – сөз шебері120

Зейнулина А. Ф., Ибраева А. Т.

Қазақ әдебиеттану ғылымының темірқазығы129

Канапьянов К. Н., Сапарғали Ә., Нурпеисов К., Исин Д.

Копеев поэзиясын аудару кезіндегі қиындықтар139

Киынова Ж. К., Каримова Б. С.

Орысша-қазақша аударма сөздіктердегі стилистикалық маркіленген архаизмдерді семантикалануының амалдары152

Қанабекова М. Қ.

Қазақ тілтанымындағы лингвистилистикалық зерттеулердің заманауи аспектілері163

Қасымова Ә. Ә.

Қазақ және түрік тілдеріндегі рақмет, алғыс білдіру
этикетіне қатысты қалып сөздердің лингвомәдени сипаты173

Космуратов А. У., Тукмирзаева А. А.

Сөйлеу әрекетінің ауызша формасының ерекшеліктері.
ауызша сөйлеу белсенділігі айтылуға оқыту нысаны ретінде181

Куратова О. А., Койтасова Г. А.

Жоғары оқу орындарындағы тілдік емес факультеттерде
кәсіби бағытталған шет тілін оқыту188

Курманова З. К.

Көптілділік білім берудің лингвистикада қалыптасуы199

Курумбаева М. Е.

Жарнама мәтінінің түрлері және
прагматикалық-лингвистикалық ерекшеліктері207

Личман Е. Ю., Жанайхан Е.

Қазақ киіз үйін сәндік-қолданбалы безендіру
дәстүрінде, білдекті кескіндеменің көзі ретінде қолдануы215

Личман Е. Ю., Мелехова К. А.

«Дала» көркем әдебиетінің кеңістік туындылары және кескіндемелері224

Мамедова Э. Э.

Апага-ның қазіргі заманғы және заманауи
мерзімдері мен жарияланымдары233

Мұсатаева М. Ш., Қожахметова А. С.

Құндылықтар жүйесі адам санасының
атрибуты ретіндегі тілдік объективациясы243

Муқатаева А. А.

Қазіргі әдеби ертегі дискурсының постмодернистік поэтикасы252

Омарова С. К., Айкенова Р., Искакова Ж. М., Орманова А. А.

Лексикалық мағынаның денотативтік және сигнификативтік аспектілері ..260

Попович О. А., Ташимханова Д. С.

Тілдік бірліктерді жүктеудің логикалық ұстанымдар мәселелері туралы ..271

Самуратова Т. К.

Ұлттық өнер – халықтың рухани бәйтерегі283

Сейітова Ш. Б.

Кейбір этноатаулардың ақпараттық уәжі
(Шығыс Қазақстан аймағы материалдары негізінде)292

Селиверстова Ж. Б.

Г. Д. Гребенщиковтың мәтініндегі «Сібірдің» концептуалдық белгілері:
«Күнді Түркістаннан Полярлық Шеңберге дейін»301

Тулегенов Т. М.

Ағылшын тіліннің синонимдік ресурстары (О. Уайльдтың
«Портрет Дориана Грея» атты романының негізінде)310

Тұрымбетова Ж. А.

Көшпелі иөрүк ақындарының шығармашылығында дәстүр үндестігі320

Хан Н. К., Молгаждарова С. М.

Үштілділік – студенттердің көптілді тұлғасын қалыптастыру негізі331

Шаймарданова С. К.

И. Ильф және Е. Петровтің «Золотой теленок» атты
романындағы күрделі синтаксистік тұтастықтардың талдауы338

Шахметова Н. А., Бекбосынова А. Х.

Қазіргі лингвистиканың көпбағыттылығы жайлы352

Авторларға арналған ережелер.....361

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуов М. И., Абдуова Н. М.	
Картины древних верований и убеждений в лиро-эпических поэмах	12
Абжаппарова Б. Ж., Кенжебай Б.	
История и некоторые особенности заимствованных слов в японском языке	22
Адилбек Л. Н., Емкулова З. А., Райымбекова А. Т.	
Лингвокультурологический аспект художественного перевода с английского языка на казахский язык	31
Акынова Д. Б.	
Вопросы кодового переключения среди казахстанских преподавателей	42
Байбатырова А. А., Жаркынбекова Ш. К.	
Риторика русскоязычного академического дискурса: стратегии представления знаний в научных статьях по лингвистике	53
Гусейнова Э. А.	
Значение изменений в контексте и их прагматического анализа	65
Джамбаева Ж. А.	
Структурные составляющие концепта и способы его вербализации	74
Ерсултанова Г. Т., Сейдуллаева А. Х.	
Важность развития навыков чтения у студентов при обучении иностранного языка	86
Жанузакова К. Т., Нурсали А. Б.	
Проблема национальной идеи и знаний в современных исторических романах (по роману К. Жумадилова «Дарабоз»)	95
Жумабекова Г. А.	
Публицистика Сакена Иманасова: эпоха и образ современников	102
Жумабекова Г. А.	
Глубина национального психологизма в публицистике Д. Ашимхана	112
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н.	
Машхур Жусип – мастер слова	120
Зейнулина А. Ф., Ибраева А. Т.	
Яркая звезда науки казахского литературоведения	129
Канапьянов К. Н., Сапаргали Э., Нурпеисов К., Исин Д.	
Трудности переложения поэзии Копеева в свете теории непереводимости	139
Киынова Ж. К., Каримова Б. С.	
Способы семантизации стилистически маркированных архаизмов в русско-казахских переводных словарях	152
Канабекова М. К.	
Современные аспекты лингвостилистических исследований в казахском языкознании	163

Касымова А. А.	
Лингвокультурологическая характеристика этикетных языковых единиц формулы благодарства в казахском и турецком языках	173
Космуратов А. У., Тукмирзаева А. А.	
Особенности устной формы речевой деятельности. Устная речевая активность как объект обучения произношению	181
Куратова О. А., Койтасова Г. А.	
Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах ВУЗОВ	188
Курманова З. К.	
Развитие теории полилингвального обучения в лингвистике	199
Курумбаева М. Е.	
Типы рекламного текста и его прагматическо-лингвистические особенности	207
Личман Е. Ю., Жанайхан Е.	
Традиции декоративно-прикладного убранства казахской юрты как источник произведений станковой живописи	215
Личман Е. Ю., Мелехова К. А.	
Концепт «Степь» как основа художественного пространства произведений поэзии и живописи	224
Мамедова Э. Э.	
Современность и современники в прозе и публицистике Анара	233
Мусатаева М. Ш., Кожаметова А. С.	
Языковая объективация системы ценностей как атрибута человеческого сознания	243
Мухатаева А. А.	
Поэтика постмодернизма в дискурсе современной литературной сказки	252
Омарова С. К., Айкенова Р., Исакова Ж. М., Орманова А. А.	
Денотативные и сигнификативные аспекты лексического значения	260
Попович О. А., Ташимханова Д. С.	
К вопросу о логических принципах классификации языковых единиц	271
Самуратова Т. К.	
Национальное искусство – духовное наследие народа	283
Сейитова Ш. Б.	
Информационные жалобы некоторых этноназваний (По материалам Восточно-Казахстанской области)	292
Селиверстова Ж. Б.	
«От солнечного Туркестана до Полярного круга»: концептуальные признаки Сибири в тексте Г. Д. Гребенщикова	301
Тугеенов Т. М.	
Синонимические ресурсы английского языка (На материале романа О. Уайльда «Портрет Дориана Грея»)	310
Турумбетова Ж. А.	
Гармония традиции в произведениях кочевых поэтов Йорюков	320

Хан Н. К., Молгаждарова С. М.Трехязычие – основа формирования
полиязыковой личности студента331**Шаймарданова С. К.**Анализ сложных синтаксических целых (ССЦ)
в романе И. Ильфа и Е. Петрова «Золотой теленок»338**Шахметова Н. А., Бекбосынова А. Х.**

К вопросу о полипарадигмальности современной лингвистики352

Правила для авторов361

CONTENT**Abduov M. I., Abduova M.**

Legends of ancient beliefs in lyric-epic poems12

Abzhapparova B. Zh., Kenzhebay B.

History and some features of loanwords in Japanese22

Adilbek L. N., Emkulova Z. A., Rayimbekova A. T.Linguo-cultural aspect of literary translation from the English language
into the Kazakh language31**Akynova D. B.**

Issues of code-switching among Kazakhstani lecturers42

Baibatyrova A. A., Zharkynbekova Sh. K.The rhetoric of the Russian language-based academic discourse:
the moves for presenting knowledge in linguistics research articles53**Guseinova E. A.**

Meaning changes in the context and their pragmatic analysis65

Jambayeva Zh. A.

Structural components of the concept and ways of its verbalization74

Yersultanova G. T., Seidullayeva A. Kh.

The importance of developing reading skills while teaching foreign language ..86

Zhanuzakova K. T., Nursali A. B.The problem of national ideology and modernization in the modern
historical novels (On the novel by K. Jumadilova «Daraboz»)95**Zhumabekova G. A.**

Publicism of Saken Imanasov: the era and image of contemporaries102

Zhumabekova G. A.

The depth of national psychology in the journalism of D. Ashimkhan112

Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N.

Mashkhur Zhussip – master of the word120

Zeynulina A. F., Ibrayeva A. T.

Bright star of science of the Kazakh literature129

Kanapianov K. N., Sapargali A., Nurpeisov K., Isin D.

Difficulties of the translation in Kopeev's creativity139

Kiynova Zh. K., Karimova B. S.The ways of semantizing stylistically marked archaisms
in Russian-Kazakh translation dictionaries152**Kanabekova M. K.**

Modern aspects of linguastylistic researches in the Kazakh language163

Kassymova A. A.Linguistic and cultural characteristics of etiquette linguistic units
of the thanksgiving formula in Kazakh and Turkish173

Kosmuratov A. U., Tukmirzayeva A. A.

Features of the oral speech activity. Oral speech activity as an object of learning pronunciation181

Kuratova O., Koitasova G.

Professionally-oriented foreign language teaching at non-linguistic faculties of universities188

Kurmanova Z. K.

Development of multilingual education theory in linguistics199

Kurumbayeva M. E.

Types of advertising text and its pragmatic-linguistic features207

Lichman Ye. Yu., Zhanaykhan E.

Traditions of the decorative-applied furnishing of Kazakh yurt as a source of works of easel painting215

Lichman Ye. Yu., Melekhova K. A.

«Steppe» concept as a basis for artistic space of poetry and painting works224

Mammadova E. E.

Modernity and contemporary people in prose and publicist works by Anar233

Mussatayeva M. Sh., Kozhakhmetova A. S.

Language objectivization of the value system as an attribute of human consciousness243

Mukhatayeva A. A.

The poetics of postmodernism in the discourse of modern literary fairy tales252

Omarova S. K., Aikenova R., Iskakova Zh. M., Ormanova A. A.

Denotative and significative aspect of lexical meaning260

Popovich O. A., Tashimhanova D. S.

The question of logical principles for classification of language units271

Samuratova T. K.

National art is a spiritual heritage of the people283

Seitova S. B.

Information complaints of some ethnic names (Based on the materials of the East Kazakhstan region)292

Seliverstova Zh. B.

«From sunny Turkestan to Polar Circle»: conceptual features of «Siberia» in the text of G. Grebenshchikoff301

Tulegenov T. M.

Synonymic resources of English language (based on material of «The Picture of Dorian Gray» by O. Wilde)310

Turymbetova Z. A.

Harmony of tradition in the creations of the nomadic poets of Yoruk320

Khan N. K., Molgazhdarova S. M.

Trilingualism at the basis of multilingual student personality formation331

Shaymardanova S. R.

Analysis of two complex syntactic entires in «Golden Calf» novel by I. Ilf and E. Petrov338

Shakhmetova N., Bekbosynova A.

On the question of the polyparadigmality of modern linguistics352

Rules for authors361

М. И. Абдуов¹, Н. М. Абдуова²

¹ф.ғ.д., декан, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

²гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹abduov_m@mail.ru, ²nazilya_abduova@mail.ru

**ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ
КӨНЕ НАНЫМ-СЕНІМ КӨРІНІСТЕРІ**

Мақалада қазақ фольклорлық шығармаларындағы лиро-эпостық жырлардың таным-табиғатын ашу арқылы көне дәуірде пайда болған наным-сенімдердің қызметі көрсетілген. Ерте заманда халық табиғат құбылыстарның адам санасына сия қоймайтын әрекеттерін ерекше қабылдап, оларға түрлі нанымға байланысты атаулар да берген. Сонымен қатар, сондай құбылыстардың адамзатқа тигізер әсерін аңғарта отырып, әр түрлі халықтық туындыларда қолданатын болған. Мұндай сипаттарға кеңінен ие болған шығармалар лиро-эпостық жырлар. Оған бірден-бір себеп аталмыш мұралар негізінен белгілі бір оқиға желісіне құралатындығында жатыр. Осындай сюжетті туынды болғандықтан түрлі наным-сенімдердің қолданылу аясын еркін пайдаланып отырған. Мұндай наным-сенімдерге отқа, суға, жалғыз ағашқа, күнге табынулар жатады. Лиро-эпостық жырлардың басым бөлігі XVIII ғасырдың туындылары болғанымен оларда ислам дініне байланысты шаригат көріністері молынан қолданылғанымен халықтың күнделікті тұрмысында пайдаланылып, дәстүрге айналып кеткен көне наным-сенімдер де исламдық наныммен үндесіп өзінің тиісті орындарын тапқан. Мақалада осы қолданыстардың мәні мен маңызы үйлесімділікте қолданылуы нақты мысалдар мен тиісті дәлелдемелерді келтіре отырып берілген.

Кілтті сөздер: діни сенім, ұлттық фольклор, типологиялық сарындар, архаикалық жырлар, халық мұрасы, лиро-эпостық жыр, көркем туынды, мифтік сенім.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының ауыз әдебиеті мұраларына назар аударсақ сан-салалы жанрларға шығарылған туындылардың барлығында бірдей қолданысқа түскен ортақ ерекшеліктерді аңғаруға болады. Бұл шығарманың композициясынан бастап көркемдік саласындағы айшықтау мен ажарлауға ұйқастағы үндес келген иірімдерге дейін көрініс береді. Бұдан туындайтын ой фольклорлық мұралардың қай-қайсысы болмасын бірімен бірі тұрақты түрде сабақтасып жататындығын аңғартады.

Солардың арасында күні бүгінге дейін жан-жақты зерттеле қоймаған бір құбылыс діни наным-сенімдердің қолданылуы. Бұл саланың өзін шартты түрде екі түрлі топқа жүйелеуге болады. Алғашқысын, көне ұғымдағы наным-сенімдер дейміз. Бұған ислам дәуіріне дейінгі кезеңдегі тотемдік сенімдер, түрлі жаратылыс құбылыстарына табыну сенімдері жатады. Ал, екіншісіне, исламға қатысты наным-сенімдерді айтуға болады. Ислами сенімдер ұзақ ғасырлардың бойына ұлттық дәстүр мен тікеле байланысқа түсіп, халықтың болмысымен біте қайнасып, біртұтас дүниеге айналып кетті. Кез-келген туындының бірнеше варианттарының болуы қалыпты жағдай. Өйткені, ұзақ жылдардың аясында көптеген айтушының елегінен өткеннен кейін әркім өз тарапынан өзгерістер енгізуінің арқасында желісі бір, бірақ, детальдық қолданыстары әртүрлі болатын көпнұсқалы шығармалар пайда болады. Бұл құбылыс жалпы фольклор деп аталатын саланың дамуына белгілі бір деңгейде әсер ететіндігі ақиқат. Зерттеуші ғалым С. Қасқабасов: «Қазақ фольклоры – мұхит десек, аталмыш жыр сол мұхитта жүзіп жүрген керемет айзберг секілді ұлттық эпосымыздың арасынан айрықша оқшауланып тұрады. Қазақ халық әдебиетінің бір де бір шығармасы мұншалықты елге кең тарамаған. Әзірше қолда бар деректер бойынша оның қазақша және орыс тілінде хатқа түскен 33 нұсқасы бар екендігі анықталып отыр. Соған қоса бұл жыр – ұлттық фольклорымыздың қағаз бетіне ертерек түскен үлгілерінің бірі» [1, 10] деп атап көрсеткен болатын. Міне осындай сан-салалы нұсқалардың мазмұнында діни сенімдер түрліше қолданыста көрініс берген. Кейбір варианттарда исламдық сипат басымдылық танытса, енді бір бөліктерінде көне наным-сенімдер де жақсы көрініс тапқан. Нақтырақ айтсақ «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қаз Жібек» жырларында исламға дейінгі діни сенімдер қолданылуы жағынан исламдық нанымдардан қалыспайды. Ал, «Болат – Жанат», «Құлқаныс – Зеберше», «Асылбек пен Гүлжахан» дастандарында исламдық сенімдер басым болып келеді. Бұл көрініс бір жағынан алғашқы топтағы шығармалардың ертерек кезеңде нақтырақ айтқанда, XVI–XVII ғасырларда, ал, соңғылары кейінірек XIX ғасырда өмірге келген деген пікірді қуаттайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жер бетіндегі халықтардың діни наным-сенімдері өте көне дәуірден бастау алады. Оны тап басып, нақталап айту мүмкін емес. Ал көркем туындылардағы діни сенімдердің қолданысы сол кездегі халықтың талап тілегіне сай өмірге келген құбылыс.

Қаһармандық жырларда жиі кезігетін оқиға иірімі жастары егделеген ерлі-зайыптылардың құдайдан бала сұрауы. Осы тұста түрлі әулиелерге жалбарыну мотиві көрініс береді. Және нәтижесінде сол әулиелердің арқасында нәрестелі болады. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында Байбөрі мен Аналық әулиелерді аралап жүріп, басына түней жүріп бала тілейді. Мысалы:

Мақұл десем алғаным,
Алаша төсек салғаным,
Әзіреті Сұлтанға,
Екеуміз де баралық,
Әулие қылса керемет,
Болар ма екен жаңалық, – [2, 227].

Мұндағы Әзірет Сұлтан деп отырғаны Қожа Ахмет Яссауи. Яғни, кезінде әулиелердің әулиесі Қожа Ахмет Яссауи қиналғандарға жәрдем береді деген сенім болған. Сондай-ақ, келесі бір жиі кезігетін әулие Баба Түкті Шашты Әзиз. Аталмыш жырда оның бейнесі былайша суреттеледі:

Сексен сегіз серулер,
Тоқсан тоғыз машайық,
Бәрінің көңілін қимады,
Менің атым Шашты Әзиз,
Қыламын десең ықылас,
Жарылқады жаратқан,
Ей, бейшара, көзінді аш!
Ұлыңның аты Алпамыс,
Қызыңның аты Қарлығаш, – [2, 233].

Осындай көнеден қалыптасқан діни сенімдердің көрінісі лиро-эпостық жырларда да айқын аңғарылады. Әрине, жалпы фольклорда лиро-эпостық жарлардың да өзіне тән айрықша орны бар. Ондай мұралардың да оқиғасы халықтың жадында сақталып келген. Сондай-ақ, жастарға беретін тәрбиелік мәні де ерекше. Ұлттық мұраларды зерттеп жүрген С.Сәкенов былай дейді: «Халық жадында жақсы сақталған оқиғаларды баяндау мақсатында дүниеге келген тарихи жырларды шығарушылардың немесе айтушылардың көп жағдайда, болған жайтты сол қалпында өзгеріссіз баяндап бере салмай, берісі қазақ, арысы түркі-монғол, тіпті әлем эпосында қайталанып келіп отыратын типологиялық сарындарды пайдалануға баса ден қоюының сыры

архаикалық жырлардан бастап, бертінгі замандағы эпос нұсқаларының барлығы да бір ғана мақсатты, атап айтқанда, халықтың ең биік асыл мұратын эстетикалық тұрғыдан уағыздауды көздегендігіне жатыр. Ол асыл мұратының ел тәуелсіздігін қорғау, жастарды отансүйгіштік рухта тәрбиелеу екенін қазақ халқының эпикалық мұрасының кез келген үлгісінің ел намысын қорғау жолында басын қатерге тіккен айтулы тұлғалардың ерлігін дәріптеу мақсатында шығарылғандығынан да аңғаруға болады. Қазақтың батырлық жырларында ғана емес, лиро-эпосқа жатқызылатын «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Қыз Жібек», т.с.с. жырларында да жырдың бас, яғни, жағымды кейіпкері ең алдымен батыр, ал, олардың көздеген ниетіне жетуінің бірден-бір жолы жанқиярлық ерлік пен жұрттан асқан қайрат болуы – бұл қорытындымыздың дұрыстығына дәлел» [3, 59].

Сонымен қатар, басты кейіпкердің жанында көзге көрінбейтін, елес тұрғысында байқалатын ғайыби бейне қоса жүреді. Осы тұрғыдан алып қарағанда зерттеу объектісіне айнала қоймаған, бірақ, көптеген халықтық туындыларды кездесіп отыратын бір бейне бар. Ол – пір тұтқан кейіпкер. Пір сөзі бағынудың, табынудың сипатын беріп тұрады. Ол басты кейіпкер үшін ерекше тұлға, өзгелерден өзгеше әулие тәрізді жан. Ақын Жамбыл Жабаев өзінің ұстазы Сүйінбай туралы:

Менің пірім Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйнбай, – [4, 93].

деп оны ерекше құрмет тұтқан. Яғни, пір сөзін қолдану өте көне дәуірде қалыптасып, халықтық мұраларда кеңінен тараған көне діни сенімге жататын қолданыс болып табылады. Мәселен, «Болат – Жанат» деп аталатын дастанда алысқа аттанып бара жатқан саудагер өзінің өте құрмет тұтатын сыйлайтын досына үй ішін, балларын тапсыра отырып, балаларына өсиет айтады:

Ұлым, қызым – шырыным,
Тілінен шықпа піріңнің.
Жасынан әдеп үйренсең,
Өркімнен озар ілімің.
Не десе пірің қабыл гөр,
Болат пен Жанат құлының, – [5, 19].

Бұл жыр жолдарында пір ретінде айтылып отырған кәдімгі адам. Ерекшелігі өзгелерден қадыры саудагердің алдында жоғары. Сондықтан, дәрежесін жоғарлатып айтып отыр.

Ал, «Қыз Жібек» жырында пір сөзінің астары ерекше ашылып көрсетілген. Мысалы:

Сөзді сөзге ап келетін,
Күйгенімнен жапсырдым.
Кетер болсаң мен сені,

Аллаға әуел қарағым,

Екінші пірге тапсырдым! [2, 575]

Жыр жолдарына назар аударсақ пір біріншіден, сыйынатын құбылыс, бірақ, жаратушы емес екінші орында тұр. Олар кімдер? Мұны сол жырдың өзінен табамыз.

Көл иесі Қамбар-ау,

Жол иесі Қамбар-ау,

Қарағыма көз сал-ау,

Рахым қылсаң құдай-ау,

Сенен өзге кім бар-ау [2, 575].

Яғни, мұнан туындайтын ой көне дәуірде қазақ халқы әрбір жаратылыстың иесі бар деп есептеген. Тіпті, үй жануарларының да қараушысы бар, олар әрі қорғаушы, әрі киелі жандар. Мәселен, қойдың пірі Шопан ата, сиырдың пірі Зеңгі баба, түйенің пірі Ойсыл қара тағысын тағылар. Сол тәрізді түрлі әрекеттердің де пірі болады. Осындай наным-сенімдерді жырдың бойынан тағы да кезіктіреміз:

Ғашықтардың пірі едің,

Ләйлі – Мәжнүн сәруар-ау,

Ғашықтардың сәруары,

Зылиха, Жүсіп пайғамбар.

Әйілдің пірі Бибі Фатима,

Баламды сізге тапсырдым [2, 575].

Міне, қаншама пірлердің бар екендігін аңғаруға болады. Бұл әрине көнеден келе жатқан наным-сенімнің сұрыпталып, заман ағымына бейімделіп, өңделген нұсқалары десек те болады.

Келесі бір қолданыс Қыдырға байланысты. Бұл аңыздарда, жырларда екі түрлі сипатта қолданылып отырған. Яғни, туындылардың бір парасында Қыдыр ретінде келсе, екінші бір тобында Қызыр ретінде айтылған. Ислами аңыздарда Қызыр пайғамбар ретінде беріледі. Ол өлмеген тірі жер бетін адамдардың арасын аралап, тыныс-тіршілігімен танысып жүреді. Қажет болса көзге көрініп, қиналған жандарға көмек жасайды, ал жайшылықта көрінбейді. Көне дәуірде қалыптасқан. Қыдыр нанымымен исламдық Қызыр бейнесі сабақтаса келе бірте-бірте бір ұғымға айналған. Шашубай ақынның батасында:

Қыдыр дарысын,

Бақ қарасын,

Райымбектің мына баласының түрінің қап-қарасын, – [6, 27]

деп келтіруі біз айтқан сенімнің күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқандығын аңғартады. Қыдырдың шаршамай шалдықпай тұрақты түрде қыдырып жүретіндігі туралы халықтық ұғымды Қақпан ақынның мына бір өлеңінен де аңғаруға болады:

Жолығар пенде өмірінің әр ісіне,

Нілдінің тас ұнталар дәрісіне.

Қыдырдың ізін басып, қыдырғанда,

Жолықтым Байшағырдың Әлісіне [6, 11].

Қазақ халқының сөздік қолданысындағы *қыдыру*, *қыдырып келу*, *қыдырып жүру* т. б. тәрізді сөздер осы қыдыр сөзінің негізінде қалыптасқанға ұқсайды. Лиро-эпостың жырларда қыдырға байланысты наным-сенімдер жан-жақты қолданылып отырған. Маңызы, мәні, мағынасы халықтық ұғыман ауытқымаған. Сол сөз арқылы тыңдарманды оқиға желісіне қызықтыру тәсілі де көрініс береді. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырында Сарыбайдың Қарабайға айтқан базанасын былайша келтіреді:

Үйіңе құдай ондап Қыдыр қонар,

Бір достым бек сөйлескен сендей болар.

Бұл марал буаз екен, тіпті атпаймын,

Келінің екі қабат кесел болар [2, 478].

Біздің Қыдыр туралы пікірімізді осы шумақтағы қолданысы нақтылап тұр. Осы жерде келесі бір наным-сенімнің көрінісі байқалады. Ол маралды киелі деп тану. Қазақи ұғымда киік, марал адам баласына зияндығы жоқ киелі аңдар есебінде ұғымға сіңген. Бұл эпикалық туындыларда жиі кезігеді. Сарыбайдың маралды атуға келіспеуі де осы негізден туындаған.

Мен тұрмын бұл сөзінді сынай алмай,

Маралға қызығасың тілімді алмай.

Тағы да бір бұйрықты аң кез келмей ме,

Атуға қорқып тұрмын қолым бармай [2, 478].

Неге атуға қорқады? Себебі киелі аң. Неге киелі аң? Өйткені, жалпы адамзат баласына ешқандай қастығы жоқ. Жырдағы Сарыбайдың өлімге душар болуы Қозы мен Баянның бақытсыздыққа тап болуы, яғни адам өміріндегі осындай ауыр оқиғалар өзегі жырдың басындағы осы маралды атудың негізінде жатыр деген ұғымға саяды. Бүкіл шығарманың бойындағы осы көрініс қазақтың ұлттық дәстүріндегі киелі аң деген түсініктің барынша жоғары бағаланатындығын аңғартып тұр. Аталмыш аңдар адам баласына жағымды, пайдалы іс жасайды деген ұғым да ел ішіне кеңінен тараған. Мәселен, «Мұңлық – Зарлық» дастанында Шаншар ханның соңғы алған әйелінен туған бір ұл, бір қызды алдындағы алпыс әйелі қызғанып, сусыз, елсіз алысқа апарып тастатқызады. Осындай жағыдайда жыр мынадай детальмен оқиғаға бет бұрыс жайсайды:

Жылаған дауысын есітіп,

Біреу келіп қалар деп.

Қол-аяғын берік ұстап,

Баланы суға атты енді.

Ғайып ерен қырық шілтен,

Түсірмей судан алады.
 Шігерлінің тауына,
 Адам бармас жеріне,
 Көтеріп алып барады.
 Тастан қалап, үй қылып,
 Пана қылып береді.
 Екеуіне бір киік,
 Ана қылып береді.
 Таудан алма жегізіп,
 Киікті ана дегізіп,
 Киік жүрді үш мезгіл,
 Баласындай емізіп [5, 143].

Қазақ халқының дәстүріндегі киікті киелі деп тану мәселесі осы тұста да көрініс берген. Болмаса, киіктің орнына өзге де аңды қолдануға болар еді. Зерттеуші Б. Қанарбаева былай дейді: «Бұл бізге қазақтың ырымдары мен тиымдарының көпшілігі өмір тәжірибесінен туындағанын, олардың астарында небір өмір шындықтары сақталып отырғанын, жырды тудырушылар жырды айту үстінде ел ішіндегі осындай өздері естіген оқиғаларды сюжет желісінде толықтырып жырлап отырғанын білдіреді. Сондықтан эпостар мен жырларда, ертегілер мен аңыздарда халықтық сенімдердің тжөкқа шығарылуына қарсылық байқалып отырған» [7, 40].

Ұлттық наным-сенімде жапан далада өсіп тұрған жалғыз ағашқа ырым ретінде табыну мәселесі қалыптасқан. Кез келген көркем туынды ел ішіне кеңінен тарауы үшін, көпшіліктің көңілінен шығауы үшін ұлттық ұғымның аясында дәстүрге айналып қалыптасқан түрлі қолданыстарға толы болуы қажет. Өйткені, шығарманы бағалайтын да, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін де халық. Көптің көңілінен шықпаған туындылардың өмірі ұзаққа бармайды, орта жолда өшіп, жойылады. Ал, бүгінгі таңға жетіп отырған ауыз әдебиетінің мол мұрасы осындай сипаттарды бойына толық сіңіргендігінен. Сондықтан, жапандағы жалғыз ағышты да киелі деп қолданысқа енгізуі ұлттың наным-сенімінен туған. Мәселен, «Болат – Жанат» дастанында елінен, жерінен безген Жанатың жалғыз ағашқа кезігіп, сол ағаштың аясында болашағына бастау алатын үлкен бет бұрысқа тап болуын осындай сенімнің негізінен байланыстырудан келіп шыққан. Мысалы:

Табанынан тас өтті,
 Маңдайынан күн өтті,
 Құдыреті күшті бір Алла,
 Отыз күндей жүгіртті.
 Ит мұрны өтпейтін,
 Бір қалыңға кеп жетті,

Жанатты құдай өлтірмей,
 Бұл ағаштан кетірмей,
 Он сегіз күн болғанда,
 Ағашқа қызды кідіртті [5, 32].

деп жалғыз ағашты желеу етеді. «Қазақфильм» киностудиясы түсірген «Көшпенділер» атты көркем суретті фильмдегі қазақтың жасөспірім балаларының жалғыз ағышты ортаға алып, оны айнала отыруы да ұлттық ұғымдағы наным-сенімнің негізінде көрсетілген. Б.Қанарбайева былай дейді: «Бабалар аруығаны табыну ғұрпы әулие ағаштардың басына барып түнеуден балалы болуға болады деген мифтік ұғымдарды қалыптастырған. Оның түпкі негізі – адам ағаштан жаралған деген мифтік сенімнен шыққан, оның мәнісі алғашқы дәуір адамдарының ағашты паналап, жемісімен күн көруінен басталған» [7, 125].

Тағы да бір наным-сенімнің көрінісі Баба түкті Шашты Әзиз бейнесімен байланысты. «Қыз Жібек» жырында:

Адасса жолға салып жүр,
 Сүрінсе қолдап алып жүр,
 Бәрекет келсе қағып жүр,
 Хазыреті ер Сұлтан,
 Рахым қылып тұрсаңыз,
 Бабай түкті Шашаты Әзиз,
 Баламды сізге тапсырдым [2, 575],

– деген жолдарында біз айтқан бейненің әулие ретінде қолданылғандығы айқын аңғарылып тұр. Аталмыш бейне шығыстан келген дастандардың басым бөлігінде көрініс беріп отырады. Сондықтан, зерттеуші ғалымдардың бір парасы бұл бейненің келіп, ұлттық ұғымға орнығуының парсы елінен келген сюжеттермен байланыстырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түйіндей келгенде айтарымыз, қазақ халқының көнеден қалыптасқан наным-сенімдерінің басым бөлігі фольклорлық туындыларда жан-жақты көрініс табуының арқасында маңызы мен мазмұнын жоғалтпай күні бүгінге дейін жетіп отыр. Соның нәтижесінде, зерттеушілерге зор жағдай туғызып, ұлттық санадағы сенімнің сабақтастығын ажыратуға, айқындауға мүмкіндік береді деп айта аламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қасқабасов, С.** Алтын жылға. Зерттеулері мен мақалалары. – Алматы : «Жібек жолы» БҰ, 2010. – 576 б.

2 Қазақ эпосы. – Алматы : ҚМКӘБ, 1953. – 725 б.

3 **Сәкен, С.** Түркі халықтары эпикалық дәстүрінің кейінгі дәуірдегі қазақ эпосындағы көрінісі // «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосы және түркі әлемі: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының 1500 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы : Интерприт, 2003. – 328 б.

4 Бес ғасыр жырлайды. III том. – Алматы : Жазушы, 1985. – 350 б.

5 Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. – Алматы : Жазушы, 1986. – 300 б.

6 Қақпан Жиренбайұлы. Қарқабат-Қаракесек атым Қақпан: шығармалар жинағы. – Қарағанды : «Болашақ-Баспа» РББ, 2008. – 99 б.

7 **Қанарбаева, Б.** Қазақтың наным-сенімдерінің фольклорындағы көрінісі. Зерттеу. – Алматы : Жазушы, 2004. – 288 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

М. И. Абдуов¹, Н. М. Абдуова²

Картины древних верований и убеждений в лиро-эпических поэмах

^{1,2}Қарагандинский государственный университет

имени академика Е. А. Букетова,

г. Караганда, 100028, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

М. I. Abduov¹, M. Abduova²

Legends of ancient beliefs in lyric-epic poems

^{1,2}E. A. Buketov Karaganda State University,

Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В статье рассматривается функция верований и убеждений, возникших в древнейшую эпоху, путем раскрытия природы познания, заключенной в лиро-эпических поэмах казахского фольклора. Народ в древности особо воспринимая действия природных явлений, которые не вписывались в сознание людей, и давали им названия, связанные с различными верованиями. Наряду с этим, обратив внимание на то, как влияют такие явления на человечество, стали использовать их в различных народных произведениях; среди этих произведений выделяются лиро-эпические поэмы, воспринявшие в полной мере отмеченные характеристики. Одной из причин этого является то, что названные источники строились на основе какого-либо события. Так как поэмы рождались на базе таких сюжетов, то понятно, что

они широко использовали различные убеждения и верования. К таким убеждениям и верованиям относятся поклонение огню, воде, одному дереву, солнцу. Потому, как большая часть лиро-эпических поэм являются произведениями XVIII века, то в них широко использованы явления шариата, связанные с религией ислама, но в то же время, используемые в повседневном быте народа древние верования и убеждения, превратившиеся в традицию, оказались созвучны с верованиями ислама и нашли свое законное место. В статье гармоничное использование смысла и содержания таких верований и убеждений показано на конкретных примерах и соответствующих доказательствах.

The article shows the beliefs created in ancient times by revealing the nature of the lyric-epic poems in Kazakh folklore. In ancient times, the people of the East were particularly impressed by the natural phenomena that did not fit in human consciousness and gave them different names based on their beliefs. It was also used in folklore, stating the effects of such phenomena on mankind. Lyric epic poems are widely used in these features. One of the reasons for this is that these pieces of heritage are largely based on a specific event; therefore various beliefs were applied freely. Such beliefs include fire, water, lonely trees, and worship. Since the majority of lyric-epic poems were derived from the XVIII century, there have been used the phenomena of Sharia; at the same time, the ancient beliefs that have become traditional in the daily life of the people found their place in the Islamic faith. The purpose of this article is to apply the meaning and significance of these applications in combination with specific examples and relevant evidence.

Б. Ж. Абжаппарова¹, Б. Кенжебай²

¹т.ғ.д., профессор м.а., «Шығыстану» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;
²оқытушы, «Шығыстану» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
 e-mail: bellissimo.94@mail.ru

**ЖАПОН ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ТАРИХЫ
МЕН КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада жапон тіліндегі кірме сөздердің қысқаша тарихы мен олардың жапон тілінде алатын орны баяндалған. Қытай иероглификасы келмес бұрын жапон тілі төл жазуы жоқ тілге жатты. VIII ғасырда қытай иероглифтері негізінде «кана» жапон фонетикалық әліппесі жасалды. XVI ғасырдан бастап Жапония мен Еуропа арасында қарым-қатынастың күшейе түсуінің ықпалымен жапон тіліне еуропалық сөздер ене бастады. Қазіргі таңда кірме сөздердің көп бөлігі – америкалық ағылшын сөздері. Мұның себебі – Батыс өркениетінің жапондықтардың санасында күшті, беделді саналуында жатыр. Авторлар жапон тіліндегі кірме сөздердің тілге ену себептері мен қызметтеріне тоқталған. Мақалада кірме сөздердің орфографиялық, фонологиялық, морфологиялық, семантикалық және синтаксистік өзгерістерге ұшырауы талдауға алынған. Авторлар шетел сөздерінің жапон тіліне тигізетін ықпалын мысалдар негізінде көрсете білген.

Кілтті сөздер: кірме сөздер, жапон тілі, ағылшын тілі, катакана, лексика.

КІРІСПЕ

Дүниедегі кез келген ел өзге елдермен түрлі тарихи жағдайларға байланысты саяси, экономикалық, мәдени, сауда-саттық тұрғысынан қарым-қатынас жасамай, оқшау өмір сүре алмайтыны белгілі. Ал халықтар арасындағы өзара байланыс жасаудың әсері тілді де айналып өтпейтіні анық. Соның бір үлгісі бір тілге тән сөздердің әртүрлі себептермен басқа тілге енуі болып табылады.

Әлемдегі қай тілді алсақ та, өзінің тарихи даму жолында өзге тілдерден енген сөздермен толысып отыратынын байқаймыз. Осы тұрғыдан қарағанда, Жапониядағы социолингвистикалық жағдай басқа мемлекеттермен

салыстыруға келе бермейді. Өйткені жапон тіліндегі кірме сөздердің тарихы елдер арасындағы байланыс қарқын алған бергі ғасырлардан емес, ежелгі дәуірлерден бастау алады.

Жапон тілінде кірме сөздер «гайрайго» (外来語 – сырттан келген сөз) деп аталады. Бұл термин қытай тілінен енген сөздерден (оларды «канго» терминімен атайды) басқа, барлық кірме сөздерге қатысты қолданылады. Осы тұста айта кетерлік бір жәйт – кірме сөздердің соңғы уақытта бұқаралық ақпарат құралдарында, үкімет пен қоғам арасында кеңінен талқыға түсіп келе жатқан мәселенің бірі болып отырғандығы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жапон тілі – басқа тілдермен байланыс жасауды нәтижелі пайдалана білген тіл. Оның бір мысалы ретінде б.з. IV ғасырдың соңына дейін өзіндік жазу жүйесі болмаған жапондардың қытай иероглифтерін ұтымды қабылдауын айтуға болады. Кей мәліметтерге сүйенсек, қытай мен санскрит тілінен жапон тіліне IV–VII ғасырлар аралығында жаңа сөздер ене бастаған, ал бұл уақыт Жапонияға буддизмнің келуімен белгілі.

Ғалым С. В. Неверовтың айтуынша: «Жапон тілінің даму тарихындағы маңызды оқиға VI–VII ғасырларда жапондардың қытай иероглифтік жазуын өздеріне көшіруі жатады, мұнда Жапония үшін бейтаныс қытай ғылымы, мәдениеті, саясаты, экономикасы, заңы мен мемлекеттік құрылысына қатысты ұғымдар көп болды. Өзінің дыбыстық және морфологиялық құрамы жағынан жапон тіліне жат қытай сөздерін жапон лексикасы негізінде түсіндіру мүмкін болмады» [1, 9 б.]. Өзге тілдің лексикасы жапон тілі лексиконына қатты әсер етті, кейін түрлендірді.

Қытай иероглификасының келуіне дейін жапон тілі төл жазуы жоқ тілге жататын. Қытай тілінен кірген лексикалық бірліктер 漢語 («канго» – қытай тілінің сөздері) деп атала бастады. Иероглифтер қытай сөздерімен бірге еніп, алғашында жапон сөздері фонетикалық дыбысталуы бойынша сәйкес иероглифтермен жазылды. Соның негізінде VIII ғасырда «кана» фонетикалық әліппесі жасалып шықты [2, 11–12 б.].

XVI ғасырдан бастап Жапония мен Еуропа арасында қарым-қатынастың күшейе түсуінің әсерімен жапон тіліне еуропалық сөздер ене бастады. Алғашында Жапонияға Португалиядан саудагерлер мен миссионерлер келе бастады және сол уақытта португал тілінен rap (ラパン – нан), tempriga (天ぷら – ұнға аунатып, қуырылған көкөністер не балық), tabako (タバコ – табак) секілді сөздер қолданысқа енді. Кейіннен, 1600 жылдар шамасында голландиялық саудагерлердің келуімен голланд тіліндегі сөздер айналымға кіре бастады. Сол уақытта кірген сөздердің қатарынан шамамен 200–400 сөз қазіргі уақытта да қолданылады [3, 46 б.].

ХІХ ғасырдың ортасына қарай кірме сөздердің көпшілігі француз, неміс тілдерінен енді, содан соң ағылшын сөздері жапон тілінің сөздік құрамына өзгеріс енгізе бастады. Мысалы: arubaito (қосымша табыс) – нем. arbeit; madorosu (матрос) – нем. matroos; abekku (екі жұп) – фр. avec; zubon (шалбар) – фр. jupon; ankeeto (сауалнама) – фр. enquête; sutorai/suto (сөздік) – ағ. strike; barikeedo (баррикада) – ағ. barricade. Аталған уақытта жапон тіліне еуропа тілдерінен 700-ден 3000 сөзге дейін жаңа сөз кірген болатын [3, 48 б.].

Жатжерлік миссионерлердің ел ішіндегі әрекеттерінен мемлекеттік билік басындағылар секем ала бастады да, нәтижесінде жапон билеушісі шетелдіктерді Жапониядан кетуге мәжбүр етті. Осылайша, жапон жерінде оқшаулану саясаты орын алды.

1853 жылы америкалықтар Жапония билігінен «жабық есік» саясатынан бастартуды талап етті. Соның әсерімен 1857 жылы елде алғашқы ағылшын мектептері ашыла бастады. Мейдзи төңкерісі нәтижесінде қолға алынған реформалардың бір көрінісі шетелдік оқытушылар мен ғалымдарды жұмысқа тарту еді. Осы кезеңде неміс тілінің ықпалы зор болды, бұл жағдай 1870 жылы америкалық үлгіге негізделген қоғамдық білім беру жүйесіне ағылшын тілінің қосылуымен өзгерді [4, 66 б.].

Екінші дүниежүзілік соғыс басталар сәтте жапон қоғамы милитаристік, ұлтшылдық көзқарасты ұстанды. Жапондар ағылшындарды жау санап, бұл тілді оқытуды азайтты. 1939 жылы мемлекет атауларын жазғанда кандзиді (қытай иероглифтері) қайта қолдана бастады [4, 74 б.]. 1940 жылы кейбір әскери оқу орындарына түсу емтихандарынан ағылшын тілі алынып тасталды. Қоғамдық орындардағы ағылшын тілінде жазылған тақтайшаларға тыйым салынды, олардың орнын жапон тіліндегі балама сөздер алмастырды. Мысалы: anaunsa (アナウンサー – «announcer») сөзі housouin (放送員 – транслятор), rekoodo (レコード – «record») сөзі onban (音盤 – граммофон күйтабағы) болып өзгертілді. Бұл кезеңде көбінесе соғысқа қатысты терминдер ғана енді.

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуымен қатар басталған америкалық мәдениеттің әсерімен жапон жерінде ағылшын тіліне қайтадан жол ашылды. Әсіресе, соғыстан кейінгі жиырма жыл аясында кірме сөздердің саны едәуір өсті. Жапон ұлттық тілді зерттеу институтының 1964 жылы жасаған баяндамасында батыс тілдерінен енген барлық кірме сөздердің арасында 80,8 %-ы ағылшын тіліне тиесілі екендігі жазылған.

Жапон тіліндегі кірме сөздердің басым бөлігін құрап отырған ағылшын сөздерінің ондай ықпал иеленуінің бірнеше себебі бар. Ағылшын тіліндегі кейбір сөздер семантикалық қуысты немесе лексикалық кемшіліктердің орнын толтыру мақсатында енгізілді. Дегенмен, негізгі себептердің бірі батыс елдерінің тілі жапондар арасында прогресс пен модернизацияның

белгісі саналуына байланысты еді. Бұл тұрғыда ағылшын сөздерінің жапон тілінде қанат жая ұлғаюын сыртқы мәдениет әсерінің тілдегі бір көрінісі ретінде бағалауға болады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Жапония экономикалық және технологиялық тұрғыдан АҚШ-қа ұқсас мемлекет құруға аса мүдделі болды. Соның әсерімен қоғамда пайда болған америкалық өмір сүру үлгісіне әсіре еліктеушілік салдарынан жапон тіліне ағылшын сөздері шектен тыс кіре бастады.

Жапония әлеуметтік-экономикалық жағынан дамуға бет бұрған кезеңінде Батыстың қуаттылығына, байлығына, беделіне ерекше ден қойғандықтан, жапон қоғамында шетел сөздері де еркіндік ала түскен болатын. Мәселен, жапон тіліндегі кірме сөздер санының ұлғаю дәрежесін Л. Макгрегор сөздіктер негізінде бағалайды: «Кірме сөздер сөздігі өсуін жалғастыруда: Сансейдо (2000) басып шығарған соңғы катакана сөздігі 52500 шетел сөзінен тұрады. Мұны 1972 жылғы бірінші басылыммен, ондағы 20000 кірме сөзбен салыстырып көріңіз» [5, 18 б.].

Кейінгі кезеңдерде Жапония экономикалық тұрғыдан дамыған қуатты мемлекетке айналу мақсатына жеткенімен, ел ішінде кірме сөздер әлі күнге дейін сәнді, тартымды болып есептеледі. Ф. Даултонның көрсетуінше, жапон тіліне кірме сөздердің жаңадан көптеп енуіне себепкер негізгі күштерге жарнама компаниялары, БАҚ пен поп-мәдениет жатады: «Жапонияда ағылшын тілімен әлеуметтік-мәдени байланыс жасаудың кең тараған көзі – БАҚ, оған мысал ретінде сән журналдары мен жаңа технологиялардың коммерциялық жарнамаларын айтуға болады» [6, 286 б.]. К. Такаси жүргізген зерттеу кезінде 513 жарнамалық ролик пен жарияланған 406 жарнама хабарландырулары қаралып, сол жарнамалық хабарландырулардағы 21149 сөздің 5555-і (23 %) ағылшын тілінен енген кірме сөздер екендігі анықталған [7, 331 б.].

Ал жапон тіліндегі кірме сөздердің тілге ену себептері мен қызметтеріне назар аударсақ, олар төмендегідей үлгіде болып келеді:

а) көптеген кірме сөздер Жапония мен жапон мәдениетінде бұрын болмаған заттар мен идеяларға атау берді (мыс. Батыс елдеріндегі спорт түрлері мен сәнге қатысты терминдер);

ә) кірме сөздер көбінесе Батыстық өмір салтын үлгі етумен байланысты. Бұл сөздердің жапон тілінде баламалары болса да, кейінгі кезеңдерде жапондардың санасында Батыс өркениеті «дамыған өркениет» ретінде қалыптасқандықтан, шетел сөздері көп қолданылады;

б) кірме сөздер көбінесе жарнамада, тауар атаулары мен жастар мәдениетінде кездеседі;

в) кірме сөздер кей кезде ерекше әсер ету құралы ретінде пайдаланылады. Өйткені мәтіндегі катакана әліппесімен жазылған сөздер өзіне назар аудартады;

г) сауда саласында жарнама мен маркетинг үшін ғана емес, тауар экспортында да үлкен роль атқарады;

ғ) халықаралық ақпарат алмасудың жеделдігі жалпыға ортақ терминдерді білу мен қолдануды қажетсінеді.

Жапон тіліндегі кірме сөздерге байланысты назар аударуды қажет ететін жәйттердің бірі – олардың тілдік өзгерістерге ұшырау жайы. Бір елдің мәдениеті мен тіліне өзге мәдениет пен тіл элементтері кірген уақытта олар жаңа мәдени және лингвистикалық контекстке бейімделуге тиіс болатыны белгілі. Жапон тіліне енген көптеген ағылшын сөздері де өз кезегінде жапон тілінің жүйесіне орфографиялық, фонологиялық, құрылымдық немесе семантикалық жағынан интеграцияланғанын көрсетеді.

Тілге кірігу процесінің кейбір ерекшеліктері төмендегідей үлгіде болып келеді:

Орфографиялық өзгерістер

Жапон тіліндегі ерте кездегі кірме сөздер өздерінің айтылуы мен мағынасына қарай қытай иероглифтерімен жазылды. Мәселен, Азия сөзін (Asia) катакана алфавитімен де, а, ji, а буындары арқылы жасалған үш қытай иероглифімен де жазуға болатын. Қазіргі кезде кірме сөздердің көбі катакана фонетикалық алфавитімен жазылады.

Жалпы, катакана сөздерін жазудың өз тәртібі бар, алайда кейбір сөздердің жазылуында өзгешеліктер кездеседі. Мысалы, ағылшын тіліндегі earring сөзі イアリング (iaringu) және イヤリング (iyaringu) деген екі тәсілмен жазылады. Екі түрлі ағылшын сөзінің жапон тілінде бір транскрипцияда жазылатын жағдайлар да бар; bath (ванна) бен bus (автобус) сөздері バス (basu), ал грамматика (grammar) мен гламур (glamour) сөздері グラマ (gurama) деп жазылады.

Жапон тілінде фонетикалық алфавиттің болуы шетел сөздерін жапон тіл жүйесіне бейімдеуге мүмкіндік береді, яғни кірме сөздер фонетикалық модификацияға ұшырайды.

Фонологиялық өзгерістер

Белгілі бір тілде сөйлейтіндер басқа тілдің сөздерін дыбыстауда қиындықтарға кезігеді. Мәселен, жапон тілінің дыбыстық жүйесі шамамен 100 буыннан тұрады. Бес дауысты дыбыс (а, i, u, e, o) пен «п» дыбысынан басқа дыбыстар – дауысты дыбысты буындар. Кірме сөздер осы жүйеге бейімделген. Ағылшын тіліндегі дауыссыздардың жиынтығы («п»-мен басталатын сөздерді есептегенде) жапон тілінде дауыстылармен бөлінеді (мыс. アクセス akusesu – «access»), дауыссызбен аяқталса («п»-нен басқасы) жапон тіліне бейімделгенде дауыстымен аяқталады (мыс. ベッド beddo – «bed»). Ағылшын тілінің кейбір дауысты/дауыссыз дыбыстары жапон тілінде жоқ болғандықтан, ондай дыбыстар жапон тіліндегі ұқсас баламаларымен айтылады. Мысалы, «th» дыбысы «s» не «z» деп дыбысталады.

Төмендегі кестеде ағылшын сөздерінің фонологиялық өзгерістерге ұшырауының мысалдары көрсетілген:

Дыбыстық өзгеріс	Ағылшын тілінде	Жапон тілінде
ti → chi	ticket	chiketto
ji → di	radio	rajio
th → s	death	desu
si → shi	taxi	takushii
zi → ji	limousine	rimujin
fo → ho	headphone	heddohon
v → b	Valentine	Barentain

Ағылшын тіліндегі «l» дыбысы жапон тілінде «r» болып айтылады. Мысалы, «lesson» сөзі жапонша レッスン («ressun») болып өзгереді.

Тағы бір айта кететіні, жапон тілінің дамуына байланысты өткен ғасырдың сексенінші жылдары жаңа дыбыстар пайда болды, олар кірме сөздердің дыбысталуын ағылшынша дыбысталуына жақындату мақсатында жасалды.

Жаңа дыбыстар бойынша кесте:

Ағылшын тілінде	Жапон тілінде
tea	tii
disk	disuku
fax	fakkusu

Морфологиялық өзгерістер – аббревиатуралар мен комбинациялар

Ағылшын сөздерін жапон тілінің дыбыстық құрылымына сәйкес өзгертіп, оларға қосымша дауыстыларды қосу қажеттігі кірме сөздің ұзындығына әсер етеді. Сол себепті кірме сөздер кей жағдайларда қысқартуға ұшырайды. Бұл өзгеріс сөздің соңғы бөлігін қысқарту арқылы жасалады. Жапон тілінің тәжірибесінде қысқарған сөздерді қосу арқылы ағылшын тілінің өзінде жоқ жаңа сөздер жасау да кең таралған. Қысқартылған сөздерге мысал келтірсек:

Сөздің соңғы бөлігін түсіру: biru (buil[ding])

Сөз тіркесіндегі екінші сөздің артқы бөлігін қысқарту: eakon (air con[ditioning])

Сөз тіркесіндегі алдыңғы сөздің соңғы бөлігін қысқарту: kosupure (cos[tume + play])

Сөз тіркесіндегі екі сөздің де соңғы бөлігін қысқарту: pasokon (perso[nal] com[puter])

Сөздің алдыңғы бөлігін қысқарту сирек кездеседі, мысал ретінде: homu ([plat]form), nisu ([var]nish).

Сөздердің жаңа комбинациялары. Ағылшын сөздерінің жапон тіліне ғана тән ерекше комбинациялары көп. Бұл неологизмдер жапон тілінде 和製英語 (wasei eigo – жапондық ағылшын тілі) деген атпен белгілі.

Кірме сөз	Шығу тегі	Мағынасы
sarariiman	salary+man	офис қызметкері
wanpiisu	one+piece	көйлек
chiagaaru	cheer+girl	черлидер
pureigaido	play+guide	билет агенттігі
mafuraa	muffler	шарф

Сонымен бірге, кірме сөздердің ішінде екі тілдің қосылуы арқылы жасалған сөздер де бар. Мысалы:

Кірме сөз	Шығу тегі	Мағынасы
haburashi	ha (жап.)+brush (ағыл.)	тіс щеткасы
denshirenji	denshi (жап.)+range (ағыл.)	кысқатолқынды пеш
denwabokkusu	denwa (жап.)+box (ағыл.)	телефон будкасы
chounekutai	chou (жап.)+necktie(ағыл.)	бабочка (галстук)
natsumero	natsu (жап.)+melo[dy] (ағыл.)	ностальгиялық әуен

Семантикалық өзгерістер

Кірме сөздер өздері енген тілдің мәдени ерекшеліктеріне байланысты мағынасын өзгертуі мүмкін. Бұған мысал келтірсек:

Кірме сөз	Шығу тегі	Мағынасы
manshon	mansion	жоғары класты үй
toranpu	trump	ойын картасы
shiiru	seal	жапсырма
sumaato	smart	арық (сын есім)

Синтаксистік өзгерістер

Кірме сөздер жапон тілінің сөйлем құрылымына жеңіл аударылады. Кірме сөздердің көбі флексивті жалғаулар жалғанбайтын зат есімдер. Зат есім мағынасындағы кірме сөздерден етістік жасалатын болса, «する» (suru – жасау) етістігі жалғанады (мыс. ジョギングする (jogingu suru – жүгіру)).

ҚОРЫТЫНДЫ

Жапон тіліндегі кірме сөздерге байланысты ойымызды түйіндесек, кірме сөздердің жапон тіліне ену үрдісі қытай тілінің жазу үлгісін алған кезеңнен басталатынын назарға алу орынды болмақ. Ал кейінгі уақытта кірме

сөздердің көбеюіне қазіргі уақыттағы батыс тілдерінің (негізінен, ағылшын тілі) ықпалы үлкен болды.

Өзге тілдерден енген кірме сөздер жапон фонетикасына лайықтала өзгеріп, өзгеше дыбысталады. Кейде бастапқы мағынасынан бөлек мағына беруі де мүмкін. Бұл ерекшелік ағылшын тілін үйреніп жүргендерге үлкен кедергі келтіріп жатады. Мысалы, ағылшын сөздерін айту (дыбыстау) мен мағынасын түсінуде қиындықтар туындайды. Солай бола тұрғанмен, бүгінгі уақытта кірме сөздер жапон тілінің ажырамас бір бөлігіне айналып үлгергені шындық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Неверов, С. В.** Общественно-языковая практика современной Японии. – М., 2005. – 149 с.
- 2 **Фельдман, Н. И.** Японский язык. – М., 2002. – 94 с.
- 3 **Stanlaw, J.** Japanese English : Language and culture contact. – Hong Kong : Hong Kong University Press, 2004. – 375 p.
- 4 **Loveday, L.** Language contact in Japan a socio-linguistic history. – Oxford : New York, 1996. – 238 p.
- 5 **MacGregor, L.** The Language of shop signs in Tokyo // English Today, 19 (1). – 2003. 18–23 p.
- 6 **Daulton, F.** The creation and comprehension of English loanwords in the Japanese media // Journal of Multilingual and Multicultural Developments. – 25 (5). – 2004. – P. 285–296.
- 7 **Takashi, K.** A sociolinguistic analysis of English borrowings in Japanese advertising texts // World Englishes, 9 (3), 327–341 p., 1990.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Б. Ж. Абжаппарова¹, Б. Кенжебай²

История и некоторые особенности заимствованных слов в японском языке

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

B. Zh. Abzhapparova¹, B. Kenzhebay²**History and some features of loanwords in Japanese**^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В статье кратко рассматриваются история и роль заимствованных слов в японском языке. Японский язык до прихода китайской иероглифики считался языком без собственной письменности. В VIII веке на основе китайских иероглифов был создан японский фонетический алфавит «кана». В XVI веке взаимоотношение между Японией и Европой усилилось и это привело к внедрению европейских слов в японский язык. В XXI веке большая часть заимствованных слов принадлежит английскому языку. Причиной является то, что Западная цивилизация считается мощной, авторитетной в сознании японцев. Авторы обращают внимание на причины заимствования и функции заимствованных слов. Дается анализ языковым изменениям заимствованных слов, происходящих по правилам японского языка. Авторы показывают на основе примеров влияние иностранных слов на японский язык.

The article is devoted to the history and role of loanwords in Japanese language. Japanese language before the arrival of Chinese hieroglyphics was considered a language without its own writing system. In the VIII century, the Japanese phonetic alphabet «kana» was created based on Chinese characters. In the XVI century the relationship between Japan and Europe intensified and this led to the introduction of European words into the Japanese language. And now in the XXI century most of the loanwords belong to the English language. The reason is that Western civilization is considered powerful, authoritative in the minds of the Japanese. The authors draw attention to the reasons for borrowing and the function of loanwords. The article gives a detailed analysis of linguistic changes in loanwords that occur according to the rules of the Japanese language. The authors show the influence of foreign words on the Japanese based on examples.

FTAMP 16. 31.41

Л. Н. Әділбек¹, З. А. Емкулова², А. Т. Райымбекова³¹магистр, оқытушы, Филология факультеті, М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы;²магистр, аға оқытушы, Филология факультеті, М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы;³оқытушы, Филология факультеті, М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы
e-mail: iyadgs@mail.ru**АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛҒАН
КӨРКЕМ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ**

Бұл мақалада көркем әдеби шығарма ұғымын анықтап, оның ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылуының лингвомәдени аспектісі қарастырылады. «Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған көркем әдеби шығармалардың лингвомәдени аспектісі» атты жазған мақала жұмысы бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып есептеледі.

Бұл жұмыс барысында ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударылған көркем әдеби шығармаларды мысалға ала отырып қарастырылған.

Мақала бірнеше ағылшын көркем әдеби шығармалырының авторлары мен дәл сол шығармаларды тікелей қазақ тіліне аударған қазақ авторларының еңбектерін ала отырып, жазылған.

Бұл мақала шет тілін коммуникативтік негізде оқыту үдерісін құруға, когнитивтік қызметті қалыптастырудың маңызды міндеттерін шешуде пәннің мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: лингвистика, лингвомәдени аспект, көркем әдебиет, стиль, аударма, лингвокультурология, аударма теориясы, жалпы аударма.

КІРІСПЕ

Көркем аударма – аударматанудағы ең бір күрделі де күрмеулі сала. Көптеген зерттеушілердің аударма теориясы тұрғысынан көркем аударманы

«Жалпы аударма» курсының дербес пәні ретінде қарастыруды ұсынатыны тегін емес.

Олай дейтіміз – көркем аудармада шығармашылық белгі-сипаттарының лингвистикалық және мәдениеттанушылық қырлары аударманың өзге түрлеріне қарағанда айрықша көрінеді. Ал көркем шығармаларды аударуда ерекше жауапкершілік жүктелетіндіктен, аудармашыдан лингвистика мен аударма теориясы саласында жеткілікті дайындықпен қатар, әдебиетшілік, мәдениеттанушылық, стилисттік дарын да талап етіледі.

Көркем әдебиет стилі немесе көркем сөз – ойды және сезімді образ арқылы бейнелейтін айрықша өнер. Тіл – көркем шығармада ерекше эстетикалық қызмет атқаратын құрал.

Тіл адам баласының іс-әрекеттерінің барлық жақтарын тегіс қамтиды. «Тілдің қимыл өрісі шексіз» дегендей, адам өз ойын жеткізу үшін ғана сөйлесіп қоймайды, көңіл күйін, эмоциясын білдіру арқылы басқа адамдардың да сана-сезіміне әсерін тигізеді. Ол әсер сөйлеу тілімізде айтушының өз түсінігі бойынша өз ойын тіл құралы арқылы жеткізе білуінен болса, көркем шығармалар – жазушының өмір тануына, дүние сезінуіне, көзқарасына сол өмір фактісін жинақтап, қорытып бейнелі тілмен жазу мәнерінен болады. Сөйлеу тілімізде сөздер бұрыннан машықталған үйреншікті қалыпта жұмсалады, ал көркем шығармада сөздер сараланып, белгілі стильдік мақсатта қолданылады. Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма – өмір фактілерін жан-жақты терең қамтитын жанды организм. Онда адам да, аң да, құс та, табиғат та – бәрі де қатысады. Тұрмыс-салт, шаруашылық, экономика салаларының жалпы даму жолдары көрсетіледі. Көркем шығармада көптеген кейіпкерлер болады. Олар жағымды, жағымсыз образдарға бөлініп, топталады. Олардың әрқайсысының өз алдына жеке-дара сырт пішіні – портреті жасалып, іс-әрекеттері, ой-өрісі, өмір тануы суреттеледі. Ол кейіпкерлердің тіл ерекшеліктері болады. Сөйтіп типтік образдар жасалады. Шығармалардағы адамдар табиғат қоршауында әрекет жасайды. Мұның бәрі шығарманың идеялық мазмұнын, көркемдік ерекшелігін айқындауда маңызды роль атқарады. Шығарманың көркемдік қасиеті ондағы қайталаусыз жасалған әр алуан образдар мен өмір құбылыстарының картиналары бейнелеулер арқылы көрінеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстанда ағылшын тіл білімінің сан салалы теориялық ұстанымдарын бүгінгі таңда тілдік зерттеулердің бағыт-бағдарын анықтай отырып, көркем шығарманы аудару кезінде шығарманың мазмұнын сол қалпында және оқырманға әсерлі де мәнді етіп маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік беретіндіктен, олардың жалпы және жеке лингвистика шеңберіндегі өзіне

тән белгілерін саралау, өзге ізденістер қатарында ағылшын тілінен көркем шығарманы аударудың алар орнын нақтылау қажеттілігі ғалымдардың алдына тың әрі көкейкесті мәселелер қойып отыр.

Көркем шығармаларды аударудың ерекшеліктері – лингвистика заңдылықтарына арқа сүйеу арқылы тілаларлық коммуникация міндеттерін шешетін сөз өнерінің өзгеше түрі. Көркем аударманың жемісі ретінде зерттеу қарастыратын көркем шығармаларды аударудың ерекшеліктері тәржімесі – алдымен әдебиеттану нысаны.

Бүгінгі таңда ағылшын тіл білімінде ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген проблемалардың бірі және бірегейі – ағылшын тіл білімі теориясының қалыптасу тарихы, әртүрлі лингвистикалық салалар бойынша даму ерекшелігі, аударманың әлемдік деңгейде, алар орны мен қосар үлесі. Осы тұрғыдан келгенде, сан алуан тілдік тұжырымдардың орнығу «соқпақтарына» зер салу, олардың мазмұндық сипатын жан – жақты зерделеу аса маңызды.

XX ғасырда ағылшын тілінің құрылымдық – жүйелік ерекшеліктерін, сөзжасамдық қабілетін, ұғымдық аясын кеңейте зерттеуге бет алынды. Мысалы, В. С. Виноградов «адам өзінің ойлағанындай нәтижеге жету үшін барша көркем құралдарды жұмылдыруға тиіс» – дей келе, бұған не көмектеседі деп өз – өзіне сұрақ қояды да, былай жауап береді: «басқа тілдер сияқты – ағылшын тілі кез – келген қиындықты еңсереді, бәрін де бейнелей алады, бәрін де жеткізе алады, бұл тіл үшін алынбайтын қамал жоқ деген айқын сана, қаны мен жанына сіңіп кеткен сенім көмектеседі. Бұл сенім болмайынша, ағылшын тіліне сүйіспеншілік болмайынша, аудармашының алдынан кездескен қиындықтарды жеңуі екіталай». Шетел жазушыларының көркем шығармаларын қазақ тіліне аудару кезінде маңызды лингвистикалық мәселелерді жалпы теориялық және жеке тілдік негізде саралай отырып, аса құнды тұжырымдар жасауда, ана тіліміздің қоғамдық-әлеуметтік әрі этно – мәдени мүмкіндігін дәйектеп көрсетуде үлкен жетістіктерге жетті.

Қазақ аудармасын қапы қалдыратын жайттардың бірі – сан түрлі себептерге байланысты туыстас тілдерден тәржімені де көп уақыт бойы орыс тілі арқылы жасап келгендігіміз. Әрине, негізгі аударма орыс тілінен болғаны түсінікті. Соның ішінде орыс поэзиясынан басқалары – тәржімеден тәржімелеу. Егер біз тәржімеден тәржімелеуден атымен бас тартар болсақ, онда көп қазынадан құр қалар едік. Бұл тәсілден бас тартар болса, орыс поэзиясы да жұтаң тартып тұрар еді. Бірақ солай екен деп алдағы кезде де, Батыс, Шығыс поэзиясының асыл үлгілерін түпнұсқа тілін білмегенімізге бола орыс тіліндегі нұсқасынан ғана аудару беру де жарамсыз жол, түптің түбінде тұйыққа тірейтін тәсіл. Ол аудармаларды жасау барысында біраз дүние өзгеріске түскені, біраз нәрсенің жоғалғаны сөзсіз, сол орысшадан тағы

аудару барысында жоғалту жалғаса беретіні тағы сөзсіз. Бұл – қазақ тіліне аударатын аудармашылардың көкейкесті мәселесі. Сондықтан ағылшын тілінен тура қазақ тіліне аударма жасаудың тиімділігіне зерттеу жасай жүріп көзіміз жетуде.

Тіліміздің өркен жаюына аударма саласы да айтарлықтай үлес қосады. Жалпы алғанда тіл ғылымы саласында аударма мәселесі жан-жақты зерттеліп, бұл туралы көптеген теориялар мен тұжырымдар жасалуда. Солардың бірі аударма саласындағы трансформация әдісі.

Аудармашылар кейде түпнұсқалардың дәстүрлі түсініктерін сақтауға тырысып, аударылатын тілдің ұлттық ерекшеліктеріне мән бермейді, ал кей кездерде аударылатын тілдің ұлттық нақыштарын сақтауға тырысады да, бастапқы шығармаларды асыра өзгертіп жіберетін тұстар аударма саласында көп кездесіп қалып жатады. Бұл мәселе айналасында С. Маркиш, В. Гумбольдт, Б. Уорф, К. Мэргэн, Л. Вайсбергер және т.б. ғалымдар өз пікірлерін білдірген болатын. Мысалы, В. Гумбольдт бұл қауіпке ұшырамау мүмкін емес екендігін айтса, өзге ғалымдар мұның себебін философиямен байланыстырады.

Аударма деректі жүйе емес болғандықтан, нақты тілдік мәтінге назар аударып отырған дұрыс деп білеміз. Аудармашының жұмысы белгілі бір мәтіннің тіліне байланысты жасалатын нақты әрекеттерден тұратынын дәйім ескеріп отырған жөн.

Аудармада аудармашы бара-барлыққа жету, әркімсі тіл аралық өзгертулер жасай білуі керек. Бұндай өзгертулер жоғарыда айтқанымыздай трансформациялау деп аталып келеді. Бұндай трансформациялаулар көбінесе түпнұсқа тіліндегі мағлұматтарды, хабар, мазмұнды, ақпаратты аударма тіл нормаларын сақтай отырып жеткізу мақсатында қолданылады.

«Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері» кітабының авторы А. Алдашевның жазуына қарағанда, осы деңгейлердегі аудару үдерісінде қолданылатын техникалық әдіс-тәсілдердің негізгілеріне: ауыстыру (сөздерді, сөйлем мүшелерін, сөз таптарын ауыстыру; құрмалас сөйлемдегі синтаксистік ауыстырулар; контекстік және тілдік нақтылау; антонимдік аударма; өтелу; генерализация); орын тәртібі (сөйлем құрылысындағы сөз тіркестері мен сөздердің орын тәртібі); түсіру; қосу әдістерін жатқызуға болады. Осындай басты техникалық әдіс-тәсілдерді қолдану шеберлігіне байланысты түпнұсқаға дәл келмейтін аударма (недоперевод) және түпнұсқадан әлдеқайда артық (түсінікті, ғылыми, көркем, әсерлі) көрінетін (сверхперевод) нұсқа ретінде бағаланады. Айта кету керек, былай бөлуді шартты бөлу деп есептеген дұрыс. Себебі көбіне бұлар аудару үстінде бір-бірімен араласып, бірігеді. Аударма барысындағы неғұрлым көп кездесетін жайттың бірі – түпнұсқа мәтіндегі сөз тіркестері мен сөздердің

орын тәртібінің өзгеріске ұшырауы. Мысалы, қазақ тілінде қалыптасқан сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі тұрақты, ал орыс тілінде еркін. Құрмалас компоненттерінің аударуда өз орындарын өзгертуі заңды құбылыс.

Аудармалық трансформацияны әр қырынан қарастырған анықтамалардың арлығына ортақ пікір бастапқы тілдегі мазмұнды екінші бір аударма тіліне уыстыру дегенге саяды. Әсіресе, Р. К. Миньяр-Белоручевтің «бастапқы ақпарат азмұнын сақтай отырып, түпнұсқа мәтінінің формалық немесе семантикалық ұрамдас бөлшектерін өзгерту» деген пікірімен санаспауға болмайды.

Сонымен, аудармалық трансформация – белгілі бір тілдегі сөздік және рамматикалық ережелерге сай жасалған мазмұнды екінші бір тілде өйлеушілер түсінетіндей етіп ауыстыру. Осыдан трансформациялық әдістер, трансформациялық модельдер келіп шығады. Бұлардың тілдік мазмұнды екінші тілге тиімді ауыстыру үшін қолданылатыны белгілі. Аударма туралы толығырақ және нақты теорияны В. Н. Комиссаров ұсынды. Ғалымның пікірінше, төрт лингвистикалық теория бар, соған сәйкесінше, ол аудармаға төрт анықтама берген.

А. Д. Швейцер аударма үлгілеріне мынадай анықтама берген:

1 Денотативтік немесе ситуативтік үлгі түпнұсқа көріністері мен аударма көріністері арасындағы байланысты көрсетеді.

2 Семантикалық үлгі түпнұсқа тіліндегі әртүрлі тұлғалардың, мағыналардың түрлі семантикалық үлгілері арқылы берілуі.

3 Трансформациялық үлгі дегеніміз – тіл аралық эквиваленттілік негізі бола алатын құрылымдарды жасау тәсілі.

Аудармашының кейде түпнұсқаның дәстүрлі түсініктерін сақтауға тырысып, аударылатын тілдің ұлттық ерекшеліктеріне мән бермей қояы, ал кей кездерде аударылатын тілдің ұлттық нақыштарын сақтауға тырысып, бастапқы шығармаға обал жасалатыны кездесіп жатады..

Аудармалық трансформацияларын ғалымдар әр түрлі жіктейді. Алайда аударматанушылар көбінесе, Л. С. Бархударов та аударма трансформацияларын негізгі сипаттары жағынан төрт топқа жіктеген теориясымен санасады: 1. Орын алмастыру; 2. Сөз қосу; 3. Ауыстыру;

4 Түсіріп тастау.

Орын алмастыру. Бұл – аудару үстінде түпнұсқа тілдегі элементтердің орналасу тәртібін аударма тескте өзгертіп беру. Алмастырылатын, әдетте, сөздер, сөз тіркестері, құрмалас сөйлемдерді құрастырушы сынарлардың орын тәртібі, дербес сөйлемдердің тіркестегі орны. Бұл трансформацияны мына мысалдар арқылы талдап көрсетуге болады.

«Therefore, mon ami, I fear that you must forswear your beauty sleep tonight, and join me in my all-night vigil in that flat below – armed with that excellent

revolver of yours, bien entendu!», «Созған қарағанда, достым, бүгін тәтті ұйқыңды қиып, төменгі пәтерде менімен бірге түні бойы кірпік қақпай отыруға тура келер. Әрине, әлгі тапанишаңды өзіңмен бірге ала жүрсең, абзал болар еді».

Бұл сөйлемде all-night біріккен үстеуі қазақ тіліне түні бойы болып аударылған. Бұл аударманы сөзбе–сөз аударма әдісіне жатқыза аламыз. Мұндағы all-night біріккен сөзі сөздіктерде түні бойы болып берілген. Алайда бастапқы тілде екінші орында тұрған сөз аудармада бірінші орынға шыққанын айта кеткен жөн. Бұл жағынан бұл аударманы орын алмастыру моделіне жатқызуға болады. Ауыстыру тәсіліне аударма барысында сөз таптарын, сөйлем мүшелерін, синтаксистік байланыс түрлерін, сондай-ақ лексикалық ауыстыруларды (нақтылау, жалпылау, антонимдік аударма, компенсация) жатқызуға болады. А. М. Алдашева бұл ретте сөздіктегі сәйкестіктер көркем аудармада ұғымдық-мазмұндық, стильдік және экспрессиялық қызметінде елеулі айырмашылықтар жоқ тілдік құралдардың орны ауыстырылатындығын, ал енді кейбір жағдайларда екі мәтіннің коммуникативті-функционалдық теңбе-теңдігіне қол жеткізу үшін мәтіндегі сөздің дәлме-дәл баламасы емес, мағынасы жуық, сөздің стильдік қызметін нақтылайтын, экспрессивті бояуын бере алатын басқа сөзбен (тіркеспен, фразамең) ауыстырылатындығын айтады. Кейде түпнұсқа сөйлеміндегі нақты атаулар аудармада есімдік арқылы беріледі, кейде керісінше де болуы мүмкін. Бұл бір сөзді қайталай бермеу мақсатынан туған әрекет болып саналады. Бір сөзбен айтқанда, түпнұсқадағы тілдік бірліктер аударма тіліне сол қалпында берілуі шарт емес. Тек мазмұн кемшіліксіз сақталуы қажет. Мына мысалдарды талдап көрейік: «*Now then, school marm, she said*», сөйлемін Ә. Ахметов қазақ тіліне «*Ал, мұғалім мадам, сіз не дейсіз? – деді ол*» деп берген.

Бұл сөйлемде school marm біріккен зат есімі мұғалім мадам болып аударылған. Бұл аударманы сөз ауыстыру моделіне жатқызамыз. Өйткені, мұнда school мектеп сөзінің орнына мұғалім сөзі берілген. Яғни, мектеп мадамы дегеннің орнына мұғалім мадам сөзі қолданылған.

«*...and raising the revolver he fired point-blank at the woman's retreating figure just as I flung myself upon him*», «...ол қаруын көтере беріп, сытылып бара жатқан әйелді көздеді. Дәл осы кезде мен оны бас салдым».

Аталған сөйлемде point-blank біріккен сөзі қазақ тіліне көздеді болып аударылған. Негізінде, point-blank біріккен сөзі зат есім қызметінде тұр. Ал аудармашы оны fire етістігінің көмегімен етістікке айналдырып аударған. Осы тұрғыдан алып, мұны сөз ауыстыру моделіне жатқызамыз. Ғалымдардың сөз ауыстыру моделі көп жағдайда сөз таптарын ауыстырумен байланысты болады деген пікірін осы мысал қуаттайды.

«*A returning wayfarer, slightly drunk, was lurching along the pavement and almost collided with Poirot, who said something sharply to him which I did not catch*», «Қарсы жақтан теңселе басып келе жатқан масаңдау біреу Пуароны қағып кете жаздады. Пуаро ашуланып, әлгіге бірдеме деді, бірақ оның не дегенін ұқпай қалдым», сөйлемдегі wayfarer біріккен сөзі біреу болып аударылған. Бұл аударма сөз ауыстыру әдісі бойынша жасалған. Негізінде, wayfarer біріккен зат есімі жолда жүруші деген мағынаны білдіреді. Ал қолымыздағы аудармада ол біреу деп берілген.

«*A horrid thing to do, of course, and I feel quite ashamed of telling you, but you know what flat-hunting is*», ««Жүргенішті зат қой, әрине minmi мұны сіздерге айтуға да ұят. Бірақ түсінесіздер ғой, «басқа түссе баспақшыл» дегендей, баспана іздеп қиналғанда адам не істемейді?» – деп бөгеліп қалды». Мұнда flat-hunting біріккен сөзі баспана іздеп болып аударылған.

Мұнда flat пәтер сөзінің орнына баспана, ал hunting аулау, аңшылық сөздерінің орнына іздеу деген сөз қолданылған. Сондықтан бұл сөйлем сөз ауыстыру әдісі бойынша аударылған.

Сөз қосу дегенді түпнұсқада жоқ, бірақ аударма барысында қажет болған қосымша сөздерді қолдану дегенді білдіреді. Мысалы, ағылшын тіліндегі

«*Some of them must be perfect palaces; the swimming-baths, the lounges, the restaurants the palm courts – really, it must be hard to believe that one is on the sea*» сөйлемі қазақ тіліне ««*Ия, тамаша болар еді*», – деп құптай кеттің мен оны. «Ол кемелердің кейбіреуін сәулетті сарай десең де артық болмайды, шомылатын бассейндер, демалыс бөлмелері, мейрамханалары, пальма ағашы өсірілген саяжайлары – жан рахатының бәрі бар. Тіпті теңізде келе жатқаның да мүлдем есіңнен шығып кетеді» деп аударылған.

Сөйлемдегі the palm courts біріккен зат есімі қазақ тіліне пальма ағашы өсірілген саяжайлары еркін тіркесі арқылы берілген. Palm пальма, court аула болып аударылатынын ескерсек, автор аударма мәтініне пальма ауласы деп беруді місе тұтпай, қазақ тілді оқырмандарға the palm courts біріккен зат есімін түпнұсқа мәтінінен аударма мәтініне сөз қосу арқылы пальма ағашы өсірілген саяжайлары деп жеткізуді жөн көрген.

Келесі мысалдарды талдап көрейік:

«*He only actually lived in it a fortnight – then he advertised it to be let furnished*», «Ол да екі-ақ апта тұрып, сосын үйді жалға беретіні жөнінде хабарландыру жасайды».

Ағылшын тіліндегі a fortnight біріккен үстеуі қазақ тілінде екі апта мағынасын береді. Алайда мұнда бұл екі сөздің арасында – ақ демеулігі қолданылған. Сол арқылы сөйлемге шектеу, тежеу мәні қосыла берілген. Демек, бұл аудармада сөз қосу тәсілі қолданылған.

«It represented a tall, fair woman, with something subtly un-English in her face», «Бұл бойшаң, аққұбаша келген әйелдің суреті болатын. Бірақ бет-әлпетінен оның ағылшын әйелі емес екені байқалады».

Түпнұсқа мәтініндегі fair woman біріккен зат есімі орыс тіліне блондинка, ал қазақ тіліне аққұба болып аударылады. Ә. Ахметовтың келтірілген аудармасында бұл біріккен зат есім аққұбаша келген әйел деп аударылған. Бұл аудармада сөз қосу тәсілі қолданылған. Өйткені мұнда «келген» сөзі қосылып отыр.

Сөз түсіру, яғни бір компонентін түсіру деп аударма барысында мазмұнға нұқсан келтірмеу шартымен белгілі бір сөздерді түсіруді айтамыз. Мысалы,

«Why did you, a young man of thirty-three, good-looking, fond of sport, popular with your friends, devote so much of your time to an elderly woman with whom you could hardly have anything in common?», «Сіз отыз үш жастағы жас, әдемі, спортпен шұғылданып жүрген, достарыңыздың арасында беделіңіз бар, сегіз қырлы, бір сырлы жігітсіз, ал соншама уақытыңызды жасы жетіп тұрған кәрі кемпірге арнауыңыздың себебі не?».

Бұл сөз түсіру моделіне жатады. Мұнда «көрінетін» мағынасын беретін looking сөзі берілмеген. Аудармашы тек good сөзін аударумен шектелген.

«They say, «I never eat flesh», in a way that puts you right off your nice little beefsteak», «Олар еш уақытта да ет жемейміз дегенді айтқан кезде, жегелі отырған бір үзім етті де тастап кетесің».

Бұл аудармада beefsteak біріккен зат есімі қазақ тіліне ет болып аударылуына қарағанда, мұнда да сөз түсіру әдісі орын алған. Ағылшын тіліндегі beef қазақ тіліне сиыр, сиыр еті болып аударылады.

Сөзбе-сөз аудару тәсілі түпнұсқа тіліндегі мәтінді аударылатын тілдегі мәтінге семантикалық-құрылымдық жағынан алғандағы қарапайым және ең жақын нұсқасымен алмастыру деп қаралады. Мысалы,

«And the palm-trees I like them not», «Пальма ағаштары да ұнамайды». «A sunburnt man with a grey beard, in white clothes and wearing a helmet, came to meet us», «Бізді күнге күйген, бурыл сақалды, ақ киім киген, басында телмегі бар бір адам қарсы алды». «The face? Oh! That was easy enough, and the light of that gas jet was too bad for you to see the make up». Бетімде ме? Ойбай ол оп-оңай ғой. Сосын анау сығырайған газшамның жарығымен сіз менің бетімдегі гримді де жөнді байқай алмадыңыз».

Бұл сөйлемдердегі the palm-trees, gas jet біріккен зат есімдері қазақ тіліне пальма ағаштары, газшам болып, sunburnt біріккен сын есімі күнге күйген болып аударылған. Бұл аудармалардағы біріккен сөздерді тек лексикалық жағынан және біріккен сөздер тұрғысынан ғана шартты түрде сөзбе-сөз аудармаға жатқызып отырмыз. Мысалы, sunburnt біріккен сын есімі sun – күн

және burn – жағу, күйдіру мағыналарын беретін сөздерден біріккен. Қазақ тіліне аударылғанда осы екі сөз (күнге күйген) қолданылып тұрғандықтан, бұл аударманы сөзбе-сөз аударма тәсіліне жатқызамыз.

Сөз түрлендіру тәсілі де ағылшын тіліндегі біріккен сөздерді қазақ тіліне аударғанда ең көп қолданылатын тәсіл. Өйткені, ағылшын тілі мен қазақ тілі сияқты екі түрлі топқа жататын тілдердің материалдарын аудару барысында мәтінге көптеп түрлендіру жасауға тура келеді. Ол түрлендірулер кейде семантикалық деңгейде, кейде морфологиялық, кейде синтаксистік деңгейде болуы мүмкін. Яғни, ағылшын тіліндегі біріккен сөздер қазақ тіліне үнемі біріккен сөз болып аударылмағанымен, ағылшын тіліндегі біріккен сөздердің құрылымы жағынан қазақ тіліндегі біріккен сөздермен сәйкестенуі келес мысалдармен негізделеді.

«If Sir Ambrose was intended victim, he might possibly have purloined a rare manuscript or two that no one else would miss» сөйлемі қазақ тіліне *«Ал егер оның ойы сэр Эмброузды құрту болса, ол жан адам жоқтай қоймайтын сирек қолжазбаның бір-екеуін қымқырып кетер еді»* болып, *«Mr. Mayherne was practical, not emotional. He coughed again, took off his pince-nez, polished them carefully, and replaced them on his nose»* сөйлемі

«Жәтелін қойып, адвокат көзәйнегін алып асықпай сүрмін, қайта киді болып аударылса, *«I want you to ascertain for me exactly how much is newspaper chatter, and how much may be said to be founded on fact»* сөйлемі *«Сізден үнқағаздардың шулатып жатқаны мен әлі де алда айтылатын әңгімелердің қаншалықты дәлелді деректерге негізделгенін анық біліп беруіңізді өтінемін»* деп беріледі.

Сөзбе-сөз аудармада ғана біріккен сөз сақталып қалуы мүмкін, өзге жағдайларда мәтін құрамында қандай да бір сөз түрлендіру процесі жүзеге асары сөзсіз. Ғалымдардың сөз түрлендіру жөніндегі пікірлерін негізге ала отырып, сөз түрлендіруді басқа да аудару тәсілдерінен ажырататын көрсеткіш ретінде оның мынадай негізгі белгілерін санаймыз: аударма мәтіндегі балманың түпнұсқа мәтіндегі бірліктен лексикалық және грамматикалық тұрғыдан алғанда ауытқуы; балама құрамының 3 сыңардан аспауы; сөз түрлендіру әрекетін автоматты түрде жүзеге асыру мүмкін еместігі. Мысалы,

«They lived very quietly, seeing no one, and hardly ever going outside the cottage garden» деген сөйлем қазақ тіліне *«Ешкіммен араласпай, мінті бағының сыртына да шықпай, өздерімен өздері ғана тұрып жатыпты»* деп аударылған. Ағылшын тілінде the cottage garden үйдің бағы деген мағынаны білдіреді. Аудармада «үйдің» сөзі түсіріліп қолдануының өзі түрлендіруге жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ағылшын тіліндегі көркем әдебиетті қазақ тіліне аударудағы лингвомәдени аспектісінің маңыздылығын көрсете отырып, екі тілді сол тұрғыдан салыстыра зерттеу негізінде екі халықтың ойлау және сөйлеу ерекшеліктерін және ұлттық-мәдени құндылықтарын зерттелді. Зерттеу барысында екі халықтың сөйлеу мәдениеттері мен мәнерлерінен де бірнеше ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалды.

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы лингвистикада тіл білімінің парадигмалары болып саналатын: этнолингвистика, когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану бағыттары фразеология теориясының ХХІ ғасырдағы жаңа тармақтары болып қарастырылады. Фразеологизмдер арқылы біз халықтың өткен өміріндегі әр кезеңдерінің алуан түрлі құбылыстары мен оқиғаларын өрнекті тілмен суреттеп, бүгінгі уақытпен үндестіреміз. Сондықтан да оларды қарастыру барысында этнолингвистика және лингвомәдениеттану бағыттарының көмегіне сүйенеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Федина, К. О.** мастерстве. Сб «О писательском труде», М., 1955. – 319 с.

2 **Әлкебаева, Д.** Стилистика және оның проблемасы/ Д. Әлкебаева // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2004. № 4. – Б.41–43 б.

3 **Виноградов, В. В.** «О языке художественной литературы», Москва, 1959. – 85 с.

4 **Шекспир, У.** Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер. – Астана : Аударма, 2004. – 668 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Л. Н. Адилбек¹, З. А. Емкулова², А. Т. Райымбекова³

Лингвокультурологический аспект художественного перевода с английского языка на казахский язык

^{1,2,3}Филологический факультет,

Южно-Казахстанский государственный университет
имени М Ауэзова,

г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

L. N. Adilbek¹, Z. A. Emkulova², A. T. Rayimbekova³

Linguo-cultural aspect of literary translation from the English language into the Kazakh language

^{1,2,3}Philological Faculty,

M. Auezov South-Kazakhstan State University,

Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В данной статье рассматривается содержание художественных произведений, а также лингво-культурологические аспекты их перевода с английского языка на казахский язык. Статья «Лингво-культурологический аспект художественного перевода английского языка на казахский язык» посвящена актуальным вопросам современной теории перевода.

Работа насыщена примерами переводческих трансформаций при переводе художественных произведений с английского языка на казахский язык.

Анализу подверглись художественные произведения написанные на английском языке, которые были переведены напрямую на казахский язык.

Материал данной статьи дает возможность создать процесс коммуникаций на иностранном языке и расширить возможности обучающихся при решении критических задач формирования когнитивной деятельности.

The definition of the concept of literary works and the linguocultural aspects of their translation from English into Kazakh is considered in this paper. The article «Linguo-cultural aspect of literary translation from the English language into the Kazakh language» is one of the topical issues today.

The work is based on the example of literary works, translated from the English into the Kazakh.

The article is written using different examples of authors of English literary works and works of Kazakh authors who have been translated into Kazakh.

This article makes it possible to create a communication process in a foreign language and to expand the subject's capabilities in solving critical tasks of cognitive activity formation.

D. B. Akynova

PhD, senior lecturer, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan

e-mail: mirada-86@mail.ru

ISSUES OF CODE-SWITCHING AMONG KAZAKHSTANI LECTURERS

Issues of Kazakh-English and English-Kazakh code-switching are becoming ubiquitous among lecturers and students in language departments of universities. This paper investigates the attitudinal approach towards code-switching among lecturers of English language departments at L. N. Gumilyov Eurasian National University. The aim of the study is to determine attitudes of lecturers towards code-switching and define some functions of code-switching. The study is based on the observations, questionnaires conducted among lecturers of English at L. N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan) and interview. The results show that lecturers' attitudes towards code-switching at tertiary level of education are positive at large. However, participants demonstrate some concerns in regard to its applicability at lessons.

Keywords: code-switching, Kazakh, English, attitude, function, language department.

INTRODUCTION

Code-switching is defined as the use of two languages in the same speech event. This language phenomenon has long attracted academic interest in the field of foreign language learning. The attitudes towards code-switching and functions of code-switching in a foreign language classroom environment has been the issue of heated debate among scholars.

The paper analyzes the attitudes towards code-switching among lecturers. The purpose of the research is to identify lecturers' attitudes towards code-switching at tertiary level. The paper includes research based on the observations, questionnaires conducted among lecturers of English at L. N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan).

The present paper is organized as follows. The theoretical background summarizes the research on code switching in the foreign language classroom. The next part refers to the role and status of English in Kazakhstan's education. Methodology describes the participants, study design and methods used in

the study. The following part describes the results obtained from observation, questionnaires and interviews. The analysis of the results and further suggestions are presented in the Discussion and Conclusion part.

MAIN PART

There is no general agreement on a clear-cut definition of code-switching among scholars. Being a complex phenomenon, it is discussed in every subfield of language disciplines [1, p. 1–22]. It is regarded as a feature of bilingual communication, and ease and structural diversity of the sequence of elements of different languages without breaking the rules of the matrix language indicates a fairly high level of proficiency in two languages. Code-switching is defined as a «systematic alternating use of two languages or language varieties within a single conversation» [2, p. 13].

Code-switching has been a subject of interest in the language classroom environment recently. The researches have been conducted in a bilingual setting where English has been used as a second language. The research on code switching in second language acquisition and learning, especially English, have been conducted by many scholars (Li Wei, 2000; Martin-Jones, 1995; Cook, 1991; Macaro, 2001; Üstünel and Seedhouse, 2005; and others). The early studies were conducted mostly in the USA where the linguists looked at the amount of two languages (particularly, English and Spanish) used in classrooms [3, p. 92]. Many studies have been devoted to the use of the mother tongue (L1) in foreign language classrooms. The proponents of intralanguage teaching strategy (target language only) believe that the exclusive use of the target language (L2) as a medium of instruction leads to a better acquisition of it (Ellis, 1984; Chaudron, 1988; Lightbown, 2001). According to them, the use of only the target language creates an authentic environment, and any switching to the mother tongue negatively impacts on the process of second language acquisition. Many researchers believe that code-switching leads to «semilingualism» – a lack of an individual's language competence in any of the following areas:

- the active vocabulary;
- linguistic correctness;
- the degree of automatism;
- creation and the introduction of new words;
- mastery of cognitive, emotional, volitional functions of language;
- richness of meaning [4].

The advocates of crosslingual teaching strategy (using L1) consider that the use of the mother tongue is an important tool in foreign language learning (Cook, 2001; Auer, 1998; Gumperz, 1982; Li and Milroy, 1995; etc). According to Cook, excluding the native language in foreign language classrooms had

considerably limited «the possibilities of language teaching» [5]. She argues that code-switching is a natural phenomenon in a setting where the people share two languages, therefore, it should be used in the classroom. According to Cook [5, p. 106], foreign language lecturers should be aware of the following statements:

- Classroom is often a place of natural code-switching.
- There is nothing wrong or special about code-switching.
- There are certain principles of code-switching in the classroom.

Macaro states that there is no evidence in studies that the exclusion of the mother tongue facilitates the target language learning [6, c. 544].

The linguists also studied the issues of code-switching among lecturers. Milk [5] demonstrated that English (L2) was used for control and for instructions and Spanish (L1) – for social functions in the classroom. Simon [7] states that code-switching has been regarded as a forbidden practice during the lessons. According to the researcher, lecturers considered code-switching as a shameful practice and therefore, they felt guilty of doing so. Simon thinks that code-switching in a foreign language classroom is a complex issue due to the fact that it works on several levels [7, c. 314]. The process is institutionalized and a lecturer and students have predetermined roles. In addition, the learners have limited knowledge of the foreign language in comparison with the lecturer who knows it well. Cook suggests that code-switching can be used in organizing the classroom, conveying meaning of words and sentences, and explaining grammar materials. Based on the study of university lecturers, Polio and Duff [8] suggested the following uses of the mother tongue by the lecturer: for classroom management, for grammar instruction, for vocabulary introduction, for offering translation, for explaining the difficult material, for expressing empathy and solidarity [8, p. 316–320]. Earlier studies on code-switching illustrate that many foreign language lecturers see code-switching as a communicative strategy for learners who lack vocabulary resources. For these lecturers, switching to the native language hinders the process of foreign language learning [7]. But recent studies show that code-switching is an important competence which is a part of the foreign language learning process [9; 7]. In the 1990's, the researchers used ethnographic studies with conversation analysis as a method of analysis. Both teaching and learning events were analyzed. Here the linguistic and cultural backgrounds of the participants are taken into consideration as it influences the patterns of interaction [3, p. 95–97].

These researches have largely contributed to the study of code-switching in a foreign language classroom. However, there are not so many studies on the issue of Kazakh-English code-switching where these two languages are structurally different and belong to different language families. The functioning of English in Kazakhstan's educational domain is characterised by its own peculiarities. One of its features is code switching. In Kazakhstan, similar studies were carried out

in the area of Kazakh-Russian and Russian-Kazakh code switching. The number of studies on the issues of English-Kazakh and Kazakh-English code switching in the educational sphere is space, and therefore it is of special relevance and importance in Kazakhstan's linguistic and educational space.

The research was carried out at L. N. Gumilyov Eurasian National University. The university is situated in the capital of the country – Astana. The study was carried out as follows: First, observations were made in order to define the frequency of using code-switching in the classroom and outside the classroom in the university; secondly, a questionnaire was distributed to lecturers to acquire additional information about their language use and their attitudes towards code-switching; and thirdly, lecturer interviews were conducted with the purpose of determining their attitudes towards code-switching.

A questionnaire for lecturers was developed to determine the lecturers' attitude towards code-switching. The structure of the questionnaire was as follows:

Section A – Information about participants.

Section B – Attitudes toward promotion the use of code-switching.

Each question had several answers using a 5-point Likert scale:

1 – Strongly agree;

2 – Agree;

3 – Disagree;

4 – Strongly disagree;

5 – Not given.

The data were analysed with SPSS 16 programme.

We have also conducted interviews with lecturers of the university. 12 lecturers participated in the interviews. The interviews were carried out to determine the attitudes towards code-switching. It was used to complement the information obtained during the observation. We also wanted to compare between the interview's answers and the answers given by lecturers in the questionnaires. The questions include the participants' view on code-switching and their language use.

53 English language lecturers participated in the questionnaire.

53.2 % of the lecturers indicated Kazakh as their mother tongue and for 46.8 % of the participants it was Russian.

English language proficiency of lecturers based on their assessment is given in Table 1.

Table 1 – English language proficiency level

Level	Percent (%)
Beginner	0
Pre-Intermediate	0

Intermediate	0
Upper-Intermediate	86
Advanced	14

The vast majority of lecturers (86 %) considered themselves as Upper-Intermediate users of English, and 14 % referred themselves to the Advanced level.

During the observation we have tried to determine the frequency of Kazakh-English code-switching. The main groups of situations with bilingual utterances of lecturers include classroom activities and interactions outside the classroom in the university.

Table 2 – Frequency of Kazakh-English code-switching

Situation	Frequency of code-switching	Percentage
Outside the classroom in the university	328	73 %
In the classroom	124	27 %
Total:	452	100 %

Table 2 illustrates the frequency of using code-switching among lecturers. The lecturers of the Department of Theory and Practice of Foreign Languages participated in it. Three lecturers assisted in carrying out the observation. According to Table 2, 73 % of participants switched codes outside the classroom. 27 % of informants switched in the classroom.

Table 3 – Attitudes towards code-switching

Item Description	Lecturers' answers (percentage)				
	Strongly Agree	Agree	Disagree	Strongly Disagree	Undecided
Mixing of Kazakh with English leads to the loss of Kazakh.	9	23	54	5	9
Mixing of Kazakh with English leads to the loss of English.	9	35	51	0	5
Mixing of Kazakh with English leads to the maintenance of English.	5	47	41	3	4
I prefer to study only in English.	23	37	35	2	3
I prefer to study in English and Kazakh.	7	58	33	0	2

Mixing of Kazakh with English contributes to productive language acquisition.	6	62	22	6	4
Mixing of Kazakh with English means high proficiency in both languages.	10	41	34	9	6
Mixing of Kazakh with English means lack of proficiency in both languages.	10	37	36	10	7

Table 3 indicates that most of the participants' attitude towards code switching is positive. More than the half of the respondents (59 %) disagreed with the statement that Kazakh-English code-switching leads to the loss of the Kazakh language, whereas 32 % of informants supported the statement. 9 % of respondents left this statement unanswered. As it is shown in Table 3, nearly half the respondents (51 %) believe that Kazakh-English code-switching does not lead to the loss of the English language and 44 % of them think that it leads to the loss of English. 5 % of them left it unanswered. The half of respondents (52 %) believe that code switching leads to the maintenance of English and 44 % of them disagree with this statement. 4 % of informants left the statement unanswered. The issues on the language of instruction are as follows: the majority of respondents (60 %) prefer to use English in a foreign language classroom, whereas 37 % of informants hold the opposite view. 2 % of them left it unanswered. For the majority of participants (68 %) Kazakh-English code-switching contributes to productive language acquisition and only 28 % of them disagree with this statement. 4 % of the informants left this statement unanswered. Half of the respondents (51 %) think that code-switching refers to a high level of language proficiency, and nearly half of the respondents (45 %) disagree with it. 6 % of the find it difficult to answer this statement. 47 % of participants consider code switching as a lack of language proficiency. And nearly the same amount of informants (46 %) shared the opinion on the negative effect of code switching. 7 % of them left the statement unanswered.

Interviews with lecturers of the university have been carried out to determine their attitudes towards code-switching. The informants answered the questions of interview in three languages: Kazakh, Russian and English. The questions are as follows:

What do you think about Kazakh-English code switching?

What's your attitude towards using the native language in the English language classroom?

Many respondents think that code-switching is an effective way of learning a foreign language. The answers of the following participants prove the statement.

«Переключение кодов – явление неизбежное. В целом, отношусь к нему положительно. Я думаю, что невозможно обойтись без переключения кодов во время занятий. С помощью переключения с английского языка на казахский язык либо наоборот можно намного эффективнее проводить занятия». (Преподаватель, 34 года, жен.)

«Code switching is an inevitable phenomenon. In general, my attitude towards code switching is positive. I think that it is impossible to skip code switching during the lessons. It is more efficient to conduct lessons with the help of code switching». (Lecturer, 34 years old, female)

«Переключение кодов – это нормальное явление в речи билингвов. Я считаю, что студенты и преподаватели используют в своей речи переключение кодов, когда у них оба языка достаточно хорошо функционируют. Оно способствует изучению и усвоению иностранного языка». (Преподаватель, 43 года, жен.)

«Code-switching is a normal phenomenon in the speech of bilinguals. I think that students and lecturers use code switching when both of the languages are functioning well. It assists in leaning and acquiring the foreign language». (Lecturer, 43 years old, female)

As can be seen from the answers above, code-switching is considered as a tool that assists in a foreign language learning. However, it should be noted that for some respondents, code-switching is associated with a deficiency in second language acquisition. They believe that code-switching negatively affects learning the languages.

«К кодовому переключению на занятиях английского языка отношусь больше отрицательно, чем положительно. Я считаю, что как студенты, так и преподаватели должны говорить на английском языке». (Преподаватель, 47 лет, жен.)

«My attitude towards code-switching in English lessons is more negative rather than positive. I think that students as well as lecturers should speak English». (Lecturer, 47 years old, female)

The interview findings clearly show us that opinions on code-switching vary to a greater extent. The majority of participants consider the significance of keeping the target language at the lessons. Furthermore, according to some lecturers, there are no beneficial aspects of code-switching in foreign language teaching process. The minority of the participants considers code-switching as an invaluable tool in promoting foreign language learning.

CONCLUSION

In this paper we have tried to identify attitudes towards Kazakh-English code-switching among lecturers at tertiary level of education. To achieve the aim of the research we have used the following methods:

- 1 observation of the activities in the classroom and outside the classroom;
- 2 questionnaires;
- 3 interviews with lecturers.

The frequency of code-switching among lecturers were identified based on the observations. In our research lecturers code-switched mostly outside the classroom. The explanation to this can be presented as follows: while in the break times between classes the foreign language is still active in the brain of the speakers, therefore, code-switched utterances are a common phenomenon during the break times outside the classroom. Moreover, it is not desirable to use the native language during the classes, and even it is not allowed in some cases, as the lecturers are required to speak the target language only. According to the results, in the foreign language classroom lecturers code-switch more than students. These results prove the lecturers' answers in the interview: they tend to switch to the native language to make the learning process effective and efficient.

Based on the analysis of interaction among lecturers, we can conclude that code-switching contributes to comprehension of words, concepts and expressions, explanation of grammatical rules and structures, regulating classroom interactions, asking equivalent meanings in L1, clarifying understanding of vocabulary and grammatical rules, thus, implementing content transmission and classroom management. Despite the fact that code switching is regarded as a negative phenomenon in the foreign language learning process, the results of informal talk with lecturers show their positive attitude towards it. According to the participants, code-switching enhances successful fulfilment of tasks, helps them to feel satisfied with language learning. The lecturers feel more comfortable and less tense during the lessons.

The survey results support the idea that code-switched utterances in foreign language classes are a good tool for acquiring the language. According to the obtained data, code-switching is regarded as one of the features of functioning of English in the educational domain. Code-switching is perceived as a support mechanism for English language proficiency. The lecturers illustrate the positive influence of code-switching. However, there is a slight concern about the negative impact of code-switching on the language learning process among the lecturers. Some participants consider code-switching as a sign of deficiency, a phenomenon which hinders the process of second language acquisition.

The interview results demonstrate that code-switching is regarded both as a positive and negative phenomena. Despite the fact that the majority of respondents

consider code-switching as a useful tool, some of the participants still doubt to use the native language in English language classrooms. The lecturers think that code-switching should be eliminated in foreign language classroom. Despite this, lecturers code-switched in the foreign language classroom, which is supported by the observations conducted during the study. We can conclude that code-switching occurs automatically in the speech of lecturers and they are unaware of them.

The research findings suggest code-switching as an ubiquitous phenomenon in the speech of lecturers in the classroom as well as outside the classroom activities. Despite the positive attitude towards code-switching, some respondents still doubt on its applicability in the foreign language classroom.

REFERENCES

- 1 **Nilep, C.** 'Code switching' in sociocultural linguistics. – Colorado Research in Linguistics. – 2006. – № 19 (1). – C. 1–22.
- 2 **Li, W.** The Bilingualism Reader. – London : Routledge, 2001.
- 3 **Martin-Jones, M.** Code-switching in the classroom : Two decades of research. // In : Milroy, L., Muysken, P. (Eds.) One speaker, two languages : Cross-disciplinary perspectives on code-switching. – Cambridge University Press, Cambridge, 1995. – C. 90–111.
- 4 **Hansegård, N-E.** Tvåspråkighet eller halvspråkighet? [Bilingualism or semilingualism?] // Aldus series, Stockholm, 1968. – C. 253.
- 5 **Cook, V.** Second Language Learning and Language Teaching. (3rd ed.). – London : Arnold, 2001.
- 6 **Macaro, E.** Analysing student lecturers' codeswitching in foreign language classrooms: Theories and decision-making. – The Modern Language Journal. – 2001. – № 85 (4). – C. 531–548.
- 7 **Simon, D-L.** Towards a new understanding of codeswitching in the foreign language classroom. // In Jacobson (ed.). Codeswitching worldwide II. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2001. – C. 311–342.
- 8 **Polio, C. G., & Duff, P. A.** Lecturers' language use in university foreign language classrooms : A qualitative analysis of English and target language alternation. – Modern Language Journal. – 1994. – № 78 (3). – C. 313–326.
- 9 **Halmari, H.** Code-switching patterns and developing discourse competence in L2. In Boxer, Diana & Andrew D. Cohen (eds.). Studying speaking to inform second language alternation. – The Modern Language Journal. – 2004. – № 78 (3). – C. 313–326.
- 10 **Auer P.** Introduction : Bilingual Conversation. P. Auer, Ed. Code-Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity. – London and New York : Routledge, 1998. – C. 1–24.

- 11 **Chaudron, C.** Second language classrooms: research on teaching and learning. – Cambridge : Cambridge, 1988.
- 12 **Cook, V.** Second language learning and language teaching. – London : Edward Arnold, 1991.
- 13 **Crystal, D.** English as a global language. – Cambridge, England : Cambridge University Press, 2003.
- 14 **Ellis, R.** Classroom second language development. – Oxford : Pergamon, 1984.
- 15 **Gumperz J. J.** Discourse Strategies. – Cambridge : Cambridge University, 1982.
- 16 **Li W. & Milroy L.** Conversational code-switching in a Chinese community in Britain : a sequential analysis. // Journal of Pragmatics. – 1995. – № 23. – C. 281–299.
- 17 **Lightbown, P. M.** L2 Instruction : time to teach. // TESOL Quarterly. – 2001. – № 35. – C. 598–599.
- 18 **Suleimenova, E. D., Shaimerdenova, N. Zh. & Akanova, D. K.** Языки народов Казахстана. Социоллингвистический справочник [Languages of the Peoples of Kazakhstan. Sociolinguistic handbook]. – Astana : «Arman-PB» Press, 2007.
- 19 The state program of language development and functioning in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020. [Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы.] President of the Republic of Kazakhstan from June 29, 2011 № 110 [Указ Президента РК от 29 июня 2011 года № 110].
- 20 **Üstünel, E. & Seedhouse, P.** (2005) Why that, in that language, right now? Code-switching and pedagogical focus. // International Journal of Applied Linguistics. – 2005. – № 15 (3). – C. 302–325.

Material received on 05.11.18.

Д. Б. Ақынова

Қазақстандық оқытушылар арасындағы код ауысымы мәселесі

Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Д. Б. Ақынова

Вопросы кодового переключения среди казахстанских преподавателей

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Қазақ-ағылшын және ағылшын-қазақ код ауысымы мәселелері университеттердің шетел тілдері кафедраларында қазіргі таңда кең таралып келеді. Бұл мақала Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ағылшын тілі кафедраларындағы оқытушылардың код ауысымына деген көзқарасын зерттейді. Мақаланың негізгі мақсаты оқытушылардың сабақ және сабақтан тыс уақытта орын алатын код ауысымына көзқарасын анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысы бақылау, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушылары арасында жүргізілген сауалнама және интервью мәліметтеріне сүйенген. Зерттеу нәтижелері жогары оқу орындарында оқытушылардың код ауысымына деген көзқарасы оң екенін көрсетті, алайда кей оқытушылар сабақ уақытында код ауысымын қолдану теріс ықпалын тигізеді деген нәтижеге келді.

Казахско-английское кодовое переключение становится повсеместным среди преподавателей и обучающихся на языковых специальностях университетов. Настоящая статья исследует отношение преподавателей языковых специальностей Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Целью исследования является выявление отношения преподавателей английского языка к кодовому переключению во время занятий и во внеаудиторное время. Статья основана на результатах наблюдения, анкетирования, проведенного среди преподавателей английского языка ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, и интервью. Результаты исследования показывают, что, в целом, отношение преподавателей к кодовому переключению положительное, однако наблюдается некоторая озабоченность относительно использования кодового переключения во время занятий.

ГРНТИ 16.21.33

А. А. Байбатырова¹, Ш. К. Жаркынбекова²

¹магистр иностранной филологии, докторант, Филологический факультет, Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан;

²д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан
e-mail: ¹baibatyrova.a@yandex.kz; ²zharkyn.sh.k@gmail.com

РИТОРИКА РУССКОЯЗЫЧНОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО ДИСКУРСА: СТРАТЕГИИ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЗНАНИЙ В НАУЧНЫХ СТАТЬЯХ ПО ЛИНГВИСТИКЕ

Научная статья является наименее изученным жанром в современной дискурсивной лингвистике, в частности структурирование текста, которое значимо для адекватного восприятия и понимания адресатами авторских стратегий. Особый интерес представляют русскоязычные статьи, композиционная структура которых пока разительно отличается от подобных англоязычных текстов. Материалом исследования послужили научные статьи по лингвистике из Вестников ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, и КГУ им. Ш. Уалиханова, которые были сегментированы на коммуникативно важные отрезки, отражающие стратегии и тактики письма. Статистический подход позволили выявить частотность использования выявленных тактик и прийти к обобщающим заключениям. Результаты исследования свидетельствуют о том, наиболее частотными стратегиями письма являются «Установление области исследования» и «Описание проведенного исследования». Наиболее типичными тактиками в данном корпусе статей оказались «Представление результатов исследования» и «Обобщение информации по теме (возможно цитирование из источников литературы)», тогда как наименее частотными являются «Представление этапов или процедур исследования» и «Определение значимости исследования».

Ключевые слова: академический дискурс, научная статья, стратегия, тактика, структура

ВВЕДЕНИЕ

Академическое письмо представляется довольно сложным процессом, так как включает в себя не только знания языка, но и информацию о моделях научной речи, закрепленных в определенном дискурсивном сообществе. Это особенно значимо для представителей научно-исследовательской и образовательной системы, желающими иметь публикации в журналах с высоким уровнем цитирования. Для этого необходимо предоставить статью с глубоким анализом фактического материала в экспериментальной части, необходимой обоснованной методологией и подкрепленной внушительной теоретической базой исследования. Кроме того, полученные результаты должны иметь под собой доказательную базу и объяснительную силу для убедительного представления надежности всего исследования адресатам, обладающим адекватными фоновыми знаниями. Для понимания стратегии написания статей в журналы с высоким импакт-фактором необходимо глубокое изучение их структуры и языковых особенностей с точки зрения дискурсивного анализа, включающего национально-культурные факторы письма. На этом основании были предприняты попытки описать структурные характеристики статей, написанных на различных языках [1;2].

Тем не менее, существует не много исследований, в которых применена модель организации текста, предложенная в работах [3;4] для анализа текстов написанных на других языках. Среди немногих можно выделить исследования китайских [5], малайзийских [6], индонезийских [7] текстов. Эти исследования открыли вопросы, которые не могут быть решены только с точки зрения композиционно-структурной организации англоязычного текста. В этой связи, Д. Аткинсон, предлагает контрастный подход к анализу структуры текстов, который не может быть представлен без изучения особенностей культуры [8]. Эти немногие исследования свидетельствуют о различиях в языковых и культурных особенностях академических текстов. Различия касаются глобальной структурной организации текстов, среди которых объем, деление на разделы и логическая последовательность частей текста.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Данная статья имеет целью изучить структурную организацию научных статей по лингвистике, выбранных из Вестников ЕНУ им. Л. Н. Гумилева и КГУ им. Ш. Уалиханова за 2017–2018 годы. В выборку попали статьи, в которых присутствует практический анализ фактического материала, так называемая эмпирическая часть работы. Таким образом, теоретические статьи не вошли в данный корпус. На основе модели анализа структуры статьи «Создай исследовательское пространство» [3;4] проведено исследование коммуникативных стратегий академического

письма и составлена первоначальная композиционная модель организации русскоязычной научной статьи, написанных Казахстанскими учеными и преподавателями. В соответствии с целью 25 статей были внимательно прочитаны и разделены на коммуникативные сегменты, отражающие основные стратегии авторов для эффективной презентации результатов их исследований. Внимательное чтение текстов позволило понять и провести черту, к примеру, между результатами и объяснением результатов, или же, выявлением проблемы и основаниями для признания темы актуальной. Контекстуально-дискурсивный подход позволил понять и интерпретировать общую композицию, когерентность, риторику и коммуникативные интенции авторов. Более того, статистический анализ стратегий письма позволил выявить частотность употребления выявленных коммуникативных тактик. На основе этих данных мы смогли прийти к заключениям о наиболее типичных и стандартизованных моделях общения в изученном лингвистическом научном сообществе. Несмотря на небольшой корпус текстов, предварительные выводы нам кажутся достаточно надежными, так как типичность употребления стратегий свидетельствует об определенной преобладающей на данный момент модели научного письма в Казахстане. Так как вышеуказанные журналы накладывают ограничение на объем статьи, то количество слов в анализируемых статьях составляет от 1680 до 4500 знаков (5–12 страниц). Возможно, это ограничение не позволяет графически отделить разделы статьи, что практикуется в международных журналах с объемом с 7000 до 10000 слов.

Как показал нами исследованный материал, в научных статьях на русском языке не наблюдается графическое разделение композиционных частей на Введение, Методологию, Результаты и Обсуждение (Дискуссионную часть), что практикуется, к примеру, в англо-американских рецензируемых журналах. Тем не менее, несмотря на структурные отличия русскоязычных и англоязычных статей, мы отметили некоторые содержательные и коммуникативные соответствия в стратегиях письма, что позволило применить методологию анализа, развитую в работах [3;4].

Согласно концепции, предложенной в [3;4], стратегии определяются как функциональные единицы, соответствующие целям в сегментах текста, а тактики представляют собой действия для реализации стратегий. Идентификация и классификация этих элементов представляла некоторые трудности, так как некоторые стратегии не имели ясных формулировок, и приходилось основываться на имплицитных значениях языковых выражений. Более того, композиционная структура статей выявила наиболее и наименее частотные, также как и типичные стратегии и тактики, выраженные в количестве употреблений в текстах, представленные в Таблице 1.

Таблица 1 – Частотность коммуникативных стратегий и тактик в исследованных научных статьях по лингвистике

Стратегии и тактики	Количество употреблений
Стратегия 1 – Установление области исследования	
Тактика 1 – Обобщение информации по теме (возможно цитирование из источников литературы)	23
Стратегия 2 – Установление ниши исследования	
Тактика 1 – Формулирование проблемы исследования (возможно цитирование из источников литературы)	10
Тактика 2 – Указание на пробелы в исследованиях по теме	5
Стратегия 3 – Описание проведенного исследования	
Тактика 1 – Формулирование цели (ей) исследования	13
Тактика 2 – Определение предмета исследования	12
Тактика 3 – Определение понятий или уточнение дефиниций	9
Тактика 4 – Представление материалов исследования	13
Тактика 5 – Выбор методологии исследования	8
Тактика 6 – Представление этапов или процедур исследования	3
Тактика 7 – Представление результатов исследования	25
Тактика 8 – Объяснение результатов исследования	13
Тактика 9 – Обобщение результатов исследования (возможна оценка)	16
Тактика 10 – Определение значимости исследования	3

Стратегия 1 – Установление области исследования

Как показано в Таблице 1 одной из частотной стратегией является С1, реализуемая Тактикой 1 – «Обобщение информации по теме (возможно цитирование из источников литературы)», подтверждаемая 23 из 25 случаями употребления авторами текстов. Это свидетельствует о важности этой дискурсивной стратегии, с помощью которой авторы вводят тему для ее дальнейшего продвижения, о чем свидетельствуют следующие примеры:

(1) *Современное развитие казахстанского общества, кардинальные социально-политические и экономические изменения обусловили необходимость государственного регулирования вопросов языкового развития. Рассмотрение языка как основного из главных индикаторов адаптации населения к новым социально-политическим и социально-культурным реалиям становится в настоящее время актуально-практической задачей* (Вестник ЕНУ, 2017).

(2) *Вопрос о роли когнитивных структур в парадигме эмоций принадлежит к числу важных проблем, связанных с раскрытием внутреннего мира человека посредством языка* (Вестник ЕНУ, 2017).

Наиболее частотными маркерами актуальности темы явились оценочные определения, такие как *актуальный, важный и интересный*, подчеркивающие необходимость изучения темы.

Стратегия 2 – Установление ниши исследования

Эта стратегия направлена на выявление неизученного вопроса в литературе, который будет являться основанием для данного исследования.

Тактика 1 – «Формулирование проблемы (цитирование из источников литературы)» выявилась одной из наименее частотных, которую достаточно сложно различать от Тактики 1 в Стратегии 1, где значение актуальности объединяет эти две тактики. Однако здесь эта тактика свидетельствует об актуальности более узкой проблемы по теме.

(3) *Особенно важным представляется вопрос о необходимости рассмотрения особенностей проявления определенных оценочно – эмотивных смыслов в эпистолярном стиле на примере казахского, русского и английского языков* (Вестник ЕНУ, 2017).

Наш корпус выявил два примера формулирования проблематики в лаконичной вопросительной форме, что предусматривает некую обращенность авторов к адресатам с целью поднять интерес к теме и вовлечь их в дискуссию.

(4) *На чем же базируется ирония в художественных произведениях Н. В. Гоголя?* (Вестник КГУ, 2018).

Необходимо отметить, что Тактика 2 – «Указание на пробелы в исследованиях по теме» показала одну из наиболее низких частотностей, что может свидетельствовать о том, что авторы не рискуют делать категоричные утверждения о пробелах в исследованиях и заменяют эти высказывания более мягким выражениями, указывающими на актуальность или важность исследования. Это также может указывать на то, что большинство из нами анализированных статей, возможно, рассматривают вопросы уже имеющие предварительные данные, свидетельствующие об их достаточной изученности. Постоянное требование большого количества публикаций в учебных заведениях не всегда дает возможность исследователям посвящать достаточно времени и сил серьезным неизученным вопросам и не всегда способствует качественному анализу. Однако если сравнить наши данные с риторическими моделями стратегий, представленных в англоязычных статьях, то именно эта тактика в большинстве случаев и определяет всю Стратегию установления ниши исследования. Используя ее, авторы привлекают большой интерес к своим исследованиям и делают достаточно сильные заявления по поводу малоизученности или неизученности материала и, что именно данная статья решит поставленные цели. Тем самым, усиливается значимость исследования и, следовательно, интерес, а также

цитируемость работы. В этой связи, А. Морено [9, р. 62] заключает также, что указание на пробелы в исследованиях по теме не является обязательным требованием и его отсутствие вполне типично для испанской академической письменной культуры. Однако Е. Шелдон отмечает, что в испанских статьях по сравнению с ранними годами увеличился процент этой тактики [2], причиной такого роста отмечается глобальное влияние межкультурных и межъязыковых контактов [10, р. 113]. Именно англоязычная научная литература и практика письма повлияла на усиление более критического взгляда на литературу и, следовательно, на увеличение количества этой тактики. Рассмотрим один из немногих примеров Тактики 2:

(5) Соматизмы давно и разносторонне исследовали многие лингвисты, в частности В. Г. Гак, В. А. Власова, В. А. Яшманова, В. А. Плунгян, Р. М. Вайнтрауб, А. О. Кармышков. Однако какой-то удовлетворительной теории или концепции появления системы соматизмов пока нет, хотя существуют множество мнений по поводу роли соматизмов в языковой картине мира, их взаимосвязи с практической деятельностью людей, есть несколько классификаций. (Вестник КГУ, 2018).

Несмотря на давнюю историю изучения вопроса, сам автор статьи пытается возратить или же повысить важность своего исследования, используя довольно сильные выражения (*Однако какой-то удовлетворительной теории или концепции появления системы соматизмов пока нет*), которые могут спровоцировать контраргументы со стороны научного сообщества. Тем не менее, автор демонстрирует уверенность в своих утверждениях и, тем самым, дает возможность взглянуть на уже давно изучаемый вопрос заново. У адресатов может возникнуть вопрос: «А что же предлагает этот автор? Давайте прочтем эту статью и убедимся в надежности его/ее заявлений». Несомненно, дальнейшее исследование и его результаты должны подтвердить истинность заявления автора, иначе оно не будет иметь силы и потеряет необходимый прагматический эффект.

В целом, Стратегия 2 не частотна, что свидетельствует о том, что авторы не акцентируют внимания на проблематичности и остроте исследуемого вопроса.

Стратегия 3 – Описание проведенного исследования

Тактика, выражающая цель исследования одна из типичных, однако не все из изученных нами статей эксплицитно выражали ее в тексте, что явилось определенной трудностью для понимания сути исследования.

(6) Целью настоящего исследования является анализ национально-специфических эмоциональных концептов, иллюстрирующих специфичность концептосферы конкретных лингвокультурных общностей (ссылка) (Вестник ЕНУ, 2017).

Цель исследования выражается не только эксплицитным способом, но и описательно, как в следующем примере:

(7) В данной статье стилистическая коннотация простых усеченных дериватов описывается более подробно, в частности, в сопоставлении с аббревиацией и с учетом нового фактического материала. (Вестник КГУ, 2018).

Что касается методологических тактик, направленных на выбор методов, процедур и материалов исследования, то они демонстрируют низкий уровень частотности в изученном корпусе текстов. Большинство авторов не считают важным подробно описывать методы и процедуры анализа, которые на самом деле призваны подкреплять идею надежности исследования. В действительности, эти элементы составляют основу всего экспериментального изучения проблемы, и их отсутствие в тексте может вызвать у адресатов вопросы о солидности исследования. Значимость упоминания в статье материалов исследования, вплоть до их количества и источника указывает насколько выводы по результатам анализа могут быть обобщающими, как в следующем отрывке из статьи:

(8) В ходе нашего исследования было проанализировано около 1500 новых единиц, анализ данных показал, что среди морфологических способов словообразования в современном казахском языке самым продуктивным словообразовательным типом является композитное словообразование (словосложение 803 единицы), не менее актуальным словообразовательным типом была и остается аффиксация (616 единиц) (Вестник КГУ, 2018).

Согласно таблице наибольшее количество употреблений типично для Тактики «Представление результатов исследования» с частотностью в 25 статей. Это объясняется тем, что в нашу выборку вошли только экспериментальные статьи, в которых презентация результатов исследования является обязательной. Под этой тактикой в нашей работе понимается демонстрация результатов в языковой или другой графической форме в зависимости от методов исследования.

Однако одно из менее частотных тактик является Тактика 8 – «Объяснение результатов исследования», показывающая только 13 употреблений. Данный элемент коммуникативной структуры дискурса является значимым для понимания глубины исследования и авторского комментирования полученных результатов, так как их объяснение дает возможность понять почему получены такие результаты и о чем они свидетельствуют, правильно ли выбрана методика анализа и ответить на другие сопряженные с исследованием вопросы. Несмотря на то, что Результаты не демонстрируются как отдельный раздел статьи (как в англоязычных экспериментальных статьях), их присутствие, а тем более их интерпретация важны для формулирования более общих и научных

мировоззренческих выводов. Что касается Тактики 9 – «Обобщение полученных результатов», то в большинстве они в целом выражены в 2–3 предложениях как выводы по проделанной работе. Рассмотрим пример:

(9) После обработки, систематизации и статистического анализа полученного нами анкетного материала выяснилось, что степень агнонимичности пословичного текста в языковом сознании российских респондентов заметно выше, чем у казахстанских участников эксперимента. Было выявлено.... Эти явления, отмеченные в материалах эксперимента, позволяют говорить о заметной трансформации пословичного фонда / пословичной картины мира в языковом сознании представителей русского этноса, которая особенно отчетливо проявляется на фоне разных регионов проживания (КГУ, 2018).

Данный дискурс представляет результаты эксперимента и их интерпретацию в финальной части. Интерпретируя результаты, автор привносит новые идеи, которые являются не иначе как основной целью научной статьи. Автор пытается убедить научное сообщество принять предложенные идеи ненавязчиво, используя хедж позволяют, указывая, что именно результаты исследования приводят автора к такому заключению. Ключевая роль комментирования результатов в прикладной лингвистике определена учеными, исследующими жанровые характеристики текстов. К примеру, в работах выявили такие тактики в англоязычных текстах по лингвистике: интерпретирование результатов, объяснение результатов, сравнение результатов с результатами предыдущих исследований, объяснение результатов, оценка результатов и формулирование рекомендаций к будущим исследованиям [11;12;13]. Все эти исследования финальных разделов статей приводят к заключению, что интерпретация результатов важнейшая часть работы, где автор может показать свой вклад в науку, аргументировано преподнося выводы своим адресатам.

Наименьшую частотность демонстрирует Тактика 10 – Определение значимости исследования, всего 3 употребления. Несмотря на то, что исследователи всегда упоминают теоретическую и практическую значимость в своих диссертациях, они почти не прибегают к этой тактике в своих статьях, хотя это важный элемент для понимания его импакт-факторной значимости для научного сообщества. Тем не менее, следует отметить, что англоязычные статьи также показывают среднюю частотность, в основном упоминая практическую значимость для педагогической деятельности в преподавании или разработке учебных программ по английскому для специальных и академических целей. Рассмотрим пример:

(10) Словарь рекомендуется использовать как для аудиторной работы, так и для внеаудиторной работы. Он, безусловно, будет полезен также при

самостоятельном изучении языка в качестве дополнительного пособия к основному курсу (КГУ–2018).

В данной коммуникативной ситуации проведенное исследование авторов по составлению словаря описано в статье и показано как вносящий вклад в педагогическую деятельность. Более того, данное заявление усилено метадискурсивным бустером ‘безусловно’, как показатель уверенности авторов в своем убеждении и готовности взять на себя ответственность за истинность утверждаемого [10]. В процессе создания речевого произведения автор передает в тексте не только определенное смысловое содержание, но определенную программу воздействия на читателя, или прагматический эффект. Данные коммуникативные единицы фиксируют движение научной мысли автора, его познавательный процесс, результатом которого становится структурированное научное произведение.

ВЫВОДЫ

В целом, структурная организация русскоязычных текстов, свидетельствует о своеобразной риторике, произрастающей из национальной культуры научного общения. Тем не менее, стратегическое письмо в общих чертах следует основным направлениям презентации исследования: обобщение темы на основе предыдущих исследований, открытие вопроса или проблемы для нового исследования и описание этого исследования. Наиболее частотными оказались Стратегия 1 и Стратегия 3, в то время как Стратегия 2 не отличается частотностью, что подтверждается результатами исследований текстов написанных на других языках, кроме английского. Методология в основном представлена ссылками на признанные работы, однако не многие работы описывают процедуры и материалы исследования. Несмотря на демонстрацию результатов, их объяснение и оценка присутствует не во всех текстах.

В целом, необходимо отметить, что внимание авторов сконцентрировано на презентации своего исследования, а не на убеждении адресатов в своей позиции в этом исследовании. Авторы используют недостаточно аргументов, с помощью которых они могли бы объяснять полученные результаты, подвести к выводам, используя языковые средства убеждения. Основными аргументами выступают цитирования из других источников, по большей части, видных, признанных ученых, которые служат доказательной базой. В связи с тем, что в академическом сообществе научная статья является проводником знания, ее прагматический эффект зависит от стратегий, использованных автором.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Martín-Martín, P.** The rhetoric of the abstract in English and Spanish scientific discourse: A Cross-Cultural. Genre-Analytic Approach [Text]: scientific edition / P. Martín-Martín. – Bern: Peter Lang, 2005. – 218 pp. – References: Pp. 205–218. – Appendix: Pp. 193–204. – ISBN : 3-03910-638-4 (paperback).

2 **Sheldon, E.** Rhetorical differences in RA introductions written by English L1 and L2 and Castilian Spanish L1 writers [Text] / E. Sheldon // Journal of English for Academic Purposes. – 2011. – № 10. – Pp. 238–251.

3 **Swales, J. M.** Genre analysis: English in academic and research settings [Text]: scientific edition / J. M. Swales. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 260 p. – References : Pp. 235–254. – Author index: Pp. 255–259. – ISBN 978-0-521-33813-4 (paperback).

4 **Swales, J. M.** Research genres: Explorations and Applications [Text]: scientific edition / J. M. Swales. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 305 p. – References : P. 275–298. – Author index: Pp. 299–304. – ISBN 0-521-53334-1 (paperback).

5 **Loi, C. K. & Evans, M. S.** Cultural differences in the organization of research article introductions from the field of educational psychology [Text] / C. K. Loi & M. S. Evans // English and Chinese. Journal of Pragmatics. – 2010. № 42. – P. 2814–2825.

6 **Ahmad, U.** Research articles in Malay: rhetoric in an emerging research community [Text]: scientific edition / A. Duszak (Ed.) Culture and styles of academic discourse. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1997. – P. 273–303. – ISBN 3-11-015249-5 (paperback).

7 **Adnan, Z.** Discourse structure of Indonesian research article introductions in selected hard science [Text] : scientific edition / S. Burgess & P. Martín-Martín (Ed.) English as an additional language in research publication and communication. – Berlin : Peter Lang, 2008. – P. 39–64. – ISBN 978-3-03911-462-7 (paperback).

8 **Atkinson, D.** Contrasting rhetoric/contrasting cultures: why contrastive rhetoric needs better conceptualization of culture [Text] / D. Atkinson // Journal of English for Academic Purposes. – 2004. – № 3. – P. 277–289.

9 **Moreno A.** Researching into English for research publication purposes from an applied intercultural perspective [Text] : scientific edition / M. Ruiz-Garrido, J. Palmer, & I. Fortanet-Gómez (Ed.) English for professional and academic purposes. – Amsterdam : Editions Rodopi B. V., 2010. – P. 59–73. – ISBN 978-90-420-2956-9 (paperback).

10 **Hyland K.** Metadiscourse : exploring interaction in writing [Text] : scientific edition / K. Hyland. – London : Continuum, 2005. – 230 p. –References : Pp. 204–217. – Author Index : P. 228–230. – ISBN 0-8264-7611-2 (paperback).

11 **Basturkmen H.** Commenting on results in published research articles and masters dissertations in Language Teaching [Text] /H. Basturkmen // Journal of English for Academic Purposes. – 2009. – № 8. – P. 241–251.

12 **Lim J. M. H.** Commenting on research results in applied linguistics and education: A comparative genre-based investigation [Text] / J.M.H. Lim // Journal of English for Academic Purposes. – 2010. – № 9. – P. 280–294.

13 **Yang R. & Allison D.** Research articles in applied linguistics: moving from results to conclusions [Text] / R.Yang & D. Allison // English for Specific Purposes. – 2003. – № 22. – P. 365–385.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

A. A. Байбатырова¹, Ш. К. Жарқынбекова²

Орыс тілінде жазылған академиялық дискурстың риторикасы: лингвистика ғылыми мақалаларда білімді ұсыну стратегиялары

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

A. A. Baibatyrova¹, Sh. K. Zharkynbekova²

The rhetoric of the Russian language-based academic discourse: the moves for presenting knowledge in linguistics research articles

^{1,2}Philology Faculty,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Дискурстік лингвистикада ғылыми мақала ең аз зерттелген жанр болып көрінеді, әсіресе тексттің құрылымы, бұл адресаттарға авторлардың стратегияларын дұрыс түсінуіне өте маңызды. Атап айтқанда, мында орыс тілде жазылған ғылыми мақалаларға ерекше назар аударылған, өйткені олардың композициялық құрамы ағылшын тексттерге қарағанда ерекшелігін білдіреді. Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰҰ және Ш. Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршылардан алынған мақалалар зерттелді: олар коммуникативтік стратегияларға және тактикаларға бөлінген. Статистикалық тәсіл тактикалардың жиілігін және қорытындыларын шығаруға өз үлесін қосты. Зерттеудің нәтижелері мындай қорытынды жасауға мүмкіндік берді: «Зерттеу саласын анықтау» және «жүргізілген зерттеудің

сипаттамауы» ең жиі жазу стратегиялар болып шықты. Тактикалардың ішінде «Зерттеу нәтижелерін ұсыну» және «Тақырып бойынша информацияны қорыту (әдебиеттерге сілтеме мінкі)» ең жиі болып шықты, ал «Жұмыс кезеңдерін немесе рәсімдерін ұсыну» және «Зерттеудің маңыздылығын анықтау» ең сирек болып көрінді.

The research article seems to be the least investigated genre in modern discursive linguistics, particularly structuring of the text which is significant for recipients' adequate understanding of the authorial strategies. A special interest should be paid to Russian-language research articles whose organizational structure is fundamentally divergent from the similar English-language texts. The articles chosen from the L. N. Gumilyov ENU and Sh. Ualikhanov KSU journals (Vestniks) have been segmented into communicative units, following the moves and steps employed by the authors. The quantitative approach enabled us to demonstrate the frequency occurrence of the moves and steps identified and make generic conclusions. The results of the research show that the most frequent moves are «Establishing a territory» and «Presenting the present work». The most conventional steps in our corpus are «Presenting the results» and «Topic generalizations of increasing specificity (citations possible)» whereas the least frequent are «Presenting the stages or procedures» and «Stating the research value».

ГРНТИ 16.21.21

Э. А. Гусейнова

главный преподаватель, кафедра «Иностранных языков», Факультет иностранных языков, Университет «Нахчыван». г. Нахчыван, AZ-7000, Нахчыванская Автономная Республика, Азербайджанская Республика
e-mail: elmira.hva@nu.edu.az

ЗНАЧЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ И ИХ ПРАГМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

В статье рассматривается интерес к прагматикам в результате озабоченности пользователей языка по сравнению с более ранним фокусом на языке как абстрактной системы. Лингвисты анализировали предложения независимо от их контекста, но в настоящее время лингвисты рассматривают контекст в понимании смысла предложения. Контекст имеет разные типы, такие как культурный контекст, ситуационный контекст и т.д. Контекст реализуется в импликациях, ссылках и предпосылках. Связь между импликацией и высказыванием не является прямым следствием друг друга. Контекст существует наряду с текстами и дискурсом, что их различия друг с другом не могут быть отрисованы отчетливо. Контекст необходим для реализации использования языка в прагматической перспективе. Контекст помогает понять факторы в производстве и интерпретации речи, ориентированной на пользователей. Другими словами, связь контекста и прагматики аналогична между видами и родом.

Ключевые слова: контекст, прагматика, дискурс, смысл, синтаксис

ВВЕДЕНИЕ

Вопросы, лежащие в основе лингвистов, вызвали интерес к прагматикам, их забота о пользователях языка по сравнению с более ранним фокусом на языке как абстрактной системы. В этом контексте Мей утверждает, что взаимодействие говорящего – слушателя или собеседника требует их озабоченности понятиями регистрации, таких как формальность или неформальность использования языка, выбор коннотативных слов, а также отношение ораторов и навыки риторики, такие как как, как получить свою точку зрения, и тому подобное [1, с. 211].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В прошлом лингвисты анализировали предложения независимо от их контекста, но в настоящее время лингвисты рассматривают контекст в понимании смысла предложения. В контексте контекста как важного аспекта интерпретации смысла, Филлмор говорит, что: «Задача состоит в том, чтобы определить, что мы можем знать о значении и контексте высказывания, учитывая только знание о том, что произнесение произошло. Я нахожу, что всякий раз, когда я замечаю некоторые предложения в контексте, я сразу же спрашиваю, каков был бы эффект, если бы контекст был немного иным» [2, с. 88]. В заявлении объясняется, что контекст влияет на смысл, что при изменении контекста значение может также измениться. Следующее предложение: «What time is it?» Может иметь разные значения, поскольку оно относится к различным контекстам следующим образом:

а) Докладчик создает вопросительное предложение, которое спрашивает время слушателю. Ораторы или собеседники, вероятно, друзья, которые отправляются в университетский городок

б) Докладчик выражает досаду слушателю, который, вероятно, опаздывает на прием;

с) спикер помнит, что пришло время для него / его вернуться домой

Предложение имеет смысл в трех разных значениях прагматически, но не семантически. Как верно, семантика касается диадических отношений, в которых два аспекта связаны между лингвистической формой и ее значением, тогда как прагматика связана с триадическими отношениями, в которых задействованы три аспекта, которые являются лингвистической формой, ее значением и ее контекстом. В связи с этим, Лич объясняет, что высказывание касается абстрактного статического объекта как предложения, которое действует в синтаксисе, предложение действует в семантике, а словесные действия или действия в конкретной ситуации и времени действуют в прагматике. Прагматика отличается от семантики тем, что она связана со смыслом в отношении речевой ситуации, где контекст выступает как один из различных аспектов. Тогда как именно контекст играет свою роль в прагматике, что более глубокое понимание контекста может облегчить интерпретацию смысла?

Контекст. Контекст подробно обсуждается многими лингвистами, философами и антропологами. Малиновский подчеркивает, что язык понимается в контексте контекста ситуации и более широкого контекста культуры, в которой он использовался. Например, слова «forest», «grow» и «place» должны были быть переведены в свободную интерпретацию, чтобы показать их реальный смысл. Смысл выражения «They arrived near the village of the destination» буквально: «They row in place» определяется только тем, что воспринимает его в контексте всего высказывания. Идея показывает, что

изучение любого языка, на котором говорят люди в условиях, отличных от наших и обладающих иной культурой, должно проводиться в сочетании с изучением их культуры и окружающей среды.

Тесно связанная с ситуацией Малиновского ситуация, которую предлагает Ферт. Он изложил четыре вида контекста следующим образом:

1 участники или докладчик и слушатель с их статусом и ролями;

2 Акты или все действия, которые они выполняют, устно и невербально;

3 соответствующие характеристики, включая окружающие события, имеющие связь с ходом настоящего действия;

4) Влияние речевых актов оказывает на собеседников или изменение событий как следствие речевых актов [3, с. 19].

В более поздние годы эта идея вдохновляет Хаймса на концептуализацию контекста в речевой ситуации, состоящую из восьми компонентов, которые называются «SPEAKING». Это: 1) S обозначает настройку и Setting; 2) P обозначает Participants; 3) E означает Ends; 4) A обозначает Act sequences; 5) K обозначает Key; 6) I выступают за Instrumentalities, 7) N обозначает Norms 8) G обозначает Genres [4, с. 132] .

Требуется культурная контекстная рекогносцировка, несмотря на способность выяснить, какое значение имеет смысл некоторых слов. В соответствии с ситуационным и культурным контекстом Левинсон также упоминает о знании социокультурного и контекста, формулируя две почти похожие идеи: во-первых, Прагматика обсуждает связь между языком и контекстом, что для использования языка требуется знать контекст, в котором вырабатывается язык, а во-вторых, Прагматика обсуждает способность говорящего вырабатывать предложения в соответствии с контекстом, он назвал «полное коммуникативное намерение» говорящего. Он утверждает, что, принимая во внимание не только значение (высказывание) U, но и точные механизмы, такие как ирония, которые могут вызывать расхождение между значением U и тем, что сообщается высказыванием U в конкретный контекст. Следующий диалог предлагает важность контекста для понимания высказываний: А и В находятся на телефоне, обсуждая договоренности в течение следующих нескольких дней.

А – Can you come here now?

В – Well, I have to go to Baki today, Ms. Huseynova.

А – Then, how about this Friday? [5, с. 188].

Вышеупомянутый обмен управляет предположениями, импликациями, ссылками и другими фактическими и контекстуальными аспектами, чтобы иметь смысл, что, вероятно, не может быть объяснено семантикой или синтаксисом. Левинсон далее утверждает, что время разговора «today» отличается от «this Friday». В противном случае говорящий, вероятно, сказал

бы «tomorrow» или «the day after tomorrow». Кроме того, место, из которого говорит А, – это, конечно, не Baki, но и это не слишком далеко из Баки или спикера. Кроме того, А, рассматриваемый как «Ms. Huseynova», кажется, находится в положении, которое позволяет ему отдавать приказ идее Б. Левинсона о аспектах Прагматики, наряду с Личем, как представлено в его книге «Принципы прагматики», в том, что оба идеи относятся к прагматике как к исследованию, которое связывает смысл в отношении речевой ситуации. Поскольку контекст является одним из аспектов ряда связанных аспектов в прагматике, нужно изучить контекст, который работает в речевой ситуации. Речевая ситуация требует следующих аспектов:

1 Адресаты и адресаты, ораторы (писатели) и слушатели (читатели), которые эти термины не ограничивают прагматику разговорной речи. Адресаторы – это лица, произносящие высказывания, а адресаты – это лица, которым адресованы высказывания;

2 Контекст высказывания, который включает в себя соответствующие аспекты физической или социальной установки высказывания, которые Лич ссылается на любые исходные знания, которые, как предполагается, будут разделяться оратором и слушателем, что способствует интерпретации того, что говорит оратор, посредством данного высказывания;

3 Цели высказывания, что означает функцию высказывания, которая объясняет намерение говорящего производить высказывание;

4 Высказывание как форма действия или деятельности, называемое речевым актом, относится к иллокутивным актам. Лич иллюстрирует действие выражения следующего предложения. «Would you be silent, please?»;

5 Высказывание как произведение устного акта. Лич объясняет, что высказывание относится к «product» словесного акта, а не к самому устному акту, хотя между ними нет отличительной разницы [6, с. 291].

Он показывает пример: «Could you be quite, please?» когда разговор с вежливой восходящей интонацией можно описать как предложение, как вопрос или запрос, в зависимости от конкретной ситуации. Когда контекст ситуации будет получен, слушателю станет легче узнать, какую лингвистическую форму использует динамик. Такая же озабоченность по поводу выбора лингвистической формы выдвигается Хармером, который подчеркивает, что реестр – это выбор слов в зависимости от темы, а также точный, формальный или неформальный [7]. Динамический контекст обеспечивает изменяющуюся среду, обеспечивающую плавное взаимодействие между собеседниками. Это сходное динамическое состояние относится к любым соответствующим признакам как настройке или среде, в которых систематически используется лингвистическая единица, состоящая из трех источников:

1 Физический контекст или пространственно-временное местоположение: *She's not the chief. She's the director.*

2 Лингвистический контекст или окружающие высказывания в одном и том же дискурсе, что предыдущее предложение помогает понять эллиптическую конструкцию:

Jalil: Who gave the tip to the waiter?

Maryam: Sevil

3 Общий контекст знаний. В реальных знаниях есть запретный город в Пекине, в то время как в Париже нет такой туристической привлекательности:

a. I have been to Beijing. The forbidden city is amazing.

b. ? I have been to Paris. The forbidden city is amazing.

Руперт Ферт упоминает два вида контекста: лингвистический и эмпирический, где лингвистические слова и предложения в тексте; и эмпирическое означает, что реальный мир существует [3, с. 77]. Многие системные функциональные лингвисты говорят, что контекст и цель или намерение определяют правила или грамматику дискурса. Контекст работает со словами, фразой или более длинным высказыванием и текстом, который помогает интерпретировать смысл. Контекст может быть в формах более широкой социальной ситуации, представленной в лингвистических формах. Кроме того, этот контекст связан с контекстуальным значением как значением лингвистической формы в контексте или значением предложения в конкретном абзаце.

Ван Дейк упоминает контекст как ситуацию речевого взаимодействия, характеризующуюся двумя свойствами:

1 Контекст, в котором он динамичен. Контекст – это не мировое государство, а цепочка событий мирового течения событий, реальных событий, действий между собеседниками здесь, теперь, логически, физически и когнитивно. Таким образом, контекст претерпевает начальное состояние, промежуточное состояние и конечное состояние;

2 Связь и восприятие. Высказываниям нужен объект, то есть говорящий и слушатель как фактические участники. Кроме того, оратор и слушатель выполняют важные функции говорения и прослушивания. Значения функции различаются между разными группами. В отношении различий в ориентации на пользователя можно заметить разновидности английского языка [8, с. 250].

Статус английского языка как одного языка оспаривается многими разными «Englishes», которые используются во всем мире. Южные Англичане могут сказать: «It's really cold here». Северные англичане могут сказать: «It's right cold here», в котором «right» произносится как «reet». Австралийцы могут сказать: «Bloody cold here, my friend». Как и у американцев, они могут произносить «here», в которых они звучат / отчетливо слышны, в отличие от англичан, которые произносят [r] без слышимого звука.

Контекст в реализации. Контекст реализуется в импликациях, ссылках и предпосылках. В случае импликации высказывание может подразумевать предложение не как часть связанного высказывания. Подразумеваемое предложение называется импликацией. Поскольку импликация не всегда исходит из высказывания, связь между импликацией и высказыванием не является прямым следствием друг друга. Высказывание, произнесенное слушателем в ответ на высказывание говорящего, основано на контексте.

Поскольку семантическая связь между высказыванием и причастным к нему не существует, высказывание может вызывать большое количество импликаций, в зависимости от контекста или взаимопонимания между говорящим и слушателем. Предложение: «Whose car is this?», Может вызывать различные импликации в зависимости от разных контекстов. В ситуации, когда автомобиль мешает другим или припаркован перед другим автомобилем, импликация может быть «Move your car». В контексте, когда кто-то тщательно смотрит на него, словно демонстрирует восхищение, импликация может быть «Oh, no, that car is very dirty». В ситуации, когда друг, кажется, ожидает езды, импликация может быть «Ok, I can take you with me». В случае ссылки ссылка означает знание о том, что означает высказывание, для предотвращения двусмысленности.

Предложение: «The service was bad», может дать неполное значение, поскольку слово «service» имеет несколько смысловых значений, таких как религиозная церемония, общественная помощь, набор продуктов и т. д. Но если предложение немного изменено: «The service today was bad», мы будем интерпретировать это слово как церковную службу, потому что в нашем знакомом мире такие услуги обычно проводятся по воскресеньям. И как только церковное служение будет понято, мы ожидаем, что последующее будет вписываться в эту ссылку: «The service today was bad. The hymns were boring, the prayers not appropriate, and the sermon very long. And the music was pretty loud». Предпосылка относится к истине или ложности высказывания, в которой высказывание определено как нечто истинное, даже если предложение, содержащее предположение, является ложным. Предложение: «The cat is on the mat», независимо от того, является ли он истинным или ложным, предполагает, что есть некоторая кошка, а также некоторый коврик, а именно кошка и мат, на которые ссылается предложение.

В ее реализации существует контекст наряду с текстами и дискурсом, что их различия друг с другом не могут быть отрисованы отчетливо. Напротив, их отношения даже преобладают. Текст определяется как единство смысла, а не единство формы. Текст может работать только тогда, когда контекст ясен, например, кто пишет текст, кому он адресован, какое намерение имеет текст, где и когда создается текст и тому подобное. Публичное уведомление «No

Smoking» в виде рисунка сигарет и наклонной линии на нем функционирует как текст. Когда чертеж хранится внутри склада и остается незамеченным, он не имеет функции как таковой. Когда рисунок прикреплен и помещен на стенку больницы, функции текста ясны. Например: для врача это означает: «Smoking is dangerous for human health». Для персонала больницы это означает «Smoking pollute around and fills the air with smoke». Для родителей это может означать «Protect your children health». И для пассивных курильщиков это может означать «Don't smoke when I am here» и другие. Эти интерпретации проводятся через динамические контексты или разные контексты, в зависимости от того, чьими перспективами читается текст.

ВЫВОДЫ

Интерпретация вышеприведенного текста может быть выполнена через понимание контекста или фоновых знаний, связанных с тем, кто пишет текст, кому написан текст, какова цель его написания, когда и где текст написан, и тому подобное. Знание всего вышеизложенного поможет читателям интерпретировать значения текста.

Контекст и прагматика – это две взаимозависимые концепции, которые необходимы для реализации использования языка в прагматической перспективе. Контекст, как динамическая среда, позволяет собеседникам взаимодействовать в соответствии с обоими лицами «социально-культурный фон». Кроме того, контекст помогает понять факторы в создании и интерпретации речи, ориентированной на пользователей. Другими словами, связь контекста и прагматики аналогична между видами и родом [7, с. 101].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Мей, Иаков Л., «Прагмалингвистика : теория и практика, Расмус-расы в прагматической лингвистике» 1979.
- 2 Чарльз Дж. Филмор «Семантика рамки» В лингвистике в утренней тишине. – Сеул, Hanshin Publishing Co., 1982. 111–137 с.
- 3 Джон Руперт Ферт, «Документы в лингвистике» – Лондон : Пресс-конференция Оксфордского университета, 1957.
- 4 Хаймс, Д. Н., «Модели взаимодействия языка и социальной установки». Журнал социальных проблем. – 23 (2), 1967. – С. 8–38.
- 5 Левинсон, Стивен К. «Предполагаемые значения : теория обобщенной разговорной импликации». – Кембридж, Массачусетс : Пресса MIT, 2000.
- 6 Лич Джофри, «Принципы прагматики». Лондон : Лонгман, 1983.

7 Хармера, Ю. В. «Человек, слово и контекст» – Новосибирск, 2001. – С. 164–168).

8 Теун Адрианус ван Дейк, «Дискурс и контекст. Социокогнитивный подход». – Кембридж : Пресса Кембриджского университета, 2008.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Э. А. Гусейнова

Контекстіндегі өзгерістердің және олардың прагматикалық талдауының мәні

Шет тілдер факультеті,
«Нахчыван» университеті,
Нахчыван қ., AZ-7000, Нахчыван Автономды Республикасы,
Әзірбайжан Республикасы.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

E. A. Guseinova

Meaning changes in the context and their pragmatic analysis

Faculty of the Foreign Languages,
«Nakhchivan» University,
Nakhchivan, AZ-7000, The Nakhchivan Autonomous Republic,
Azerbaijan Republic.
Material received on 05.11.18.

Мақалада абстрактілі жүйе ретінде тілдегі ерте фокусымен салыстырғанда тіл пайдаланушылардың алаңдаушылық нәтижесінде прагматиктерге қызығушылық қарастырылады. Лингвистер олардың контекстіне қарамастан ұсыныстарды талдады, бірақ қазіргі уақытта лингвистер сөйлемнің мағынасын түсінуде контексті қарастырады. Контекст мәдени контекст, ситуациялық контекст және т. б. сияқты әртүрлі типтерге ие. Импликация мен пікір арасындағы байланыс бір-бірінің тікелей салдары болып табылмайды. Контекст мәтіндермен және дискурспен қатар бар, олардың айырмашылықтары бір-бірімен анық суреттелмейді. Контекст прагматикалық перспективада тілді пайдалануды іске асыру үшін қажет. Контекст пайдаланушыларға бағытталған сөйлеуді өндіру мен түсіндірудегі факторларды түсінуге көмектеседі. Басқаша айтқанда, контекст пен прагматиканың байланысы түрлер мен рудың арасында ұқсас.

The article deals with the interest in Pragmatics as a result of concerns in the users of language as compared to an earlier focus on language as abstract system. Linguists analyzed sentences regardless their context, nowadays, however, linguists consider context in comprehending the meaning of the sentence. Context has different types such as cultural context, situational context, etc. Context is realized in implicatures, references and presuppositions. The relationship between implicature and utterance is not a direct consequence of each other. Context exists along with texts and discourse, that their differences to each other can not be drawn distinctly. Context is required to realize language use in pragmatic perspective. Context helps understand factors in producing, and interpreting speech oriented in users. In other words, the relationship of context and Pragmatics is analogically between species and genus.

Ж. А. Джамбаева

д.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
dzhambayeva@gmail.com

**СТРУКТУРНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОНЦЕПТА
И СПОСОБЫ ЕГО ВЕРБАЛИЗАЦИИ**

В статье рассматривается концепт как основная единица лингвоконцептологии, его определение, структура и содержание. Особое внимание обращено способам вербализации концептов на материале концепта «ребенок». Утверждается, что основным способом вербализации концептов выступает ассоциация, а значит, актуальным представляется экспериментальное исследование концептов в языковом сознании носителей разных культур. Поскольку концепты вербализуются в различных языковых единицах, отдельно рассматривается пословичный фонд, актуализирующий различное отношение к концепту «ребенок».

Ключевые слова: концепт, структура концепта, способы вербализации концепта, ассоциативный эксперимент, аксиологический стереотип, пословицы, языковое сознание.

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап развития науки о языке характеризуется антропоцентричностью. Актуальным является исследование таких жизненно важных аспектов человека, как его сознание и интеллект, особенности восприятия и осмысления действительности, способы выражения результатов этого процесса в языке. В связи с этим возрастает необходимость решения таких важных проблем, как концепт, концептуализация языка, концептуальная система, концептуальная картина мира, составляющих метаязык лингвоконцептологии как науки.

Базу для проведения лингвоконцептологических исследований в казахстанской русистике составили не только теоретические разработки зарубежных ученых, но и казахстанских исследователей (З. К. Ахметжановой, Э. Д. Сулейменовой, Г. Г. Гиздатовой, Ш. К. Жаркынбековой, Н. Ж. Шаймерденовой, З. К. Сабитовой, Б. А. Ахатовой, Б. С. Жумагуловой, Ж. А. Джамбаевой, А. Т. Оналбаевой, Г. А. Алимжановой и мн. др.).

Основной единицей исследования в лингвоконцептологии является концепт. По мнению ученых, именно в концепте сконцентрированы многовековой опыт, культура и идеология каждого народа, которые синтезируются и фильтруются в тезаурусе языковой личности (Ю. С. Степанов, Т. А. Фесенко, И. А. Стернин, В. И. Карасик, В. А. Маслова и др.).

В теории и описании концептов разграничивают понятия «содержание» и «структура» концепта. Содержание концепта образуется когнитивными признаками, которые отражают отдельные признаки концептуализируемого предмета или явления, и описывается как совокупность этих признаков. Лингвистическое содержание концепта было определено еще А. Вежбицкой: «это объект из мира «Идеальное», имеющий имя и отражающий определенные культурно обусловленные представления человека о мире «Действительность», который нам дан в мышлении (не в восприятии) именно через язык, а не непосредственно, причем одному и тому же имени (слову) в психике разных людей могут соответствовать разные ментальные образования. Тем самым, не только разные языки преломляют действительность по-разному, но и за одним и тем же словом данного языка в сознании разных людей могут стоять разные концепты» [1, с. 46].

Структура концепта включает базовые структурные компоненты разной когнитивной природы и описывается как перечисление когнитивных признаков. Исследованию подлежит как содержание, так и структура концепта, как его ядро, так и периферия, но в процессе изучения важно их дифференцировать, ибо их статус и роль в процессах мышления различны и поэтому требуют различных приемов описания.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В нашем исследовании был предпринят комплексный подход к исследованию концепта и описаны когнитивные признаки (ядро и периферия) базовых концептов, которые носят универсальный характер, поскольку присутствуют в любой этнической культуре и являются сущностными для человека [2].

В лингвокультурологическом понимании концепт культуры структурирован разнообразными смыслами: представлениями, обыденными (наивными) понятиями, стереотипами, культурными установками, идеологемами и т.п. Считаем, что особую важность для раскрытия значения концептов имеют, прежде всего, стереотипы, через которые можно увидеть и другие перечисленные выше смыслы.

Так, Е. М. Вольф полагает, что в картине мира социума имеется некое постоянное усредненное представление об определенном объекте с

соответствующими количественными и или качественными признаками. Такие представления являются стереотипными и, как правило, содержат оценку, которая базируется на ценностях оценивающего человека (субъекта), и потому называются оценочными или аксиологическими стереотипами.

Аксиологические стереотипы, таким образом, включают собственные свойства предметов, образующие наборы стандартных признаков, стандартную оценочную реакцию на данные признаки, и стереотипное представление о социально обусловленном месте объекта в системе ценностей данной культуры [3, с. 61]. Следовательно, стереотипы являются специфической областью отражения ценностного (аксиологического) мира человека, они зависят от канонов культуры, устанавливающих ценности. По отношению же к оценке, стереотип является основным элементом, который в сочетании с основаниями (мотивировкой) оценок формирует аксиологическое поле сознания субъекта.

Аксиологическое поле – это составляющая ценностной картины мира, которая является фрагментом языковой картины мира, т.е. фрагментом более общей системы представлений о мире, отраженной в языке. Оно представляет собой ментальное образование и его вербальные репрезентанты, структурированные по шкалам качественной и количественной оценки, что и отражается в аксиологических стереотипах.

Взяв за основу предположение о том, что стереотип хранится в языковом сознании и в его основе лежит ассоциация, мы стремились через вербализованный материал выяснить, насколько и в какой мере осмысленны, значимы, ценны или, напротив, пусты слова, обозначающие концепты. Тем самым мы делаем акцент на выявление аксиологических стереотипов [2, с. 17].

Общеизвестно, что неоднородность структуры концепта вызвала возникновение множества различных мнений об основных его компонентах. Так, по мнению Ю. С. Степанова, существование концептов различно в зависимости от «слоев», и они по-разному реальны для людей определенной лингвокультурной общности. Он различает «основной, актуальный слой», «дополнительный, пассивный слой» и «внутреннюю форму» [4, с. 42–45].

З. Д. Попова, И. А. Стернин отмечают, что структура концепта трехкомпонентна: в нем можно различить ядро (образ восприятия), где сосредотачиваются определенные признаки, присущие любому представителю соответствующего класса, базовый компонент (совокупность когнитивных сегментов и образующих их когнитивных признаков) и периферию – интерпретационное поле. Интерпретационное поле концепта включает когнитивные признаки, которые в том или ином аспекте интерпретируют основное содержание концепта, вытекают из него, представляя собой некоторое выводное знание, либо оценивают его [5, с. 80–113].

В. И. Карасик предлагает рассматривать концепт как многомерное смысловое образование, в котором выделяются понятийная, образная и ценностная стороны [6, с. 129]. Понятийная сторона концепта – это языковая фиксация концепта, его обозначение, описание, признаковая структура, дефиниция, сопоставительные характеристики данного концепта по отношению к тому или иному ряду концептов, которые никогда не существуют изолированно. Образная сторона концепта – это зрительные, слуховые, тактильные, вкусовые характеристики предметов, явлений, событий, которые в том или ином виде отражены в нашем сознании. Ценностная сторона концепта характеризует важность этого психического образования как для индивидуума, так и для коллектива. Ценностная сторона концепта является определяющей для того, чтобы концепт можно было выделить [Там же, с. 154]. Ученый подчеркивает принципиальную значимость ценностной стороны в структуре концепта, так как она является культурно значимой. Отметим, что мы, развивая аксиологический подход к исследованию концепта, придерживаемся именно этой точки зрения.

Таким образом, под концептами понимаются многомерные ментальные образования, в которых фиксируются ценности социума; концепты структурируются представлениями, культурными установками и стереотипами [2, с. 22].

Аспекты исследования ментальных и вербальных репрезентаций концептов представляются на современном этапе развития лингвистической науки чрезвычайно актуальными. Чаще всего при исследовании различных концептов ученые обращаются к их языковым выражениям, поскольку исследование семантики лексических единиц, репрезентирующих концепт, позволяет раскрыть понятийную составляющую концептов. Слово же в языке является сигналом определенной связи с тем или иным ассоциатом, а значит, основным способом вербализации концептов выступает ассоциация.

Репрезентация концепта исследуется, прежде всего, на лексико-семантическом материале путем обращения к данным словарей, к анализу синонимов, анализу сочетаемости. Как правило, интерпретация словарных определений позволяет выявить обобщенный прототип концепта, его содержательный минимум, что создает базу для дальнейшего изучения концепта на основе других методик [7, с. 208], в нашем случае ассоциативного эксперимента. Обратимся к анализу концепта ребенок.

В лексикографических источниках концепт ребенок представлен дифференциальными семами «*маленькое существо (лицо)*», «*лицо противоположное по полу; мальчик или девочка*», «*чьи-то сын или дочь*» [8, с. 1066]. Далее нам следовало выяснить, изменилось ли представление

об исследуемом концепте в современном метаязыковом сознании людей, в сравнении с данными лексикографических источников.

Наш экспериментальный материал – это стереотипные представления информантов различных национальностей, проживающих в РК. В настоящей публикации остановимся на данных, полученных от представителей славяноязычных социумов (русских, белорусов, украинцев).

Результаты многочисленных ассоциативных экспериментов показали, что в стереотипных представлениях ребенка для славяноязычных респондентов важен именно эмоционально-оценочный компонент, который, на наш взгляд, заложен уже в самой семантике этого слова.

Отметим, что качественная обработка и интерпретация результатов эксперимента проводилась в соответствии с семантической классификацией, включающей три типа реакций: реакции как семантические множители (понятийная составляющая); реакции с эмоционально-оценочной коннотацией (ценностная составляющая) и реакции, отражающие сферу функционирования (образная составляющая). Нас интересовала именно ценностная составляющая, поскольку в ней отражено отношение к исследуемому концепту, его оценка, а значит, стереотипные представления, называемые аксиологическими стереотипами.

Итак, в стереотипных представлениях ребенка славяноязычными респондентами акцентировались как культурно значимые 10 когнитивных признаков: «*чувства и эмоции*», «*маленькое существо*», «*это дети*», «*это наше будущее*», «*способный/неспособный*», «*воспитанный/невоспитанный*», «*нуждается в заботе и защите*», «*он играет*», «*надежда и опора*», «*он здоровый*», анализ которых показал, что в их языковом сознании четко выражены все структурные компоненты концепта ребенок.

Ценностный компонент представлен признаком «*чувства и эмоции*», который занимает ядреную зону концепта и состоит из таких реакций, как *радость, любовь, счастье, нежность*, утверждающих, что ребенок – это самый *любимый, сладкий, ласковый, бесценный, родной* человек.

Следующая группа когнитивных признаков, отражающих ценностную составляющую рассматриваемого концепта, акцентирует важность того, что ребенок должен быть, непременно, «*способным*», «*воспитанным*» и «*здоровым*». Рассмотрим «семантическое наполнение» каждого когнитивного признака.

Признак «*способный/неспособный*». Любых родителей с самого рождения на свет ребенка волнует вопрос о его способностях: они прилагают все усилия для его *развития*, занимаясь его *образованием, обучением, учебой*, стараясь при этом выбрать самую лучшую *школу*, и, без сомнения, уверены в том, что их ребенок самый *умный, талантливый, развитый, одаренный*,

самостоятельный, активный, трудолюбивый, спортивный, одним словом, самый *способный*. *Неспособным – ленивым*, он представляется только для отдельных русских информантов.

Признак «*воспитанный/невоспитанный*». Все носители славяноязычных культур считают, что каждый ребенок, безусловно, нуждается в хорошем воспитании, в результате чего он будет *воспитанным*, а значит, *послушным, добрым, правдивым и хорошим*. Лишь немногие информанты признали, что ребенок может быть и *непослушным* (у русских и украинцев), *капризным* (у русских).

Признак «*он здоровый*» состоит из двух ассоциатов *здоровье* и *здоровый*. Они представлены во всех анализируемых ассоциативных полях и подчеркивают значимость данного признака.

Аксиологическую составляющую концепта *ребенок* актуализует и когнитивный признак «*нуждается в заботе и защите*». Это объясняется тем, что ребенок – *существо беззащитное, слабое* и, поэтому мы стремимся его *оберегать, защищать, ухаживать* за ним, испытывать чувства *переживания, тревоги*. Бесспорно, он нуждается в *заботе, защите, внимании, терпении, понимании, опеке, доброте*. Отметим, что представители русских и украинских культур такое проявление заботы о ребенке воспринимают как некую «*ответственность*». Данный признак акцентировался только в их ответах.

Таким образом, содержание признаков, акцентирующих ценностный компонент, демонстрирует, что *ребенок* – это самое ценное существо на свете, по отношению к которому формируются в высшей степени положительные аксиологические стереотипы, в них отражены все чувства и эмоции, вызываемые ребенком, а также их оценка.

Понятийный компонент рассматриваемого концепта включает когнитивные признаки «*маленькое существо*», «*это дети*». Первый признак является главным в определении ребенка, так как отражает имеющееся в лексикографических источниках значение самого слова. Носители славяноязычных культур утверждают, что *ребенок* – это *маленькое существо*. Для выражения этого представления они используют все существующие в русском языке синонимы: *малыш, дитя, младенец, крошка, чадо*, а также сравнивают его с *ангелом*.

Признак «*это дети*» не менее актуален для понятийной составляющей, он отражает основные семы «*лицо противоположное по полу*», «*чьи-то сын или дочь*» и передан одноименными ассоциатами *дочь, сын*, а также *внуки*. Здесь же представлены слова *мальчик, девочка*.

Как видим, понятийная сторона исследуемого концепта представлена признаками, содержащими семантические множители слова *ребенок*.

Образный компонент вербализован когнитивными признаками, отражающими сферу функционирования «это наше будущее», «он играет», «надежда и опора».

Признак «это наше будущее» занимает особое место в языковом сознании респондентов, что вполне закономерно, поскольку вопросы о продолжении рода, его будущем никогда не потеряют свою актуальность. Все люди заботятся о потомстве и желают, чтобы у них был наследник.

Интересен для рассмотрения признак «он играет», который в представлении ребенка может восприниматься как его неотъемлемая составляющая. Какой ребенок не играет? Это, действительно, его основная функция. Содержание данного признака раскрывают разные по смыслу, но связанные по назначению ассоциаты. К примеру, это ассоциат *детсад*, где проходит *детство* большинства детей, где они находят *друзей*, вместе с которыми *играют*, смотрят *мультки*. Для *игры* им необходимы *игрушки*. Нередко эти маленькие, забавные, озорные, шустрые, подвижные шалуны и непоседы в ходе игры создают шум. Здесь важно заметить, что анализ образной составляющей концептов практически всегда сопрягается с выявлением их ценностной значимости в модели мира того или иного народа. Это обуславливается тем, что и образность, и оценочность имеют единую онтологическую природу, выражая субъективное отношение человека к обозначаемому явлению, предмету, понятию, что вызывает трудности, а иногда невозможность их разграничения в конкретном концепте [2, с. 168]. В связи со сказанным, ассоциаты, объединенные в данном когнитивном признаке показывают не только сферу функционирования концепта ребенок, но и содержат оценочные стереотипы.

Такую же точку зрения можно высказать по отношению к признаку «надежда и опора», который передает как образность, описывая функции самого ребенка, к примеру, по отношению к родителям, желающим видеть в нем помощника, помощь, так и оценочность в ассоциатах *надежда*, *опора*, провозглашающих веру в своего ребенка.

Таким образом, в стереотипных представлениях славяноязычных респондентов, касающихся концепта *ребенок*, ярко выражены все структурные компоненты. Особое значение имеет ценностная (аксиологическая) сторона, которая, на наш взгляд, представлена частично и в других двух компонентах: в понятийном, так как заложена в самом значении слова *ребенок* через сему «маленький», а в образном – через единую онтологическую природу.

Как известно, концепты вербализуются в различных языковых единицах: словах, устойчивых словосочетаниях, фразеологических оборотах, пословицах и т.д. М. В. Пименова отмечает, что «полное описание того или иного концепта возможно только при исследовании наиболее полного набора

средств его представления», поскольку «концепт рассеян в языковых знаках, его объективирующих» [9, с. 29]. Вместе с тем, определение всего ряда языковых единиц концепта и способов их выражения поможет установить его актуальность для того или иного лингвосообщества. Особое место при этом занимает описание вербализации концепта на паремическом материале.

Концепт *ребенок* является одним из наиболее частотных маркированных компонентов фразеологизмов, пословиц и поговорок, в которых получают закрепление все этапы жизни ребенка (рождение, взросление, воспитание, взаимоотношения с родителями). Как правило, интерпретация анализируемого концепта в пословичном фонде отражает семейные отношения человечества в целом, но при этом имеет и национальную специфику.

Анализ пословиц и поговорок, содержащих лексемы *ребенок*, *дети*, позволил установить пять типов отношений, описывающих положение ребенка в семье: 1) отношение родителей к ребенку; 2) отношение матери к ребенку; 3) отношение родителей к дочери; 4) отношение к сыну; 5) методы воспитания [10, с. 155]. Обратимся к русским, украинским, белорусским пословицам и поговоркам [11].

Отношение родителей к ребенку определялось уже с момента ожидания его появления в семье, так как рождение ребенка оценивалось как благо, а их отсутствие (бездетность) как беда, горе: *Без детей – горе, а с детьми – вдвое; Супругам без детишек – что зимой без дровишек; Детей нет в семье – пустоцвет; Не умела родить ребёнка, корми серого котенка; Где деток семь, там и доля всем.*

Следующий аспект отношения родителей к ребенку отражает признак – «это чувства и эмоции», установленный нами в ходе проведения экспериментов: *Дети не в тягость, а в радость; Дети – цветы жизни; Мед сладок, а ребенок еще слаще; Дитя хоть и хил, а отцу с матерью мил; Хвалится сова своими детьми, говорит, что нет краше совиных детей.* Как видим, в пословицах закрепились любовь, теплота по отношению к детям. Дети ассоциировались с радостью, гордостью.

В любой культуре особенное место отводится матери и ее отношению к детям, поскольку ей отводилась главенствующая роль в воспитании. Ребенок – это самое ценное сокровище для каждой матери, что и актуализировалось в пословичном фонде: *Возле родной матки хорошо дитятке; Дитя не плачет – мать не понимает; Для матери ребенок до ста лет дитенок; Матери каждое дитя жаль, также который палец ни режь – все болит; Родная мать и бьет – словно гладит, а мачеха и гладит – словно бьет; Птица радуется весне, а дитя – матери; Ребенок заплачет, а у матери сердце заболит; Какова мать, таковы и детки.*

Общим для представителей всех культур является и особое отношение к дочери. Волнующим и тревожным было ожидание ее замужества, ведь народная мудрость гласит: *Замуж выйти не напасть, лишь бы замужем не пропасть*. Родители одинаково и радовались судьбе дочери, и сочувствовали, а главное, их беспокоило расставание с ней: *Дочь – чужое сокровище. Хоть да корми, учи да стереги, да в люди отдай; Дочь – чужая добыча; Дочка – горячая слезка*. Считалось, что за воспитание дочери ответственность несет мать, поэтому ряд пословиц содержат оценочный компонент, указывающий на результат воспитания: *Дочку мать хвалила, пока с рук не свалила; Хороша дочь, как мать хвалит; Какова мать, такова и дочь*.

Отношение к сыну также имело отличительные особенности. Сын – это, прежде всего, помощник и опора, наследник. Во многих пословицах наблюдается противопоставление сына дочери, что свидетельствует о разном отношении к ним: *Сын утешение отца, а дочь – матери; Сын – домашний гость, а дочь в люди пойдет; Сын да дочь – ясно солнце, светел месяц; Расти сына для себя, а дочь для людей; Сыновья и дочери – одного дерева листочки; Сыновья принесут, а дочери и углы разнесут; Не желай сыну богатства, а желай разума*. Имеются пословицы, передающие отношение матери к сыну: *У сына болит пальчик, а у матери сердце*.

Как правило, отец для сына – главный пример подражания, поэтому воспитанием сыновей принято было заниматься отцам, а результат его воспитания оценивался народом: *Отец сына не на худо учит; Каков отец, таков и сын; Каков ясьень, таков клин, какой отец, такой сын; Дурному сыну и отец ума не купит; Злому сыну не в честь наука*. Нередко в пословицах отмечается, что плохое воспитание приносит вред самим родителям, а именно отцу: *От плохого сына отец седеет; Блудный сын – ранняя могила отцу*.

Воспитание детей – серьезный и ответственный процесс, от качества которого зависит будущее ребенка. Этот процесс включает не только нравовоспитание, наказания, но и обучение рукоделию, ведению хозяйства. Опыт народа, его мудрость в вопросах воспитания ребенка заключены в пословицах, в которых, прежде всего, подчеркивается важность того, что в детей нужно вкладывать душу, воспитывать в них уважение к труду, к старшим, к ценностям: *Детей растить – осинку глотать; Детей наказывая стыдом, а не кнутом; Кто детям потакает, тот сам плачет; Дите воспитать – не мед лизать; Каково дерево, таковы и цветочки, каковы родители, такие и деточки; Чем бы дитя ни тешилось, лишь бы не плакало; У семи нянек дитя без глазу; Кто детей не имеет, тот и горя не знает; Деньги хороши считанные, а дети воспитанные*.

Большинство пословиц указывает на то, что воспитание – процесс длительный, чем старше дети, тем он сложнее, и требует больше сил и

сосредоточенности: *Растут дети – растут и заботы; Малое дитя грудь сосет, а большое – сердце; С малыши детками горе, а с большими вдвое; Маленькие детки – маленькие бедки, большие детки – большие бедки*.

Таким образом, в поговорках и пословицах заключен многовековой народный опыт, который передается генетически, из поколения в поколение. Анализ интерпретации концепта *ребенок* в пословичном фонде дает возможность выявить культурно-исторический опыт жизни славянской семьи, представить системы ценностей в целом, раскрыть национальную специфику паремических единиц.

ВЫВОДЫ

Исследование показало, что концепт *ребенок* всегда актуален. В структурном отношении в нем четко выделяются понятийная, образная и ценностная стороны. Ценностная сторона наиболее значимая и культурно обусловленная.

Концепты активизируются, вербализируются в сознании своих носителей путем ассоциаций. При этом выделяется ряд факторов, устанавливающих связь между стимулом и активизируемым им в процессе коммуникации концептом, к ним относятся: индивидуальный опыт респондентов, их культурная принадлежность, а также ситуативный контекст общения. В целом, ассоциативная методика выявляет наличие аксиологического компонента у всех сторон рассматриваемого концепта. Частотность и разнообразие эмоционально-оценочных реакций позволили определить, что аксиологическая составляющая концепта *ребенок* практически во всех ассоциативных полях относится к ядерной либо ближней к ядру зоне.

Особое место имеет исследование вербализации концепта в пословичном фонде той или иной культуры. Способы вербализации концепта *ребенок* отражают этническое самосознание представителей разных культур, в нашем случае русских, белорусов и украинцев. Оно позволит акцентировать содержание и структуру концепта, раскрыть его национальную специфику.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Вежицкая, А.** Язык. Культура. Познание. – М. : Русские словари, 1996. – 411 с.
- 2 **Джамбаева, Ж. А.** Аксиологические стереотипы языкового сознания казахстанцев : дис... д-ра. филол.наук. – Кокшетау, 2010. – 445 с.
- 3 **Вольф, Е. М.** Функциональная семантика оценки. – М. : Наука, 1985. – 229 с.

4 **Степанов, Ю. С.** Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

5 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** Когнитивная лингвистика. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

6 **Карасик, В. И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

7 **Петровых, Н. М.** Концепты воля и свобода в русском языковом сознании // Известия Уральского госун-та. – Екатеринбург, 2002. – № 24. – С. 207–217.

8 Словарь современного русского литературного языка: в 17-ти томах (БАС) /Под ред. А. М. Бабкина, Е. Э. Биржакова, В. В. Виноградова и др. – М. –Л. : Изд-во АН СССР, 1954 – 1965.

9 **Пименова, М. В.** К вопросу о новых терминах: парные, бинарные и эквивалентные концепты // Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах: когнитивная лингвистика и концептуальные исследования. – Серия «Концептуальные исследования». – Вып. 13. – Киев, 2012. – С. 41–42.

10 **Леднева, А. В.** Концепт «ребенок» в пословичном фонде (на материале русских и немецких пословиц и поговорок) // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2 : Филология и искусствоведение. – 2011. – № 3 – С. 153–158.

11 Пословицы и поговорки народов мира. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://poslovitsy-pogovorki.com>.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Ж. Ә. Жамбаева

Концепттердің құрылымдық бөліктері және олардың вербалдану жолдары

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Zh. A. Jambayeva

Structural components of the concept and ways of its verbalization

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 10000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

Мақалада концепт лингвоконцептологияның негізгі бірлігі ретінде қарастырылып, оның анықтамасы, құрылымы және мазмұны беріледі. «Бала» концептісінің негізінде концепттердің вербалдану әдістеріне ерекше көңіл бөлінеді. Концепттердің вербалдануының негізгі әдісі байланыстар болып табылады, демек, бұл әр түрлі мәдениеттердің тілдік санасында концепт эксперименталды зерттеуге қатысты бар екенін білдіреді. Концепттер әр түрлі тілдік бірліктерде вербалданатын болғандықтан, «бала» тұжырымына әртүрлі көзқарас танытатын жеке мақалдық қор қарастырылады.

The article considers the concept as the basic unit of linguoconceptology, its definition, structure and content. Particular attention is paid to the methods of verbalization of concepts on the material of the concept «child». It is argued that the main way to verbalize concepts is association, which means that it is relevant to experimentally study the concepts in the linguistic consciousness of carriers of different cultures. Since the concepts are verbalized in different linguistic units, the proverbial fund is separately considered, which actualizes a different relation to the concept of «child».

Г. Т. Ерсұлтанова¹, А. Х. Сейдуллаева²

¹магистр, аға оқытушы, Тілдерді дамыту орталығы, Алматы Менеджмент университеті, Алматы қ., 050060, Республика Казахстан;

²магистр, аға оқытушы, Тілдерді дамыту орталығы, Алматы Менеджмент университеті, Алматы қ., 050060, Республика Казахстан

e-mail: ¹er.diamond@mail.ru; ²aseidullayeva@gmail.com

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бұл мақалада шетел тілін оқытудағы оқылымның маңыздылығы қарастырылады. Яғни, мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты әр түрлі деңгейде қабылдауы және түсіне білуі, тілдің айтылым заңдылықтарына сәйкес оқи алуы. Оқылым бойынша біліктілік деңгейін анықтау және бағалау келесі нәтижелермен айқындалады: түсініп оқу, зерттеп оқу, шолып оқу, мәселені сын тұрғысынан бағалау, негізгі аргументті анықтап, дәлелдеу. Біз әр күн сайын түрлі мәлімет аламыз. Оқылымның әр түрін қолданамыз. Күнделікті әлеуметтік желілерде, ас мәзірін, түрлі нұсқаулықта оқығанда біз детальді оқымаймыз. Шетел тілін оқытуда оқылымның түрлерін білудің маңыздылығы зор. Тіл үйренуші әр бәр сөздің аудармасын білуге міндетті емес. Өзіне керекті мәліметте түсіне білуі қрек. Оқытудың негізгі екі түрі бар интенсивті және экстенсивті. Интенсивті ол тапсырма орындау арқылы аудиторияда орындалса, экстенсивті оқылым аудиториядан тыс кезде, тіл үйренушінің өз қалауымен орындалатын оқылым түрі. Интенсивті оқылымды дамыту арқылы экстенсивті оқылымға қызығушылықты арттыруда оқытушының ролі зор. Стратегияны қалыптастыру тіл үйрену процесін жеңілдетеді.

Кілтті сөздер: оқылым, дағды, машық, мақсат, оқылым түрлері, стратегия, деңгей.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақыт талабына сай, егемен елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және басқа ауқымды өзгерістерге байланысты, шетел тілінің пән ретінде қажеттілігі күннен-күнге артып отыр. Кешенді шаралардың бірі ретінде тілдерді оқытудың бұрынғыдай тек тақырыпқа емес, дағдылармен қоса меңгертілуі қолданысқа енгізіліп отыр.

Тілдік дағдылар дегеніміз – ол өмір сүруге қажетті дағдылар. Адам тыңдайды, оқиды, сөйлеседі, жазады. Аталмыш дағдылар адамның өмір сүруі бойында еш қиындықсыз кәдеге жарауы тиіс. Осы мақсатта тілдік дағдылар барлық тіл сабақтарының басын біріктіреді. Демек, қай тілді оқытуда болмасын әдістеме бір, оқушыға қойылатын талап та бір болмақ. Ол оқушының түрлі тіл сабақтарына келіп, түрлі талаптарға сай тапсырма орындауынан құтқарады. Оқушы білмін біріздендіреді [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқу-іс әрекетінің инновациялық құралы ретінде интернет желісін күнделікті сабақ үстінде пайдалануға болады. Бірінші кезекте оларға электрондық басылымдар: электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу-құралдары мен әр түрлі құрылғыларға жазылған электрондық жазбалар жатады. Заман талабына сай кез келген мағлұматты игеру үшін шетел тілінде оқылым дағдысын қалыптастырудың маңызы зор.

Оқылым дағдысын анықтау үшін авторлар алуан түрлі анықтама берді. Біреулері былай деді «...естіген белгілердің бейнелік белгілерге ауысуы барысында қажетті мәліметті тану дағдысын қалыптастыру процесі» (Narayanawamy, 1972:301) [2, 140]. Ал біреулері жазушы қалдырған хабарламаның бекітілуі дейді. Бұл пассивті яғни баяу қабілет десе де, оқушы оқу барысында барынша белсенді болады, себебі оқушы мәтінді оқудың бірнеше түрін қолдануға мәжбүр болады (Rivers, 1968:220) [3, 45].

Оқылымның мақсатын анықтау оқылым дағдысын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады: Руд (1969:233) былай дейді «оқылымның басты мақсаты мәліметті игеру. Біздің оқу себебіміз екінші тілде еркін оқығымыз келеді, мәлімет және қуаныш алу мақсатында, белгілі мәтіндерді аударып, оларды әдебиет саласында талдау жасағымыз келеді [4, 74].

Тіл дағдылары жалпы екі топқа жіктеледі. Дағдының қабылдауға байланысты түрін ағылшын тілінде қабылдау (**receptive skills**) деп атаса, ал тілді қолдануға байланысты дағдыларды өнім беруші дағдылары (**productive skills**) деп атайды. Қабылдауға қатысты дағдының түріне тыңдалым мен оқылым дағдылары жатады. Мұндағы білім дискурс арқылы алынады. Оқылым оқушының мәтінді түсінуіне жетелейтін дағды деп оп-оңай айта саламыз. Алайда осы оқылым дағдысын меңгеру оқушыларға көптеген міндеттер жүктейді. Оқушы бұл сөйлемді түсіну үшін лексикалық, грамматикалық және синтаксистік білімдерін қолданады. Яғни, сөздердің тұлғалық өзгерісіне, синтаксистік байланысуына көңіл аударады. Сондай-ақ, бұл орайда оқушының әлем туралы, өмір туралы білімі де кәдеге асады [1]. 12 мектептен 9-11 жас аралығында 500 оқушы эксперименттік топқа алынады. Әр мектепте 250 әңгіме кітаптары болды және олар әр күн сайын 20–30 минут

кітап оқуға арнады. Екі жылдан соң эксперименттік топтың оқушылары тесттің бүкіл түріннен яғни оқылым, жазылым және грамматикадан өте жақсы көрсеткіш көрсетті. The Fiji 'Book Flood' (1980-81: Elley) [5, 65]. Бұл оқылымның жазылым, сөйлесім және тыңдалым дағдыларының тікелей байланысты екенін дәлелдейді.

Оқылым негізінен тіл үйренушінің ниетіне қарай екіге бөлінеді: интенсивті және экстенсивті. Интенсивті ол оқытушының қадағалуымен сынып тапсырмасы немесе үй тапсырмасы ретінде орындалады. Экстенсивті тіл үйренушінің өз қалауымен сыныптан тыс, әңгіме және басқа да түрлі жанрларды оқуы. Экстенсивті оқылымды дамыту үшін ең алдымен интенсивті оқылым дағдысын оқытушы қалыптастыра білуі қажет. Оқытушының оқылым процесіндегі ролі тіл үйренушінің болашақтағы оқылым дағдысына тікелей байланысты. Яғни тіл үйренушінің шетел тіліндегі әдебиетке қызығушылығын оята білу үшін, тіл үйретудің алғашқы кезеңдерінде-ақ дағдыны қалыптастыра білу қабілетіне байланысты болады.

Оқылым машықтары мәліметті қарап шығу көз жүгірту, тез оқу, қорытындылау, аудару, болжау және мәтінді түсіну ретінде қарастырылады. Тіл үйретуші ретінде осы машықтарды игерту тіл үйрену процесін жеңілдетеді. Оны тиімді пайдалану тіл үйретудің стратегиясын қалыптастырады. Егер тіл үйренуші осы стартагияларды меңгерсе, оларды өз қажеттілігі үшін тиімді пайдалана алады.

Көз жүгіртіп оқу дегеніміз Люкас (1990:28) айтқандай «жалпы мәтін не жайлы, кейіпкерлері кім, мазмұны қандай екенін білу мақсатында мәтінге көз жүгірту», ал тез оқу болса «өзіне қажетті немесе оқығысы келетін бөлімін табу мақсатында мәтінге көз жүгірту» [6, 52].

Мәтінді болжау дегеніміз атынан белгілі келесі тақырып немесе сызба қандай болатынын болжай алу қабілеті.

Қорытындылау машығы болса мәтінді өз сөзімен айтып бере алу қабілеті.

Мәтінді аудару машығы дегеніміз мәтіндегі мәлімет бойынша кестені, сызбаны толтыру.

Мәтінді түсіну машығы мәтіндегі сөздерді білу және түсіну. Бейтаныс сөздердің мағынасын мәнмәтіннен түсіну қабілеті тіл үйренушілерде дамытылуы қажет.

Оқылым түрлеріне тоқтала кетсек: «Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу». Шынайы өмірде біз мәлімет алудағы мақсатымызға қарай оқылымның әр түрін қолданамыз.

А) Танымдық оқылым – тіл үйренушінің кез келген қызықты, танымдық мәні бар мақала, кітап, пікір, газет-журнал т.б. материалдарды оқып-түсінуі.

(интенсивті) оқылым: Риверс (1968: 229) интенсивті оқылымды оқытушының тіл үйренушіге тілді түсініп, жазылған мәліметті толық игеріп, жазылған хабарламаның лексикалық және грамматикалық мағынасын түсіну деп атады [6, 60].

Б) Ізденімдік оқылым – берілген материалдың /текст, шығарма, кітап т.б./ ішінен автор өзіне керекті фактіні, хабарды, сілтемені, көрсеткішті т.б. іздеп тауып, пайдалана білу. (экстенсивті) оқылым: тіл үйренушілер өздерінің қызығушылығымен оқиды. өздерінің білімін қолдануға мүмкіндік беретін оқылым түрі. Лайт (1970:122) экстенсивті оқудың басты мақсаты тіл үйренушілердің оқу жылдамдығын арттыру, өздері оқу барысында ұзақ уақыттық тәжірибе алуы деп түсіндіреді [65, 52].

В) Дауыстап оқу – материалды қатты, мәнерлеп, барлық сөйлеу аппаратын іске қосып, айналасындағы адамдарға естіртіп, үнмен оқу. дауыстап оқу: бастаушы кезеңде айтылымды және интонацияны жаттықтыру үшін ауызша жаттығу болып табылады. Жоғарғы деңгейдегі мақсаты мағынасын айқындау, айтылуы қарастырылмайды. Эллиот (1972: 175) мақсаты анық түсіндірілмесе және мәтін тіл үйренушілерге түсінікті болмаса дауыстап оқудың еш пайдасы жоқ дейді [5, 72].

Г) Іштей оқу – берілген материалды не тексті үн шығармай, сөйлеу мүшелерін қимылдатпай, не сәл ғана қозғалту арқылы көзбен оқу. үнсіз оқу: дауыстап оқығанға қарағанда өте тиімді деп қарастырылады, бұл жерде тіл үйренуші түсіну үшін оқыйды. Димерел (1981:60) іштей оқуға арналған бірнеше қадамын көрсетеді [7, 46]:

- 1 бейтаныс сөздерді алдын ала оқыту,
- 2 сыныппен негізгі тақырыптарға талқылау жүргізу,
- 3 тіл үйренушілердің жылдам ойлануы үшін сұрақтар қою,
- 4 оқылым барысында тіл үйренушілер сұрақтарға жауап табады, оларды жазып отыру қажет. Уақыт берілуі керек.
- 5 жауаптарды сыныппен бірге тексеру,
- 6 мәтін бойынша егжей тегжейлі сұрақ қою
- 7 таңдамалы: дауыстап оқу, қорытындылау немесе талқылау.

Барлық мәтін түрлерін детальды, бүге шүгесіне дейін оқудың қажеті жоқ. Оқушы өмірдегі қажеттілік секілді оқылымның мақсатына қарай стратегия таңдайды. Мәселен, адамдар жұмысқа тұрарда келісімшарттың ең қажет тұстарына алдымен назар аударады. Ол – жалақы мөлшері, жұмыс беруші тарапынан ұсынылатын әлеуметтік көмектер, жұмыс уақыты т.б. Мұндай жағдайда оқылымның **нақты мәліметті тауып оқу, шолып оқу** стратегиялары қолданылады. Ал егер сіз өзіңізге өте жақын адамыңыздан хат алғанда оның әрбір сөзіне мән беріп, детальды оқисыз. Бұл жағдайда **детальды оқу** стратегиясы қолданылады. Оқылымның бұдан

басқа да 20-ға жуық түрлері болады. Олар **болжам оқу, автордың идеясын тауып оқу, қорытынды жасай отырып оқу, мазмұнын түсініп оқу** т.б. Осы оқылымдарды орындау барысында қолданылатын оқылымның ұйымдастырылу тәсілдері де көптеп табылады (джиксо, жоғарыдан төмен, төменнен жоғары оқу әдісі т.б.) [1].

Оқылымның кезеңдерін айқындап алу да оқылым дағдысын қалыптастыруда маңызды стратегиялардың бірі болып табылады: Негізгі кезеңдері бастаушы, жалғастырушы және жоғарғы деңгей.

1 Бастаушы: мақсаты ауызша тілдің формасын жетілдіру. Әр бөлімді түсіндірмесімен оқу, тіл үйренушілерге сұрақтар қою орын алады. Жаңа айтылымға жаттығулар жасалуы қажет, жаңа сөздер түсіндірілуі керек және грамматика оқылымның алдында оқытылуы керек.

2 Жалғастырушы: мақсаты оқыған мәтіннен мәлімет алу. Үнсіз оқылым орындалуы керек, бұл оқылым мәлімет алу үшін өте қолайлы.

3 Жоғарғы деңгей: жоғарғы деңгейге арналған материалдар қолданылады. Мақсаты мәлімет алу және шығармашылық қабілетін бағалау. Шынайы материал қолданылады.

Күні бүгінге дейін қазақстандық оқыту әдістемесінде тілдерді grammar-translation оқыту әдісімен оқытып келдік. Неліктен сол әдіспен оқыған оқушы тілді жетік игеріп кете алмайды, таныс емес мәтін келгенде оны жете түсіне алмайды, неге еркін сөйлеп кете алмайды? Бұл сұрақтың жауабы – оқушыда оқылым дағдысы қалыптаспаған. Ал оқылым тапсырмаларын орындау неліктен оқушыға қиындық туғызады? Неліктен берген білім өмірге қажетсіз болып қалады? Неліктен оқушы автобуста біреуге орын беріп жатқанын қазақша немесе ағылшынша жеткізіп бере алмайды? Өйткені біз бұрын мазмұны жағынан салмақты болып келетін бір сарындас мәтіндерді қолдандық, тұрмыстық тілден гөрі әдеби мәтіндерді беріп отырдық. Егер оқытушы күнделікті оқылымға хат түрлерін, жарнама парақтары мен мақалаларды, әңгімелер мен поэмаларды, ас мәзірін, нұсқаулықтарды алып келіп, олардың стильдік ерекшелігіне, құрылымына назар аударта оқытатын болса, оқушы оқылымға әлдеқайда жүйрік болған болар еді. Осы аталғандардың барлығын бір стратегиямен оқылмайды [1].

Жаттығу практика

Оқылым алдында орындалатын тапсырмалар мысалы:

- ширату және байланысу
- сабақтың мақсатын түсіндіру
- мәтінді болжау (оқулықтағы тақырып бойынша не сурет бойынша сөйлес немесе сурет жайлы талдау жасаңыз және тақырып бойынша бірнеше сұрақ қойыңыз) бейтаныс сөздерді, қиын идиомаларды, құрылымдарды түсіндіру.

- Қойылым дайындау (бастаушыларға және жалғастырушыларға)
- Тақта сызбаларын, фланельді тақта мүсіндерін, көрнеқұралдарды қолдану

- Іштей оқу мақсатын түсіндіру (оқылымды тексеру)
- Жалпы мәтін бойынша сұрақ жазу, жауап беру.
- Тіл үйренушілерге не жайлы оқыйтындарын түсіндіру, негізгі ойын қорытындылау, сұрақтарға жауап табу, мәліметті табу.

Оқылым кезіндегі тапсырмалар мысалы:

- Мәтінді бір немесе екі рет оқу/ таспаны ойнату.
- Оқулықтар жабулы болуы керек, не болмаса мәтінді жауып суретке қарап мәтінді тыңдау.
- Мәтінді қайта оқу.
- Әр сөйлемнен соң тіл үйренушілерге қайталау
- Мәтінді тіл үйренушілер жеке оқуына рұқсат беру
- Дауыстап оқыту (бастаушыларға 3–4 сөйлемнен әр қайсысына)
- Үнсіз оқыту (жалғастырушы және жоғарғы деңгей)
- Көз жүгіртіп оқыту үшін арнайы детальді сұрақтар беру
- Бейтаныс сөздердің мағынасын табуына көмектесу (жоғарғы деңгей) (жабық тест, кестені толтыру, сөз жұмбақты шешу, дұрыс жауабын табу)
- жазып алып отыруына немесе негізгі ойды сызып отыруына рұқсат беру.
- Риторикалық құрылғыларға және анықтамалық белгілерге назар аудару.

Оқылымнан кейін орындалатын тапсырмалар мысалы

- Тіл үйренушілерге сұраққа жауап беруге мүмкіндік беру және жауаптарды тексеру (ия\жоқ, дұрыс\бұрыс, дұрыс нұсқасын таңда, арнайы сұрақ, қорытынды және пайымдау сұрақтары)
- Кестені толтыру және бос аралыққа сөз жазу
- Мәтінге жалпы сипаттама беру (негізгі ойды айтқызып, көп мәліметті қысқартады)
- Негізгі ойды табу\ детальдарын талқылау (алғашқы, ортаңғы және соңғы сөйлемдерді)
- Мәтінде келтірілген барлық көзқарасты талқылау
- Мәтінді қорытындылау (автордың берген материалын сығымдап негізгі жайттарды өз сөзімен айту)
- Аталған тақырыпқа негізделген шығарма, мазмұндама жазу
- Ойындар (таңдамалы) сөздер немесе сөйлемдер тырналған, кейбір сөздердің орнына сурет қойылған оқу

Оқылым тапсырма үлгісі :

Оқылымның алдында орындалатын тапсырмалар:

Болжау

Мысалы: Ғажап мүмкіндік (мәтіннің тақырыбы)

A Wonderful Chance (the title of the reading passage)

– Осылай аталған мәтіннен қандай мәлімет күтесіздер?

– *What information would you expect to find in the passage with this title?*

– Өз білімінді қолданып, мәтінді болжа.

– *Use your knowledge of the context to make predictions*

Оқылым кезінде орындалатын тапсырма үлгісі:

Бейтаныс сөздердің мағынасын табу

Guessing the meaning of unfamiliar words

Бос аралыққа сәйкес сөзді қойып толтыр.

Complete the text by thinking of suitable words to the blanks.

The Botanical Gardens in Singapore are very in the mornings. There are not many people about and the sounds are made by animals and not men.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, тіл үйрету барысында оқылым дағдысын қалыптастыру ең маңызды стратегиялардың бірі болып табылады. Сонымен қатар өмірге қажетті мағлұматтарды игеруді жеңілдетеді. Тіл үйренуші өз жетістігін бағалауға мүмкіндік алады. Шетел тілі ғана емес, ана тілін оқытуды да біріздендіріледі, жүйелендіріледі. Сонымен қатар оқылым бір жақты емес интеграцияны талап ететін дағды түрі. Яғни, оқылым дағдысын дамытуда жазыллым, сөйлесім және тыңдалым дағдыларын біріктіріп қалыптастыруды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 <http://infourok.ru/ailshin-tilin-oituda-tidalim-men-oilimdi-damitu-387211.html>

2 **Солташұлы, Ы.** Заман Талабы Көп Тілді Болу. // Ақиқат. 26 қараша–2012 ж. – № 11. – 14–15 б.

3 **Жаминова, Р. Ж.** Модульдік оқыту технологиясын қолдана балалардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру. // Мұғалімнің кәсіби дамуы: дәстүрлері мен өзгерістер. II халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. II том. – Астана, 2012. – 115–120 б.

4 **Пассов, Е. И.** Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению, 2-е изд. – М. : Просвещение, 1991. – 116 б.

5 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация. – М. : Слово/ Slovo, 2008. – С. 264–270.

6 **Spratt, M., Pulverness, A., Williams, M.** The TKT course. Modules 1, 2 and 3. – 2011.

7 **Grellet, F.** Developing Reading Skills. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006.

8 **Harmer J.** English language teaching. – England : Longman, 2007.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Г. Т. Ерсултанова¹, А. Х. Сейдуллаева²

Важность развития навыков чтения у студентов при обучении иностранного языка

Центр развития языков, Алматы менеджмент университет,

г. Алматы, 050060, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

G. T. Yersultanova¹, A. Kh. Seidullayeva²

The importance of developing reading skills while teaching foreign language

Language Development Centre,

Almaty Management University,

Almaty, 050060, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В статье рассматривается важность чтения в изучении иностранного языка, а также виды и стратегии чтения. Очень важно развивать навыки чтения у студента. Каждый день мы получаем различную информацию. Мы используем разные виды чтения. В наши время очень популярно пользование социальными сетями. Также мы читаем разные инструкции, рецепты. Есть два вида – чтение интенсивное и экстенсивное. Интенсивное чтение это когда есть задание к тексту и этот процесс сопровождается преподавателем. Экстенсивное чтение – вне аудиторное чтение. Когда обучающийся читает разные жанры сказки, романы и т.д. Роль преподавателя развивать интенсивное чтение что бы обучающийся был заинтересован в чтении разных жанров. Стратегии помогают быстро и эффективно учить язык. Им не всегда надо знать перевод всех слов. Также систематизировать процесс обучения не только иностранного языка, но и родного языка.

The article deals with the importance of reading in learning a second language. Also it is about the types and strategies of reading. It is essential to develop learners' reading skill. It is not one skill only, it is integrated with writing, speaking and listening. In the article there are considered definitions and aspects given by the scientists as well. Nowadays, it is important to know all reading types. We get several information, it is very popular to chat online, to use social networks as Facebook, Instagram etc., and also we read different instructions, menus. Everyday we use several types of reading. Teacher of a foreign language is the one who can evoke the learners' interest to read in foreign language. The two types of reading mentioned in the article are intensive and extensive. Intensive reading is the task based reading, where teacher controls it. Extensive reading is reading different genres of reading for pleasure. For example, reading tales, novels, comedies. It is the teacher, who can get learners to develop their reading skills. Strategies help to learn the language quickly and effectively. It also helps to systematize the process of learning not only the second language but mother tongue as well.

FTAMP 17.82.32

Қ. Т. Жанұзақова, А. Б. Нурсали

¹ф.ғ.д., доцент, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²PhD докторанты, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹kuralay_zhanuzak@mail.ru; ²aidana_091090@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ МЕН ТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ (ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ «ДАРАБОЗ» РОМАН-ДИЛОГИЯСЫ БОЙЫНША)

Мақалада Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» роман-дилогиясының тақырыбы мен мазмұны, идеясы, көркемдік ерекшелігі қарастырылады. Қаламгердің басты кейіпкер образы мен мінезін шебер суреттеуі, батырдың жан толғанысы мен ішкі қасиеттерін саралауы көрсетіледі. Тарихи шындыққа негізделген романның өн бойынан, туған жерге деген сүйіспеншілік, қазақ халқының мінезі, табиғаты, тұрмыс-тіршілігі, көшпенді халық тағдыры көркем де түсінікті тілмен бейнеленгені пайымдалады. Автордың тарихи тұлғалардың ролін қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан қарастырғаны дилогияда қамтылған әр образды ашу барысында адам табиғатын, психологиясын жіті зерттегені, «Дарабоздың» ұлттық танымды шыңдайтын, патриоттық шығарма екендігі айқындалады. Сонымен қатаң қаламгердің шығармашылық мұрасында «Дарабоз» роман-дилогиясының алатын орны мен ролі бағамдалады.

Кілтті сөздер: әдебиет, ұлттық идея, тарихи роман, дилогия, патриоттық тәрбие, таным, ұлттық рух.

КІРІСПЕ

Әдебиет – ұлттық болмыс пен рухтың айнасы, ұлттың ойлау жүйесінің көрсеткіші. Кемел әдеби туынды халықтың жоғары мәдениетін, зайырлы білімі мен білігін танытады. Ұлтты, халықты танып білу үшін ең алдымен оның әдебиетімен танысу шарт. Әдебиет – ұлттың рухани байлығы. Кез келген халықтың тарихындағы қилы кезеңдер, ел өмірінің өзекті мәселелері, халықтың ой-санасы әдеби шығармаларды көрініс табады. Ұлттық сипат

шығарманың көркемдік тінінде, мазмұнында жатып, автордың алға қойған мақсатынан, ой өзегінен бастап, кейіпкердің характерін, дүниетанымын қамти келе көркемдік шешімге, тіл мен стильге, эстетикалық идеалға көшетін ұғым [1, 44]. Қазақ әдебиетінде ұлттық идея мен ұлы тұлғалар ерлігін насихаттау арқылы қоғам танымын шыңдайтын тарихи романдар аз емес. Әр заманның тарихи оқиғаларын оқырманға түсінікті тілде жеткізу жолында еңбек еткен жазушыларымыз да жетерлік. Олардың ішінде тарихта белгілі Абылай хан, Әбілқайыр хан, Бұқар жырау, Қаракерей Қабанбай секілді қазақ халқының тарихи тұлғаларының ұлы бейнелерін асқан шеберлікпен суреттеп, кейінгі ұрпаққа таныстырған – Қабдеш Жұмаділовтің есімі ерекше.

НЕІЗГІ БӨЛІМ

«Дарабоз» романына арқау болған негізгі мәселелер – қазақ елінің басынан өткізген аласапыран уақыты, қазақ – жоңғар, қазақ – ойрат арасындағы талай жылдарды қамтыған қақтығыстар, бір ту астындағы ерлердің билікке, таққа таласы, күнестігі, ел ішіндегі көші-қон, өріс-қоныс жайы, рулар арасындағы даулар, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Жасыбай, Малайсары, Саңырақ, Баян, Тайлақ сынды батырлардың азаттық жолындағы көзсіз ерлігі, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек сияқты би – шешендеріміздің ел басына күн туған сәттерде қабылдаған ұтымды шешімдері.

Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тарихи романдарының жаңа белесі бой көрсетті, тарихи шығармалар ұлттық және адамзаттық өзекті тақырыптарға дендей енді. Дәл осы пікір турасында Қ.Т.Жанұзақова «Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиеттану ғылымы ұлттық сөз өнері тарихын, оның танымал тұлғаларының өмірі мен шығармашылық мұраларын талдап, таразылау ісін кең жолға қойды. Әсіресе, кеңестік жүйе тұсында қалың көптің назарынан тыс қалып келген әдеби, мәдени мұраларды, ел үшін еңбек еткен тарихи тұлғаларды, халық жадынан шыға бастаған көне кезеңнің жәдігерлерін жинап, жариялау мен бастыруда айтарлықтай еңбек етті» [1, 32] десе, профессор, филология ғылымдарының докторы Ш. Елеуеновтің: «Еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрес тақырыбы енді қазіргі тарихи романның жаңа беттерінің сүбелі бөлігін құрап отыр. Тәуелсіздік жазушылар санасына күрт өзгеріс енгізді. Қазіргі тарихи романның өткенге сұрау салуы бұрынғыдан батылырақ, ауқымдырақ. Бұлжымас принципі – шындық. Әр дәуірдің күнгейі мен теріскейін қаз қалпында көрсете білу. Сөйтіп ата бабаларымыздың ұлағатты сөзін қару ету» [2, 469], – деген сөздері ойымызды қуаттай түседі.

«Алаш ұранды қазақ бұл күнде үшке бөлініп, Ұлы жүз жері Жоңғардың қоластында қалып, Кіші жүз руларының дені орысқа бағынған Әбілқайыр

ханның соңына ілесіп, Әбілмәмбеттің құзырында негізінен Орта жүз ғана қалғанымен, осыдан отыз жыл бұрын еткен қазақтың ұлы ханы Әз-Тәукенің аруағын сыйлаған жұрт оның немересі отырған шаңырақты әлі де Ұлы орда деп білуші еді» [3, 4], секілді жолдардан басталатын романның көтеретін негізгі проблемасы үш жүз өкілдерінің бір ту астына жиналуы, бірлікте өмір сүруі. Яғни, жазушы романда ұлт бірлігін, тұтастығын, татулығын сақтау мәселесін тарихпен сабақтастырып отыр.

Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен шалатын аумалы-төкпелі заманда «елім» деп еңірейтін, «жерім» деп жау бетіне қасқая қараған ерлер қашанда табылған. «Жарты жерің жау қолында жатқанда уайымсыз ұйқы, қамырықсыз күлкі бола ма? Қазақта ана құрсағынан қан шеңгелдеп, соғыс тілеп туған ешкім жоқ. Бірақ менің де бар арманым – әкемнің моласы жатқан ата қонысымды көзімнің тірісінде азат ету. Құдай куә, сол арманға жеткен күні қара найзамды қақ бөліп, лақтырып тастауға әзірмін... Қазақ үшін жерден қымбат нәрсе жоқ» [3, 24], – деп, қазақ жұртының тар кезеңді бастан кешірген уақытында, ел тағдыры үшін жанын аямаған дарабоз батыр Қабанбайдың образы патриоттық сана-сезімді шыңдауға бағытталған. Роман – дилогияның тууы Қаракерей Қабанбайдың өмірімен тікелей тікелей байланысты.

Азаттықты аңсаған алаштың алыптарын асқақтатуды басты идея еткен шығарманың тағы бір ерекшелігі Барқытбел, Алакөл, Алтай, Шу, Талас өңіріне жол тартқан көш барысы, елдің жағдайы суреттеледі. Оны біз шығармадағы мына бір жолдардан көре аламыз: «Шіркін, қайтқан қаздай тізілген қазақтың сол бір көші-ай! Қазақ ұғымында, көш – салтанат, көш – бәсеке. Осынау жарық дүниеге паш етер тіршілік көрмесі. Қазақ жорғасы мен жүйрігін көшкенде мінеді. Біркиер асылын көшкенде киеді. Кілем-кілшесі, оюлы сырғағы жүк үстіне жабылады. Сөйтіп жасыл жайлау, бұла табиғат аясында өзінше бір бой жазады... Әйтседе, бүгінгі мына көштің, өткен күндермен салыстырғанда, тым жұпыны, жүдеу екенін сырт көз бірден-ақ аңғарар еді. Әр лектің алдын түйелі көштер бастағанымен, арт жағы өгізге артқан, атқа теңдеген, ырдуан арбаларға тиеген қара шобырға айналып кетеді. Өз алдарына ат тауып міне алмай, жүк үстіне жабысқан, кебежеде отырған кемпір-шал, мойындары қылқиған бала-шаға қаншама! Амал не, қабырғаң қанша қайысқанмен, жұтаған жұртты немен жеберсін? Аш-жалаңаш кедейді байға қалай теңерсін?!» [3, 71], ел еңсесінің биіктігі, қазақ даласының кеңдігі, болашаққа деген арман, өткенге өкініш сынды ұғымдарды сипаттаған бұл жолдардың танымдық маңызы зор.

Қабдеш Жұмаділов романдағы ұлттық идея мен таным мәселесінен бөлек тағы бір нәрсені ұтымды әрі ерекше жеткізе білген. Ол – шығарма кейіпкерлерінің болмысы мен характері. Бұл мәселеде жазушының тілі шұбаланқы емес шұрайлы, сөздік қоры мол, жеткізер ойы дәл, болуы шарт.

Бұл – қаламгерге қойылар бұлжымас талап. Тіл байлығы мазмұн байлығымен тікелей байланысты. Сонымен жазушы туындыда өз кейіпкерінің бар болмысын көрсете алды ма? Қабанбай қарадан шыққан, ел басқаруға таласы жоқ батыр болды. Алайда, сарайдағы ханнан бастап, лашықтағы кедейге дейін оны ерлігі, батырлығы үшін бағалады. Романды оқу барысында түйетін ойымыз Қабанбайдың ойы мен сөзі әрқашанда хан үшін де көреген абыз, билеріміз үшін де әрқашан маңызды болған. Батырлары жауға шапқанда тақымын қысып, алаңдап отыратын Абылайдың Қабанбайды көргенде хан екенін ұмытып, атының басын ұстап, жылап көріскені, Дарабоз батырдың характерінен сыр шертеді. «Назым әкесінің мойнына асыла кеткісі келді. Бірақ Шағалақ тұрғасын сыпайылық танытып, анасының сәлемін жеткізді. Қабанбай түзде жауырыны жерге тимеген батыр болғанымен, үйде балажан. Ордасында немерелері үстінде секіріп ойнап жүреді. Бұл жерден Қабанбайдың ерекше қырын тағы аңғарамыз. Қабанбай қалмақтан қатын аламын десе, кедергі жоқ. Бірақ, сыры кетсе де сыны кетпеген Майсараны ойлап, бұл ауылдың жетегіне ермей жүр» [3, 195] бұл жолдардан да Қабанбай бейнесі көрінеді. Қабанбай тек батырлығымен ғана емес ел қамқоршысы да бола білген. Елі мен жұртынан айрылған өзге ұлт өкілдерін де далада қалдырмаған сөзімізді романдағы мына бір жолдармен дәлелдей кетсек «Бұл күнде осы елдің ішінде Қабанбайды пана тұтып, ағайын арасына сіңіп жүрген башқұрт-ноғайдан, сарт-сауан, қалмақтан да біраз адамдар бар. Солардың басым көпшілігі – әлдебір жағдайда басына іс түсіп, қуғын көргендер, өз еліне симағандар» [3, 200]. Осы секілді детальдар арқылы жазушы кейіпкер характері мен типін жақсы берген. Сондай-ақ шығарма тілі жеңіл әрі шұбалаңқылықтан аулақ. Бірде баяндау, бірде диалог түрінде берілетін оқиғалар қызықты жеткізілген. Одан бөлек жыраулар поэзиясы мен би-шешендердің тобықтай түйінді сөздері туындыны ерекшелендіреді.

Шығармадағы тағы бір танымдық деталь – Үш жүз өкілдерінің, соның ішінде әр рудың мекендеген жерлерін, кімнен кімнің тарағанын, әр рудан шыққан батырларымыздың кімдер екенін танытатын жолдар. Ол жайлы шығармада «Бұрын Жетісуды мекен еткен қалың Шапырашты мен Жалайыр, Албан, Суан мен Дулат ежелгі ата жұртынан айрылып, Арыс пен Сыр бойындағы тар жерге қамалып отырғалы қай заман» десе, «Оң қол жақтағы сонау бір басына бұлт үйіріліп, дара тұрған биік тау – Суықтөбе. Бұл маңда заңғар шыңдардың молдығы ғой, оның төбе атанып тұрғаны... Одан ары созылып жатқан – Бұтымүйіз, Бесмойнақ жайлаулары. Ал мына сол қанаттағы жасыл текшелер Үшқоңыр, Көктөбе, Құлансаз» [3, 243] – деп түсінікті де, көркем тілмен өрнектелген.

«Дарабоз» романының нақтылығы мен деректілігі жайлы ғалым Тұрсын Сыдықов: «Біріншіден, бұл роман ойрат-қазақ жұртының арасындағы жан

алып, жан беріскен қанды жорықтарды арқау еткенімен, бұрынырақ жазылған М. Мағауин, Ә. Әлімжанов, І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, С. Сматаевтар қаламы тиген тұсқа беттемейді, тыңға түрен салған. Ашып айтқанда, қазақ-қалмақ тарихын бейнелейтін романдар Жоңғар қалмақтарының қазақ даласын қанға бөктіріп, жаулап алуын, көкірегі кекке, көңілі мұңға толы елдің арқасы қозып, ес жиып, қол бастап ата жауын алғашқы сокқыға жығатын сәтті соғыс операцияларын қамтып, азуын білеп, аузынан от шашқан құдіретті көршілерінен қорынып, бас сауғалаған есекдәме күйкі күйіне тартып, күңірене келіп тоқтайтын... Демек, қалмақтар қазақтардың басы біріксе қолы қатты, екпіні жауды теңселтер жойқындығын мойындағанымен, жерінен кетуді мойындай қоймаған-ды. Бұғалық алынбай, құлдық сезімі жүрегінен сылынбай, байталын жауға қалдырып, басын қайғыға алдырып, мең-зең күй кешкен халық енді не істемек?... Сол «Не істемек» Қабдеш Жұмаділовтің дилогиясына бес батпан жүк артқан» десе, профессор Ш. Елеуенов «Жоңғарияның қалай жер бетінен өшкені, көз көріп, құлақ естімеген геноцид трагедиясы Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» дилогиясында аза бойынды қаза ететін суреттер арқылы берілгенін атап өтеді. Сол трагедияны Қарқаралыдағы хан кеңесінде Абылай хан қорытындылайды: «Шығыстағы қалқанымыз, анда-санда күш сынасар, киіз туырлықты көршіміз еді. Сол халық енді жоқ, жарандар! Бәріміздің көз алдымызда жер бетінен өшіп кетті! – Абылай осы сөздерді айтқанда, даусына сәл діріл араласып, бет әлпетінен ауыр қасіреттің табы білінді. Басқалар да бір сәт бастарын төмен салып, аза тұтқан сыңай танытты» деп шығарма қуаттылығын дәлелдей түсті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқының ұлттық ой санасының жүдеп бара жатқанын көрген зиялы азаматтар 60–70 жылдардан бастап, халық тарихының оқиғалары негізінде ұлттық сананы оятап тәрбиелеуге көркем әдебиетті пайдалану мақсатын қойған еді. Қазақ тарихының әр қилы беттері жаңаша ашылып көркем бейнелеуге ие болды. ХХІ ғасыр қарсаңында қазақ тарихи романы ұлтының өткен кеткені жайлы нағыз уыз шындықты қара қылды қақ жарғандай етіп суреттей бастағанын үнемі айтып та, жазып та жүрміз. Міне, бұл елеулі үрдістен дүниеге келген Тәуелсіздік көзімен қарайтын жаңа әдебиеттің пайда болғаны айқын көрінеді [5, 36].

«Дарабоз» романы – қазақ тарихының қилы кезеңдерін Қазақстанның бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес ел болғанда жазылған шығарма. Ұлтты ұлт ретінде сақтап тұрған әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен рухани құндылықтар екенін білеміз. Ұлттық идея мен ұлттық таным мәселесі қазіргі заманның көкейкесті мәселелеріне айналған кезеңде Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабозы» арқылы ұлттық рухымыз асқақтап,

өз құндылықтарымыздың қадірін біліп, қастерлейтініміз хақ. «Дарабоз» ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ата-бабаларымыздың жеткені мен жете алмағанын ұғынықты тілмен жеткіншек ұрпаққа жеткізуді көздейді. Роман-диалогия – қазақтың ұлттық мінезін, тәуелсіздікке, бостандыққа деген құштарлығын баршаға паш ететін шығарма.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Жанұзақова, Қ. Т.**, Әдебиеттануға кіріспе. – Алматы : Қыздар университеті баспасы, 2013. – 44 б.
- 2 Қазақ романы: өткені мен үгіні: Ұжымдық монография. – Алматы : «Алматы баспа үйі», 2009. – 644 б.
- 3 **Жұмаділов, Қ.**, Дарабоз. Тарихи роман-диалогия. – Алматы : «Ан арыс», 2009. – 1-кітап. – 505 б.
- 4 **Сыдыков, Т.**, Өңінде тұлпар мінгендер. – Алматы : Қазығұрт, 2004, – 212 б.
- 5 **Токсамбаева, А.**, Қазіргі қазақ әдебиеті. – Астана, 2013. – 36 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

К. Т. Жанұзақова¹, А. Б. Нурсали²

Проблема национальной идеи и знаний в современных исторических романах (По роману К. Жумадилова «Дарабоз»)

^{1,2}Факультет казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

К. Т. Zhanuzakova¹, A. B. Nursali²

The problem of national ideology and modernization in the modern historical novels (On the novel by K. Jumadilov «Daraboz»)

^{1,2}Faculty of Kazakh Philology and Literature,
Kazakh State Pedagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

В статье обсуждается тема и содержание, идея, художественная особенность романа К. Жумадилова «Дарабоз». Рассматриваются художественные, жанровые особенности романа, характер главного героя, анализ души героя и его внутренних

качеств. Роман основанный на исторической правде, любви к родине, характере, природе, жизни казахского народа, судьбе кочевого народа выражается красивым и понятным языком. Анализируется роль исторических лиц в контексте национальных интересов казахского народа, изучение человеческой природы и психологии. В статье определено, что «Дарабоз» – это патриотическое произведение, которое способствует национальной идентичности.

The article focuses on the theme and essay, idea, adorned by the novel by K. Zhumadilov «Daraboz». The characters are characterized by genuine beauty, novel characteristic of the hero, analysis of the hero's soul and his inner self. The novel is based on the historical truth, the love of the creature, the character, the life of the Kazakh people, and the innocent civilization is extinguished in a beautiful and clear language. The role of historical figures in the context of the national interests of the Kazakh people is analysed, as well as the study of the human psychiatry and psychology. In the article, it is defined that «Daraboz» is patriotic prose, which promotes national identity

Г. А. Жұмабекова

аға оқытушы, «Қазақ тілі және журналистика» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhumabekova.gaukhar@mail.ru

**СӘКЕН ИМАНАСОВ КӨСЕМСӨЗІ:
ЗАМАН ЖӘНЕ ЗАМАНДАС БЕЙНЕСІ**

Мақалада Сәкен Иманасовтың «Қаламдастарым мен замандастарым» эсселер жинағы эссенің шығу тарихымен, Ресей мен Қазақстанда эссе жанрының қай кезде пайда болғанын анықтаумен байланыста қарастырылады. Орыс ақын-жазушыларының естеліктеріне шолу жасалады. Эссе мен естелік жанрларының ұқсастықтары сараланады. Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ көсемсөзіне формалық ізденіс ретінде Сәкен эссесінің үлкен үлес қосқаны айтылады. Сәкен эсселерінің танымдық-тәрбиелік мәні, «ақын прозасы» деген ұғымға сай көсемсөзгердің өзіндік ерекшеліктері талданады. Эсседегі М. Әуезов, Х. Ерғалиев, О. Бөкей туралы есте қаларлық әңгімелердегі ақын-жазушылардың ерекше қадір-қасиеттері, мінез-құлқы, адамгершілік болмыс-бітімдері сөз болады. Эсседен автодың өз бейнесі қоса сомдалып отыратын ерекшелігіне мән беріледі. Осыған орай «автомінездеме», «автокейіпкер» деп Ресей зерттеушілері ұсынған атауды Сәкен эссесіне де қолдануға болатыны тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: көсемсөз, эссе, естеліктер, ақын-жазушылар, заман және замандас бейнесі.

КІРІСПЕ

Көрнекті ақын Сәкен Иманасовтың 2001 жылы шыққан «Қаламдастарым мен замандастарым» атты эсселері, пайымдамалары – өз замандастары туралы көргендері мен түйгендері. Автор бұл еңбегін жазарда Л. Толстойдың мына сөзіне сүйенеді: «Менің ойымша, бара-бара көркем шығарманы ойдан шығару деген тоқтайтын сияқты. Егер болашақта да жазушылар болатын болса, олар ештеңені ойдан шығармай, өмірде көргені мен түйгенінің ең маңызды, ең қызықтыларын жұртқа әңгімелеп қана беретін болады» [1, 4 б]. Бұл эсселер жинағында XX ғасырдағы белгілі танымал тұлғалар, ақын-жазушылар, ғалымдар, өнер адамдарының мінез-құлықтары, қадір-қасиеттері көсемсөзгер Сәкен Иманасов көзімен баяндалады.

Олар: М. Әуезов, М. Қаратаев, Х. Ерғалиев, Ғ. Қайырбеков, Ғ. Орманов, Ж. Молдағалиев, Қ. Мырза Әлі, Ж. Нәжімеденов, О. Бөкей, Қ. Қайсенов, Н. Тілендиев, Т. Айбергенов, Ш. Мұртаза, З. Қабдолов, Е. Дүйсенбаев, Ә. Дүйсенбиев, С. Мұратбеков, М. Мағауин, т.б.

«Қаламдастарым мен замандастарым» кітабының танымдық-тәрбиелік жағы – оқырман қауым өздері білетін ақын-жазушылардың мінез-құлқы, ерекше қасиеттерімен, адамдық тұлғасымен таныс болады. Бұл естеліктердің тағы бір ерекшелігі – автордың өз қырлары, мінезінің ашылып отыруы, өзі туралы қаламдастары мен замандастарының пікірлерінің де қоса беріліп отыруы. Әр естелікте Иманасовтың бір қыры танылып отырады. Осы естелік жанрына байланысты айтар болсақ, Ресей зерттеушілері мемуарлық-автобиографиялық шығармалардағы автордың өз бейнесін «автокейіпкер» деп, өзіне мінездеме беруін «автомінездеме» деп атаған [2]. Бұл терминдерді С. Иманасов естеліктеріндегі өз бейнесі мен өзі туралы мінездемелерге қолдануға болады деп ойлаймыз.

Осы тұста «Қаламдастарым мен замандастарым» атты кітабының заңды жалғасы іспетті 2001 жылы «Жазушы» баспасынан «Қалам мен заман» деген атаумен жаңа туындысының да жарыққа шыққанын атап өткеніміз жөн.

«Қаламдастарым мен замандастарым» кітабы естеліктер мен эсселерден тұратындықтан алдымен эссе жанрына бойлауды орынды деп таптық. «Эссе» атауы қазақ журналистикасы мен әдебиетінде тәуелсіздіктен кейін пайда болған деп айта аламыз. Жалпы, эссенің шығу тарихына тоқталсақ, 1580 жылы жанрлық түр ретінде француз жазушысы Мишель Монтень енгізді. Ал 1597 жылы ағылшын әдебиетінің өкілі Фрэнсис Бэкон «эссеист» сөзін қолданды. XVIII–XIX ғасырларда эссе жанры ағылшын және француз журналистикасында алдыңғы орында болды. Ал орыс әдебиетіне эссе жанры тән болмаған екен. XIX ғасырда Ф. Достоевскийдің «Дневник писателя» еңбегінде эссе белгілері болған. Тек XX ғасырдың басында В. Иванов, Д. Мережковский, А. Белый, О. Мандельштам, кейінірек И. Эренбург, Ю. Олеша, В. Шкловский, К. Паустовский, И. Бродскийлер эссе жанрын қолданғандығын көреміз [3].

Ресей ғалымы И. М. Удлер өз зерттеуінде эссенің шығу тарихы туралы былай дейді: «Жанр эссе имеет давнюю историю. Его становление происходит в античной литературе. Афоризмы, апофегмы, максимы, философские диалоги, письма, характеры предвосхитили развитие эссе, хотя традиция связывает его возникновение с именами М. Монтеня и Ф. Бэкона, в чьем творчестве отчетливо оформились две главные разновидности эссе: Personal, subjective, informal essay, impersonal, objective, formal essay» [4]. Мұндағы «Personal» – жеке өмірге қатысты, «impersonal» – жеке өмірге қатысты емес (безличный), «informal essay» – ақпараттық эссе, «subjective» – субъективті, «objective» – объективті, «formal essay» – ресми эссе.

Қазақ әдебиетіндегі эссе жанры және оның белгілері туралы ғалым К. Қамзин былай дейді: «Мәселен, қазақ журналистикасы теориясында осы күнге дейін жеріне жеткізіле қарастырылмаған, бірақ ұлттық публицистика тәжірибесінде ежелден бар жанрлардың бірі – эссе. Профессор Ш. Р. Елеуенов осы жанр мәтіндеріне ерекше көз тіге келе, ұлы Абай мұрасына ой қыдыртады. «Жалпы, адами тұрғыдан ой толғауда Абай Монтеньмен орайлас, арналас», – дей келіп, «Қазақ әдебиетінде бұрын-соңды кезікпеген жанр – әдеби-философиялық эссенің бағын Абай «мені», Абай қаламы ашып тұр», – деген қорытындыға келеді (Елеуенов Ш. Р. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын, 1997). Бүгінгі қазақ рисаласының табиғаты мен бағдар-өрісін бағамдар болсақ, төмендегідей ой түюге болады: *Біріншіден*, эссе жеке бастық, субъективті пікірді, ойболжамдық (умозрительный) қорытындыны жоғары қояды. *Екіншіден*, рисалада қаламгердің, ойшылдың өз образы таңбаланады, оның көңіл-күйі ой ағымынан айқын көрінеді, яғни эсседе автор «менінің» баяндалуы шырқау биікке жетеді. Сондықтан кейбір эсседе лиризмнің самалы еседі. Оның үстіне аталмыш жанр өмірбаяндық материалға сүйенеді, ақтарыла сөйлейді, қаламгер тақырыпты да, суреттеу стилін де ешкімге жалтақтамай, өзі таңдап алады. *Үшіншіден*, әр эссе дүниені, қоршаған ортаны өзінше таниды, бір есептен зерттеуге, экспериментке барады. *Төртіншіден*, рисала – дайындығы мол, көргенді оқырманмен пікір алысу, ой бөлісу. *Бесіншіден*, рисала очерк жанры ұнататын жетістік, нақты көрсеткіш пен цифрға, фактілер жүйесінің қатаң сақталуына, логикалық уәждемеге салқын қарайды. Яғни қазіргі эссе жанрының басты белгісі – белгілі бір құбылыс жөнінде толғану, субъективті философиялық түйін жасау [5, 315 б.]. Демек, К. Қамзин келтірген эссе жанрының осы белгілерінің барлығы С. Иманасов эсселерінен табылады. Иманасов эсселерінде өмірбаяндық материалдар бар, өз образы да тақырып сайын ашылуымен қатар, субъективті пікір берілген, ақтарыла сөйлеу, суреттеу стилі де бой көрсетеді.

Ғалым К. Қамзин эссе мен рисаланы бір ұғым ретінде қарастырады. Тек олар тақырып жағынан әр түрге бөлініп кетуі мүмкін.

Бүгінде С. Иманасовтың «Қаламдастарым мен замандастарым» атты эсселер жинағы арнайы зерттелмеген тың тақырып деп айта аламыз. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөздегі тақырыптық және формалық ізденістегі Сәкен Иманасов эссесінің рөлі мен орны, ақын эсселерінде сөз болатын қаламгерлер тұлғаларын ашу, ақынның сөз қолданыстарын, стильдік ерекшеліктерін талдау, эсселер жинағының маңызын анықтау.

Жалпы, әлемдік әдебиетте танымал тұлғалар туралы, өз заманындағы ақын-жазушылар туралы естелік жазу баяғыдан қалыптасқан үрдіс екені белгілі. Мысалы, XIX ғасырдағы орыс жазушысы, мемуаршысы,

Некрасовтың әйелі **А. Я. Панаеваның** «Воспоминания» кітабында XIX ғасырдағы В. Г. Белинский, А. И. Герцен, И. С. Тургенев, Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой, И. А. Гончаров, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский, М. Е. Салтыков-Щедрин, А. Н. Островский туралы жазылған [6].

М. Цветаеваның «Воспоминания о современниках» естеліктері Прага қаласында 1925 жылдары жазылған. Онда өз замандастары Бальмонт, Брюсов, Гончарова, т.б. ақын-жазушылар туралы баяндалады [7]. Жоғарыдағы авторлар естеліктерінде алтын ғасыр, күміс ғасыр аталған орыс әдебиетіндегі әлемге танымал классик ақын-жазушылардың өмірлері көрсетілген.

И. Одоевцеваның «На берегах Невы», «На берегах Сены» естеліктері төңкеріс кезіндегі және одан кейінгі ақын-жазушылардың тағдырын көрсетеді. Бірінші кітабында Андрей Белый, Александр Блок, Анна Ахматовалар сөз болса, екінші кітабында Иван Бунин, Константин Бальмонт, Георгий Иванов, Игорь Северянин, Марина Цветаевалардың шетелдегі өмірлері айтылады [8].

Орыс жазушысы **Н. Телешовтің** «Записки писателя. Рассказы» мемуарлық кітабында өзінің жас кезінде Тургенев, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Достоевскийлерді көргенін, Л. Толстой мен Островскийлердің замандасы болғанын, Чехов пен Горькийлердің досы болғанын баяндайды. Оларға қоғамдық, тұрмыстық мінездемелер береді [9]. Орыс ақын-жазушыларының мұндай естеліктері Ресей әдебиеті тарихында маңызды орын алатын көрнекті тұлғалардың мінез-құлықтарын, әдеттерін, адамдық қасиеттерін көрсетеді. Бұл қаламгерлердің жақын араласқан замандастары жазған естеліктері болмаса, оқырман олардың жеке тұлғалық бейнелерін тани алмас еді.

С. Иманасов өз кітабын эсселер деп атағанымен, жоғарыдағы естеліктермен ұқсастығы көп. **Біріншіден**, біз атаған естеліктерде заманына танымал ақын-жазушылармен аралас-құралас болған адамдар олардың жеке бастары туралы мәліметтер келтіреді. Бірге өткізген қуаныш, қиындықтарын еске алады. С. Иманасов эсселерінде де өз замандастары, қаламдастарымен қалай танысқандығы, қай кезде көргендері, қандай жағдайда бір-бірлерін танығандығы туралы айтылады. Мысал ретінде автор мен Оралхан Бөкейдің алғаш танысқандағы әсерлерін М. Цветаеваның Бальмонт туралы жазған естелігімен салыстыруға болады. **Екіншіден**, естелікте де, эсседе де шығарма бірінші жақтан баяндалады. **Үшіншіден**, автор тіліне байланысты ұқсастық: «Речь повествователя, содержащая воспоминания, включает его оценки, выражает различные его эмоции. Средством их выражения служат оценочные характеристики реалий и лиц, о которых идет речь, эмоционально окрашенные обращения к ним, вопросительные конструкции, восклицания»

[10]. Естелікке тән бұл тілдік белгілер С. Иманасов эсселерінде де молынан кездеседі. Автор кім туралы жазса да, оған мінездеме беріп отырады. **Төртіншіден**, автобиографиялық шығармаларда кездесетін еске түсіруге қатысты сөздер көсемсөзгердің эсселерінде көптеп кездеседі: «В речь повествователя в автобиографической прозе регулярно включаются сигналы припоминания: *помню, помнится, припоминаю, вспоминается, вижу, как теперь вижу* и др.» [10]. Мысалы, Ғ. Ормановтың «Қысқы күй» өлеңіндегі көріністен өзінің балалық шағын еске түсіруін айтуға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

С. Иманасовтың бұл кітабы «**Әуезов әсері**» деген эсседен басталады. 1997 жылы М. Әуезов туралы «Мұхтар Әуезов туралы естеліктер» атты кітап шыққан еді [11]. Редакциялық алқаның ішінде Сәкен Иманасов та бар. Әуезов туралы бұл жинаққа барлық естеліктердің кірмей қалғаны ескертілген. Негізінде, әлемге танымал М. Әуезов туралы естеліктерді түгел қамтитын болса, бірнеше том болар еді деп ойлаймыз.

Көзбен көргенінді қағазға түсіру үшін де жазушылық шеберлік керек. Естелік оқырманның көз алдынан өтіп жатқандай әсерлі, көркем болуы шарт. Естеліктің өзі де көркем шығарма секілді. Өмірде болған адамды шығарма кейіпкері секілді сомдап беруің керек. Оған да қаламгерлік қарым, парасат, шұрайлы тіл керек.

«**Әуезов әсері**» эссесінде Әуезовті үш-ақ рет көріп, жазушыға деген халық құрметін, жазушының кейбір мінездеріне куә болғанын баяндайды. Бұл естелікте Әуезовтің «Айман-Шолпан» драмасына көрермендердің риза болып, қошемет көрсеткендерінен әсер алғанын тебіреніспен жеткізеді. Сәкен Иманасов Әуезовті осы драманың қойылымында алғаш көреді.

Екінші рет 1960 жылы Әуезовтің жас ақын-жазушылар шығармаларын талдап, сөйлеген сөзін тыңдайды. Әуезовтің «Толыспаған Толстойлар мен шала Шекспирлер» деген сөзін естиді. Әуезовтің жас ақын-жазушыларға бағыт беруден жалықпайтын жайсаң мінезі танытылады. Автор Әуезовпен аз кездескенмен, Әуезовті көргендердің естеліктеріне де сүйеніп отырады. Аудармашы Мұхамет Нұртазин, жазушы Тахауи Ахтановтардың айтуынша Әуезовтің тез өкпелегіш, әсершіл, аяқ астынан пікірін тез өзгерте салатын мінездеріне байланысты мысалдар келтіреді.

Әуезов туралы әсерін «Көріп те тоймайтын, оқып та болмайтын, сөзін естіп те қанбайтын, әңгімелеп те бітпейтін тұңғық бір тұлға екен-ау, жарықтық-ай» деп аяқтайды [1, 8 б.].

«**Қазақ поэзиясының патриархы**» Хамит Ерғалиевке арналған. Хамит Ерғалиевтің заманында даңқты ақын болғанын, ол кезде поэзияға, ақындарға деген құрметтің ерекше болғандығын мына үзіндіден аңғаруға

болады: «**Ақ шашы арыстаның жалындай болып толқыған**, бойын соншалық бір бекзаттықпен тіп-тік ұстап, тура тартып бара жатты. Алыстан қарап, айбарынан ығып, қала берген едік» [1, 14 б.]. Осындағы «арыстанның жалындай» теңеуі Х. Ерғалиев тұлғасына сай алынған. Х. Ерғалиевтен автор сол кездегі ақындардың көбінде бар мінез қарапайымдылық, ақжарқындылықты байқайды. Х. Ерғалиевтің өзіне тән бір ерекше мінезі – аңғалдығы, сенгіштігі сөз болады. Ақын Хамит көзімен Сәкен Иманасовтың жүзіндегі бір ерекшелігі былай беріледі: «Сәкен сенсің ғой, жігіттер айтып еді, көзі Махамбеттің көзіндей өткір деп, көзіңнен таныдым, айналайын», – деп, ұсынған қолымды ықыласпен алды» [1, 14 б.]. Бұл мысалдан Иманасовтың мінезі де өткір екендігі байқалады.

Хамит Ерғалиевтің тағы бір жақсы қыры былайша ашылады: «Пенделікке бой алдыра қоймаған, жікшілдік-жершілдік дертіне шалдығып, рушылдықпен уланбай өткен сиректердің сойы да Хамаң еді деп білем. Талдықорған өңірінен шыққан Құдаш Мұқашев, Тұрсынзада Есімжановтарға әкесіндей қамқорлық жасағанының куәсі болып едім» [1, 19 б.]. Бұл естеліктен қарапайым, ақкөңіл, кішіпейіл, көмек қажет адамдарға қол ұшын беруден аянбайтын Хамит Ерғалиевтің тұлғасын көреміз.

«**Оралханның бір қыры**» эссесінде Оралхан Бөкейдің әңгімешіл, күлдіргіштігі, бір көргенде тәкаппар боп көрінетіні сөз болады. Оралханды алғаш көргендегі әсері: «Сол кекжиген қалпы жаңа үйретілген жайдақ аттай ойқастай басып біраз жүрді де, редактор рұқсатын алып шығып кетті. Өтірік айтып қайтейін, жүріс-тұрысы да, кісіге кідіе қырындай қарауы да, менмендігі де, керенау кекірттігі де ұнаған жоқ» [1, 51 б.]. Осындағы «жаңа үйретілген жайдақ аттай ойқастай басып» деген теңеу Оралханның жүріс-тұрысын, танымайтын адаммен бірден шүйіркелесіп кетпейтін мінезін дәл сипаттайды. Оралхан Бөкей туралы автордың пікірі он бес жылдан соң өзгереді. «Қарасам, бұл бір аузын ашса, көмейі көрінетін, ішіне сыр бүгу дегенді білмейтін ашық та жайдары, әңгімешіл, анекдот дегеннің нағыз түбін түсіретін айтқыш жігіттің өзі екен. Ол сөйлейді, мен жатып кеп күлемін. Мен күлемін, ол сөйлей береді» [1, 51 б.]. О. Бөкеевті тек жазушы деп білетін оқырман қауым осы естелікті оқимаса, оның мінезі қандай адам екендігінен хабарсыз болушы еді. С. Иманасов пен О. Бөкеев екеуі 1985 жылы «Сарыағаш» курортында болғанда әдеби кеште өнерлерін ортаға салады. Сонда Оралхан қандай өнер көрсетеді екен деп С. Иманасов қысылады. Сонда: «Оралхан сахнада тіпті шоқтығы биіктеп, кесек адымдап, кемеліне келе түседі екен. Жактауға таяп барды да:

– Бейімбет Майлин, «Шұғаның белгісі» деп хабарлады. Сөйтті де, мен бұрын естіп көрмеген бөлек бір діріл, басқаша бір мейірлі мәнермен Бейімбет шығармасын зуылдатып жатқа айта жөнелді. Зал іші сілтідей тынып қалған»

[1, 53 б.]. Сөйтіп, тыңдаушылар да, С. Иманасов та Оралхан өнеріне тәнті болады.

Оралханның келесі қыры – кеш, жиындарды жүргізе білетін асабалығы. «Кешті Оралхан басқарды. Әнімен, әзілімен, ешкімге алабөтен жұмсақ көпшік қоймай отырып-ақ, жинақы жүргізген дастархан мәзірінің бір тұсында Шерағаң үйіндегі жеңешеміз:

– Апыр-ай, Оралхан бауырым-ай, мен сені керемет жазушы, қаламы жүйрік журналист ретінде білуші едім, енді аңғарсам, сен елде жоқ асаба екенсің ғой, – дегені бар еді сүйсінгенін жасыра алмай» [1, 54 б.].

Автор бұл естелігін былай түйіндейді: «Жігіттің сегіз қырлы, бір сырлы болғанына не жетсін, шіркін» [1, 54 б.]. Оқырман О. Бөкейді тек жазушы ретінде ғана таныса, осы шығармадан соң оның өнерлі болғанын білетін болады. Бұл естелікте де ақын С. Иманасовтың шалқайғанға шалқайып, иілгенге иілетін мінезі танылып қалады.

«**Ғафу Қайырбеков**» толғанысында Ғ. Қайырбековтің «ауыздыға сөз, аяқтыға жол беріп көрмеген» қыры, одан ақын інілерінің өзі ығыса жүретінін еске алады. «Ол кісі қай жер, қай ортада болсын өктем көрініп, ағыла, ағынан жарыла сөйлеп отыратын. Соңынан ерген, көп жылдар Ғафанның қарауында істеген үркердей бір топ інілері Сағи, Шәміл, Тұманбайлар ол кісінің алдынан кесе өту түгілі, бір рет кезексіз килігіп, сөзін бұзып көрмеген болар. Өздері де көлеңкелері күндік жерге түсетін көсем болып қалғандарына қарамай, Ғафаң алдында төменшіктеп тұратындарын көп аңғарып жүретін едім» [1, 24 б.]. Бұл мысалдан сол жылдардағы ақындарға тән үлкенге құрмет, кішіге ізет байқалады. Мұндай сыйлау дәстүрі біздің ұлттық ділімізге тән нәрсе екенін айтып кетуіміз керек. Ғ. Қайырбековтің пендешілік мінездері де болғанын жасырмайды. Жалпы, С. Иманасов естеліктерінде сөз болатын ақын-жазушылар тек дәріптеле бермейді, кемшіліктері болса, айтылып отырады. Өйткені, ақын-жазушылар шығармашыл тұлғалар болғанымен, олар да ет пен сүйектен жаралған пенделер.

Ғ. Қайырбековтің Сәкен өлеңдерін оқып, пікір білдіруінің өзінен ақын інілерге деген қамқорлық, біреудің шығармашылығына немқұрайды қарай алмайтындығы байқалады. Сонда Ғ. Қайырбеков:

– Әй, Сәкен, сен ақын екенсің ғой, қалқам. Қатты разы болдым!» – деп қолжазбамды өзіме қайтарды [1, 25 б.]. С. Иманасовтың талантты ақын екендігі осы сөздерден де белгілі. Автор Ғ. Қайырбековтің өзінен бұрын сөздерімен таныс болып, құмартқанын айтады. Оның «Құрдас», «Дала қоңырауы», «Алтын бесік» дейтін кітаптарын оқып, «Алтын бесігін» жаттап та алады. Осыдан-ақ Ғ. Қайырбековтің шебер ақындығына көз жеткіземіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақын, көсемсөзгер С. Иманасовтың бұл естелік, эсселерінде реалды, нақты оқиғалардың интерпретациялануымен қатар, ой көркемдігі, сөз шешендігі арқылы өзіне тән жазу мәнері байқалады.

«Қаламдастарым мен замандастарым» естеліктер, эсселер кітабында көсемсөзгердің мынадай қырлары танылады:

Біріншіден, оның талантты ақын екендігін Нұрғиса Тілендиевтің оны мәтін жаздыруға іздеп барғанынан, Ғафу Қайырбековтің «сен ақын екенсің ғой» деп айтқанынан, Асқар Сүлейменовтің «Егер қазақ поэзиясында Менделеев таблицасы бар деп білсек, Сәкен соның бір ұясын тұрақты мекендеген ақын» деп айтқандарынан білеміз. Сондай-ақ, Жұбан Молдағалиев, Ұзақ Бағаев, Сейдахмет Бердіқұлов қаламгерді талантты ақын ретінде бағалаған.

Екіншіден, естелікте Сәкен Иманасовтың тік, бетке тура айтатын мінездері байқалады. Әсіресе, Әділбек Абайділдановқа: «Сіздің фамилияңыздың жартысы Абай, жартысы Ділда екен. Құдай тағала Абайдың ақындығынан ептеп қарайласқанымен, Ділданың қатындығын да үйіп-төгіп қоса берген-ау, шамасы», – деп ренішін білдіреді [1, 55 б.].

Үшіншіден, ақынның шалқайғанға шалқайып қалатын қырсық мінезі де бой көрсетеді.

Төртіншіден, оның достар қалжыңын көтере білетіндігі аңғарылады.

Қазіргі кезде заманалы қазақ көсемсөзінде енді белең алып келе жатқан естелік жанры тәуелсіздік жылдардағы көсемсөз арнасын кеңейтіп, көкжиегін толықтыра түскендігін бағамдай аламыз. Мұндай естеліктер мен эсселер заман тынысын байыптап, пайымдауға, өткен мен бүгінді саралауға негіз бола алады. Сонымен қатар, ұлттық көсемсөзді тақырыптық және формалық ізденіс жағынан дамыта түседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Иманасов, С.** Замандастарым мен қаламдастарым/ С. Иманасов. – А. : Қазақстан, 2001. – 224 б. – ISBN 5-615-01864-4

2 **Самофалова, Е. А.** Жанровые признаки семейной хроники в женской мемуарно-автобиографической прозе второй половины XIX века / Е. А. Самофалова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М. : 2015. [Электронды ресурс]. – <http://cheloveknauka.com/zhanrovye-priznaki-semeynoy-hroniki-v-zhenskoy-memuarno-avtobiograficheskoy-proze-vtoroy-poloviny-xix-veka#ixzz501S5aHpj>

3 Эссе. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

4 **Удлер, И. М.** Фольклорная традиция черных американцев и эссеистика Джеймса Болдуина. [Электронды ресурс]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/folklor-naia-traditsiya-chernyh-amerikantsev-i-esseistika-dzheymisa-bolduina>

5 **Қамзин, К.** Публицистика жанрларының эволюциясы / К. Қамзин. – А. : Қазақ университеті, 2015. – 425 б. – ISBN 978-601-04-1464-8

6 **Панаева, А. Я.** Воспоминания / А.Я. Панаева. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2017. – 496 с.; Литературные памятники русского быта. [Электронды ресурс]. – <https://knigovek.ru/panaeva-a-ya-vospominaniya>.

7 **Цветаева, М.** Воспоминания о современниках. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 4. – Кн. 1. / М. Цветаева. – М. : Терра, Книжная лавка, РТР, 1997.

8 **Одоевцева, И.** «На берегах Невы», «На берегах Сены». – «Лениниздат», 2016. – 704 с. [Электронды ресурс]. – www.rulit.me/books/na-beregah-seny-read-71418-1.html.

9 **Телешов, Н.** Записки писателя. Рассказы / Н. Телешов. – М. : Правда, 1987. – 464 с. [Электронды ресурс]. – www.history.vuzlib.ru/book_o044_page_3.html.

10 Жанр и жанровая форма литературного произведения. [Электронды ресурс]. – http://www.xliby.ru/literaturovedenie/filologicheskii_analiz_teksta_uchebnoe_posobie/p3.php.

11 Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. – А. : Жазушы, 1997. – 608 б. – ISBN 5-605-01580-X.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Г. А. Жумабекова

Публицистика Сакена Иманасова: эпоха и образ современников

Кафедра казахского языка и журналистики,

Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

G. A. Zhumabekova

Publicism of Saken Imanasov: the era and image of contemporaries

Department of Kazakh Language and Journalism,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В статье рассматривается сборник эссе Сакена Иманасова «Мои современники и друзья по перу» относительно истории возникновения эссе и определения времени появления его как жанра в России и Казахстане. Делается обзор по мемуарам русских поэтов и писателей. Анализируются жанровые сходства эссе и мемуаров. Говорится о большом вкладе как создателя новых форм в казахскую публицистику за годы независимости. Проведен анализ познавательного-воспитательных значений его эссе, своеобразных особенностей публициста, соответствующие понятию «проза поэта». В эссе, в запоминающихся рассказах об М. Ауезове, Х. Ергалиеве, О. Бокей затронуты особые достоинства поэтов-писателей, и их личностные качества, поведение. Обращается внимание на ту особенность, что в эссе формируется образ и самого автора. Таким образом, названия предложенные исследователями России как «автобиография», «автоперсонаж» можно применять и в эссе С. Иманасова.

The article deals with the collection of the essay by Saken Imanasov «My contemporaries and friends in Peru» on the history of the essay and determining the time of its emergence as a genre in Russia and Kazakhstan. The review on memoirs of Russian poets and writers is made. Analyses the genre similarities of essays and memoirs. It is spoken about the big contribution as the Creator of new forms in the Kazakh journalism in the years of independence. There is made the analysis of cognitive and educational values of his essay, peculiar features of the publicist, corresponding to the concept of «prose poet». In the essay, in the memorable stories about M. Auezov, Kh. Ergaliev, O. Bokey the special advantages of poets and writers, and their personal qualities, behavior are touched upon. The attention is drawn to the fact that the image of the author is formed in the essay. Thus, names were proposed by researchers in Russia as «autobiography», «auto personage» can be used in essays by S. Imanasov.

Г. А. Жұмабекова

аға оқытушы, Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhumabekova.gaukhar@mail.ru

ДИДАХМЕТ ӘШІМХАН КӨСЕМСӨЗІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЗМ ИІРІМДЕРІ

Белгілі жазушы, аудармашы, көсемсөзгер Дидахмет Әшімхан тәуелсіздік жылдары қазақ көсемсөзіне өз үлесін қосты. Оның көсемсөзінде қазіргі қазақ жұртының кейбір мінездері сыналады. «Өттең, сайлау» деген мақаласында сайлау десе ішкен асын жерге қоятын бұрынғы қазақы мінез бен қазіргі күндегі сайлаудың оту барысын сөз етеді. Автор жүз жылдан бері қазақтың бойынан кетпей жүрген рушылдық, жікшілдіктің сайлау кезінде тіпті асқына түсетініне қынжылады. Сайлаудың әділетті өтуі үшін заңға өзгеріс енгізу керектігін ұсынады. «Қырық шындық» – фельетон түрінде жазылған мақаласында шартты түрде Тазша бала мен автор арасындағы диалог арқылы көсемсөзгердің көкейінде жүрген тіл, дін, демография, үйсіз-күйсіз жүрген қаңғыбастар мәселесі баяндалады. «Санадағы шырмауық» мақаласында еліміздегі маңызды бес идеологияға тоқталады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі он екі жылдың ішіндегі идеология жағынан атқарылған жұмыстарға баға береді. Кейбір істерімізге сын айтады.

Кілтті сөздер: көсемсөз, тәуелсіздік, ұлттық психологизм, сын, ерекшеліктер.

КІРІСПЕ

Белгілі жазушы, аудармашы, көсемсөзгер Дидахмет Әшімхан тәуелсіздік жылдары ұлттық көсемсөзге өз үлесін қосты. Қаламгердің «Қазақ әдебиеті», «Түркістан» газеттерінде қазіргі қазақ жұртының кейбір мінездерін сынайтын, басқа да көкейтесті тақырыптарды көтерген мынадай мақалалары жарық көрді: «Өттең, сайлау», «Елдос елге оралды», «Қырық шындық», «Киелі өнер иелері», «Санадағы шырмауық», «Жерің – жүрегің», «Тәуелсіздікке тәуба!», «Голощекинге ескерткіш керек пе?», т.б. Бұл мақаламызда «Өттең, сайлау», «Қырық шындық», «Санадағы шырмауық» атты көсемсөздегі ұлттық психологизм иірімдері қарастырылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көсемсөзгер Д. Әшімханның «**Өттең, сайлау**» атты мақаласында сайлау десе ішкен асын жерге қоятын бұрынғы қазақы мінез бен қазіргі күндегі сайлаудың оту барысын сөз етеді. Бұл мінез қоғамдық мәселеге деген құлшындан туындап отырған жоқ. Баяғының Шағыр деген шалы секілді өліп бара жатып сайлауды уайымдағанындай әдетке айналып кетпесе еді деген алаңдаушылығын тудырады. «Сайлау десе, барын салатын, арын сататын мінез... Шағырлардан қалған мұра. Жоқ, Шағырлардан емес, тереңнен пайымдасақ, бұл – патшалық Ресейдің отарлау саясатынан қалған мирас» [1, 285 б.]. Автор жүз жылдан бері қазақтың бойынан кетпей жүрген рушылдық, жікшілдіктің сайлау кезінде тіпті асқына түсетініне қынжылады. Сайлаудың әділетті өтуі үшін заңға өзгеріс енгізу керектігін ұсынады. Бұрын Абайдың заманындағы «болыс болдым, мінеки, бар малымды шығындап» дейтін әдеттің әлі қалмағанын көреміз. «Өр сайлау кезінде қазақ электоратының көбі «алтын көрсе періште жолдан таяды» мен «қанына тартпағанның қары сынсынның» шырмауынан шыға алмай қалады. Осы қағидамен қалталының түйесін, ағайынның биесін көпірден өткізіп жібереді де, артынан «осы халықтың қамын кім ойлайды, елдің сөзін кім сөйлейді» деп, аузын қисайтады да отырады» [1, 286 б.]. Осы мысалдағы «аузын қисайтады да отырады» деуінен Д. Әшімхан қаламына ғана тән ащы мысқылды аңғарамыз.

Қалтасы қалың, бірақ ел қамынан гөрі мансапты артық ойлайтындар сайланып алған соң жағдайымыздың мәз болмайтыны белгілі. Ал біреулердің мансапқорлық жолындағы мүдделері орындалады, ұпайлары түгенделеді. Елдің келелі мәселелеріне ондайлар бастарын ауыртпайды. «Бастысы, электорат қашан өзгереді? Қашан біз әрбір әлеуметтік, саяси мәселеге қарабастың сүйем қарыс өресінен емес, қоғамдық, ұлттық мүдделердің асқаралы биігінен қарайтын боламыз? Қашан біз жеке тірліктің емес, халықтық бірліктің жайын алдымен ойлауға үйренеміз?» [1, 287 б.]. Қазақстанның әрбір азаматында ұлттық мүдде, еліміз өркендесе екен, дамыған елдің қатарына қосылсақ екен деген отансүйгіштік сезім, жауапкершілік болмаған жағдайда жоғарыдағыдай қалың қалтасымен, тіректерімен билікке қолын жеткізетіндер қоғамымыздың құлдырауына себепкер болатыны белгілі.

«Бірлік! Таңсық сөз емес. Тәуелсіздікке жеткелі ең көп айтатын сөзіміз де осы» [1, 287 б.]. Абайдың «Біріңді, қазақ, бірің дос көрмесең, істің бәрі бос» деп айтқаны тағы бар. Ал Ә. Кекілбаев «Үркер» романында осы ойды былай өрбітеді: «Дүние жаратылып, су аққалы жер бетінде ел бірлігін, ағайын татулығын қазақтан көп айтқан халық бар ма екен. «Тату болайық» айтылмаған сөз қазақтың құлағына тұзы татымай тұрған бәдік әңгімедей естіледі. Бірақ олар дүниедегі ең бір пәтуалы сөзді орынды-

орынсыз көп айтып, бәдік әңгімеге айналдырып алғандарын өздері сезбейді. «Алауыздықты құртайық», «біздің осы алақөздігіміз жаман» деп қақсап айта берсек, қақырап тұрған халық бірлігі өзінен-өзі қалпына түсе қалатындай көреді» [2, 79 б.].

«Сосын ынтымақ...береке...ұлтаралық татулық...халықтар достығы. Бұлардың арасында, шүкіршілік, ұлтаралық татулыққа өкпеміз жоқ. Мүмкін бұл шындығында да «сындарлы саясаттың жемісі» болар, мүмкін сан жағынан өзгелерден арасы көп қазақ пен орыстың қадымнан келе жатқан тарихи «тамырлығы» мен дәстүрлі дәмдестігінен шығар, мүмкін бұл қазақтың шын мәніндегі кеңқолтық қонақжайлығы мен өзгеге дегенде өзегін бөліп беретін сахилығының (?) салдары болар – әйтеуір, қалай да тілі бөлектермен тілек қосып, жүзі бөлектермен жүрек қосып отырған қазіргі тірлігімізге ризамыз. Тіпті, төрімізге шығып алып төбемізден қарап отырғандарға да қыңқ демейміз. Тіпті, сырттан келіп, сыбаға дәмбетіндердің де аузын майлап, атын сайлап қалуға тырысамыз. Неткен дархандық! Неткен даңғойлық! Ойбай, құрысын, бұны байқамай айтып қалдық – бізге тыныштық керек, бізге татулық керек, өзіміз туралы не десек о дейік, өзгелер жөнінде аузымызды ашпауымыз керек (Идеология жоқ дейсіндер, бұдан артық қандай идеология керек!) [1, 288 б.]. Автордың кекесінмен, мысқылмен айтып отырған сөздерінде шындық бар. Қазақ басқаларға соншалықты кеңпейіл, кішіпейіл, мейірімді болып, басын игенмен, басқа ұлттар сол жақсы қасиеттерімізді түсініп, бағаласа жақсы. «Сендер осылай болуға тиіссіндер» деген өктемдік, менмендікпен қараса ше? Қазақ ұлтының жақсы мінезі өзіне таяқ боп тимесе игі еді. Әуезовтің «Абай жолындағы» Құнанбай айтатын: «Адамның қай мінезі қасиетті болса, сол мінезі міні де болады», – деген сөзі қазақ ұлтына қарата айтылған сөз шығар? [3, 161 б.]. Бұл мінезімізді кеңес өкіметінен көрейік десек, біз сияқты күйде болған басқа ұлттар өз-өздерін жаттай сыйлағаны сонша, жат жанынан түңіледі («өз-өзінді жаттай сыйла, жат жанынан түңілісін» деген нақыл сөз бәрімізге таныс – Г. Ж.). Мұнда да автордың ашынғаны соншалық, сөздері уытты боп шыққан. «Тілі бөлектермен тілек қосып, жүзі бөлектермен жүрек қосып» дегені – әрі шешендік, әрі мысқыл. Абайдың заманында тілі мен жүзі бөлектер ұлық бейнесінде ғана көрінетін. Екінші қара сөзінде айтқандай: «ауылды көрсе шапқан, ұзынқұлақты тауып бер депті», – деп күліп отыратынбыз.

Жалпы Д. Әшімханның қазақтың кейбір мінездерін сынауы М. Қабанбайдың осы сарындас көсемсөздеріне ұқсайтынын айта кеткен жөн. Осы ретте ғалым Н. Ақыштың мына бір пікірі көсемсөзгер Д. Әшімханның қаламына тән айтылғандай әсер қалдырады: «Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдардағы өтпелі кезеңде қоғамдағы түрлі дерттердің қабыздап, қалындай түскені бүгінгі таңда тарихқа айналып та үлгірді. Сол

бір жылдардағы көсемсөзшілердің бір бөлігінің қалам ұшына өзек етіп, үңіле зерттегендері де – осынау әлеуметтік-қоғамдық түйткілдер. Бұндай бағыттың алдыңғы қатарында жүрген тегеурінді журналистеріміз аз болған жоқ. Олардың жазғандарынан әсіресе қарапайым халықтың жан айқайы, наласы мен күйзелісі айқын сезіліп тұрғанын қысылмай айтуға болады» [4, 161 б.].

Қазақ ақындарының публицистикасын зерттеген С. Оспановтың жазушы-публицистерге қатысты мынадай тұжырымы да орынды: «Шикізат қана өндіретін ел болып қалмау, қоршаған ортаның тазалығы, денсаулық сақтау, жемқорлықпен күрес, ұлттық сана, ұлттық патриотизмді қалыптастыру ақын-публицистер шығармашылығының арқауына айналды» [5, 288 б.]. Зерттеуші С. Оспановтың ақындар публицистикасына тән дейтін ой, сөз образдылығы, шынайылық, турасын айту, батылдық Дидахмет Әшімхан көсемсөзінде де кездеседі.

Қаламгер жоғарыдағы мақаласында тағы бір маңызды мәселені қаузады. Мәселен, ұлт ішіндегі қырық пышақты, алауыздықты білдіретін халықаралық «трайболизм» терминін қазақ өміріне қолданбауды ұсынады: «Ағайын арасында азды-көпті араздық болар, ру мен жүз ішінде күңкіл-сүңкіл сөз жүрер, олар бір-бірін аяқтан тартып, етекпен шалар кез болар, бірақ арғы-бергі тарихта қазақ тайпалары, қазақ рулары қолына жаппай қару алып, қақтығысып, соғысып жатқанын кім көріпті?» [1, 288 б.]. Демек, автор «Бас жарылса – бөрік ішінде, қол сынса – жең ішінде» деген қағиданы ұстануды жөн көреді.

«Қырық шындық» – фельетон түрінде жазылған мақала. Жалпы, XX ғасырдың басында Б. Майлиннің фельетон жанрын қалыптастырып, түрлік жағынан байытқанын, фельетон жазудың шебері болғанын Б. Жақып зерттеуінен білеміз [6, 310 б.]. Бұл мақаланың басты ерекшелігі деп көсемсөзгердің баяғы «Қырық өтіріктегі» Тазша баланы басқаша сөйлеткені дер едік. Мұндағы шындықтар әлі іске аспаған, бірақ жүзеге асыруға болатын шындықтар деп бағамдасақ, автор көкейінде жүрген қазақтың елдігіне қатысты армандарының барлығы іске асқан сияқты етіп көрсетеді. Шартты түрде Тазша бала мен автор арасындағы диалог арқылы жазушының көкейінде жүрген бірнеше мәселе былайша көрініс табады: «Тобыр емес, ел бопты. Перісі – періште, әумесері – әулие, түрі қазақтың – тілі қазақ болыпты. Бұл да ештеңе емес, бүгінде Астананың бар адамы «Алла» деп өріп, «иман» деп жусайтын көрінеді» [1, 373 б.]. Бұл үзіндіден қазақ ұлтының көкейтесті боп тұрған екі мәселесі, яғни тіл мен дін көрінеді. Енді мына бір мысалға назар аударайық: «Таң сәріде Республика даңғылымен келе жатсам... оң жағымдағы бір киоскінің алдында, саған өтірік, маған шын, жүздей адам қаздай тізіліп кезекте тұр! Кезек көрсе, тезек сатып жатса да, қатарға тұра қалатын қазақ емеспін бе, өңмендеп жетіп келдім де:

– Что за очередь? – дедім, ең шеткі шегіркөз орыстан. Ол бетіме бажырая қарады да:

– Біріншіден, қазақша сөйлеңіз. Мемлекеттік тілді менсінбейтіндер бұл жерде қоңыз теріп кетеді» [1, 374 б.]. Біріншіден, бұл үзіндіде керек болсын, керек болмасын кезекке тұра қалатын қазақтың мінезі шебер берілген. Екіншіден, «Керек болып қалады, артық болмайды» деген пиғыл аңғарылса керек. Үшіншіден, басқа ұлтқа орысша сөйлейтін әдетімізді нақты көрсеткен. Орысша сөйлеген қазаққа қазақша жауап берген шегіркөзіміздің әрекеті – автордың көкейінде жүрген келесі мәселе.

– Жоқ дедім ғой, жо-оқ! Қазақ газеттері бітті! Мені сойып жесеңдер де, жоқ енді қазақ газеттері.

– Әдірем қал! – деп, бір жирен шашты әйел теріс бұрылып кетті [1, 374 б.]. Мұндай реалды оқиға арқылы автор қазақ газеттерінің аз оқылатынына назар аудартады. Сондай-ақ, ол қазақтың «Дүние – кезек» деген философиялық ұғымын осы мақаласында ұтымды қолданған. Бүгінде қазақ жерінде болып жатқан оқиғаның барлығын кері бұра қойса, осы мақалада айтып отырғандай болып шығады. Мысалдағы «Әдірем қал» деген сөз – қала адамдарына таныс емес сөз екені мәлім. Оны көбіне ауылдың қариялары айтады. Сонда қазақша сайрап тұрған жирен шашты әйеліміз қаладағы тілден асып, ауылдағы ауызекі тілді де меңгеріп алған боп шығады.

Келесі айтылатын мәселе шенеуніктер мінегін көлікке қатысты. Олардың ешқайсысы «Мерседес», «Джип» мінбейді екен. Барлығының мініп жүргені – баяғы кеңес өкіметінен бері келе жатқан «Волга». Өйткені: «Бір жаман «Джип» – бір ауылдың азығы. Бір «Мерседес» – бір қазақ газетінің жыл бойғы шығыны» [1, 375 б.]. Автордың елін сүйетін, елім өркендесе екен дейтін азаматтар осындай болса екен деген ойы байқалады.

– Ойбо-ой, біздің Астанадағы әрбір қазақ әйелі он баладан кем таппайды ғой. Соларға арнап салынған коттеждер ғой ол. Және онда әр отбасыға бір-бір «Рафик» берілген [1, 376 б.]. Баяғы кеңес өкіметі кезіндегідей әрбір әйел он баладан туса деген келесі арманы айтылады. Көп балалы отбасыларға тауыққа тары шашқандай қылмай комақты түрде материалдық қолдау жасалса деген ойы да байқалады.

– Ендеше, базар жағына апар. Қайыр-садақамызды кедей-кепшік, жетім-жесірге беріп кетейік.

– Ондай адамдар Астанада жоқ. Қала шетінен қалдықтарды қайта өңдеу комбинаты салынған да, қайыршы, бомж дегендердің барлығын сонда жұмысқа орналастырып, комбинат жанынан оларға үй тұрғызып берген үкімет.

– Ойпырмай, сендердің мына Астаналарың – Томас Компанелланың қиялындағы «Күн қаладай» керемет болды ғой [1, 376 б.]. Қазіргі дамыған

шет елдердегі «Экокала», «Ақылды қала» сияқты идея ұсынған. «Қырық шындықтағы» тәсіл арқылы демография, тіл, дін, ұлтжандылық, әлеуметтік жағынан аз қамтылған топтар, ауылды көтеру сияқты мәселелердің барлығын қамтыған.

Мақала бастан-аяқ диалогқа құрылған және Б. Майлинге тән диалог құру шеберлігі де байқалады. «Профессор Ф. Оразаев «Бейімбеттің 20 жылдардағы творчестволық жемістерін стильдік тұрғыдан ауызға алғанда, ең алдымен, жазушының диалог құру шеберлігі бірінші кезекке шықпақ», – деген тұжырымы осы тұрғыдан айтылса керек. Диалог Бейімбеттің басқа фельетондарында да көп кездеседі» [6, 311 б.]. Демек, Б.Майлинге тән сыншылдық көзқарас, юмор мен сатира Д. Әшімханда да дәстүр жалғастығын тапқан деуге болады.

Жазушы «**Санадағы шырмауық**» мақаласында еліміздегі маңызды бес идеологияға тоқталады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі он екі жылдың ішіндегі идеология жағынан атқарылған жұмыстарға баға береді. Кейбір істерімізге сын айтады: «Тәуелсіздігімізді ала салып біз негізгі жұмысымыздың басын өткенге тас лақтырып, топырақ шашудан бастаған сияқтымыз. ...әрқайсысы «келмеске кеткен» КСРО-ның ұзақ жылғы кір-қоқысын қопаруға кірісті. Тарихқа сын көзбен қарауға болады, бірақ оны тұтастай сылып тастауға, тұтастай жоққа шығаруға болмас» [1, 392 б.]. Бұл мақалада Д. Әшімхан кеңес өкіметіне қатысты мәселеде салқынқанды болуымызды, қызбалыққа ұрынбауымызды ұсынады. Өткен дәуірге тарихи тұрғыда әділ бағасын беруді жөн көреді. Тәуелсіздік алдық екен деп, асыра сілтеп жібермеуімізді ескертеді. КСРО-ның кір-қоқысын қопарып, былғанғанша, қазіргімізді жөндеуге кірісейік деген ой айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, қаламгер көсемсөзіндегі ұлттық психологизм реалды дерек, нақты оқиға арқылы көрінсе, ал көркемдік әлемі шешендікпен өрілген. Аз жазса да саз жазатын қаламгер Д. Әшімхан тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзді тақырыптық және формалық жағынан дамытты деп айтуға толық негіз бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Әшімханұлы, Д.** Көптомдық шығармалар: Т. 2. Ақшоқы. Өңгімелер мен әдеби эсселер, мақалалар / Д. Әшімханұлы. – А. : Нұра-Астана, 2016. – 480 б. – ISBN 978-601-7101-61-9.

2 **Кекілбаев, Ә.** Шығармалары. Бірінші том. Үркер/ Ә. Кекілбаев. – А. : Жазушы, 2010. – 352 б. – ISBN 978-601-200-263-8.

3 **Әуезов, М.** Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай/ М. Әуезов – А. : Жазушы, 2004. – 368 б. – ISBN 9965-666-59-8.

4 **Ақыш, Н.** Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар/ Н. Ақыш. – А. : 2014. – 600 б.

5 **Оспанов, С.** Қазақ ақындарының публицистикасы/ С. Оспанов. – А. : Фолиант, 2011. – 472 б. – ISBN 978-601-271-142-4.

6 **Жақып, Б.** Публицистикалық шығармашылық негіздері / Б. Жақып. – А. : Қазақ университеті, 2007. – 486 б. – ISBN 9965-30-443-2.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Г. А. Жумабекова

Глубина национального психологизма в публицистике Д. Ашимхана

Кафедра казахского языка и журналистики,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

G. A. Zhumabekova

The depth of national psychology in the journalism of D. Ashimkhan

Department of Kazakh Language and Journalism,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Известный писатель, переводчик, публицист Дидахмет Ашимхан за годы независимости внес свой вклад в казахскую публицистику. В его публицистике есть критика некоторых черт характера современных казахов. В статье «Әттең, сайлау» («Жаль, выборы») затрагивает проблемы сегодняшних выборов, сравнивая их с тем временем, когда казахи бросали все свои дела ради того, чтобы пойти на выборы. Автор удручен тем, что во время выборов накаляются проблемы разделения, клановости от которых, столетиями никак не могут избавиться казахи. Предлагает внести изменения в закон, чтобы проводились справедливые выборы. В статье-фельетоне «Қырық шындық» («Сорок истин») через диалог автора и Тазша бала (Плешистый мальчик) публицист повествует волнующие его проблемы языка, религии, демографии, бездомных бомжеев. В статье «Санадағы шырмауық» («Вьюнок сознания») останавливается на важных пяти идеологиях страны. Оценивает идеологическую работу проведенную

за двенадцать лет независимости, и критикует некоторые наши действия.

Famous writer, translator, publicist Didakhmet Ashimkhanuly has contributed to the Kazakh journalism during the years of independence. There is criticism of some character traits of modern Kazakhs in his journalism. In the article «Itten, Sailau» («It's a pity, elections») touches upon the problems of today's elections, comparing them with the time when the Kazakhs abandoned all their affairs in order to go to the elections. The author is disappointed that during the elections the problems of division and clans are heated from which, Kazakh can not get rid for centuries. Proposes to amend the law to allow for fair elections. In the article-feuilleton «Kyryk shyndyk» («Forty truths») through the dialogue of the author and Tazsha bala («Bald boy») the writer tells his concern to the problems of language, religion, demography, homeless bums. In the article «Sunudagy sirmauyk» («Bindweed consciousness») stopped at five important ideologies of the country. There is assessed the ideological work carried out in the twelve years of independence. There is given a critical assessment of some of our actions.

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;

³baratova.muhabbat1970@mail.ru

MASHKHUR ZHUSSIP – MASTER OF THE WORD

This article details the verbal skills of the famous kazakh poet Mashkhur Zhussip Kopeev. The many-sided heritage of Mashkhur Zhussip Kopeev is so great that one can hardly count on his exhaustive research and coverage in the coming decades. The undertaken research in this article proves that the creativity of Mashkhur Zhussip can be assessed as an important stage in the process of continuation and development of the traditions of world poetry. The poet in his poems speaks of harmony, continuity of speech, the topic was not limited to the definition, similarity of the idea, and also to the specificity of artistic alignment. There is a lot of direction that show the artistic skill of the poet. One of them is the ability to create new, amazing phrases, using the portable meaning of the word.

Keywords: poem, poet, Kazakh poetry, lyrical hero, concept.

INTRODUCTION

Kazakh poetry of realism are the best measurement of Abai's works in the development of this tradition and continue the work of its beneficial value to the topic. In this regard, the first of several poets: Shakarim Kudayberdiyuly (1858–1931), Mashkhur Zhussip Kopeyuly (1858–1931), who accompanied them: A. Baitursynov (1873–1937), M. Dulatov (1885–1935), S. S. (1893–1920), M. Zhumabaev (1893–1938), S. Ceifullin (1894–1938), I. Zhansugurov (1894–1939), B. Maylin (1894–1938) is known that. Until the last Kazakh careful at the beginning of the twentieth century development of the lyrics go up immediately after Sultanmakhmur, or out of Cameron and Elijah, however, it is all too late

for some poets (since 1988), he is the source of later research on congenital you need to know. They are: Shakarim Kudayberdiyev, Mashkhur Zhussip Kopeyuly, Ahmed Baitursynov, an introductory course Dulatov, M. Jumabaev. In this case, ignore some of the poets who would like to pin that took place after the acquittal. Both now and in the development of the Kazakh poetry least cautious, therefore Sultanmakhmur, and we can not say that Cameron is limited tirewmen visit. There is no focus, work can not cover a thorough review of each of the poet. However, very few not only at work but do not have a lot of work in a row, the traditional style, repeating memorized points, with only the best for consumption proved kosegemizdi kogertpesi clear. And Sultanmakhmur care is not only a poet of poets family. Of Sultanmakhmur began in 1907, writing poetry, and on the surface of the print publication of the works of the beginning of the year in 1913, the same year his «dream» poem «Aikap» the release of the magazine. And Mashkhur Zhussip and Shakarima begin to write poetry, the latest being just a quarter of the nineteenth century, Mashkhur Zhussip 3 are the same as in 1907, a book of poetry: «everyday life has made a lot of wonderful», «status», «Sary-Arka is who» in October The book saw the light Shakarima two: «Kalkaman-May», «Kazakh mirror» in 1912 at the birth of the city of Semipalatinsk. At the same time A. Of Baitursynov M. Dulatov first book, published in 1909, M. Zhumabaev «go» and «real poor» poems in 1911; «Spring», «Bulbul» book of poems in 1912 «Aikap» Abay and Sultanmakhmur take place in the magazine, or between Abay and Cameron will be able to prove that there are poets. Russian literature of the great poet A. S. Pushkin how much is awarded, the following are not reduced, indicating that each has its place in the history of literature, we have one poet to another colleague or to promote sumireytwege, as there is a tendency to ignore or be forgotten.

MAIN PART

After careful this time we do not overlook any of the giants, have to cover a flat surface. Meanwhile, poets writing in order to be recognized, and some take into account the whole of research. One of the them is Mashkhur Zhussip Kopeyuly. Mashkhurtanwda or in vain, today's younger Analysis bigimen of seeing, of course, were the facts that the Fund was able to successfully access the most Mashkhurtanu a result of taking too kесеңдеp because someone. He is the former imperial policy of Russia until 1917, and that in order to change the system of red Soviet leaders have in common with the matter. He is both a channel, for example, against the property relations, the question of the fate of a nation, one of the Russian language in both the combination of the channel support in the wake of the language in practice, the actual tuqırta provided. Caldaranan pierced the colonial policies of their colleagues more acute Mashkhur Zhussip works of the former Tsarist Russia blewsilerine and replaced it with the red after colonialism was

not like legal. Mashkhur Zhussip the face of repression in the former ozbirlardan live, suffer after the death of an attacker after the limit. The highest peak of evil beyittiñ in 1952, was a violation of the hands of the mausoleum. Today, thanks to the publicity Mashkhur Zhussiptiñ 30 Volumes of the rich heritage of the first two volumes tañdamalı (1990, 1992.). Then, after the newspaper published the works of the poet In addition to the fines, which also includes two Volumes materials. S. Saduakasov (1919). B. Kenzhebeyev (1958), B. Qoñıratbaev (1959), S. Dyusenbayev (1970) B. Zhirechin (1971), M. Bojeev (1972), M. Magauin (1978), D. Abilev (1983), S. Dawitov (1983-1998), A. Kraubaev (1988), etc. Mashkhur by works of art Zhussip the relevant price is now considerable research on the subject were born. For example, in one year (1998) of a two-protected Mashkhur thesis was devoted to the work of Zhussip. This is only the beginning of the case. Ahead of Mashkhur Zhussip lyrics, Persian, Arabic translations of poets, Proceedings of the left as a historian, philosophical, educational, etc. all the works of the individual studies are in store. In this lies the only Mashkhurtanu already started dewimzidiñ cebebi. In this regard, Mashkhur Zhussip poetic skills already and now I want to draw your attention to the start of the study. It is a little pikirlerimizdi former maqalalarımızda («Mashkhur to Zhussip heritage»). Star with Muxamedqanovpen // 3, 1984.; «Abstract notion and the issue of Zattybek» // Star 12, 1990.; «Abay and Mashkhur Zhussip» // Sary-Arka, 5, 1995.) Have said. Alğanımızdan satisfied in this area, however, has not yet been uncovered. We have the intention of this work dasturdi and kozdedik. Indeed Mashkhur Zhussip large cwretker poet, one of the leading multiple weak mind in order to avoid a little cawaldardi ourselves, and to realize it. His abilities at least, the first review of the world literature bigimen, agreed by the European Figure and the truth is based on the poetry and beauty of art in trying to predict which caused the accumulation of specific types of the scope, focus has expanded the meaning of oriental poetry should be mejelegenimiz that. Then, a little formal payımdawındagıday visitors, «teaching», the only formal training of the mind, and therefore may involve korkemdigi rose in the second Varieties literature, European design uqsamawımen fixation of the truth to make a kind of precious samples of poetry, which caused the loss of at least revaluation bottles would understand. In this lies the calgırtıq free birjaqtılıqtan visual assessments, and Mashkhur Zhussipti European, oriental look as continuing the traditions of poetry, feature low Lack of bitkendi qoldılıq nose suyırwsilerdiñ that would remove the source. Conda world treasury of poetry, first expressed matrix keseñdep iltpatqa be closed before a minor left dearest would have laid the basis for the brilliant. The number will be in the range of life-like description tacilderiniñ turliseligi world poetry korkeytip the garden, on one or more or those who have no ekinsileri Promote complement each other, thereby developing in such a way that we no longer consistently started already. Mejelese

level, Mashkhur Zhussiptiñ causing the accumulation of specific types of artistic truth, the essence of the concept and expand the meaning of the word, poetry, open to examine the luggage to point salmaqandıra.

In October 1907, the poet published «Living one has made a lot of wonderful» roads of the book as a major history:

We're a long, dark night,
Do not see the light, one in the morning.
Settlers to leave the settlements,
Near living human gone (32 6.).

(Note: at this time and further extracts from Mashkhur Zhussip 1990 «Science» published shall be based on the first volume, is further indication of the surface K. Zh.)

Uzindidegi «night» Word of the colonization of the pressure symbol (symbol), that the third and fourth rows poselkeler An apparent at the report about the ancient people of the slide tücedi. Agreed to draw up a «dark», the word «night» is given ezginin so large that the demarcation of koriktewis (label), «long» a symbol of colonization and the word «night» word, and from the depths of the colonization of the «dark» koriktewisinin meaning bölenip that is, the determination of the amount of longer duration have seen a lot of keneytkenin. In particular, a «long» word for space, and the opening of the nature of the substance (a long way, a long wood) does not fit into a size that is more extensive cover, including the length of time. A «long» «night», «dark» light withdrawal, there is a meaning to orbite. Once again, the same attention to the work:

Concern about the benefit of everyone,
Knotting within depth.
There is no word of freedom,
Eating us as hungry wolves (33 6.).

The illustration to the «deep» meaning eyes. Typically, «to dive» deep river or lake, etc. valuing used, it is not so cut natural life, achieve a certain range, depth, evident. Conda said that «everyone benefits» thinking of (the first), brought.

Being «deep» inputs (second paragraph) repeatedly third report («the word of Liberty will be no more») have been relying on. And, at the end of the mycelium (the fourth) meaning in the art collection: people were in the form of hungry wolves, «hungry eating» warned. Then talk about birese apple Interleaving the poet's life and each other so that the evil spirits of serenity divided.

In this regard, the first and Mashkhur similarity Zhussip between the works of Abai Kazakh poetry peak traditions Mashkhur Zhussipt's seen to be developed to continue to support. Indeed Abay and Mashkhur Zhussip the study of the works of the two poets theme, the idea of delivering relative drawing tools improved etc.

see. Mashkhur Zhussip's criticism pierced their bad habits in the know. In this regard, the most rampant in the first two one lying take answer:

1. Deep thought, deep science looking
False and beat him like wool gossip
(Abai, 91) [1].
2. Country madding
Animal going
Theft, false Hood confession
(Abai, 194).
3. Lying is on fire,
Mad people to go to the butterfly.
One of the sparrows, quail out one,
He is captured and self
(Mashkhur Zhussip, 76).

Thinking, be careful and do not touch or see the visual abstract notion of «false» zattandırılıp, and the implementation of a trunk like wool. Also here körici mainly with disposal of animal products, wool, trunk, felt closer to existence of the Kazakh recognition with the publication of the use of alternative means ornamental older. Thus, it and materialization of the dereksizdi and careful approach to the notion of the population have led to the obvious visual model. Such engineering investigation Mashkhur Zhussip see. For example, the third example to the abstract notion of «false» balance of documentary fire. Poet lying offered the most obvious source of fire not limited to, specific compared with fire. Like a fire burning, and therefore had to have field poet make the opening of the finality alternatives. Essiz people, «Butterflies» to go to the fire (2 points) and people how much rest (butterfly, especially at night he would be able to go to burn in the fire) and too many people fire proved. Glomerular last paragraph: «other sparrows, quail out one // capture him-self» that false how happened, the same owner of the disposal of the Kingdom through the dismantling of Russia's colonization of the country, the wear and tear open policy.

Poet sounds between the two, speaking continues, the determination of the similarity of theme idea unlimited swetkerlik skill signs izerlep analysis [2]. A wide range of channels available. One of the focus by using the variable expansion of the meaning of the word means to an unusual combination of. For example, the «eye» of the word figuratively, to the abstract concept of «attention», «thought», or less documentary.

«Heart» in the words of a result of the combination of overlapping metaphorical vision through words careful increased:

1. This request verbally goods case you will understand,
Open source mood for cheerful (126 p.).

2. As soon as courage, mind
Had to say the word (117 p.).
3. The word knowledge
Said by all.
Light, to see the secret
Let open eyes. (115 p.).
4. The opening of the source of heart
People's no beams (165 p.).
«Eye» of the original phrase using the word example Mashkhur Zhussip:
Do not want to say in the word
Let at its source (93 p.).

Notion that caused the property to a third party for the new schedule. For example, the abstract concept can not be a source of Mood known. However, as a result of a combination of these two concepts in the video could be done at all. Our opinion Mashkhur Zhussip the same can be said about the using the words.

The materialization of the abstract concept of expanding the meaning of the word, will play an important role in enhancing the image we had before. In this regard, the two poems of the poet word to word, for the meaning of the materialization of the obstructs so I want to draw attention to the use of criteria:

1. Olen King focus in some
Difficult to fit the man instance.
Falling in the language of light in the heart
Run around the mere comment.
(Abai, 89 p.).
2. What is become vulnerable to focus,
Will fire lighters bruising.
When could recognize person
(Mashkhur Zhussip, 73)
3. Consider the word good source
Some word burst tear.
Each word in a separate
Served the people listed in visual poetry
(Mashkhur Zhussip, 74).

Abstract notion of «poetry» after the word typical rock documentary «The King,» and abstract word «word» from nomination, by comparison, have been taken into account. Poem's not just wake cycle is determined by the presence of the king of the strongest words. And «light» at the pronunciation of the word abstract concept poem have a certain weight has been given to «warm» as evidenced by the achievement of a certain temperature. And the songs of the last paragraph abstract «poem» learning mark its move to a certain shape «setting work» need to be said.

Mashkhur Zhussip's word: Reflection, bruising, and even lighter reflected in the fire. Also, together with the abstract «word» Gaukhar (diamond) attention to when (the materialization of the conditions of fruits) provided diamond's reprocessing. Eye scanning, some word become the owner of a certain product. What is agreed to draw up a separate location, such as the owner of the «list» crowd source the materialization of the contractual and fruits.

Careful thinker, poet, philosopher, poet Mashkhur Zhussip's so that people Thunder formal judgments may be able to be tired.

Precious, every thought, every price category, but we should strive to prove and illustrate.

1. There was many years since past,
It is harvest time for the next harvest.
See all of me in cold,
Surprised by the attention belt courage meat.
Serious illness to raise the idea of soul,
Pain, distress, mark.
A great Egin,
By printing believe curly ground.
(Abay, 292 p.).
2. Picken tribute roadside sky, green,
Winter and July, summer and autumn, there are four.
Month campaign egindi
Quite knew whether there is even a noble word ?!
Do not spring we had in the fall,
Winter is the matter must break believe.
Without loss of seeds spring plowing
Autumn, the opening balance of the mouth of the casing.
Who do not know mowing
Did not see the game move out of one eye.
(Mashkhur Zhussip, 81 p.)

Two in the life of the poet to imagine that eyes, fresh egindi used master. Committing lyrical heroes a little younger, a lot of suffering, «see all warm and cold,» «pain, distress, put a note through Mashkhur Zhussip's childhood, youth summer; fall short life as a result of the diagnosis proved. Mashkhur after Zhussip's wrote, is not it, to have careful, however, that this is the face of the statements. For example, Mashkhur Zhussip will not stop talking for nails, «alone» master of the word. Only one «alone» word, so the harvest may be cut killing. Also as in the so young, seed, in the fight against young etc. – All the lyrical heroes are able to hit few words abstract.

Like Mashkhur careful Zhussip's zergeri to underscore the fact that two of the «sexy» compared:

1. The exhibition is good that there is someone
Hostile sexy fun!
The woman can not be a good
Lack of character, attention to the room!
(Abai, 60 p.)
2. Make Walking, riding mingizbey garden,
If this lies garden.
It should be a lot of self-care Welfare
Make sure that the conducting mood at the end of the garden.
(Mashkhur Zhussip, 93 p.).

CONCLUSION

To open sexual human carefulness, specific heat, heat the opening of the nature of the «mark». Label skillfully used. Mashkhur Zhussip abstract concept will make it into the owner of the napsini walk contract.

Walking and horse minwd one slow, one fast motion, that the sign say familiar with the Kazakhs who had been caring for animals, Mashkhur Zhussip national ornamental utilization see. And the name mingen even «jortqızıp» it be a matter of testify to the knowledge of the poet to develop a certain action. «Attention» word abstract into the fact that the owner, through the activation of the eye and say the end of the contractual work. Because, one person's attention, interprets the word-by-word, can not over come the end of the first attention. All of this is a two-word poet, a totally unique value or that small detail chelkar reality must prove that they have.

REFERENCES

- 1 **Құнанбаев, А.** Шығармаларының екі томдық жинағы. 1-том. – Алматы : Ғылым, 1977.
- 2 **Ахметов, З.** Өлең сөздің теориясы. – Мектеп, 1973; Сыздыкова, Р. Абай шығармаларының тілі. – Ғылым, 1968.

Material received on 05.11.18.

Қ. П. Жүсіп¹, Н. Қ. Жүсіпов², М. Н. Баратова³**Мәшһүр Жүсіп – сөз шебері**^{1,2,3}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Қ. П. Жусип¹, Н. К. Жусупов², М. Н. Баратова³**Машхур Жусип – мастер слова**^{1,2,3}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Бұл мақалада қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын, тәуелсіздік арқасында кейінгі жиырмажылдықта ғана зерттеле бастаған қазақтың белгілі ақыны, философы, фольклортанушысы, тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сөз шеберлігі жан-жақты қарастырылады. Ақын өз өлеңдерінде үндестік, жалғастықты сөз еткенде, тақырып орайластығын, идея ұқсастығын айқындаумен шектелмей, суреткерлік шеберлік деңгейлестігін әйгілейтін белгілерді де арнайы ізерлеп талдады. Ақынның суреткерлік шеберлікті танытар арналары сан алуан. Соның бірі – сөз мағынасын кеңейту, сөзді ауыспалы мәнде қолдану арқылы тың, тосын тіркестер жасау тәсілі болып табылады.

В этой статье подробно рассматривается словесное мастерство известного казахского поэта Машхур Жусипа Копеева. Многогранное наследие Машхура Жусипа Копеева настолько велико, что вряд ли можно рассчитывать на исчерпывающее его исследование и освещение в ближайшие десятилетия. Предпринятое исследование в данной статье доказывает, что творчество Машхура Жусипа можно оценивать как немаловажный этап в процессе продолжения и развития традиций мировой поэзии. Поэт в своих стихотворениях говорит о гармонии, непрерывности речи, тема не ограничивалась определением, сходством идеи, а также спецификой художественного выравнивания. Существует множество направлений, которые показывают художественное мастерство поэта. Одним из них является способность создавать новые, удивительные словосочетания, используя переносное значение слова.

ГРНТИ 17.01

А. Ф. Зейнулина¹, А. Т. Ибраева²¹ф.ғ.к., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 141001, Қазақстан Республикасы;²педагогика ғылымдарының магистрі, Тарих және филология факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 141001, Қазақстан Республикасы

e-mail: 'akbura66@mail.ru; 'aiko_tarbinovna@mail.ru

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ
ТЕМІРҚАЗЫҒЫ**

Әдебиет қисыны әдебиеттегі заңдылықтар мен қағидаларды жүйелеп, поэтикалық, прозалық және драмалық көркем шығармалардың табиғатын тануға қызмет етеді. Әдебиет теориясы ұғымдар мен терминдердің, ғылыми қағидалар мен ережелердің құрғақ жиынтығы емес, ол – сол арқылы көркем әдебиетті барлық қырынан жан-жақты ашып көрсетудің құралы болып табылады. Аталмыш мақалада парасатты ғалым Зәки Ахметовтың әдебиеттану ғылымына сіңірген еңбегі мен Абайтану, Әуезовтану саласында жазылған еңбектеріндегі эстетикалық көркемдік саралау мен жинақтаудағы шеберлігіне талдау жасалынады. Зәки Ахметов осы мәселелерді зерттеу барысында әдебиет тарихымен қиылысады да, ортақ методологиялық принциптерді қалыптастырудағы әдеби шығармалардың көркемдік-эстетикалық сапасын, яғни стиль мен әдеби тіл, сюжет пен композиция, жанрлар үндестігі, типологиясы, тарихилығы мәселелерімен айналысуда қосқан үлесіне баға беріледі.

Кілтті сөздер: әдебиеттану, Абайтану, поэзия, әдебиет қисыны, поэтика, шығармашылық шеберлік, көркемдік әдіс, эстетикалық қабылдау.

КІРІСПЕ

Ғұлама ғалым Зәки Ахметұлы Ахметов 1928 жылы 4 мамырда Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы Ұзынбұлақ ауылында дүниеге келген. 1943 жылы он бес жасында Қазақ мемлекеттік университетінің тіл мен әдебиет факультетіне түсіп, 1947 жылы үздік бітіріп шықты. Ғылымға деген зор қабілеттілігі ескеріліп, КСРО Ғылым академиясының Ленинградтағы шығыстану институтының аспирантурасына арнайы жолдамамен жіберіледі.

1951 жылы «Лермонтов және Абай» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Осы диссертация негізінде орыс тілінде «Лермонтов және Абай» кітабы басылып шықты. Академик ғалымның әдебиеттанудағы аса күрделі терең ғылыми ізденістерінің нәтижесінде 1965 жылы орыс тілінде жарық көрген «Қазақтың өлең құрлысы» атты диссертациясын өте табысты қорғап, филология ғылымдарының докторы дәрежесін иеленді.

1951–1975 жылдарда Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтында доцент, кафедра меңгерушісі, декан және Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының аға ғылыми қызметкері болды. 1970 жылдары ғұлама ғалымның «Қазақ поэзиясының тілі туралы», 1973 жылы «Өлең сөздің теориясы» атты кітаптары басылып шықты.

1975 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының тілші мүшесі, 1983 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі болып сайланды. 1975–1981 жылдарда Қазақ ССР ғылым академиясы М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты мүдірінің орынбасары болып қызмет атқарды. 1976–1984 жылдар аралығында Қазақ ССР Ғылым академиясы қоғамдық ғылымдар бөлімінің академик-хатшысы, 1984–1986 жылдарда Қазақ ССР Ғылым академиясының вице-президенті болды. 1985 жылы Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. Ғалым есімі біздің елімізде және шетелдерде әдебиет теориясының, өлең құрлысы саласының өте білікті маманы, ғылыми мектептің негізін салушы ретінде танымал болған. Әдебиеттанушы ғылымының аса көрнекті теоретигі ретінде академик абайтану және әуезовтану саласында ұзақ жылдар үздіксіз жемісті еңбек етті.

1995 жылы Абайдың 150 жылдық мерейтойына орай «Абайдың ақындық әлемі атты» монографиясы жарық көрді. Сонымен қатар оннан астам монографиясы, 400-ден астам мақаласы жарық көрді. Оның жетекшілігімен 20-дан артық кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалған.

1996 жылы Халықаралық қоғамдық Айтматов академиясының академигі болып сайланды. Ол «Абай» энциклопедиясының ең белсенді авторы болып, осы еңбектің көптеген мақаласын жазды. Абайдың әдеби мұрасын мұқият зерттеп, тиянақты жинап насихаттауда сіңірген зор еңбегі үшін 1996 жылғы әдебиет, өнер, архитектура саласындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты деген құрметті атаққа ие болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әдебиеттану кеңістігінде поэтиканың, стилистиканың, риториканың майталман зерттеушісі Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттың рухани-көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Ең бастысы, әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра,

жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады, яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Зәки Ахметов әдебиет қисынын терең меңгерген ғалым. Оны ол Абай шығармашылығын ғылыми тұрғыда зерделегенде – ақ дәлелдеп тастаған. Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтың, Кәкітай Ысқақұлы мен Ілияс Жансүгіровтың және т.б. ой-пікірлеріне жүгінеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтың Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне сүйенсек: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешеліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман-мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз», – деген ой пайымының үлкен маңыздылығын танимыз.

Аса көрнекті теоретик ретінде академик З. Ахметов абайтану және әуезовтану саласында ұзақ жылдар үздіксіз жемісті еңбек етіп, оны текстологиялық тарихилық тұрғыдан зерттеді. Абайдың әр жылдары (1954, 1957, 1970, 1995) басылған толық шығармалар жинақтарын дайындап, құрастырушыларының бірі болды. Ғылымдағы алғашқы қадамын Абай шығармашылығына қатысты бастаған ол әдебиеттанудағы теориялық мәселелермен, әдеби байланыс, салыстырмалы әдебиеттанумен, М. Әуезов шығармашылығымен түбегейлі айналыса келіп өмірінің соңғы кезеңінде Абай мұрасын тереңдеп зерттеуді одан әрі жалғастырған еді. Бұған мысал ретінде басылып шыққан кітаптарының атауларын тізіп шығудың өзі жеткілікті болар. Олар: «Лермонтов және Абай» (1954, орыс тілінде), «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1964, орыс тілінде), «Қазақ поэзиясының тілі туралы» (1970), «Өлең сөздің теориясы» (1973), «Қазақ әдебиетінің қазіргі дамуы мен дәстүрі» (1978, орыс тілінде), «Абай жолы» эпопеясының поэтикасы» (1984, орыс тілінде), «Абайдың ақындық әлемі» (1995), «Мұхтар Әуезовтың роман – эпопеясы (1997, орыс тілінде), «Поэзия шыңы – даналық» (2002) т.б. Академик Зәки Ахметов Абайдың лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерінің болмысына, тұлға-тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-тебіреністеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап беретіні» жөнінде ой өрбітеді. Ең үлкен ерекшелік – Зәки Ахметов Қазақ Елінің

әдебиеттану мәселелерін қазақ тілінде де, орыс тілінде де еркін, нақты, көркем сөйлеп, сауатты жаза білген ғалымдардың бірегейі.

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім, нені сезесің», «Жүрегім, ойбай, соқпа енді», «Жүрегім соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, накыш-кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғыықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз, зерделі істің қайраткері екеніне көзіміз жетеді.

Осылайша ірі, кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз таңдау, сөз саптау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тегеурін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың орыстың классик ақындары Пушкин мен Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі олардың шығармаларымен бәсекелес, рухтас, тамырлас екендігін, олардың жырларын қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттық рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді. Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен келтіреді.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен, аса биік талғампаздықпен өркендеткеніне көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті, алуан-алуан тұспал-бейнелерді, алыстан орағытып, киноластырып жеткізу, сөйтіп, ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірі, адам баласының ішкі жан дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды, ерен еңбек етеді.

Зәки Ахметовтің рухани, мәдени, әдеби байланыстар мәнін анықтаудағы еңбегін ғылыми жұртшылық жоғары бағалайды. Мұхтар Әуезовтің басшылығымен Абайдың бұрынғы жинақтарын салыстыра тексеру жұмыстарын үзбей жүргізуге атсалысты. Абай мәтіндерін ғылыми тұрғыдан зерттеуде 1957 жылы Мұхтар Әуезовтің басқаруымен дайындалған екі томдық жинақтың мәні айрықша екенін Зәки ағамыз үнемі айтып жүретін. Абайдың туғанына 150 жыл толуына орай 1995 жылы шығарылған екі томдық шығармаларының дайындалу жұмысының жуан ортасында да Зәки Ахметов жүргенін білеміз.

Жаңа қос томдықтың «Кемел ақын, кемеңгер ойшыл» атты кіріспе мақаланың да авторы – академик Зәки Ахметов. «Абай поэзиясы қазақ әдебиетіндегі мүлде жаңа құбылыс, жаңа кезең болғанын айта отырып, ақынның шығармашылық өнерінің негізі тірегі, сарқылмас қайнар көзі халық

поэзиясы, жүздеген жырау, жыршы, ақындарды туғызған халықтың сан ғасырлық бай әдеби мұрасы дейміз. Халық поэзиясымен терең тамырластығы Абайдың ақындық тұлғасына ана сүтімен біткен қасиеттей ұлттық, даралық сипат бергені даусыз. Сонымен қатар, Абай алғаш ақындыққа бой ұрған кезден бастап, Шығыс ақындарының өлең-жырларын көп қызықтағаны, кейінірек өнерде тың жаңа өріс іздеген тұсында орыс классиктерінің (Еуропа ақындарының да) шығармаларынан мол әсер алғаны талассыз». Бұл сөздерді академик Зәки Ахметовтің «О языке казахской поэзии» (1970), «Абайдың ақындық әлемі» (1975), «Роман-эпопея Мухтара Ауэзова» (1977), т.б. еңбектерінің бір жағы қысқаша аңдатпасы, аннотациясы десе де болады.

Нағыз поэзияның жаны – нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихына екшелген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қуатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан-тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпы халықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлтының ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңінің жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан жауһардай мөлдіретіп, жауһардай құлпыттып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендіреді. Міне, осы жәйттар Зәки ағамыз жазған монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде нақтылы түрде сөз болады.

Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа немесе Мұхтар Әуезов пікіріне сүйеніп, сыншылдық, ойшылдық сыр сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады. Кешенді әдеби – эстетикалық талдау жасай отырып, сөз өнерінің қисындық табиғатын терең танытады. Осы ретте академик Зәки Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығы мен даралығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттегеніне, зерттеу белесінің сан алуандығына таң қаласың. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген әрі білім-ғылыммен барынша игерген З. Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясын ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдаулармен ерекшеленетін абайтану ілімі тарихындағы елеулі еңбек деп біліуіміз қажет.

Көркем шығармадағы, «Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» дәуірнамасында Абай бейнесі, Абай заманының келбеті, басқа қаһармандардың қалай суреттелген деген мәселелер төңірегінде әлі де айта түсетін, анықтай түсетін жайлар баршылық. Солардың көпшілігі шығармадағы көркемдік шындық пен

тарихи шындық қалай ұштасқан деген мәселеге саяды. Мысалы М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында жас Абай мен әкесі Құнанбайды әкелі-балалы екі адамды бір-біріне қарсы қойып, қарама-қаршы тұлғалар етіп бейнелеуінің мәнісі қалай деген сұрақтар жиі қойылып жүр.

Абай баласы Абдырахманның дүниеден жас кеткеніне налып шығарған жырында оны жасынан ғылым жолына түскен жаңа буынның өкілі, «жаңа заманның», «жаңа жылдың басшысы» деп, өзін «мен ескінің арты едім» деген болса, Мұхтар Әуезовтің роман-эпопеясында Құнанбайды – Абайдың әкесін ата жолын өзгертпей ұстауға тырысқан бұрынғылардың өкілі, «ескінің арты еді», ал Абай өнер үйренуге, білім-ғылым игеруге ұмтылған, прогрес жолына бет алған жаңашыл жастардың ішіндегі ең бір озық, жарқын тұлға деп қарағаны, солай етіп бейнелегені көңілге қонымды екенін мойындасақ болар. Алдымен айтарымыз, Құнанбай мен Абай, егер байыптап дұрыс аңғара алсақ, әке мен бала ретінде бір-бірімен қайшы көрінбейді, көбінесе екі заманның өкілі, екі мақсаттың, екі қоғамдық көзқарастың адамы тұрғысында қарсы қойылады», – деп өз пікірін анықтап айтады. Көркем шындық пен өмір шындығының ара жігін ашып көрсетеді. Құнанбай обрызының заман ағымына, қоғам сұранысына қарай жасалғандығын дәлелдеп көрсетеді [1,31]

3. Ахметовтің «Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания» атты монографиялық еңбегі 1984 жылы жарияланады. Бұл еңбек жайында ғалым С. Қирабаев: «Шығарманың идеялық нысанасы мен көркемдік жүйесі, композициялық-құрылымдық түзілісі, дәуірдің әлеуметтік болмысын танытатын тарихи тұлғалар және сан алуан ұлттық бейнелер жасу шеберлігі мәселелерін шешіп берген монографиядан эстетикалық көркемдік саралау мен жинақтаудың жақсы үлгісін көреміз», – дейді [8, 311].

Ғалым – ұстазымыз жазушының мұрағатында сақталған түрлі жоспарлардың алғашқы үлгілерін, сан-алуан түзетілген нұсқаулар мен аударма негізінде жасалған қосымшалардың, кейбір сындардан кейінгі өңдеулер осы іспеттес толып жатқан өзгертулердің түпкі мақсаты не екендігін анықтауға көп күш жұмсағандығын, ұлы қаламгердің көркемдік зертханасын, шығармашылық психологиясын терең ашып көрсетеді. Осы зерттеулерден Зәки Ахметовтің жеке бейнелердің өмірдегі ізін, тарихи дерек пен көркемдік шындық диалектикасын, образ табиғатын және уақыт талабын, идеологиялық ықпалдың бұл төңіректе де ұтымды байламдар жасалғандығы туралы сан салалы пікірлерін, осы бағыттағы тынымсыз еңбегін анық байқаңыз.

Ғалымның зерттеген саласының бірі – Махамбет поэзиясы. Махамбет өлеңдерінде батырға байланысты көптеген жырлар кездеседі. Осылардың ішінде «Батыр» макроконцептісін вербалдауға қатысатын, атап айтқанда, оның сырт келбеті мен даусын, күші мен мықтылығын, шыдамдылығы мен айбатын, мінезін, т.б. көптеген белгілері мен қасиеттерін көрсету үшін

балама, теңеме ретінде қолданылатын жылқы (ат), түйе (нар), құс (қыран), ағаш (өмен) сияқты микроконцептілер бар. Бұлардың әрқайсысы халық танымындағы «Батыр» ұғымын нақтыландыра, өткірлендіре отырып, «ел қорғаны – ер» батырдың бейнесін береді.

«Ереуіл атқа ер салып, Егеулі найза қолға алып Ашаршылық шөл көріп, Темірқазық жастанып, Қу толағай бастанған», – ерге айналдырады. Халықтың санасындағы «Батырдың» жаужүрек ақын, ел азаттығы үшін күрескен сөз шебері Махамбеттің көркемдік әлемінде ерекше орынға ие болған, оның өзіндік азаматтық, адами болмысымен астасып жатқан, өмірімен қоса өрілген өнерімен ұштаса дамыған, рухани ұранына айналған кредосы – еркіндікке қол жеткізер бірден-бір айқын бейне – осы «ерлер» арқылы көрініс табады. Ер-азаматтың арқаланар жердегі қорғанышы мен қолдаушысы – Туған елі мен жұрты, яки ата мекені – «туған жер», яғни қалаулы мекен – «Нарын» арқылы, ал «Батыр» – Исатай арқылы көз жеткізіледі.

3. Ахметовтің «Абай туралы», «Әуезов туралы» зерттеу еңбектері мен Шәкәрім Құдайбердіұлы туралы және Махамбет Өтемісов, Шоқан Уәлиханов, Шәңгерей ақын және т.б. ұлы тұлғалар жайында жазылған өрісті зерттеулері де мақтауға да, мақтануға да тұратын келелі туындылар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдебиеттің қандай мәселесіне қалам тартса да, З. Ахметовтың ғылыми ой-толғамдары теориялық терең пайымдармен әдіптеліп, кәсіби биік деңгейдегі талдау талабын орындап жатты. Оның қай зерттеуін алсаң да соны пікірге, жаңаша байыптауға, тың көзқарасқа толы еді.

Оқырман мен әдебиетші арасындағы мәңгі мұңдасу мен сырласуды өзінің әдебиетші-теоретик ретіндегі ұстанымы ете білген Зәки Ахметов өмір бойына халықтың эстетикалық мәдениетін көтеруге, оқырманның әдеби-эстетикалық талғамын тәрбиелеуге, қалыптастыруға, дамытуға дәнекер болуға табанды түрде еңбек етті. Кеңестік кезеңде көптеген ғылыми еңбектерде бой көрсеткен шығарманың мазмұнын баяндап шығу немесе құрғақ талдау сияқты сұйықтықтан өзін таза, сырт ұстаған ғалым бос сөзділікке орын бермеген. Қандай шығарманы талдаса да оның көркемдік табиғатын тануға, ішкі жан дүниесіне үңілуге, олардың қандай бейнелеу құралдары арқылы жүзеге асырылғанына нақты мысалдар арқылы теориялық талдау деңгейінде көз жүгірткеніне куә боласыз. Ең бастысы, ғалым өзі оқып, тұщынған туындылардан тазалық, сұлулық, биік парасаттылық іздеді.

Теориялық даярлығы мен эстетикалық талғамы жоғары ғалым көңіліне қонған шын мағынасындағы талантты, айтар ойы бар көркемдік құндылығы бар деген шығармаларға пікір айтуға, соның жетістігі мен кемшілігі жайлы ортаға ой салуды, сөйтіп халықтың да автордың өзінің де эстетикалық

мәдениетін көтеруге көп көңіл бөлді. Ғалым парасатының биіктігі мен өрелігі де осында!

Түркі әлеміне аса танымал қайраткер, қазақтың Зәкінің әдебиеттанушы ретіндегі салмағы ешқандай ғұламадан кем емес. Ендеше ол да үнемі ұлықтауға лайық тұлға. Өкінішке орай, Қазақ Елі оның 90 жылдығын дүркіретіп тойлай алмады, сұм ажал ардақты ұстазымызды ортамыздан жұлып әкетті. Ұлықты ұстазымыздың саңқылдаған дауысын, зерделі де парасатты пайымын сағынамыз. Амал нешік! Десек те, өмір бойы әдебиет теориясын зерделеген Зәки ағаның өзі болмысы да тектіліктің қисыны мен төрелігін танытып тұратынын жан баласы жоққа шығара алмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ахметова, З.** Ғұлама ғалым [Мәтін] / З. Ахметова // Ұлан таңы. – 2008. – 23 ақпан. – Б. 5.

2 **Бекниязов, Т.** Талғамы терең ғалым : [Академик З. Ахметов 70 жаста] // Түркістан. – 1998, 6–12 мамыр. – Б. 4.

3 **Жақып, Б.** Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек : [Зәки Ахметовтың Абайдың ақындық әлемі» атты кітабы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1995, 1 тамыз. – (N15). – Б. 7.

4 Қазақ ғылымының қайраткері : [Академик Зәки Ахметұлы Ахметов 70 жаста.] // Алматы ақшамы. – 1998, 5 қазан. – Б. 3.

5 **Қасымбеков, С.** Алтайдан ұшқан тас түлек: [Академик З. Ахметов 70 жаста] // Арай. – 1998. – N9–10. – Б. 10–11.

6 **Майтанов, Б.** Биік белес: [Көрнекті ғалым академик З. Ахметов жаста] // Егемен Қазақстан. – 1998, мамыр.

7 **Майтанов, Б. Қ.** Сөз сыны (XX ғасыр әдебиетінің көріністері) : Зерттеулер, мақалалар, портреттер. – Алматы : Ғылым, 2002. – 344 б.

8 **Қирабаев, С.** Талантқа құрмет. – А., 1988.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

А. Ф. Зейнулина¹, А. Т. Ибраева²

Яркая звезда науки казахского литературоведения

¹Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²Факультет истории и филологии,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

A. F. Zeynulina¹, A. T. Ibrayeva²

Bright star of science of the Kazakh literature

¹Faculty of Humanities and Education
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²The Faculty of History and Philology,
Pavlodar state pedagogical University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Теория литературы, систематизируя принципы и закономерности литературы, служит познанию поэтической, прозаической, драматической природы художественных произведений. Теория литературы – это не простая совокупность понятий и терминов, научных принципов и правил, она является средством всестороннего раскрытия художественной литературы во всех его отношениях. В статье анализируется вклад выдающегося ученого Заки Ахметова в науку литературоведение, его мастерство и способность художественно-эстетической оценки и сбор литературных произведений в области познания Абая и Ауэзова. В ходе данных исследований Заки Ахметов пересекаясь с историей литературы дает оценку изучению проблемы формирования общих методологических принципов, художественно-эстетических качеств литературных произведений, т.е. литературного языка, стили, сюжета, композиции, созвучности жанров, типологии и историзма.

The theory of literature systematizing the principles and laws of literature, serves to the knowledge of the poetic, prosaic, dramatic nature of works of art. The theory of literature is not a simple set of concepts and terms, scientific principles and rules, it is a means of comprehensive

disclosure of fiction in all its respects. The article analyzes the contribution of the outstanding scientist Zaki Akhmetov to the science of literary studies, his skill and ability of artistic and aesthetic evaluation and collection of literary works in the field of knowledge of Abay and Auezov. In the course of these studies Zaki Akhmetov intersecting with the history of literature assesses the problem of formation of general methodological principles, artistic and aesthetic qualities of literary works, i.e. literary language, styles, plot, composition, consonance of genres, typology and historicism.

ГРНТИ 13.01

**К. Н. Канапьянов¹, Ә. Сапарғали²,
К. Нурпеисов³, Д. Исин⁴**

¹к.ф.н., Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²студенты, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

³студенты, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

⁴студенты, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

ТРУДНОСТИ ПЕРЕЛОЖЕНИЯ ПОЭЗИИ КОПЕЕВА В СВЕТЕ ТЕОРИИ НЕПЕРЕВОДИМОСТИ

Данная статья раскрывает некоторые узловые проблемы перевода лирики Копеева в контексте концепции теории непереводимости. В статье дана подробная историческая справка о возникновении этой теории. Названы труды и исследования ученых, стоящих на позиции концепции невозможности идеальной интерпретации текстов на иные языки. Также освещены суждения исследователей, имеющих противоположные взгляды, как утверждающих о «Частичной переводимости так и мнения ученых, говорящих о «всепереводимости». Освещены все основные преграды и барьеры идеального перевода: грамматические, синтаксические, лингвистические, а также временные и национальные особенности стиха. Приводятся примеры наглядно иллюстрирующих проблемные аспекты.

В статье полученные выводы убеждают нас в том, что совершенно непереводимыми в языке могут лишь отдельные слова, микро-тесты и устойчивые фразеологические обороты, аналогии отсутствуют на языке перевода.

Ключевые слова: концепция, теория, непереводимость, всепереводимость, лирика, язык, интерпретация, универсалий.

ВВЕДЕНИЕ

Удивительно, но факт, по сей день просвещенная Европа не знает и не читала настоящего Пушкина, потому что нет переводов, передающих в английском и немецком вариантах легкость языка, красивую мелодичность стиля Пушкина и музыку его стихотворения. По этому поводу П. И. Чайковский как то заметил, что нет необходимости сочинять музыку на стихи Пушкина, что его стихи – сама музыка. А разве можно перевести музыку?.. Музыку, конечно, перевести нельзя, однако, развивая мысль композитора, задумаемся, – а почему бы и нет, возможно, в особой музыкальности и мелодичности нашей поэзии заключена основная трудность переложения поэзии наших классиков Абая, Шакарима, Машхур-Жусупа, Магжана Жумабаева на другие языки.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Интересно узнать взгляды на эти проблемы у представителей различных переводческих школ. Так, возможно мы и найдем исчерпывающие ответы на интересующие нас вопросы. Рассмотрим основные доводы и позицию сторонников «концепции непереводимости» и их оппонентов – сторонников «теории всепереводимости».

Проблема переводимости возникла не вдруг и обсуждается с глубокой древности. Непереводимыми считались сакральные тексты. Затем, в эпоху Средневековья, непереводимыми считаются светские тексты, поскольку осознается невозможность достичь полной симметрии между различными семантическими текстами.

В эпоху Возрождения Данте писал о том, что ничто из этого, к чему прикоснулись музы, не может быть перенесено с одного языка на другой без утраты своей прелести и гармоничности. Сервантес говорит о том, что перевод похож на изнанку ковра.

Дю Белла, французский поэт, говорил, что переводить – все равно, что художнику пытаться воспроизвести душу и тело своей живой модели.

В том же духе высказывается и П. Б. Шелли в трактате «В защиту поэзии»: «Стремиться передать создание поэта с одного языка на другой – это то же самое, как если бы мы бросили в тигель фиалку с целью открыть основной принцип ее красок и запаха. Растение должно возникнуть вновь из собственного семени, или оно не даст цвета, – в этом-то и заключается тяжесть проклятия вавилонского смешения языков».

Можно привести еще очень много подобного рода суждений. Но обратимся к концептуальным позициям, в которых предпринимаются попытки не просто высказаться против перевода, но каким-то образом объяснить феномен непереводимости или ограниченный переводимости.

Крупный немецкий лингвист, философ и переводчик Вильгельм фон Гумбольдт, опираясь на идеи антропологического подхода к языку, тесной связи языка, мышления и «духа народа», в предисловии к своему переводу «Агамемнона» Эсхила говорит о непереводимости уникальных произведений, подобных этой трагедии, в силу их, особой, своеобразной природы. Суть этой особой природы состоит в том, что язык такого рода произведений отражает мышление и «дух» говорящего на нем народа. В этом смысле языки всего лишь «синонимичны», по мнению Гумбольдта; составляющие их слова не могут быть признаны в полной мере эквивалентными словам любого другого языка. Исключениями являются разве что слова, обозначающие чисто физические объекты, а это ставит под сомнение саму возможность полноценного перевода.

В письме А. Шлегелю Гумбольдт пишет: «Всякий перевод представляется мне безусловно попыткой разрешить невыполнимую задачу. Ибо каждый переводчик неизбежно должен разбиться об один из двух подводных камней, слишком точно придерживаясь, либо своего подлинника, либо своеобразия собственного народа за счет своего подлинника. Нечто среднее между тем и другим не только трудно, но и просто невозможно».

Другими словами, он фактически отрицает возможность создания, такого рода перевода, который можно было бы назвать полноценным, т.е. сбалансированным – не вдающимся в крайности буквализма и «адаптирующего» произвола, равноудаленного и от того, и от другого. На русской почве идеи Гумбольдта были подхвачены лингвистом А. А. Потебней. Потебня подчеркивал, что языки принципиально ассиметричны. Это проявляется в лексико-грамматических и эмоционально-стилистических структурах, которые могут быть выражены посредством отдельных слов или сочетаний, что и отличает один язык от другого. Слово одного языка не совпадает со словом другого. Еще менее вероятно совпадение сочетаний разнящихся между собой слов. В итоге исчезает, по выражению Потебни, соль этих слов. Поэтому непереводимы, в частности, остроты, каламбуры. Более того, лишённые своей словесной формы, «оболочки», не совпадают также мысли оригинала и его перевода. Они оказываются неравными друг другу, и, стало быть, разными, хотя бы отчасти, мыслями.

В тоже время существует концепция всепереводимости. Коренится эта концепция во взглядах на языки с точки зрения языковых универсалий. В XVII–XVIII вв. создавались универсальные грамматики, целью которых было, в частности, установление принципов, присущих всем языкам, того, что в современной лингвистике называют языковыми универсалиями. Предпринимались даже попытки создать универсальный язык.

Естественным образом уже в рамках теории перевода совершается переход от теории языковых универсалий и, например, теории порождающей грамматики Н. Хомского к теории всепереводимости. Ж. Мунен высказывался о возможности перевода с любого языка на любой – причем с безусловным соответствием означаемого (вещи) означающему (слову) и, наоборот, – по крайней мере терминологии. Более того, он прогнозировал возможность полной, стопроцентной автоматизации научного и технического перевода.

Эти идеи Мунена уточняются в теории Э. Кошмидера, который говорит о возможности перевода с языка на язык с помощью нахождения общего, стоящего за знаковой оболочкой языка оригинала и языка перевода.

Кроме того, позиции всепереводимости придерживались переводчики-сторонники так называемого дословного перевода (П. Вяземский, А. Фет, Е. Ланн), которые утверждали возможность точно воспроизвести, скопировать оригинал.

Более сбалансированным подходом к обсуждаемому вопросу отличаются ученые и переводчики – практики, говорившие и говорящие о возможности принципиальной переводимости.

В русском переводеведении А. М. Финкель, А. В. Федоров в прошлом веке на основании теоретического осмысления опыта переводчиков советской переводческой школы говорили о принципе переводимости. Обоснованием такой позиции служат следующие положения. Благодаря принципиальному сходству мышления людей независимо от их национальности и этической принадлежности, благодаря универсальности его (мышления) категорий перевод возможен, хотя, конечно, при этом переводчик вынужден идти порой на существенные потери в переводе по сравнению с оригиналом. Но, как правило, эти потери касаются плана выражения, которое при невозможности передачи его теми же понятиями, что и в оригинале, может быть донесено до реципиента перевода описательно.

В целом во всей совокупности своих механизмов на всех ярусах языка сопоставимы, что позволяет осуществлять при переводе различного рода компенсаторные замены: то, что не удастся выразить в переводе другими языковыми средствами переводящего языка.

Наконец, возможность перевода подтверждает история человечества. Действительно, перевод появился на заре человеческой цивилизации и реально, практически способствовал решению многих возникавших перед людьми вопросов. Перевод активнейшим образом осуществляется и в настоящее время. Вряд ли все это было бы возможно, если бы перевод был невозможен.

Споры по поводу переводимости – непереводимости не утихают до сих пор. Сейчас полнее осознается сложность этой проблемы: «Границы «переводимости» очень неопределенны, они изменчивы и зависят от

конкретной пары языков и культур, а также от личного прочтения переводчика, т.е. от его субъектного видения и восприятия» (Денисова)

Основной задачей данного раздела является конкретизация и обобщение основных, ставших почти неразрешимыми, проблем переложения произведений казахских поэтов письменной классической школы (XIX – начало XX в.) на русский язык. При нынешнем состоянии казахского переводеведения, от безуспешных попыток достойно представить перед русскоязычной аудиторией Абая, Шакарима, Машхура-Жусупа, невольно задумаешься, а может, действительно, сторонники концепции непереводимости правы, что адекватные переводы невозможны. Но с другой стороны всем известны великолепные образцы переводов на другие языки произведений Шекспира, Данте, Гете, Беранже.

Однако в то же время с болью в сердце читаем русскоязычный суррогат представленный вместо лирики великого Абая. Об этом говорим и жалуемся на всех литературных перекрестках и газетных полосах уже добрых полвека. И в самом деле то, что нет до сих пор «русского» Абая, – прописная истина. И каждый раз, когда разговор заходит об очередном сборнике стихов Абая на русском языке, издатели и редакторы хватаются за головы: на каком переводе остановить выбор, из чего выбирать, чьему переводу отдать предпочтение. И на переводчиков сетовать, вроде, нет оснований. Есть старательные, аккуратные, ладные переводы Вс. Рождественского, М. Тарловского, Л. Озерова, О. Румера, Ю. Нейман, М. Петровых, читаешь переводы – на первый взгляд вполне прилично, весьма похоже, узнаваемо, сохранены и рифма, и ритмика, ощущается и национальный колорит. Начинаешь вникать, сопоставлять с подлинником – не то, однозначно не Абай, чего-то недостает, не хватает, нет обаяния слова, поэтического шарма, той абаевской естественности и некой ауры, исходящей из великой поэзии. И даже лучшие переводы являются всего лишь тенью, силуэтами оригинала.

Думается, будет излишним, в этом контексте, задаться вопросом: «Почему нет Шакарима в русском переводе?», «Почему до сих пор не заговорил на русском языке Машхур-Жусуп Копеев?». Так как это проблемы одного порядка – проблемы нашей казахской литературы в целом, и проблемы нашего казахского переводеведения.

Многие ученые считают, что проблема «непереводимости» обычно связывается с тем, что каждый язык выражает картину мира, воспринимаемую носителями данного языка в значительной мере обусловленную их собственным культурным наследием. Приведем простой и очень распространенный пример: в русском языке есть слова «синий», «голубой» и «лазурный», а в казахском языке на три этих случая есть только одно слово – «көк». Но в то же время в казахском языке присутствует очень много слов,

имеющих не один десяток синонимов, к примеру: слово «лошадь» имеет до сорока других слов обозначений: «жылқы», «ат», «тай», «байтал», «құнан», «арғамак», «жорға», «тұлпар» и т.д. А слово «ветер» употребляется в более чем двадцати значениях: «жел», «самал», «аңызак», «окпек», «дауыл», «бояұлы», «күйін», «ызғарлы» и так далее.

В различных языковых картинах мира по-разному относятся к семантике действия, категории времени, рода. В казахском языке отсутствует категория рода. А в русском языке существует даже категория вида действия (совершенный или несовершенный), какой нет во многих языках.

Однако же, все это не мешает любому народу в исчерпывающей полной мере выражать на своем языке все свои мысли и обмениваться необходимой информацией. Но тогда вполне можно допустить существование человека, который может выразить всю полноту мысли на двух языках. Способность человека выразить любую мысль на известном ему языке становится доказательством «переводимости».

Хотя здесь необходимо учесть также вкусовые пристрастия и интересы автора сообщения, которое подлежит переводу. В результате таких пристрастий возникают смешанные тексты – с использованием для выражения содержания сразу нескольких языков.

К примеру, в известном дастане М. Ж. Копеева «Гульшат-Шеризат» присутствуют лексика из четырех языков – казахского, арабского, персидского, чагатайского, не считая одиночных русизмов. Таким образом М. Ж. Копеев своеобразно выражал свой взгляд на соотношение языка и культуры. То есть в его дастане все же присутствуют такие нюансы, которые невозможно отразить на одном языке, по которым формально легко найти эквивалент в другом языке. Разумеется, перевод таких произведений, а таких интернациональных стихотворений у Копеева предостаточно, на другие языки представляют достаточно большую проблему.

Каждый автор имеет свою собственную творческую мастерскую, которая рано или поздно становится предметом исследования, так как это всегда интересно, поскольку никогда не бывает стереотипных творческих мастерских. И только одно унифицирует авторский труд – имманентное свойство писательского творчества заключается в умении мастерски использовать языковые возможности того общества, для которого автор пишет. Очевидно, что Лев Толстой писал свои романы для русских, Диккенс – для англичан, Гете – для немцев, а Машхур-Жусуп – для казахов. Совершенно ясен и прост тот факт, что, как правило, никто и никогда не пишет свои произведения с учетом их перевода на другие языки.

Вместе с тем количество переводов в мире постоянно увеличивается, а качество переводов постоянно повышается. Хотя теоретически доказано, что

непереводимых текстов не существует, все же «неудобных» для перевода текстов и произведений встречаются великое множество.

К категории «неудобных» как раз и относятся произведения поэтов эпохи казахского литературного Ренессанса с точки зрения русского переводоведения.

Еще в XIX веке русские исследователи проявили определенный интерес к народной поэзии жырау, изучая и переводя ее на русский язык. В их числе были Н. Костылицкий, С. Бронецкий, П. Золотов, не зная казахского языка, переводили они с помощью посредников-толмачей.

Уже в Советское время, в 1958 году увидел свет альманах произведений казахского эпоса, куда вошли переводы семи самых известных произведений эпоса: «Алпамыс батыр», «Ер-таргын», «Камбар-батыр», «Кыз-Жибек», «Айман-Шолпан», «Козы-Корпеш и Баян-Сулу», «Кобланды батыр», их переводы на русский язык осуществили С. Липкин, Л. Тарловский, Ю. Новиков, Л. Пеньковский и другие.

Оценивая уровень переведенных эпических произведений и стихотворений жырау, скажем одно: переводчикам не удалось донести до читателя всю систему образно-смысловых, эмоциональных, ритмико-интонационных и лексических особенностей оригинала. Одним переводчикам удалась передача стиля, сохранение напевности мелодичности произведения, но зато они потеряли сам язык оригинала и национальный колорит оригинала. Другие, увлекшись подгонкой рифмы, отклонились от смысла и сюжетной канвы.

Первым переводчикам казахской литературы даже за эти упущения надо сказать спасибо – они были первыми, они сделали зачин, приоткрыв духовный мир казахского народа. Первым было неизвестно с чем они столкнулись и что казахская народная поэзия жырау и произросшая от них литература казахского Ренессанса (Шакарим, Машхур-Жусуп Копеев, Нуржан Наушабаев, Омар Караша и др.) недостижима глубока и далека от современности, не всегда поддается его интерпретации на другой язык, так как вобрал в себя многовековую силу: здесь отпечаток эпохи, традиции, обычаев, социальных взаимоотношений и т.д. И все это трансформировать в другую языковую среду, в другое время очень трудно.

Аналогичные упущения и недостатки допускают и переводчики произведений Шакарима и Машхур-Жусупа Копеева. Хотя по большому счету профессиональные переводчики и не приступали на должном уровне к их переводам. Так отдельные эпизоды, отрывки. Но и поэтому малому, что мы исследовали выводы неутешительные: читаем суррогаты вместо адекватных и качественных переложений.

В начальных разделах данной работы мы исследовали как можно полный спектр микрокосма лирики, выдающегося поэта и философа М. Ж. Копеева,

рассмотрели вопросы, связанные с их воссозданием в переводе на русский язык, несмотря на всю свою индивидуальность, манеру писать, он, как и Шакарим и как Абай – дети одной эпохи, они все вышли из народа, вращены их песнями и обычаями, «валялись» на одних и тех же песнях поэзии жырау, подпитывались из одних и тех же источников суфизма. Поэтому мы и выбрали для полноты исследования дополнительно эти великие для казахского народа имена Шакарима и Абая. Так как проблемы переложения их произведений на русский язык те же, и касаются их творчества не в меньшей мере.

Таким образом, мы выяснили, что основным условием, которое должен соблюдать переводчик при передаче особенностей стиля оригинала – это понятность перевода, его доступность для читателя. Перевод должен соответствовать общенародной норме языка, на который сделан перевод, сохранить ритмический и интонационный строй и рифму оригинала. Казахстанское литературоведение, к сожалению, очень мало уделяло внимания изучению стиля каждого отдельного казахстанского автора в частности и стиля художественной литературы в целом. Что в принципе и затрудняет сегодня работу переводчиков с казахского на другие языки мира.

Очень затрудняют переводческий процесс национальные стилевые особенности; они проявляются не только в словах – реалиях, в описании быта, в использовании поговорок, пословиц. Национальная черта может выражаться в интонации, в простоте речи. Переводчики должны учитывать подобные моменты в переводах, а не пытаться «украсить», «расцветить» строку.

Анализ переводов поэзии Копеева, Кудайбердиева, Абая, Умбетей-жырау и Бухар-жырау привел нас к следующим выводам, что этот великий поэтический и духовный пласт следует переводить с особым вниманием, так как он значительно отличается от поэзии современной. Здесь необходим тщательный подбор образов, отражающих настоящих великих классиков и творцов-жырау, дух их времени, социально-бытовую обстановку и т.д. Следовательно, нужна предварительная подготовка и большое желание, чтобы в должной мере передать иноязычному читателю суть строгой и мудрой поэзии Абая, Шакарима и Машхур-Жусупа и их наставников Умбетей и Бухара-жырау.

Главной проблемой, приведший русских переводчиков к неудаче в попытке воссоздания художественного мира и поэтической системы казахских поэтов был, конечно же, языковой барьер (поэты работали по готовым подстрочникам, незнание ими богатого этнокультурного фона и особой функциональной, жанровой и стилистической природы текста). В связи с этим Н. А. Заболоцкий – один из классиков поэтического перевода, оставивший миру высокие образцы грузинской поэзии, сербского эпоса, немецких, венгерских и итальянских поэтов, а также замечательных образцов

восточной классической поэзии, – как-то заметил: Подстрочник подобен развалинам Колизея. Истинный облик постройки может воспроизвести только тот, кто знаком с историей Рима, его бытом, его обычаями, его искусством, развитием его архитектуры...

Современные казахские поэты – переводчики пишущие на русском языке и обратившиеся к золотой сокровищнице казахской словесности, представляют в историческом развитии поэзии жырау вторую, более сильную волну профессионалов, как двуязычные и в какой то мере биментальные специалисты. Будем надеяться, что уже скоро они обратят свое внимание и творческий интерес к творчеству наших великих классиков Машхур-Жусупа Копеева и Шакарима Кудайбердиева.

В этом случае казахские поэты, пишущие на русском языке, требуют, конечно же, более высокого оценочного уровня и иных принципов в анализе их переводных текстов, большего внимания. Соответственно, и читательские, и экспертные требования к ним должны быть выше.

Сегодня древнюю и средневековую тюркскую и казахскую лиро-эпическую поэзию акынов и жырау, переводят известные всей стране поэты-переводчики: Б. Канәпиянов, Б. Кайрбеков, А. Атабек, А. Кодар, Б. Карашин, М. Джолжанов, А. Утегенов. Многие из них уже давно имеют оригинальные поэтические сборники на русском языке.

Совсем недавно более отчетливо очертились грани достаточно большого отряда переводчиков, уже выполнивших и значительные переводческие объемы. Имена этих более известны по изданию переводных произведений Махамбета. Утемисова и отдельным поэтическим сборникам, связанным со 150-летием выдающегося казахского поэта и философа Машхур-Жусупа Копеева.

Но и примерный анализ переводных произведений этой многочисленной группы казахских переводчиков все еще пока не дает эффекта, ожидаемого высокого качества, когда за основу и критерии берется только знание родного языка, без теоретической подкованности и знаний и принципов современного переводоведения.

Пример передачи национальной окраски, национального своеобразия подлинника, показали М. Л. Лозинский в переводе «Кола Брюньона», И. Джансугуров при переводе пушкинского шедевра «Евгений Онегин».

Национальная поэзия более подвержена русификации при переложении на другие языки. Но при этом следует уточнить в применении к переводам на русский язык понятие «русизм» и, прежде всего, подчеркнуть, что русизмами отнюдь не являются поговорки, пословицы и идиомы, уже существующие в русском языке, но не связанные со специфически русскими реалиями.

Вся проблема национальной окраски и практически, и теоретически чрезвычайно сложна и до сих пор еще мало исследована. Здесь сделана

попытка наметить лишь в самой общей форме отправные точки для ее решения. В заключении же следует подчеркнуть, что это решение более, нежели в каком-либо другом вопросе перевода, требует учета всей системы переводимого подлинника, с одной стороны, и всей системы средств языка, на который он переводится, с другой.

Наряду с вопросами о сохранении национального своеобразия переводимого подлинника встает также вопрос о передаче его исторического колорита. Эпоха, когда создано литературное произведение, накладывает свой отпечаток на художественные образы и в плоскости их вещественного содержания, и в плоскости их языкового оформления.

Развития разных языков происходило разными темпами, в зависимости от исторических условий жизни страны и народа. Это означает, что бессмысленно было бы говорить о каких-либо хронологических соответствиях в развитии разных языков: казахский язык XIX века для нас вполне понятен, претерпел незначительные изменения. А вот русский язык XIX века для современных россиян довольно архаичен, так как русский литературный язык именно за последние сто-сто пятьдесят лет испытал существенные изменения, связанные, прежде всего, со сменой его базы (церковнославянской на разговорно-русскую).

Только прием стилистических соответствий подлиннику, в сущности, и возможно воссоздание исторической перспективы и исторической окраски произведения, ибо стилистические средства непосредственно воплощают те образы, которые были специфичны для писателей определенной эпохи и их современников. Поэтому вопрос о передаче исторического колорита подлинника отнюдь не ограничивается одной какой-либо категорией языковых средств (например, архаизмов), а захватывает целую систему стилистических средств. Понятие «исторической перспективы» или «дистанции времени» предполагают не только степень простой хронологической отдаленности классического произведения от нас, но и представление о месте, занимаемом им в литературе своего времени, о мировоззрении, идеологии и политической позиции автора в отношении к его современникам, о его эстетике.

Перевод есть путь к объективному познанию оригинала. И если архаизм, неуместно примененный, искажает историческую перспективу, отдаляя от нас неархаический оригинал, то нарочито современное слово в переводе старого текста вызывает противоположную крайность, приводит к разному, нарушая впечатление известной временной отдаленности подлинника или вызывая противоречие между обстановкой действия и фоном произведения, с одной стороны, и стилем перевода – с другой.

Казахи, раньше многих других осознали оригинальность таланта А. С. Пушкина. Когда наш Абай переводил «Евгения Онегина», отдельные народы даже в самой Европе еще толком не знали творчество Пушкина. За сто с лишним лет после этого казахское переводческое искусство прошло очень большой путь, и к рубежу тысячелетия достигло такой вершины, которая позволяет свободно и на высочайшем уровне передать на казахском языке любой шедевр мировой литературы. А это уже показатель высочайшей духовности нации. На этом пути постоянно совершенствовался, шлифовался и сам казахский язык. К двадцать первому веку наш родной язык и по богатству лексики, и по совершенству путей словообразования, структур словесных конструкций, терминологий достиг подлинного расцвета. И в этом заслуга переводческого дела тоже есть.

В сложившихся реалиях переложения на русский язык шедевров наших гениев (Абая, Шакарима, Машхур-Жусупа) становится с одной стороны показателем уровня русской культуры, с другой стороны мерилom совершенства языка, а в целом, и делом части русской школы переводоведения.

ВЫВОДЫ

Таким образом, на сегодняшний день актуальной представляется методологическая разработка следующего плана: в целях доказательства возможности адекватного перевода и отрицания идеи сторонников существования непереводаемых текстов возникла необходимость создания научного банка сведений по поэтике, стилистике, истории, культурологии, мифологии и семантике традиций казахской поэзии.

Последние исследования позволяют говорить о существовании так называемых микро- и макроконтэкстов переводимого оригиналов, имея в виду, что степень переводимости возрастает по мере расширения контекста [Топер. С. 130], т.е. перехода с уровня микроконтекста, где то или иное явление может оказаться непереводаемым, на уровень макроконтэкста, где с помощью приема компенсации, описательного перевода и т.п. удастся все же донести до читателя требуемую эстетическую или иную информацию.

Сторонники идеи непереводаемости внесли свой вклад в развитие переводческой мысли. Они как бы от обратного двигали переводческую мысль и сыграли свою роль в превращении спорадических и эмпирических высказываний о переводе в полноценную науку о переводе – переводоведении. Прежде всего они помогли осознать, что осуществление перевода – дело отнюдь не простое, как может показаться на первый взгляд. Они помогли уберечь общественность в целом и переводчиков в частности от упрощенческого подхода к переводу и его оценке. Они указали на некоторые аспекты перевода как вида деятельности, от которых раньше отмахивались.

Споры по поводу переводимости – непереводимости не утихают до сих пор. Сейчас полнее осознается сложность этой проблемы: «Границы «переводимости» очень неопределенны, они изменчивы и зависят от конкретной пары языков и культур, а так же от личного прочтения переводчика, т.е. от его субъективного видения и восприятия» [Денисова. С. 73].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Чуковский, К. И. Искусство перевода. – М., 1936.
- 2 Федоров, А. В. Основы общей теории перевода. – М., 1983.
- 3 Виноградов, В. С. Перевод: общие и лексические вопросы. – М., 2004, – 240 с.
- 4 Семенов, А. Л. Основные положения общей теории перевода. – М., 2005. – 99 с.
- 5 Сагандыкова, Н. Ж. Казахская поэзия в русских переводах. – А., 1983.
- 6 Сагандыкова, Н. Ж. Специфика казахской литературы в жанровом аспекте. – А., 2005. – 180 с.
- 7 Попович, А. Проблемы художественного перевода. – М., 1980, – С. 113–120.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

К. Н. Кананьянов¹, Э. Сапарғали², К. Нурпеисов³, Д. Исин⁴

Копеев поэзиясын аудару кезіндегі қиындықтар

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

г. Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

K. N. Kanapuanov¹, A. Sapargali², K. Nurpeisov³, D. Isin⁴

Difficulties of the translation in Kopeev's creativity

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Бұл – мақала аударуға сәйкессіздік теориясы тұжырымдамасы бойынша Машһур Жүсіп лирикасы аудару барысындағы кейбір өзара байланысты орталық мәселерді ашады.

Мақалада теорияның шығуы жайлы егжей-тегжейлі тарихи деректер келтірілген. Ғалымдардың күрделі зерттеулері атады. Олар мәтіндерді басқа тілдерге өте жақсы аударуға мүмкін емес тұжырымдамасын ұстанады. Қарсы көзқарастағы бар зерттеуілердің бағалауы қарастырылды. Аударудың ең басты кедергілердің шешу жолдары табылды. Олар грамматикалық, лингвистикалық және өлеңнің ұлттық және уақыттық ерекшеліктері. Мәселе шешетін мысалдар келтірілген. Толық аудармайтын микротестер, тұрақты тіркестер, жеке сөздер болуы мүмкін қорытынды шығаруға болады.

The given article reveals some significant aspects of M. J. Kopeev's lyrics in context of theory of untranslatability. The research gives the detailed historical information about this theory. Works and researches of scientists are called, which stand on a position of the concept of impossibility of an ideal type of texts in other languages. Opinions of researchers, which have opposite views are considered. One of them speaks about the partial translation, others about full translation. All main barriers of the ideal translation are opened. For example, grammatical, syntactic, linguistic, temporary and the national features of style. There are given examples, which show the problem aspects. In the article all conclusions about separate words, microtexts and steady set phrases, which can't have the translation in language.

Ж. К. Киынова¹, Б. С. Каримова²

¹д.ф.н., профессор, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050004, Республика Казахстан;

²к.ф.н., директор, Республиканский научно-практический центр «Учебник», г. Астана, 010000, Республика Казахстан

e-mail: ¹zhanarkiyanova@gmail.com; ²karimovab72@mail.ru

СПОСОБЫ СЕМАНТИЗАЦИИ СТИЛИСТИЧЕСКИ МАРКИРОВАННЫХ АРХАИЗМОВ В РУССКО- КАЗАХСКИХ ПЕРЕВОДНЫХ СЛОВАРЯХ

В статье рассматривается стилистическая маркированность и семантизация архаизмов в двуязычных переводных (русско-казахских) словарях. На основе русско-казахских словарей, изданных в разные годы, анализируется система стилистических помет, способы семантизации архаизмов, а также содержание иллюстративного материала. Семантико-стилистическое описание архаизмов представлено на основе словарных статей, иллюстрирующих сферу их употребления и способы семантизации. Кроме того, авторы обращаются к сопоставительному анализу русско-казахских словарей с целью описания восприятия читателями представленной в них информации о культурно-историческом и семантико-стилистическом своеобразии пассивной лексики..

Авторы обращают внимание на скудную представленность иллюстративного материала, так как приводятся наиболее употребительные в речи пословицы и поговорки и отсутствуют цитаты из художественных произведений русской классической литературы.

Ключевые слова: стилистически маркированные архаизмы, маркированность, способы семантизации, двуязычный (русско-казахский) словарь, иллюстративный материал, способы перевода.

ВВЕДЕНИЕ

Казахстанская лексикография имеет свою длительную историю и значительный опыт в создании переводных русско-казахских и казахско-

русских словарей, что дает интересный материал для проведения сопоставительных исследований.

В настоящее время, когда число переводов с русского языка на казахский язык значительно возросло, появилась потребность в анализе словарных статей двуязычных лексикографических источников и в улучшении их качества. Так, одной из ключевых проблем двуязычной лексикографии является семантизация и стилистическая маркированность архаизмов, которые представляют собой особый корпус труднопереводимых языковых единиц, активно используемых не только в русской филологической традиции, но и в переводах классиков русской литературы на казахский язык. При этом стилистически маркированные архаизмы транслируют культурно-историческую информацию, утрата которой при переводе может существенным образом повлиять на смысл всего произведения.

В качестве источников для сопоставительного изучения семантико-стилистического толкования славянизмов привлекались русско-казахские словари, изданные в разные годы (с середины прошлого столетия по настоящее время): Русско-казахский словарь под ред. М. Балакаева [1]; Русско-казахский словарь под ред. Н. Т. Сауранбаева [2]; Русско-казахский словарь под ред. Г. Г. Мусабаева Т. 1 (А-О) [3]; Русско-казахский словарь под ред. Г. Г. Мусабаева Т. 2 (О-Я) [4]; Русско-казахский словарь под ред. Н. Т. Сауранбаева, Г. Г. Мусабаева, Ш. Ш. Сарыбаева [5]. Последний одностомный словарь, изданный на основе предыдущих изданий (третье издание), содержит изменения и дополнения, касающиеся обновления русских заголовочных слов и подачи иллюстративного материала. В этих словарях зафиксирована преимущественно та часть архаической лексики, которые составляют основу традиционно-поэтической лексики и функционируют в русской классической и современной литературе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Семантико-стилистическое описание архаизмов в двуязычных (русско-казахских) словарях предполагает, на наш взгляд, следующее: а) стилистическая маркированность архаизмов посредством помет; б) семантизация архаизмов с помощью различных способов перевода, посредством толкования, а также использования иллюстративного материала.

Изучение лексикографического описания стилистической информации на материале переводных двуязычных словарей показало, что стилистическая маркировка в лексикографических источниках – категория динамическая, точно отражающая основной стилистический потенциал семантической структуры слова. Так, стилистические пометы, маркирующие архаизмы в русско-казахских словарях разного периода, можно разделить на две группы:

а) характеризующие историческую отнесенность славянизмов к системе современного русского литературного языка; б) свидетельствующие о специальной сфере их применения.

К первой группе относится помета «устар.» – устарелое, вышедшее из употребления, но еще известное по литературным произведениям, слово.

Вторую группу составляет помета «поэт.» – поэтическое, т.е. поэтизмы, составившие ядро традиционно-поэтической лексики, употребляющиеся в художественных текстах с определенной стилистической целью; «церк.» – церковное, указывающее на то, что слово обозначает некоторые атрибуты христианской религии и предметы церковного обихода.

Между тем система стилистических помет, позволяющих не только правильно понять смысл слова, но и его эмоциональные и стилистические характеристики, в русско-казахских словарях представлена по-разному. Составители русско-казахского словаря 1946 года во многих случаях не определили стилистический статус архаизмов, например лексемы *алкать, взор, владыка, дева, ладья, лик, перст, риза, челн* [1] не имеют стилистические пометы, что создает затруднения в понимании семантики и стилистического своеобразия славянизмов. Более того, имеющиеся в этом словаре стилистические пометы по отношению к словам с неполногласием, разработаны нечетко: слово *брег* имеет помету «слав.» т.е. славянизм (такая помета встречается лишь один раз), *глас* – «устар.» – устарелое, а *злато* маркировано как «церк., поэт.» – церковное и поэтическое. Архаизмы, обозначающие части тела человека: *уста, перси, чело, чрево, чресла*, имеют стилистическую помету «устар.» – устарелое, в то время как *перст* остается не маркированным вообще. Представляется, что это разграничение базируется не на научных принципах, а скорее на интуиции или «чувстве языка», которые могут быть разными у составителей словарей. Отмечая необходимость отражения в словарях стилистической характеристики слова, Е. С. Истрина пишет: «Пометы такого рода, особенно стилистические, вообще слабо представлены в русско-тюркских словарях. Между тем иноязычному читателю добавочные семантические и стилистические пометы, а также типичные примеры гораздо более важны, чем читателю русскому, так как нельзя смотреть на двуязычный словарь как на справочник для общего понимания слова на свой язык: читатель запоминает, усваивает иноязычное слово и вправе его употребить, если не предупрежден об ограниченности его употребления» [6, 45].

Известный лексикограф В. П. Берков проблему стилистического маркирования объясняет двумя следующими причинами: «Во-первых, лексикографы могут вкладывать несколько различных смысл в используемые ими стилистические пометы, и если в вводной части словаря в явной форме

не оговорено, что составитель понимает под тем или иным пластом лексики, причины расхождений словарей в этом отношении могут быть читателю неясны. Во-вторых, в настоящее время словари используют жесткую шкалу с относительно небольшим количеством ступеней. Существенно то, что «координаты на стилистической шкале» могут часто находиться между выделяемыми ступенями: среди «разговорных» слов разговорные, т.е. приближающиеся к просторечию, и менее разговорные, т.е. близкие к стилистически нейтральным словам – так как среди «просторечных» слов есть не менее просторечные, приближающиеся к разговорным и т.д.» [7, 70].

Как правило, двуязычные переводные словари служат не только справочником при переводах с одного языка на другой язык, но и способствуют усвоению лексики и фразеологического богатства языков. Среди русско-казахских словарей наиболее полным, объемным и содержательным является словарь, изданный в 1954 под общей редакцией академика Н. Т. Сауранбаева[2], именно данный словарь составил основу современного русско-казахского словаря [Русско-казахский словарь, 2005]. В словник этих словарей включены архаизмы, составившие основу традиционно-поэтической лексики: *взор, внимать, врата, владыка, глава, град, дево, древо, зеница, злато, ладья, лик, молодой, пастырь, перси, перст* и др. Все они стилистически маркированы пометами «устар. поэт.» – устарелое, поэтическое, что определяет характер стилистических функций славянизмов в культурно значимых для носителей языка текстах – художественных, поэтических, религиозных, философских.

Помета «церк.» – церковное встречается реже других стилистических помет и приводится к словам, обозначающим понятия христианской религии, православия и реалии церковного обихода. Так, в русско–казахских словарях разного периода архаизмы *риза* и *пастырь* маркируются как церковное, поскольку имеют непосредственное отношение к ритуалу богослужения и предметам, связанным с ним, а также чинам и степеням церковной иерархии. Приведенный материал свидетельствует о том, что когнитивно-коммуникативные и функционально-прагматические установки в интерпретации языковых явлений отражаются в стилистической маркировке в словарях. На наш взгляд, маркирование архаизмов определенной системой помет необходимо, так как за этими словами стоит целая система славянского мировидения и они способны хранить в народной памяти «следы далеких эпох».

В двуязычных словарях семантизация архаизмов традиционно представляется двумя способами: описательным и синонимическим. Описательный способ предполагает описание всех свойств предмета или понятия с указанием на цель, функцию, происхождение и т.д. Если

рассматривать описательное толкование с точки зрения его словарного оформления, то в нем четко выделяются две части: слово с более общей семантикой по сравнению с семантикой заглавного слова, и конкретизирующие слова, называющие качественные признаки толкуемого слова. Например, *ладья* – *есекті, желкенді, үлкенқайық* [1, с. 256]. В этом толковании к первой части относится слово *қайық* (лодка), а ко второй – все остальные слова, называющие качественные признаки толкуемого слова: *желкенді, үлкен, есекті*. Слово *риза*, имеющее церковную семантику передается с помощью транслитерации и развернутого толкования:

риза *риза* поптардың шіркеуде жамылатын ұзын, жеңсіз киімі [1, 602];

риза ж. *церк.* *риза* (поптардың намаз киімі) [2, 700]

риза ж. *церк.* *риза* (шіркеуде поп киетін жеңсіз киімі) [4, 283].

Как видно из приведенных примеров, толкование лексемы *риза* в русско-казахских словарях осуществлено описательным способом, где к первой части относятся слова *киім* (одежда), *шапан*, а конкретизирующими являются прилагательные *ұзын, жеңсіз, намаз*.

Вместе с тем при семантизации архаизмов широко используется и синонимический способ, при котором лексическое значение передается через отношение толкуемого слова к другим словам.

владыка м. *әмірші, кожа, билеуші* [5, 103];

перст м. *устар.* *саусақ, бармақ* [5, 637];

уста только мн. *поэт. устар.* *ауыз, езу, ерін* [5, 1063].

Использование в практике составления двуязычных словарей таких способов, как эквивалент, синонимы, описание, транслитерация с кратким толкованием преимущественно раскрывают значение архаизмов, однако в некоторых случаях использование всего синонимического ряда, члены которого стилистически разнородны, может ввести читателя в заблуждение. Например, **лик** м. *устар. поэт.* *бет, пішін, жүз* [4, 382].

Стилистическая дифференциация этих синонимов в казахском языке представлена следующим образом: *бет* – нейтральное слово, *пішін* — разговорное, диалектное слово. Эквивалентным по семантике и стилистической окраске является лексема *жүз*.

На наш взгляд, синонимы, приводимые в переводящей части, должны быть семантически и функционально эквивалентны заглавному слову, что нашло отражение в следующем примере:

град II м. *уст.* *кала, шаһар* [5, 183].

Қала, что в переводе на казахский язык означает *город*, этот нейтральный синоним может передать только вещественное (денотативное) значение заглавного слова. Между тем в семантике слова с неполногласием *град* – ‘крепость, укрепление, древний город’ содержится значение

архаичности и некой величественности в отличие от *города*, означающего место, где проживают люди, их поселение. *Град* – слово старославянского происхождения, употребляющееся в качестве стилистически маркированного архаизма – элемента языковой стилизации древнерусской речи, поэтому его функциональным эквивалентом может быть арабизм *шаһар*, который употребляется в тех случаях, когда речь идет о древнем, историческом городе.

Сопоставительный анализ русско-казахских словарей позволил сделать вывод о том, что в некоторых случаях семантизация архаизмов требует уточнения. Так, архаизм *взор* в современном русском языке является синонимом слова *взгляд*, а в языке XIX века оно могло употребляться и как синоним слова *глаза*, т. е. *взором* можно было назвать орган зрения человека. В русско-казахских словарях приводится только одно, современное значение этого слова:

взор м. 1. *қарау, көзқарас, жүз аудару;*

2. *чаще мн. перен. назар* [2, 75].

Как видим, в словарной статье передается только современная семантика слова *взгляд*. Между тем в поэзии А.С. Пушкина встречаются такие контексты, в которых архаизм *взор* выступает в значении «органа зрения», т. е. *глаз*.

... В аллею, прямо перед ней,
Блестя взорами, Евгений
Стоит подобно грозной тени...
(А.С.Пушкин «Евгений Онегин»)

... Кетті аллеяге, бетін бұрды.
Шыға келді қарсы алдынан.
Көзі жанып Евгений тұр...
(Пер. И. Жансугурова)

Слововзор переведен на казахский язык эквивалентным по семантике словом *көз*. Переводчики, как правило, ориентируются на данные лексикографических источников, но «...перевод никогда не ограничивается выбором из числа тех элементов, которые зафиксированы в словарях как соответствия определенному слову оригинала. В практике переводческой работы встречается много случаев, когда используются слова, непосредственно не предусмотренные словарем, так как словарь не в состоянии предвидеть все конкретные сочетания, в которые попадает слово и которые чрезвычайно разнообразят его содержание» [8, 142].

Действительно, в силу своего предназначения и своей специфики двуязычные словари не могут учитывать чисто речевые контекстуальные соответствия. Составители словарей сопоставляют лишь те языковые единицы, которые относятся к уровню языка и воспринимаются как эквиваленты при сравнении двух языков вне конкретных контекстов. Принципы составления двуязычных словарей в плане восприятия межъязыковых соответствий сводятся к следующему: во-первых,

эквивалентность двух единиц устанавливается в первую очередь на основе значительного совпадения их денотативного (предметного) значения. При этом правая часть словарной статьи содержит, как правило, наиболее частотные, регулярно повторяющиеся соответствия исходной единицы; во-вторых, словарная эквивалентность, как правило, включает в себя соответствие стилистических окрасок. Однако в качестве словарных эквивалентов стилистически маркированных единиц могут выступать и нейтральные слова-синонимы: **око** с., мн. **очи** уст.көз [2,75]. Слово көз переводится на русский язык как *глаз(а)*.

Известно, что ни одно исследование художественной речи, а тем более ее перевода на другой язык, не может обойтись без привлечения лексикографических источников, что, в конечном счете, приводит к необходимости оценить работу лексикографов, удачность или сомнительность перевода лексемы на языковом уровне. Так, анализ славянизмов с пометами «устар.» – устарелое и «поэт.» – поэтическое в русско-казахских словарях показал, что наряду с удачными переводами, встречаются случаи несоответствия семантики переводимых лексем и нарушения принципа стилистической эквивалентности там, где этого можно было избежать. Славянизм *чадо* переводится как *бала-шага, үй-іш* [4, 510], что означает ‘семья’, между тем в казахском языке имеется слово, передающее семантико-стилистическое своеобразие переводимого слова – это арабизм *перзент (дитя)*, маркированный в казахско-русском словаре пометой «книж.» – книжное [9, 281].

Теоретики лексикографии особое внимание уделяют проблеме целесообразности включения иллюстрации в словарные статьи, поскольку иллюстративный материал играет важную роль в раскрытии семантики слова, от него также зависит и грамматическая разработка активного двуязычного словаря. Об этом пишет В. Г. Гак: «В этом случае особенно наглядно проявляется расхождение между языком и речью. Как известно, словарь толкует слова, но люди говорят не отдельными словами, а фразами. Поэтому двуязычный активный словарь должен показывать пути включения слова в предложение. При включении в предложение слова могут подвергаться семантической и грамматической трансформации, типичные проявления которой и следует отмечать в словаре. Полезно включать в словарь специально подобранные примеры, иллюстрирующие трансформации при переводе...» [10, 46]. Как показывает анализ двуязычных словарей, в качестве короткого иллюстрирующего контекста используются словосочетания и устойчивые сочетания слов. Для иллюстрации значения и употребления архаизмов в речи приводятся фразеологизмы, пословицы и поговорки, а также предложения (речения), сочиненные составителями словарей:

око ср. мн. **очи** уст. көз; **хоть видит око, да зуб неймет** п о с л. көз көреді, бірақ тіс өтпейді; **в мгновение ока** кірпік қакқанша, көз ашып жұмғанша [4, 549].

перст м.уст. саусақ, бармақ; **один как перст** жападан жалғыз қалу, жалғыз шошайып қалу [2, 522].

зеница ж.уст. қарашық; **беречь как зеницу** оқакөздің қарашығындай сақтау [5, 301].

Здесь следует обратить внимание на скудную представленность иллюстративного материала, так как приводятся наиболее употребительные в речи пословицы и поговорки и отсутствуют цитаты из художественных произведений, если учитывать то обстоятельство, что архаизмы как средство стилизации широко использовались в произведениях русской классической литературы. Вероятно, это объясняется тем, что переводной словарь не толковый, поэтому в его задачу не входит иллюстрация всех значений, тем более что адресатом русско-казахского словаря является прежде всего русскоязычный пользователь, с позиции которого должны презентоваться лексикографические параметры: грамматический, стилистический, прагматический и семантический.

В статье о переводных словарях славянских языков Л. В. Копецкий выделяет два способа иллюстрирования описываемых единиц: «цитация» и «экземпликация» [11, 77]. *Цитация*, т. е. приведение выборок из опубликованных (художественных, публицистических, научных) произведений характерна главным образом для больших, академического типа словарей и имеет целью, в первую очередь, документировать принадлежность и употребление данной единицы к исходному языку. *Экземпликация* предполагает семантизацию исходной единицы при помощи примеров – «кусков» связного текста, сконструированных самим лексикографом. Чаще всего это словосочетания или, реже, короткие предложения, в которых лексикографируемое слово помещают в наиболее характерную, привычную для него речевую среду. Именно этот способ использовали составители русско-казахских словарей разного периода присемантизации архаизмов в качестве заголовочных слов. Такие краткие иллюстрации просты, доступны и однозначны в толковании словесных знаков, в них отсутствуют дополнительные и несущественные детали. На наш взгляд, иллюстративный материал и его перевод как один из способов экспликации значения слова способствуют более глубокому осмыслению и пониманию функционально-стилистической характеристики слова.

ВЫВОДЫ

Таким образом, изучение системы стилистических помет в двуязычных (русско-казахских) словарях позволило сделать вывод

о том, что когнитивно-коммуникативные и функционально-прагматические установки в интерпретации языковых единиц отражаются в их стилистической маркированности. Так, стилистическая маркированность архаизмов определяется, прежде всего, их генетическим отношением к книжно-славянскому типу языка, которые в современном русском языке составляют пласт устаревшей лексики и используются в художественной речи как средство стилизации, выражая при этом абстрактное, возвышенное и поэтическое содержание.

Семантизация архаизмов осуществляется посредством эквивалентного перевода, в качестве которых выступают нейтральные слова, передающие лишь вещественное значение славянизмов), а также синонимического и описательного способов, наиболее адекватно передающих их семантико-стилистическое своеобразие. Вместе с тем некоторые статьи русско-казахских словарей требуют корректировки в плане дополнения существующих эквивалентов новыми, которые выявлены в результате анализа переводов русской классической литературы на казахский язык. На наш взгляд, для осмысления стилистического потенциала архаизмов как «носителей» культурно-исторической информации необходимо пересмотреть и подачу иллюстративного материала в двуязычных переводных словарях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Русско-казахский словарь [Текст] / Под ред. М. Балакаева. – Алма-Ата : Изд-во АН Казахской ССР, 1946. – 546 с.

2 Русско-казахский словарь [Текст] / А. Исаков, Х. Махмудов, Г. Г. Мусабаев; АН Каз ССР; под общ. ред. Н. Т. Сауранбаева. – М. : ГИС, 1954. – 936 с.

3 Русско-казахский словарь [Текст]: В 2-х т. / АН КазССР; под общ. ред. Г. Мусабаева. – Алма-Ата : Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1978. – Т. 1 (А–О) – 576 с.

4 Русско-казахский словарь [Текст]: В 2-х т. / АН КазССР; под общ. ред. Г. Мусабаева. – Алма-Ата : Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1981. – Т. 2 (О–Я) – 588 с.

5 Русско-казахский словарь [Текст] / под ред. Н. Т. Сауранбаева, Г. Г. Мусабаева, Ш. Ш. Сарыбаева. – 3-е изд., перераб. и доп. – Алматы : Дайк-Пресс, 2005. – 1152 с.

6 Истрина, Е. С. Заметки по двуязычным словарям [Текст] / Е. С. Истрина // Известия АН СССР ОЛЯ. – 1944. – Т. 3. – Вып. 2–3. – С. 78–98.

7 Берков, В. П. Слово в двуязычном словаре [Текст] / В. П. Берков. – Таллин : Валгус, 1977. – 140 с.

8 Федоров, А. В. Основы общей теории перевода. Лингвистические проблемы [Текст] / А. В. Федоров. – М. : Высшая школа, 1983. – 303 с.

9 Махмудов, Х. Казахско-русский словарь [Текст] / Х. Махмудов, Г. Мусабаев. – 2-е изд. – Алма-Ата : Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1987. – 512 с.

10 Гак, В. Г. Сопоставительная лексикология. На материале французского и русского языков [Текст] / В. Г. Гак. – М. : Либроком, 2010. – 266 с.

11 Копецкий, Л. В. Двуязычный словарь славянских языков. (На материале русско-чешского и чешско-русского словарей) [Текст] / Л. В. Копецкий // Вопросы языкознания. – 1958. Кн. 3. – С. 76–89.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Ж. К. Кийнова¹, Б. С. Каримова²

Орысша-қазақша аударма сөздіктердегі стилистикалық маркіленген архаизмдерді семантикалануының амалдары

¹Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²«Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Zh. K. Kiynova¹, B. S. Karimova²

The ways of semantizing stylistically marked archaisms in Russian-Kazakh translation dictionaries

¹Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

²Republican Scientific and Practical Center «Textbook», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Мақалада екітілді (орысша-қазақша) сөздіктердегі архаизмдердің стилистикалық маркіленуі мен семантикалануы қарастырылады. Әр жылдары жарық көрген орысша-қазақша сөздіктер негізінде архаизмдердің стилистикалық белгілену жүйесі, семантизация тәсілдері және көрнекі материалдың мазмұны талданады. Архаизмдердің семантика-стилистикалық сипаттауы олардың қолдану аясы мен семантикалану амалдарын ашып көрсететін сөздік

мақалалар негізінде берілген. Сонымен қатар авторлар пассивті лексиканың мәдени-тарихи және семантика-стилистикалық ерекшеліктері туралы ақпаратты оқырмандардың қабылдауын сипаттау мақсатында орысша-қазақша сөздіктерді салыстырмалы талдауына жүгінеді.

Авторлар көрнекі материалды кеңінен пайдаланбай, тек сөйлеу практикасында ең жиі қолданылатын мақал-мәтелдерді мысал ретінде келтіріп, орыс классикалық әдебиет шығармаларынан алынған дәйексөздердің берілмей қалғанына назар аударады.

In the article there is considered the stylistic marking of the semantization of Slavonic words in bilingual translated (Russian-Kazakh) dictionaries. On the basis of Russian-Kazakh dictionaries published in different years there is analyzed the system of stylistic marks, archaisms semantization ways, and the content of illustrated material. Semantic-stylistic description of archaisms is represented on the basis of dictionary articles illustrating the scope of their use and ways of semantization. In addition, the authors refer to a comparative analysis of Russian-Kazakh dictionaries in order to describe the readers' perception of the information presented in them about the cultural and historical originality of passive vocabulary.

The authors draw attention to the meager representation of the illustrated material, since the most common proverbs and sayings are used in the speech and there are no quotes from the works of Russian classical literature.

FTAMP 16.21.55

М. Қ. Қанабекова

аға оқытушы, Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: menya.56@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ
ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ
ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІ**

Мақалада қазіргі қазақ тілтанымындағы стилистика теориясын қалыптастырудағы құрылымдық-функционалдық аспектідегі зерттеулердің үлес-салмағы, ондағы ғылыми ой-тұжырымдардың маңыздылығы сөз болады. Сондай-ақ тілді зерттеудегі жаңа ғылыми парадигмалар аясындағы (антропоэзектік парадигма, сөйлеу актілерінің теориясы, прагмалингвистика, мәтін лингвистикасы, т.т.) лингвостилистиканың қазіргі даму бағыттары мен зерттелу аспектілері сипатталып, оған қатысты бірқатар ұғымдар өзектеледі. Бұл аспектілерде зерттелуіне әлемдік тіл біліміндегі, орыс тіл ғылымындағы ғылыми таным-түсініктер негіз болғандығы дәйектеліп, қысқаша теориялық тұжырымдар жасалады. Тілді зерттеудің антропоэзектік бағытына сәйкес стилистикалық зерттеулердің белсенді жүргізілуі шығармашылық тұлғалардың тілдік бейнесін, оның дискурстық әлеуетін тереңірек тануға, сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық мәнін ашып көрсетуге, яғни жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін (тезаурусын) анықтауға ықпал ететіндігі жайлы мәселелер сөз болады. Мұндай тың теориялық ізденістердегі ғылыми тұжырымдар мен концептуалдық пайымдаулардың қазақ тілі стилистикасы теориясына қатысты ғылыми таным-түсініктерді кеңейте түсуге, жаңа мазмұнмен толығына септігі тиетіндігі пайымдалады.

Кілтті сөздер: антропоэзектік парадигма, тілдік тұлға, дискурс, тілдік әлем (тезаурус), стилистика, сөйлеу актілерінің теориясы, мәтін лингвистикасы, прагматилистика, экспрессивтік стилистика.

КІРІСПЕ

Қазіргі тілтаным ғылымында жаңа ғылыми парадигмалардың қалыптасуына сай лингвистикалық жаңа бағыттардың пайда болуы стилистика ғылымының да дамуына әсер етіп, тілдің функционалдық-коммуникативтік, прагматикалық қырларына айрықша назар аударыла бастады, соның негізінде іргелі зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Бұл аспектілерде зерттелуіне әлемдік тіл біліміндегі, орыс тіл ғылымындағы ғылыми таным-түсініктер негіз болғандығы нақты дәйектеліп, тіл ғылымында бірқатар теориялық тұжырымдар жасалды. В. Матезиус сынды чех ғалымдарының стилистиканы функционалды аспектіде зерттеу нәтижесінде қалыптасқан ой-тұжырымдары, сондай-ақ француз лингвисті Ш. Балли концепциясының өміршеңдігі бірқатар еңбектерде талданып, ғылыми негіздемесі зор бағасын алған-ды. Орыс стилистика ғылымының дамуында акад. В.Виноградов зерттеулерінің жаңа бір кезеңнің тарихи бастамасы болғандығы теориялық тұрғыдан біршама дәлелденіп келді. Ғалымның еңбектерінде тілдік-функционалдық концепция басым бағыт ретінде алынып, оның теориялық базасы тілдің қатысымдық жағдайдағы қызмет ету ерекшеліктерін зерттеуге негізделеді. Сондай-ақ «автор тұлғасын», оның дискурсының тілдік ерекшеліктерін талдау арқылы да лингвостилистикалық зерттеулердің теориялық негіздерін айқындауға әрі толықтыруға мүмкіндік туды. Осы орайда қазақ тіл білімінде де мұндай зерттеулер Р. Сыздық, М. Серғалиев, Е. Жанпейісов, Б. Шалабай, т.б. ғалымдар еңбектері арқылы танылып, соның негізінде лингвостилистика саласының қалыптасып, дами түскені мәлім. Бұл, негізінен, тілдің дәстүрлі құрылымдық жүйесіне сүйеніп жасалған лингвостилистикалық, лингвопоэтикалық талдаулар болып келді. Дегенмен стилистика теориясын қалыптастыруда құрылымдық-функционалдық аспектідегі зерттеулердің үлес-салмағы, ондағы ғылыми ой-тұжырымдардың маңыздылығы қазақ стилистикасының дамуы жолында бағыт-бағдар болғандығы даусыз. Ал, осы дәстүрлі лингвистика негізінде одан әрі даму үстіндегі қазіргі тілтанымның бұл саласына қатысты бірқатар зерттеушілер тың теориялық ізденістерге барып, жаңаша тұрғыдан зерттеулер жүргізіп келеді. Демек, стилистика ғылымында да жаңа бетбұрыс, ғылыми жаңарулар, көпаспектілі даму үрдісі байқалады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лингвостилистикалық зерттеулердің заманауи аспектілері, ең алдымен, тіл білімінің бүгінгі даму деңгейімен, тілді зерттеудегі жаңа ғылыми парадигманың орныға түсуімен байланысты сипатталады. Олай болса, тіл дамуының жаңа бағыт-бағдарларына сүйенетін стилистика ғылымының да қазіргі зерттелу аспектілерін саралау, оның іргелі ұғымдық категорияларын

айқындау – қазіргі тілтанымдағы өзекті мәселелердің бірі. Өйткені стилистика ғылымындағы тың теориялық тұжырымдар мен концептуалдық пайымдаулардың негізінде тілді сол тілдің иесі болып табылатын адамның ой-санасымен, сезімдік дүниетанымымен, рухани-тәжірибелік қызметімен, қысқасы, тілді пайдаланудағы жеке сапалық қабілетімен байланысты қарастыру ісі жандана түсті.

Зерттеулер деректері бойынша, стилистика ғылымы аясының кеңеюіне, жаңа бағыттарының пайда болуына танымдық бағдарларға негізделген ғылыми ілімдердің (антропоөзектік парадигма, сөйлеу актілерінің теориясы, прагмалингвистика, когнитивтік парадигма, коммуникативтік лингвистика, мәтін лингвистикасы, т.т.) қарқынды дамуы ықпал еткендігі дәлелденіп, нақты зерттеу нысандары анықталып отыр. Соған орай қазіргі тілтанымда стилистика ғылымын зерттеудің бірқатар аспектілері сараланып, әрқайсысының қарастыратын мәселелері, өзіндік бағыт-бағдары айқындала түсуде:

- * құрылымдық-жүйелілік аспектісі;
- * функционалдық аспектісі;
- * прагматикалық аспектісі;
- * коммуникативтік-когнитивтік аспектісі;
- * диахрондық-синхрондық аспектісі.

Демек, стилистика ғылымы дамудың жаңа аспектілері тұрғысынан біршама зерттеліп, ғылыми тұрғыдан жүйелі қарастырыла бастады. Зерттеу бағытының нәтижесінде оның түрлері айқындалып, салалары орныға түсті: *ортостилистика, мәтін стилистикасы, прагматилистика, экспрессивтік стилистика, тарихи стилистика, салыстырмалы-салғастырмалы стилистика, кодтау және декодтау стилистикасы*, т.т.

Жаңа бағыттағы зерттеулердің сипатына қарай стилистика түрлерін осылайша саралау, мәнді сипат-белгілерін көрсету, ол жайындағы ғылыми ой-тұжырымдар мен пайымдауларды теориялық тұрғыдан негіздеу – бүгінгі ғылымның абыройлы міндеті.

Стилистиканың жеке ғылым саласы ретінде дамуына түрткі болған Ш. Балли, В. Гумбольдт, К. Фосслер зерттеулері дүниеге келген заманнан бері бұл бағытта көптеген еңбектер жазылды. Сол кезеңдегі тілдің эстетикалық табиғатын оның экспрессивтік қызметімен тығыз байланыста алып қарастырған еңбектер, айтылған ой-тұжырымдар бүгінде дамытылып, стилистиканың *экспрессивтік стилистика* деп аталатын бағытының пайда болуына негіз болды. Бұл тұрғыдан қазақ тіл ғылымында экспрессиялы амал-тәсілдердің стилистикалық жүйесі зерттеуші С. Қоянбекованың еңбегінде арнайы қарастырылып, тілдік құралдардың экспрессивтілік қызметі мен эстетикалық заңдылықтары негізделіп, тілдің мәдени ұлттық қырлары тілдік деректер бойынша талданып, ғылыми тұжырымдар жасалынды [1].

Экспрессивтік стилистиканың бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналуына қазіргі қоғамдағы жеке тұлғаны тануға деген ерекше қызығушылықтың болуы, осыған байланысты қоғамдық ғылымдардың дамуындағы жаңа гуманитарлық парадигманың қалыптасуы да ықпал етіп отыр. Бұл бағыттағы ғылыми-теориялық зерттеулер мен талдаулар психоллингвистика, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, жеке тұлғаның лингвопсихологиясы, лингвокогнитивтік психология, лингвомәдениеттану мәселелерін анықтауға қажетті ақпараттарды бере алады. Экспрессивтік стилистиканы да тілдің антропоөзектік бағытына сәйкес зерттеудің тиімділігі идиостиль, когнитивтік стиль категориясын, көркем әдебиет тілін, мәтін, дискурс табиғатын түсінуге, ресурстар стилистикасы, ортология, т.б. мәселелерді әр қырынан тереңірек зерттеуге ықпал ететіні сөзсіз. Өйткені стилистикадағы экспрессивтілік – адаммен, оның көркемдік ойлау жүйесімен, сезімдік түйсік-санасымен тығыз байланыста танылатын күрделі құбылыс.

Мұндай сипаттағы көпаспектілі ғылыми зерттеулер стилистиканың теориялық базасын кеңейте түсіп, оның жаңа мазмұндағы ұғым-категорияларының қалыптасуына негіз болды. Осы тұрғыдан ғалым Д.Әлкебаева «Қазақ тілінің прагматилистикасы» атты еңбегінде, ең алдымен, стилистика ғылымын *прагматикалық аспектіде* қарастырудың қажеттілігі мен маңыздылығын көрсете отырып, *прагматилистиканы* зерттеудің теориялық негіздерін анықтауды мақсат еткен. Дәлірек айтқанда, прагматилистиканың анықтамасы, негізгі концепциясы мен терминологиялық аппараты, әр стильдің өзіне тән прагматилистикалық сипаты, стилистикалық ұғымдар мен категориялардың жалпы мазмұны сөз болады. Сондай-ақ адресант/адресат факторлары, сөйлеушінің/жазушының тілдік таңбаларды коммуникативтік-прагматикалық мақсатқа қарай қолдану принциптері белгіленіп, ғылыми негізделеді. Қысқасы, прагматилистика мазмұнын сипаттай отырып, ғалым төмендегідей тұжырым жасайды: «... прагматиканың «іс-әрекеті мен бітім, болмысын» айтушы мен тыңдаушының қарым-қатынасы арқылы тану стилистиканың жаңа бағытының пайда болуына негіз бола алады. Прагматилистика – стилистика ғылымының жаңа бағыты. Кез келген айтылым адресаттарға (қабылдаушыларға) ақпарат берумен қатар, оның қабылдауына ықпал ететін тілдік бірліктерді таңдайды және оның реакциясын тудырады. Прагматика адамның белгілі жағдайда қандай мақсатпен сөйлеп тұрғанын қоса қарастырады. Адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынас аясындағы тілдік бірліктердің ықпал ету және әсер ету мақсатынан пайда болған туынды мәтін прагматилистика деп аталады» [2]. Олай болса, прагматика – сөз актісін, сөйлеу әрекетін және оны жүзеге асыру шарттарын қарастыратын жаңа бағыт. Яғни прагматика тілдің өмірдегі қолданысын, оның ұжымдық тәжірибеде жүзеге асуын көрсетеді.

Прагматика теориясы кез келген айтылымды, мәтінді сөйлеушінің әлеуметтік әрекеті деп таниды. Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді. Прагматика теориясында сөз субъектісі (адресант) түпқазық категория болып табылады. *Прагматика* мен *дискурстың* мақсаты – сөйлеу не жазу арқылы коммуниканттардың бір-біріне ықпал етіп, өзара әсер тудыруы. Демек, стилистиканың тағы бір нысаны – дискурс пен мәтіндегі сөз образдылығының прагматилистикалық қызметі талдауға алынады. Ғылыми еңбектерде дискурс сөздің ауызша формасы (сөйлеу әрекетіндегі түрі) болса, мәтін шығарманың жазбаша түрдегі сипаты деп пайымдалады, яғни ауызша және жазбаша коммуникация барысындағы тілдің стилистикалық жүйесі мен мазмұнын зерттеуді нысанаға алады. Дискурс табиғаты *сөйлеуші – мәтін – тыңдаушы* тұрғысында қарастырылып, тыңдаушының қабылдауына айрықша әсер етуді көздейтіндіктен, оның когнитивті-прагматикалық мән-мазмұны айқындала түседі. Дискурс пен мәтін қатысымдық тілдік бірлік ретінде танымдық, коннотативтік, эмоционалды-экспрессивті мазмұнның көрсеткіші болып табылады, сондықтан мәтіннің мағыналық-ақпараттық мазмұнын тану стилистика мен прагматикалық мақсатты бірлікте ала отырып қарастырғанда ғана мүмкін екендігін пайымдауға болады. Демек, прагматилистика тілдік бірліктердің қарым-қатынас кезіндегі қолданылу әрекеті мен когнитивтік стиль функцияларын зерттейді.

Қазақ тіл білімінің даму барысында стилистика ғылымы қазақ әдеби тілінің тарихымен тығыз байланысты екендігі мәлім. Қалыптасу тарихы көне дәуірден бастау алған, өз қоғамына қызмет етіп отырған, мемлекеттік мәртебесін алған тіліміздің тарихын тану, функционалды стильдердің әр дәуірдегі қалыптасу, даму жолдарын айқындау, стилішілік жанрларының пайда болу себептерін, түрлерін саралау мен жүйелеу тарихи стилистиканың міндеті екені дәлелденуде. М. Балақаев, Р. Сыздықова, М. Томанов, Е. Жанпейісов, т.б. ғалымдардың еңбектерінде әдеби тілдің стильдік салалары мен жанрлық түрлеріне байланысты тарихи зерттеулері стилистиканың *нормативті-диахрондық аспектісін* теориялық материалдармен байыта түсті деуге толық негіз бар.

Зерттеу еңбектерде ғылыми бағыттардың даму аспектісі бойынша диахрондық тұрғыдан белгілі бір тарихи кезеңдегі стильдердің дамуын зерттейтін *тарихи стилистика* және түрлі жүйеге жататын тілдердегі стильдердің арақатынасын зерттейтін *салыстырмалы-салғастырмалы стилистика* деп бөліп қарастырады. Біздің түсінігімізде, тарихи немесе диахрондық стилистика, біріншіден, белгілі бір стилистикалық амал-тәсілдер жүйесін тіл тарихы материалдарын негізге ала отырып зерттеуді,

екіншіден, стильдер мен жанрлардың пайда болу тарихын, үшіншіден тарихи поэтиканы, төртіншіден, мәтін стилистикасын статикалық және динамикалық тұрғысынан қарастыруды қамтитын болса керек. Ғалым Д. Әлкебаеваның пайымдауынша, кез келген ғылым саласы үшін диахрондық аспектіде зерттеу тарихи тұрғыдан сол ғылым саласы үшін аса маңызды екендігі баса айтылады.

Қатысымдық әрекеттегі коммуниканттардың (тілді қолданушылардың) қызметіне қарай М. Серғалиев, Д. Әлкебаева сынды ғалымдар стилистиканың тың бағыттары қатарына автор мен қабылдаушының қатысын зерттеуді негізге алатын *кодтау және декодтау стилистикасы* түрлерін жатқызады. Ғалымдардың пайымдауынша, кодтау стилистикасы – тілді айтушы не жазушының стилистикасы. Бұл – туынды авторының шығармашылық стиліне баса назар аудара отырып, шындықты авторлық тұлға тұрғысынан бейнелеуді мақсат етеді, яғни суреткердің шынайы көркемдік әлемі және соны бейнелейтін өзіндік көркем тілі айқындалады. Суреткердің көркем тілі өзіне тән сөзқолданыстағы ерекшелігін, ішкі тәжірибесі мен таным қабілетін, сөз шеберлігін көрсетеді. Ал декодтау стилистикасы – қабылдаушының (тыңдарманның не оқырманның) мәтінге қатынасын зерттеу стилистикасы, яғни қатысымдық бірлік ретіндегі мәтінді түсіндірудің теориялық базасы болып табылады. Шығарманың контекстіндегі коннотациялық мағынаға баса назар аудару, тілдік бірліктердің көркем мәтіндегі поэтикалық қызметінің ерекшелігі, көріктеу құралдар жүйесі, т.б. қырлары да қарастырылады.

Қазіргі ғылыми кеңістікте тілді, стильді зерттеу оны тұтынушы тұлғамен тығыз байланыста зерттейтін *антропоэзектік бағыт* қарқынды даму үстінде. Мұнда «тіл тұтынушысының» болмысына, шығармашылық тұлғасына айрықша назар аударылады. Жалпы тілді, оны тұтынушы тұлғамен байланыста зерттеу идеясы әлемдік тіл білімінде *сөйлеу мен тілдің, жеке адам мен ұжым тілінің арақатынасы, тілдің әлеуметтік сипаты* тәрізді мәселелерді талдаған В. Гумбольдт, А. А. Потебня, И. А. Бодуэн де Куртене, Ф. де Соссюр еңбектерінде танылып, тіл ғылымында орныға түскен. Сол кезеңдердегі тарихи алғышарттардың негізінде пайда болған «*тілдік тұлға*» категориясы – антропоэзектік бағыттағы іргелі ұғымдардың біріне айналды. Бұл бағыттағы зерттеулердің негізгі нысаны – өмірдің шынайы болмысын айшықты тілмен бедерлейтін көркемсөз шеберлерінің, қайраткер тұлғалардың рухани шығармашылық мұрасы. Демек, шығармашылық тұлғаның сөз құдіретін, көркемдік әлемін жан-жақты тану үшін оның әдеби мұрасын бүгінгі ғылымдағы лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, прагмалингвистика ілімдерімен байланыста зерттеу – белсенді дамып келе жатқан антропоэзектік бағыт қалыптаса түсті. Яғни белгілі бір автордың шығармашылығын, жеке тұлғалық болмысы

мен тіл жүйесін өзінше пайдалану дәрежесін стилистикалық тұрғыдан ғана зерделеніп қоймай, қазіргі тілтанымдағы тілдік тұлға теориясымен сабақтастықта алып қарастыру – өзекті мәселелердің бірі. Өйткені рухани-мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тіл мен ұлттық ділді, ұлттық психология мен мәдениетті бойына терең сіңірген жеке тұлғалардың тұлғалық болмысын, шығармашылық әлемін толық танудың қажеттілігі маңызды болып отыр. Бұл қажеттілік оның тілдік тұлғасын анықтау арқылы жүзеге асырылады. Ал ол, Ю. Н. Карауловтың тұжырымы бойынша, «тілді тек өз ішінде емес, тілден тыс та қарастырмай, оны жасаушы, сөйлеуші, қолданушы – адамға, нақты тілдік тұлғаға көңіл бөлмей тұрып, тіл құдіретін түсіну...», зерттеу мүмкін еместігі анық көрінеді. Демек, антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің белсенді жүргізілуі әсіресе шығармашылық тұлғалардың дискурстық әлеуетін тереңірек тануға, оның сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық мәнін сипаттауға мүмкіндік береді, яғни жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін (тезаурусын) анықтауға зор ықпал етеді. Мұндай бағыттағы еңбектерде аталмыш мәселеде біршама құнды ой-пікірлер айтылып, ғылыми тұжырымдар жасалуда. Мәселен, белгілі ғалым Ж. Манкеева тілдік тұлғаның қалыптасу үрдісі адамның жалпы интеллектуалдық деңгейінен, парасат биігінен бастау алатынын айта келіп, сөз иесінің тұлғалық болмысын сипаттайтын ерекшеліктерді ашып көрсетеді, ол ерекшеліктердің негізін «тұлғаның ұлттық болмыс-бітімі, ұлттық-рухани құндылығы, ұлтжанды сезімі, қоғамдық ой биігі» тәрізді рухани қажеттіліктер құрайтынын пайымдайды, тілдік тұлға табиғатын айқындаудың ғылыми-танымдық негіздерін дәйектей түседі [3, 46 б.]. Абай, Махамбет, Х. Досмұхамедұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, т.б. ұлы тұлғалардың шығармашылығын зерттеу арқылы антропоэзектік парадигмадағы «тілдік тұлға» теориясы туралы түсінікті кеңейте отырып, оның танымдық дискурсын, концептуалды өрісін айқындайтын тілдік бірліктер жайында жан-жақты талдау жасайды. Бұл мәселеде ғалымның айтқан ой-тұжырымдары «тілдік тұлға» теориясының когнитивтік, прагматикалық және лингвомәдени аспектілеріне қатысты бірқатар мәселелерді ашып түсіндіруде ғылыми тұрғыдан маңызды болып табылады. Кезінде қазақ тіл білімінде шығармашылық тұлғаның тілін арнайы талдаған Р. Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» (Алматы, 1968 ж.), Е. Жанпейісовтің «М. Өуезовтің «Абай жолы эпопеясының тілі» (Алматы, 1976 ж.) сияқты еңбектерінде негізі қаланған болса, қазіргі таңда ғылыми үрдістің жалғасы ретінде тілді, стильді зерттеудің антропоэзектік бағыты Ж. Манкеева, Б. Нұрдәулетова, Г. Мұратова, Ш. Елемесова, Ш. Ниятова, Ф. Қожахметова, Г. Имашева, Ж. Ермекова және т.б. ғалымдар зерттеулері арқылы өзіндік сала ретіне дамып келеді. Яғни тілдік тұлғаны танудың ғылыми-теориялық негіздері

айқындалып, оны деңгейлік (вербалды-семантикалық, лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық) құрылымдарда сипаттаудың аспектілері сараланып, стилистикалық талдаулармен ұштастыра жүргізіліп келеді. Демек, тілдік тұлғаның сөз саптау мәнерін (стилін), көркемдік әлемін тану жаңа ғылыми парадигмалар аясындағы *антропоэзеттік, функционалдық, когнитивтік, динамикалық* зерттеулермен өзектеліп, сөз субъектісінің жеке тілдік әлемі (тезаурусы) айқындала түседі. Автордың өзіндік тілдік әлемін, «ғаламының тілдік бейнесін» сипаттайтын, айшықтайтын көркемдік құралдары: авторлық метафоралар, теңеулер, сөз-символдар, окказионалдық қолданыстар, риторикалық сұраулар мен қаратпалар, стильдік қайталаулар, ұлттық болмыстан ақпарат беретін этномәдени атаулар, концептілік мәнге ие тілдік бірліктердің қызметі, т.т. талдауға түседі. Көркемдік әлемді бейнелейтін мұндай құралдардың стилистикалық жүйесі мәтін түзуге себеп болатын уәждерді, стильдік мүдделерді, көркемдік мәндер мен ұлттық құндылықтарды тұтастай тануды белгілейді. Олай болса, белгілі тұлғалардың, ақын-жазушылардың шығармашылығын тіл біліміндегі жаңа бағыттармен сабақтастықта зерттеп-зерделеу – лингвостилистика ғылымының да теориялық мәселелерінің өзектелуіне, оның жан-жақты сипатталуына мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуына кезінде академик В. Виноградов, Л. Щерба сынды көрнекті ғалымдардың таным-тұжырымдары негіз болған лингвостилистиканың бүгінде зерттеу аспектілерінің арнасы кеңейіп, өзіндік іргелі ұғым-категориялары айқындалып, белсенді сипат иеленуі – қазіргі тілтанымда қалыптасқан жаңа ғылыми парадигмалар аясындағы лингвистикалық бағыттардың қарқынды дамуымен тікелей байланысты. Бұл бағыт-түрлерінің пайда болуы стилистика ғылымының жаңа мазмұнмен толығуына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның ой-санасы, таным-түсінігі мен рухани қызметіне бағытталған жаңаша сипаттағы зерттеулердің тууына негіз болды. Олай болса, стилистиканың дамуындағы жаңа үрдістерді анықтау, осымен байланысты қазіргі тілтанымдағы антропоэзеттік көзқарас тұрғысынан қазақ тілі стилистикасының теориялық негіздерін, басты ғылыми ұстанымдары мен зерттеу әдістерін қайта саралау, стилистика түрлері мен қазіргі даму бағыттарын, зерттелу аспектілерін айқындау бүгінгі таңда лингвостилистика ғылымындағы өзекті мәселелер ретінде саналады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қоянбекова, С.** Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері : филол.ғыл.докт. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. автореф.-ты. – Алматы, 2008. – 44 б.

2 **Әлкебаева, Д.** Қазақ тілінің прагматилистикасы : Оқу құралы. – Алматы, 2007. – 14–25 б.

3 **Манкеева, Ж. Х.** Досмұхамедұлының тұлғасын танудың тілдік негізі // Тілтаным, 2013. – № 1. – 43–48 б.

4 www.twirpx.com/file/1500154/ М. Балақаев, т.б. [Электронды ренсурс].

5 www.twirpx.com/file/1500154/ [Электронды ренсурс].

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

М. К. Канабекова

Современные аспекты лингвостилистических исследований в казахском языкознании

Факультет казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

M. K. Kanabekova

Modern aspects of linguastylistic researches in the Kazakh language

Faculty of the Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

В статье рассматривается вклад исследований в структурно-функциональных аспектах в формирование теории стилистики в современной лингвистике, значимость содержащихся в них научных мыслей, важность в выборе направления на пути развития казахской стилистики. Также кратко описываются направления развития и аспекты изучения, характер актуальности лингвостилистики в рамках новых научных парадигм исследования языка (антропоцентрическая парадигма, теория речевых актов, прагмалингвистика, лингвистика текста, т.д.). Обосновывается, что основой для изучения в данных аспектах послужили научные понятия в мировом языкознании, русской науке о языке, даются краткие теоретические выводы. В

статье речь идет о том, что активное изучение стилистических исследований согласно антропоцентрическому направлению изучения языка способствуют более глубокому познанию языкового образа творческих личностей, его дискурсного потенциала, выявлению лингвокогнитивной, лингвокультурной, прагматической сути употребления языковых единиц, то есть определить своеобразие языковой картины (тезауруса) отдельной личности. Доказывается, что подобные научные выкладки и концептуальные суждения в актуальных теоретических изысканиях способствуют расширению научных представлений по теории стилистики казахского языка и пополнению его новым содержанием.

The article deals with the contribution of researches in structurally functional aspects in formation of the theory of stylistics in modern linguistics, the significance of the scientific thoughts of them and importance of the choice of the direction on the way of development of the Kazakh stylistics. The directions of development and aspects of studying, the nature of relevance of linguastylistics within new scientific paradigms of a research of language are also briefly described (an anthropocentric paradigm, the theory of speech acts, a pragmalinguistics, text linguistics, etc.) Scientific concepts of world linguistics, the Russian science about language are the main basis for studying in these aspects, also short theoretical conclusions are given. The article follows an active studying of stylistic researches according to the anthropocentric directions of studying of language which promote deeper knowledge of a language image of creative persons, his discourse potential, identification of a linguacognitive linguacultural, pragmatical essence of the use of language units, that is to define an originality of a language picture (thesaurus) of the individual. It is proved that similar scientific calculations and conceptual judgments in urgent theoretical researches promote expansion of scientific representations according to the theory of stylistics of Kazakh language and replenishment with new maintenance.

FTAMP 16.21.61

Ә. Ә. Қасымова

PhD докторант, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімі, Памуккале университеті, Денизли к., 20160, Түркия
e-mail: asemzn@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ РАҚМЕТ, АЛҒЫС БІЛДІРУ ЭТИКЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚАЛЫП СӨЗДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада қазақ және түрік тілдерінде рақмет, алғыс айту этикетін білдіретін лингвистикалық бірліктер, яғни қалып сөздер қарастырылады. Сондай-ақ, рақмет, алғыс айту қалып сөздері әртүрлі ерекшеліктеріне қарай топтастырылды. Салыстырмалы талдау көрсеткендей, жалпы мәдени сананы білдіретін қалып сөздер әлемдік суреттің ұлттық бейнесін анықтайды. Кез келген тілдің лингвомәдени белгілерін күнделікті қарым-қатынас пен сөйлеу процесіндегі қалып сөздерден іздеу қажет. Мұндай ерекше тілдік амалдардың бірі ретінде сөйлеу этикеті формаларының ішінде рақмет, алғыс айту рәсіміне қатысты қалып сөздерді атаған жөн. Қазақ және түрік тілдерінде, коммуниканттар арасындағы күнделікті қарым-қатынас кезінде рақмет, алғыс айту мақсатында қолданылатын қалып сөздердің әрқайсының өзіндік мазмұны, қолданыс ерекшеліктері, ұлттық-мәдени, әлеуметтік сипаты болады.

Кілтті сөздер: рақмет, алғыс айту, этикет, қалып сөз, ұлттық мәдениет, салыстырмалы зерттеу

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңдағы тіл білімінде тілді зерттеу үрдісі мүлдем жаңа арнаға көшуде. Кез келген тіл адамдардың өзара тілдік қарым-қатынасқа түсуінен туындайтын феномен болғандықтан, оны адаммен байланыстыра, адамның ұлттық ерекшеліктері, мәдени болмысы, рухани келбетін негізге ала отырып лингвистикалық, антропологиялық, прагматикалық, психологиялық тұрғыдан зерттеу соны жаңашылдықтардың бірі болып отыр. Бұндай зерттеулердің нәтижесінде тілтаным ғылымында прагмалингвистика, психолінгвистика, паралингвистика, лингвомәдениеттану атты ғылым салалары өрісін жайып, келелі жаңалықтарға қол жеткізіп келеді.

Соңғы жиырма жыл бұрын дами бастаған тіл білімінің антропологиялық өзектілік парадигмасы «адам – ғалам – тіл», «адам – тіл – мәдениет» және «адам – тіл – ойлау» үш тағандары негізінде жүргізілетін зерттеулерге жол ашты. Сол себепті де түрлі ұлттардың ділін, танымын, көзқарасын, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, психологиясын айқындайтын сан алуан тілдік құбылыстар лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан кеңінен қарастырыла бастады.

Бұл құбылыстар ойлау мен танымның образды да, қарапайым, эмоционалды-экспрессивті, күнделікті өмір тілігінде қолданысқа түсуге санада әзір тұратын ерекшеліктерге ие тілдік бірліктер арқылы да көрініс тапты.

Ақиқат болмысты әр халық, әр ұлт, әр этнос өзінше таниды. Өзінше таниды дегеніміз – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ойлау ерекшелігі, дүниетанымы, санасы, психологиясы т.б. әр халықтың өзіне ғана тән қабылдау стереотиптерін қалыптастырады. Сондықтан да әр ұлт өз тілінде дүние, қоршаған орта туралы түсініктерді түрлі тілдік деректер арқылы беріп, ұлт ерекшеліктерінің негізін құрайтын қабылдау мен категориялау ұғымдарының лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан жете талдануын қажет етеді.

Нақты тілдерге қатысты ұлт менталдылығының ерекшеліктері мәселесі қазіргі лингвистикада белсенді зерттелуде. Соның ішінде лингвистикалық зерттеулердің өзекті тақырыптарының бірі адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас негізінде, яғни адам баласының таңертең ұйқыдан оянып екінші бір адаммен бетпе-бет келіп диалогтасқан сәттен бастап қолданысқа түсіретін тілдік бірліктерді (атап айтқанда: сәлемдесу, қал сұрасу, қоштасу, алғыс, рақмет айту, ризалық білдіру, көңіл айту, жұбату, құттықтау, бата беру, тілек тілеу, қарғыс айту және т.б.) жан-жақты сипаттау болып отыр. Бұл тілдік бірліктер әрбір адамның қандай әлеуметтік ортаға жататындығына байланысты этникалық болмысқа сәйкес ұлттық ерекшеліктерге ие екендігі сөзсіз.

Бұл мақалада күнделікті өмірде адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы нәтижесінде туындап, болмысына ұлттық, дәстүрлік ерекшеліктерді, мәдениетті сіңіре отырып, уақыт өте бір қалыпқа еніп, қолданысқа түсуге әзір күйінде санамызда сақталатын қалып сөздердің ішінен рақмет айту, ризалық білдіру, алғыс айту этикеттерінің лингвомәдени ерекшеліктеріне, тоқталамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адам баласының ұлттық мәдениетіне сай, өз тарапына жасалған жақсылық, игі істер мен жылы лебіздерге ризашылық білдіріп рақмет айтуы,

алғыс білдіруі өте ертеден қалыптасқан әдеп ережелері екені белгілі. Рақмет айтып, ризашылық сезімін білдіру – психологиямыздың мықты болмысын дәлелдейтін дәстүр.

Қазақ халқы тумысынан кез-келген берекелі іске алғысын, ризашылық пен рақметін аямаған, алғыс айтудан қашпаған. Себебі, алғыс ризашылық адамның жанын жадыратады деп түсінген. Алғыс сөздердің адамның физикалық және рухани жағдайына оң әсерін тигізетіні ғылыми тұрғыда да дәлелденген. Калифорнияның әлеуметтік психологы, профессор Роберт Эммонс, тіпті адамға «рақмет» айтатын болсақ, біз жағымды эмоцияға бөленеміз деп есептейді [1].

Күнделікті өмірде адамдардың бір-біріне айтатын рақметі мен алғысын екі түрге бөліп қарастыруға болады. Оның бірі – көмек көрсеткені үшін әдеппен, шын ниетпен алғыс айту, екіншісі – іс жүзінде, үйреншікті әдет бойынша алғыс айту. Қазақтың ұлттық болмысында өзінің біреуге жасаған жақсылығы үшін алғыс талап етілмейді, ал алғыс айтпау әдепсіздікке жатады.

Осы әдеп нормаларын күнделікті өмірде жүзеге асырғанда адамдар жас ерекшеліктеріне орай қандай тілдік бірліктерді қолданатыны, қай жерде қай түрін қолданысқа түсіретіні, қалып сөздердің эмоционалды-экспрессивті күші және т.б. тіл тілде зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі болып табылады.

Тілдік коммуникацияның маңызды бірлігі болып табылатын рақмет, алғыс айту қалып сөздерінің қалыптасу кезеңі өте тереңде жатыр. Адамдар арасында коммуникациялық байланыста қарасымыздағы адамға игі ісі, жылы лебізі, оң көзқарасы, және т.б. үшін ілтипат білдіру әдеп ережелерінің маңызды бөлшегі болып табылады. Қазақ сөз этикетін арнайы зерттеген ғалым А.Қобыланова: «Сөз этикеті жалпы алғанда адамдар (коммуниканттар) арасындағы байланыстың үзілмеуі, реттеліп отыруы, сыпайы түрде жүзеге асуы, сондай-ақ көңіл-күйге жағымды әсер етуі үшін жұмсалады» [2, 6], – деп лингвомәдениеттанудағы жалпы алғанда, соның ішінде рақмет, алғыс білдіру қалып сөздерінің тілдегі қызметін айқындап береді.

Сонау көне түркіден бері бүгінгі таңға дейін түркі тілдес халықтардың тілінде қолданылып келе жатқан рақмет айту, алғыс білдіру қалып сөздерін төл және кірме қалып сөздер деп екіге бөліп қарастыруға болады. Алайда бүгінгі мұсылмандықты ұстанатын түркі тілдес халықтар араб тілінен енген «рақмет», «тешеккүр (көп шүкір)» нұсқаларды қолданып жүргенін төмендегі кестеден аңғара аламыз.

Кесте 1 – Түркі тектес халықтар тіліндегі рақмет, алғыс айту қалып сөздері

Түркі тектес халық тілі	Рақмет айту, алғыс білдіру этикетіне қатысты қалып сөздер
Қазақ тілі	Рақмет
Түрік тілі	Тешеккүр
Өзірбайжан тілі	Тәшәккүр
Башқұрт тілі	Рәхмәт
Қырғыз тілі	Ырақмат, рахмат
Өзбек тілі	Тәшәккүр
Татар тілі	Рәхмәт
Түркімен тілі	Минетдарлық, хошалық
Ұйғыр тілі	Тәшәккүр

Тек Түркімен тілінде араб тілінен енген «миннет» және парсы тілінен алынған «хошал» сөздері рақмет айту этикетінің тілдік бірліктері болып табылады. Алайда рақмет, тешеккүр, миннет, хошал этикет бірліктерінің қайсысы болмасын – арап-парсы тілдерінде рақмет айту этикетінде қолданылмайтын сөздер. Бұл сөздер түркі тілдес халықтарының ортақ бір дәуірінде рақмет айту этикеті болып қалыптасып, кейін жеке-жеке ұлтқа айналған түркі тайпалары өздеріне ыңғайлы нұсқаларын тілдік қолданысқа жиі түсіріп, сол нұсқаны саналарында рақмет айту тілдік бірлігі ретінде сақтап қалған. Жоғарыда аталған бауырлас түркі тілдерінде рақмет айту қалып сөздерінің басқа да түрлері кездеседі. Кестеде тек жалпы қолданыстағы түрлері көрсетілді.

Қазақ тілінде рақмет айту, ризалық білдіру қалып сөздері үшін *рақмет, көп рақмет, көп көп рақмет, үлкен рақмет, мың да бір рақмет, рақмет білдіремін/-міз, алғыс айтамын/-мыз, шексіз алғыс, алғысым/-ымыз шексіз, мың да бір алғыс* сондай-ақ, ризалық білдіру үшін *Алла разы болсын, көп жаса, өркенің өссін, үлкен жігіт бол, үлкен азамат бол, таудай бол, жортқанда жолың болсын, тәңір жарылқасын, жасың ұзақ болсын* және т.б. тілек мәнді қалып сөздері қолданысқа түседі.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «рақмет» сөзіне «*Рақмет* – арап тілінен алынған. Итипат білдіріп айтылатын ризалық алғыс. Мысалы: Абай ешнәрсе демеді. Тек қана үлкендерге еріп бата қылып: – Рақмет! Батаңызға рақмет! Дегеніңіз келсін Байсал аға! – деді. (М. Әуезов шығ.)» деген сипаттама беріледі [3, 446]. *Рақмет* тілдік бірлігі қазіргі әдеби тілімізде болсын, ауызекі сөйлеу тілімізде болсын жеке сөздер, сөз тіркесі ретінде орайына қарай жиі айтылатын қалып сөз. Ресми қарым-қатынаста да, бейресми қарым-қатынаста да жиі айтылатын негізгі тілдік бірлік. Коммуниканттардың тілдік байланысқа түсу жағдайына қарай жоғарыда аталған түрлері де

алмастырылып қолданылады. *Көп рақмет, көп көп рақмет, шексіз рақмет* тіркестеріндегі *көп, көп көп, шексіз* сын есімдері сөйлеушінің эмоциясын күшейту мақсатында айтылады. Сондай-ақ, тілімізде *үлкен рақмет* қалып сөзі де жиі қолданысқа түседі. *Үлкен рақмет* тілдік бірлігі қазақ тілінде қолданыста болмаған, орыс тіліндегі «*большое спасибо*» қалып сөзінен калькалау әдісімен тілімізге енген.

Қандас түркі тілдерінің бірі, бүгінгі түрік жазба тілінде *sağ ol (рақмет), teşekkür ederim (рақмет айтамын), teşekkürler (көп рақмет), çok teşekkürler (көп көп рақмет), sağ olun (сізге рақмет), var ol (бай бол), yaşa (өмір жасың ұзақ болсын), eksik olma (өзіңді кем сезінбе), aydınlık içinde ol (жүзің жарқырасын), Allah razı ola (Алла разы болсын), Allah kötü gün göstermesin (Алла жаман күн көрсетпесін), sana /size minnettarım (саған /сізге қарыздармын)* тәрізді рақмет, алғыс білдіру этикетін білдіретін қалып сөздер кездеседі.

Салыстырмалы мәдени аралық қарым-қатынас негіздерін зерттеуші ғалым З. Шадқам қазақ және түрік тілдеріндегі қалып сөздерді тілдегі коммуникациялық қызметіне қарай жан-жақты талдап, салыстырмалы тіл ғылымына орасан зор үлесін қосты. Тілші қалып сөздерді этикет тілдік бірліктер деп атап, рақмет, алғыс білдіру қалып сөздерін сөз этикетінің фатикалық қызметіне жатқызады [4].

Түрік тілінде жиі қолданысқа түсетін рақмет айту этикетіндегі қалып сөздер: *teşekkür ederim (рақмет айтамын), teşekkürler (көп рақмет), çok teşekkürler (көп көп рақмет)*. *Teşekkür* – арап тілінен аударғанда (*te*-көп, *şekkür*-шүкір) «көп шүкір» мағынасын береді. Қазіргі түрік тілінде «рақмет» мағынасына ие болған *teşekkür* қалып сөзі *ederim, çok* сөздерінің тіркесуі арқылы да рақмет айту қалып сөзі ретінде өте жиі қолданылады. Мысалы: – *Nasılsınız Orhan bey? – İyiyim teşekkür ederim, siz nasılsınız? (– Қалыңыз қалай Орхан бей? – Жақсымын, рақмет, сіздің қалыңыз қалай?)*; – *Ekteğe el uzatır mısın? – Buyurun. – Teşekkürler. (– Нанға қол жалғап жібересің бе? – Ала ғой. – Көп рақмет.)*; – *Üniversiteye kazanmışsın. Hayırlı olsun, başarılar dilerim! – Çok teşekkürler! (– Университетке оқуға түсіңіз, құттықтаймын, жеңістіктерге жет! – Көп көп рақмет!)* және т.б.

Түрік тілінде екінші кезекте көп қолданысқа түсетін қалып сөз – *sağol (саған рақмет), sağolun (сізге рақмет)*. Барлық түркі тілінде орын алатын *sağol* қалып сөзі «сау бол, ауырма, сырқама» мағынасын береді. Кез келген адам баласы үшін оның саулығы өте маңызды болып табылады. Сол себепті де қарсы алдымыздағы адамға денсаулық тілеу маңызды болып табылады. Алайда, *sağol* тілдік бірлігі түркі тілдерінің кейбірінде рақмет айту этикеті ретінде, кейбір түркі тілдерінде қоштасу этикеті ретінде қолданысқа түседі. Бұдан *sağol* өте ертеде қалыптасқан қалып сөз екенін және көп мағыналы тілдік бірлік екенін аңғара аламыз.

Var ol (бай бол), уаға (өмір жасың ұзақ болсын), eksik olma (өзіңді кем сезінбе), aydınlık içinde ol (жүзің жарқырасын), Allah razı ola (Алла разы болсын), Allah kötü gün göstermesin (Алла жаман күн көрсетпесін) рақмет айту этикеттері жоғарыда аталғандарға қарағанда сирек кездесетін қалып сөздер, көбінесе егде жастағы адамдардың тілінде қолданысқа түседі.

Sana / size minnettarım (саған / сізге қарыздармын) қалып сөзі бір адамның екінші адамға жасаған игі ісі үшін шексіз алғыс білдіру мақсатында айтылады. Мысалы: – *Beni de aranızda aldığınız için size sonsuza kadar minnettarım! (Мені орталарыңызға алғандарың үшін сендерге өмірімнің соңына дейін қарыздармын!).*

Қазақ және түрік тілдерінде, коммуниканттар арасындағы күнделікті қарым-қатынас кезінде рақмет, алғыс айту мақсатында қолданылатын қалып сөздердің әрқайсының өзіндік мазмұны, қолданыс ерекшеліктері, ұлттық-мәдени, әлеуметтік сипаты болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен қорыта келе қазақ және түрік тілінде рақмет, алғыс айту этикетінде қолданылатын қалып сөздердің жиі қолданылатын түрлері арап тілінен енген және өте ерте кезеңде қалаптасқан сөздер екенін аңғардық. Сондай-ақ, түркі тілдерінде әр түрлі мағынада қолданылып жүрген, яғни көп мағыналы қалып сөздер де жоқ емес. Екі тілде де кездесетін рақмет, алғыс айту қалып сөздері тілдік қарым-қатынасты реттеуші, жалғастырушы, эмоциялық реңкті күшейтуші қызмет атқарады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі рақмет, алғыс айту қалып сөздерінің қалыптасуына тілдің ішкі заңдылығы, халықтың менталитеті мен салт-дәстүрі, мәдениеті ғана емес, одан басқа қоғамдық құрылыс, елдің географиялық жағдайы, көршілес тілдер, тіл саясаты, діни сенімі, т.б. да көптеген факторлар әсер етеді. Бұл факторлардың белгілі бір қалып сөздің қолданысқа енуіне, сондай-ақ қолданыстан шығуына да өзіндік әсері болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Роберт, Э. Психология высших устремлений : мотивация и духовность личности / Э. Роберт. – М. : Смысл, 2004. – 286 с. – ISBN 5-89357-152-5

2 Қобыланова, А. Қазақ сөз этикеті / А. Қобыланова. – Алматы : ЖАК-тың баспа орталығы, 200. – 120 б. – ISBN 9965-520-69-0

3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы : Тіл білімі институты, 2011. – 750 б. – ISBN 978-601-7293-12-3

4 Шадкам, З. Мәдениет аралық қарым-қатынас : (Сөйлеу этикеті) / З. Шадкам. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 155 б. – ISBN 978-520-69-0.

5 Формановская, Н. И. Русский речевой этикет: лингвистические и методические аспекты / Н. И. Формановская. – М. : 2-ое издание, 1987. – 126 с. – ISBN 978-5-9710-1728-8.

7 Аксан, Д. Түрікшениң күші / Д. Аксан. – Анкара : Билги баспасы, 2017. – 482 б. – ISBN 975-494-199-8.

6 Гөкдайы, Х. Түрік тіліндегі қалып сөздер / Х. Гөкдайы. – Ыстамбұл : Критер баспасы, 2011. – 304 б. – ISBN 978-675-5863-57-9.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

А. А. Касымова

Лингвокультурологическая характеристика этикетных языковых единиц формулы благодарства в казахском и турецком языках

Университет Памуккале,
г. Денизли, 20160, Турецкая Республика.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

А. А. Kassymova

Linguistic and cultural characteristics of etiquette linguistic units of the thanksgiving formula in Kazakh and Turkish

Pamukkale University,
Denizli, 20160, Turkish Republic.
Material received on 05.11.18.

В статье рассматриваются лингвистические единицы, то есть слова, выражающие этикет благодарства на казахском и турецком языках. Кроме того, лингвистические единицы были сгруппированы в соответствии с различными особенностями. Сравнительный анализ показывает, что лингвистические единицы, которые представляют собой общий культурный смысл, определяют национальную картину мировой картины. Лингвокультурные особенности любого языка должны быть найдены в словах и фразах, которые являются обычным явлением в повседневной речи. Одним из таких специфических лингвистических выражением являются формулы благодарства. Благодаря повседневному общению, в казахском и турецком языках, этикетные языковые единицы формулы благодарства, будут иметь свое содержание, особенности использования, национально-культурный и социальный характер.

The article deals with linguistic units, that is, words expressing the etiquette of gratitude in Kazakh and Turkish. In addition, linguistic units have been grouped according to various characteristics. Comparative analysis shows that linguistic units, which represent a common cultural meaning, determine the national picture of the world picture. The linguistic and cultural features of any language should be found in words and phrases that are common in everyday speech. One of such specific linguistic expressions is the formulas of gratitude. Thanks to everyday communication, in Kazakh and Turkish languages, the etiquette language kits of the formula of gratitude will have their content, peculiarities of use, national cultural and social character.

ГРНТИ 16.01.45

А. У. Космурамов¹, А. А. Тукмурзаева²

¹магистр педагогических наук, преподаватель, Педагогический факультет, кафедра «Филология», Южно-Казахстанский гуманитарный институт имени М. Сапарбаева, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан;

²магистр педагогических наук, преподаватель, Педагогический факультет, кафедра «Филология», Южно-Казахстанский гуманитарный институт имени М. Сапарбаева, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан
e-mail: ¹ukgi2002@mail.ru; ²Altynbek2191@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УСТНОЙ ФОРМЫ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. УСТНАЯ РЕЧЕВАЯ АКТИВНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ ОБУЧЕНИЯ ПРОИЗНОШЕНИЮ

В статье рассматриваются определение научных основ и методики проведения и формирования навыков речевой деятельности на базе анализа методической литературы по данной теме. Также отмечается, творческое использование диалогов-образцов для совершенствования учебно-воспитательного процесса в каждой методике. Кроме того, использование диалогов-образцов составляет актуальную задачу для всех преподавателей ВУЗ-ов и учителей школ.

Ключевые слова: функция общения, голословны, говорящий – слушающий, двуязычной среда, общий механизм, подсистемы языка, двуязычный индивид.

ВВЕДЕНИЕ

Как определяется объект обучения, когда целью является овладение иностранным языком, – далеко не праздный вопрос. И далеко здесь, конечно, не в том, что неизвестно, чему обучать. Можно не сомневаться, что каждый человек (даже не имеющий прямого отношения к делу) более или менее правильно ответит на вопрос, почему люди изучают иностранные языки. Он, по– видимому, скажет, что языки изучают, чтобы разговаривать с иностранцами, читать книги в оригинале или нечто подобное. Действительно, всем известно, что окончательной целью обучения иностранному языку является овладение устной или письменной речью на этом языке. Однако когда дело доходит до определения того, чему конкретно обучать в том или ином случае, полной ясности, к сожалению, нет. В особенности это касается устной речи.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Остановимся прежде на трудностях, возникающих в связи с определением учебных единиц на уровне собственно языкового материала. Предметом спора здесь чаще всего оказываются несколько критерии, на основе которых эти единицы выделяются из системы языка, сколько определение их оптимального состава (общий объем при данной цели, дозировка, последовательность подачи и пр.) [1]. Иначе говоря, трудности возникают несколько потому, что не ясны сами лингвистические основы проблемы, сколько потому, что нет четкого согласования данных лингвистики с конкретной целью обучения. Следовательно, устранения их при правильной постановке вопроса не должно составить труда. Намного больше, принципиальный характер носят неясности, связанные с определением единиц речевой активности. В результате, в практических руководствах по обучению устной иностранной речи место реальных единиц устной речевой активности нередко занимают их более или менее упрощенные заменители. Однако чтобы наши рассуждения не были голословными, попытаемся дать общее определение речевой активности человека, выявить ее место и роль в поведении человека. Человек, как известно, существо социальное. Это означает, что существовать и развиваться в человеческом обществе можно лишь в процессе постоянного взаимодействия, общения с другими его членами [2]. И мы не откроем секрета, если скажем, что доминирующим средством общения у людей является язык. Функция общения реализуется через речевую активность. Поэтому, чтобы определить роль и место речевой активности в человеческом поведении, необходимо выяснить, как вписываются в него акты речевого общения. Отметим, прежде всего, что речевое общение с членами собственной социальной группы является неременным условием осуществления любого поведения человека. Только таким путем оказывается возможным удовлетворение его потребностей, возникшая в результате «встречи» потребности с условиями, необходимыми для ее удовлетворения, его потребностей, возникающих в процессе жизнедеятельности. Механизм включения речевой активности в поведение человека можно описать так: установка, возникшая в результате «встречи» потребности с условиями, необходимыми для ее удовлетворения, включает в его поведение необходимые действия. Всякий раз, когда для удовлетворения потребности индивиду нужно вступить во взаимодействие с другими членами группы, в его поведение включаются речевые действия. Само собой разумеется, что включение речевых действий в поведение характеризуется определенной спецификой. Она заключается в том, что член социальной среды, с которым индивид вступает в контакт, выступает для него в роли слушающего. Именно наличие слушающего создает ситуацию,

которую можно квалифицировать как речевую. В такой ситуации обязательно присутствует коммуникативная пара «говорящий – слушающий».

Та реальность, об усвоении которой мы все время говорили, – это устная речевая активность на иностранном языке. Общий механизм включения речевой активности в поведение нами выяснен, и нет оснований считать, что речевой активности на иностранном языке включается в поведение как-либо иначе. Когда человек овладевает устной иностранной речью, он фактически научается тому, как в соответствующей ситуации включать в свое поведение речевые действия на иностранном языке. Поэтому следует специально подчеркнуть, что объектом обучения данным случаем является определенного рода активность. Это означает, что, научаясь устной иностранной речи, человек не просто овладевает ее структурными особенностями (скажем, правилами построения речевых действий на данном языке). Он овладевает способностью включать в свое поведение речевые действия на иностранном языке всякий раз, когда это необходимо для удовлетворения соответствующей потребности [3]. Такая особенность объекта обучения имеет решающее значение для организации процесса овладения устной иностранной речью. Становится ясным, что довести этот процесс до логического конца можно, лишь создав обучаемому такие условия, в которых он научится в естественных актах общения использовать речевые действия на иностранном языке. Из того, что мы уже знаем о структуре акта поведения человека, следует, что речевые действия, подобно любым другим действиям, состоят из операций. Усвоение структур речевой активности можно представить, таким образом, в виде последовательного овладения сначала речевыми операциями, затем их сочетаниями в речевых действиях в чистом виде или с другими, неречевыми действиями в целостных актах поведения.

Это последовательность этапов обучения устной иностранной речи, если изобразить ее схематически, будет выглядеть так же, как и представления в предыдущем параграфе структура акта поведения: Стрелка сбоку показывает, в какой последовательности эти этапы следуют друг за другом. Рисунок 1.

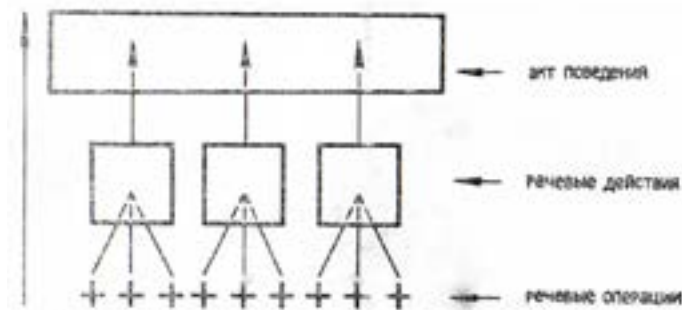

Рисунок 1

Если вместе терминов, обозначающих структурные единицы поведения, поставить соответствующие лингвистические термины, то на месте речевых операций окажутся единицы фонетической, грамматической и лексической подсистемы языка (а также их сочетания внутри каждой подсистемы), а на месте речевых действий – единицы текста (высказывания, фразы и пр.). Соответственно структура речевой активности в процессе обучения устной иностранной речи предстанет в виде последовательности единиц языковой системы разных уровней. Работа над ними и приводит к автоматизированному владению речевыми действиями, что, в свою очередь, создает условия для их целенаправленного использования в актах реального общения [4].

Механизм функционирования речевой активности, описанный нами в предыдущем разделе, имеет в виду одноязычную среду. Во всяком случае, в этом описании не видно, как регулируется включение двумя языками и окружающая его социальная среда тоже двуязычна. Однако для обучения практики обучения устной иностранной речи знание этих закономерностей имеет важное значение. Ведь начиная с момента, когда обучаемому удалось совершить первый акт общения на иностранном языке, возникают условия двуязычия, и он сам превращается в двуязычного. С этой целью прежде всего необходимо установить специфику включения в поведение устной активности, в отличие от письменной. Любое проявление речевой активности предполагает участие двух сторон: так называемого отправителя акта речи и его получателя. Для устной активности отправитель акта речи – говорящий, получатель – слушающий. Соответственно в письменной речи таковыми являются пишущий и читающий. С этой точки зрения устную речь отличает от письменной связь отправителя и получателя во времени и пространстве [5]. Когда речевая активность имеет устную форму, связь между говорящим

и слушающим осуществляется в едином отрезке времени и пространства. Это предопределение физическими свойствами звукового языка. Производимые говорящим звуки могут быть услышаны, во-первых, только в момент их произнесения, так как звуковые колебания затихают достаточно быстро, во-вторых, на незначительном расстоянии, так как мощность их ограничена голосовыми возможностями человека. Совершенно иные отношения устанавливаются в исторически более поздней, письменной форме речевой активности. Пишущий и читающий разделены во времени и пространстве порой весьма значительно. Письменная речь и возникла, чтобы продлить во времени существование высказанной информации и передать ее на большее расстояние, чем на это способна устная речь. Сравнение с письменной речью позволяет нам более четко оттенить специфику устной речи. Суть ее в том, что речь говорящего всегда кому – то адресована и замкнута в некотором фиксированном временном и пространственном отрезке. Такую ситуацию можно назвать речевой, а наличие в ней слушающего является важным фактором, регулирующим речевую активность людей как в одноязычной, так и в двуязычной среде. Двуязычные представляют собой ситуацию, в котором конкурируют системы действий на двух языках. В такой ситуации очень важно выяснить, чем обусловлено включение в акт поведения речевых действий именно на данном языке. Можно с уверенностью сказать, что в двуязычной среде включение в поведение индивида речевых действий на одном из языков определяется тем, носителем какого из двух языков воспринимает говорящий слушающего.

ВЫВОДЫ

Итак, наличие слушающего определяет специфику включения речевых действий в поведение. Как выяснится в дальнейшем, слушающий определяет и то, в форме какого языка эти речевые действия будут обращены к нему, если говорящий осуществляет свое поведение в двуязычной среде. Эта специфика должна учитываться в процессе обучения устной иностранной речи. Однако прежде поясним, каким образом такая постановка вопроса способствует более четкому определению объекта обучения. Ведь нас сейчас интересует именно эта проблема. Наряду с другими обстоятельствами ситуации слушающий определяет возможность удовлетворения потребности говорящего, лежащей в основе его поведения. Признаки слушающего вместе с другими признаками ситуации отражаются в установке, определяющей состав действий в структуре развертывающегося поведения. Важно учесть, что с возникновением у двуязычного индивида установка на тот или язык он претерпевает некоторые целостное преобразование. Все его поведение, все его действия как бы приобретают окраску данного языка. Это можно

объяснить тем, что в установочном акте поведения все входящие в него действия (речевые и неречевые) развиваются как единое, неделимое целое. И когда различный языковой опыт двуязычного индивида реализуется в актах его поведения, различие в речевых действиях накладывает отпечаток и на входящие в него неречевые действия. А это значит, что у двуязычного индивида, развивающего свое поведение в двуязычном обществе, установка поведения придает ему в целом еще и окраску одного из языков, действующих в этом обществе как средство общения. Сущность регулирования установкой речевых активности двуязычного индивида станет ясной, если вспомнить свойство установки строго ограничивать набор реализуемых в поведении действий. Это значит, что речевые действия на одном языке, включаясь в акт поведения, включают из сферы активности индивида речевые действия на другом языке. В связи с этим двуязычный индивид в этот момент становится как бы одноязычным и двуязычие на уровне общения можно представить как попеременное использование речевых действий то на одном языке, то на другом. Описанные закономерности функционирования языка в двуязычной среде подразумевают так называемое координированное двуязычие, суть которого в том, что в сознании индивидов, владеющего двумя языками, эти языки образуют автономные, не перекрещивающиеся друг с другом системы. При обучении устной иностранной речи эти закономерности нужно полностью учитывать, так как в этом процессе обучаемый становится двуязычным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Алхазашвили, А. А. Основы овладения устной иностранной речью. М. : изд. «Просвещение», 1988.
- 2 Зимняя, И. А., Тункель, В. Д., О становление речевого механизма. В кн : «Иностранные языки в высшей школе»
- 3 Гурвич, П. Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах – Владимир, 1972.
- 4 Исенина, Е. И. Механизмы речевого слуха и обучение восприятию иноязычной речи – М. : «Иностранные языки в школе», 1975. – № 2.
- 5 Общая методика обучение иностранным языкам в средней школе. // Под. ред. А. А. Моромотова., И. В., Рахманова., В. С. Цетлин. – М., 1967.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

А. У. Космуратов¹, А. А. Тукмирзаева²

Сөйлеу әрекетінің ауызша формасының ерекшеліктері. ауызша сөйлеу белсенділігі айтылуға оқыту нысаны ретінде

^{1,2}Педагогика факультеті,
Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты М. Сапарбаев.
Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

A. U. Kosmuratov¹, A. A. Tukmirzayeva²

Features of the oral speech activity. Oral speech activity as an object of learning pronunciation

^{1,2}Faculty of Pedagogy,
M. Saparbayev South Kazakhstan Humanitarian Institute,
Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

Мақалада берілген тақырып бойынша әдістемелік әдебиетті талдау негізінде сөйлеу қызметінің дағдыларын қалыптастыру және жүргізу әдістемесінің ғылыми негіздері мен әдістерін анықтау қарастырылады. Сондай-ақ, әр әдістемеде оқу-тәрбие процесін жетілдіру үшін диалог-үлгілердің шығармашылық қолданылуы атап өтіледі. Сонымен қатар, диалог-үлгіні қолдану ЖОО-ның барлық оқытушылары мен мектеп мұғалімдері үшін өзекті міндетті құрайды.

The article discusses the definition of scientific principles and methods of conducting and the formation of skills of speech activity based on the analysis of methodological literature on this topic. Also noted is the creative use of dialog-samples to improve the educational process in each methodology. In addition, the use of sample dialogs constitutes an urgent task for all university and school teachers.

О. А. Куратова¹, Г. А. Койтасова²

¹к.п.н., ассоц. профессор, Педагогический факультет, Университет иностранных языков и деловой карьеры, г. Алматы, 050026, Республика Казахстан;

²магистр, ст. преподаватель, Педагогический факультет, Университет иностранных языков и деловой карьеры, г. Алматы, 050026, Республика Казахстан

e-mail: ¹k-olga55@mail.ru; ²koitassova@mail.ru

**ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ
ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
НА НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТАХ ВУЗОВ**

Дисциплина общекультурного блока «Иностранный язык» до сих пор воспринимается большинством обучающихся неязыковых специальностей как общеобразовательный, лишенный связи с будущей профессиональной деятельностью. В связи с этим появилась настоятельная необходимость по-новому взглянуть на процесс обучения вообще и на обучение иностранному языку в частности. В ходе экспериментального исследования, описанного в данной статье, было применено варьирование отдельных методов и синтетическое их использование соответственно изучаемому процессу – профессионально-ориентированному обучению иностранному языку на неязыковых факультетах вузов; определены границы уровней владения иностранным языком в условиях ПООИЯ (профессионально-ориентированное обучение иностранному языку). Результаты проведенной опытно-экспериментальной работы подтвердили результативность применения разработанной методики обучения на основе проектирования технологии ПООИЯ

Ключевые слова: профессионально-ориентированное обучение, иностранный язык, неязыковые специальности, высшее образование

ВВЕДЕНИЕ

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку признается в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. Появилась настоятельная необходимость по-новому взглянуть на процесс обучения вообще и на обучение иностранному языку в

частности. Иноязычное общение становится существенным компонентом профессиональной деятельности специалистов, а роль дисциплины «Иностранный язык» в неязыковых вузах значительно возрастает в их профессиональной деятельности. Анализ педагогических и научно-методических источников показал, что существует бесчисленное множество методических направлений и технологий обучения ИЯ на неязыковых специальностях. В настоящее время ставится задача не только овладения навыками общения на иностранном языке, но и приобретения специальных знаний по выбранной специальности.

К сожалению, обучение языку с учетом профессиональной направленности студентов до сих пор остается неудовлетворительным. Об этом свидетельствует острый дефицит специалистов, владеющих определенным регистром иноязычных знаний, необходимых для профессионального общения. Чтобы научить студентов ИЯ в объеме, необходимом ему в его будущей профессиональной деятельности, следует отказаться от традиционного подхода, переосмыслить его цели и содержание.

Проведенный анализ существующих подходов к обучению иностранному языку в системе высшего профессионального образования, исследования по проблеме языковой подготовки будущего специалиста, проведенные отечественными и зарубежными учеными С. С. Кунанбаевой, Д. Н. Кулибаевой, А. Т. Чакликовой, Г. К. Нургалиевой, А. Б. Тыныштыкбаевой, Д. Б. Шаяхметовой, Н. И. Гез, М. А. Давыдовой, Г. А. Китайгородской, Э. П. Комаровой, З. И. Конновой, Р. П. Мильрудом, С. Ю. Николаевой, Г. В. Сороковых, И. И. Халеевой, Э. П. Шубиным и др., свидетельствуют о том, что гуманитарная подготовка выпускника вуза в целом и языковая подготовка в частности не в полной мере отвечают потребностям общества и личности, не позволяют специалисту с необходимым качеством решать профессиональные задачи и удовлетворять личные потребности в иноязычной языковой среде.

Повысить уровень иноязычной подготовки специалиста – это значит вооружить его знаниями, практическими умениями и навыками, которые позволят ему использовать иностранный язык как средство информационной деятельности, систематического пополнения своих профессиональных знаний, профессионального общения. Обучение специальности через язык, обучение языку через специальность – одна из важных проблем профессиональной подготовки специалиста в условиях неязыкового вуза. В связи с этим актуальным остается поиск путей повышения эффективности обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей вузов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Рассматривая ИЯ как средство формирования профессиональной направленности будущего специалиста, необходимо отметить, что при изучении профессионально-ориентированного языкового материала устанавливается двусторонняя связь между стремлением студента приобрести специальные знания и успешностью овладения языком. Отечественный ученый Кунанбаева С. С. считает ИЯ эффективным средством профессиональной и социальной ориентации в неязыковом вузе, который располагает большим потенциалом формирующих воздействий [1]. По мнению автора, для реализации этого потенциала необходимо соблюдение следующих условий:

- четкая формулировка целей иноязычной речевой деятельности;
- социальная и профессиональная направленность этой деятельности;
- удовлетворенность обучающихся при решении частных задач;
- формирование у обучающихся умения творчески подходить к решению частных задач;
- благоприятный психологический климат в учебном коллективе.

Огромный вклад в разработку теории профессионально-ориентированного преподавания иностранного языка внес зарубежный ученый-методист М. В. Ляховицкий [2]. Он обосновал принцип профессиональной направленности учебного материала при обучении иностранному языку в неязыковых вузах. Автор подчеркивал, что изучение иностранного языка должно быть не самоцелью, а средством достижения цели повышения уровня образованности, эрудиции в рамках своей узкой специальности.

В рамках данного исследования под профессионально-ориентированным обучением иностранному языку на неязыковых специальностях будем понимать процесс, направленный на формирование активной и творческой личности будущего специалиста, способного успешно применять лингвистические знания в будущей профессиональной деятельности, и предполагающий приобретение специальных знаний и навыков, способствующих его профессиональному развитию в различных областях науки и производства.

В настоящее время поиск эффективных путей и способов обучения происходит в двух основных направлениях: предпринимаются попытки активизации традиционных методов обучения, изобретаются и апробируются новые методы обучения. Более глубокое освоение ИЯ достигается при использовании метода проектов, учебно-ролевых игр, дискуссий, устных и письменных презентаций и т.д. Результаты опытно-экспериментальной работы свидетельствуют о том, что использование данных методов в учебном процессе позволяет повысить уровень готовности к творческой деятельности примерно у 80 % обучающихся.

Метод проектов – один из современных видов учебной деятельности. В основе рассматриваемого метода лежит концепция развивающего обучения, т.е. повышение интеллектуального потенциала личности за счет активизации процесса развития интеллектуальных качеств будущих специалистов, совершенствования стиля умственной творческой деятельности в процессе обучения.

Общие тенденции развития методов обучения ИЯ в настоящее время тяготеют к игровым методам как наиболее эффективным. Для формирования и развития профессионально значимых коммуникативных навыков и умений будущих специалистов считается целесообразным применение на занятиях по ИЯ на специальностях вузов профессионально-ориентированных учебно-ролевых игр. Одним из способов активизации навыков общения является дискуссия. Обычно под дискуссией понимают такие виды творческих заданий как «мозговой штурм», «воображаемые ситуации» и т.д. В нашем исследовании дискуссия рассматривается как отдельный вид учебной деятельности, подразумевающий активное участие всех членов учебной группы. Будучи видом диалогической речи, дискуссия характеризуется большим количеством участников, выражающих различные мнения и суждения по одному и тому же вопросу. Обязательным условием дискуссии является наличие какого-либо спорного вопроса, проблемы.

В условиях ПООИЯ особое значение приобретает совершенствование самостоятельной работы обучающихся. Помимо того, что самостоятельная работа вызывает активность студентов, она обладает еще одним важным достоинством – носит индивидуализированный характер.

Важное место в ПООИЯ на неязыковых специальностях занимает выбор оптимальных методов и видов контроля за результатами учебной деятельности. В процессе обучения в различных сочетаниях используются методы устного, письменного, практического (лабораторного), машинного контроля и самоконтроля обучающихся.

Под уровнем владения ИЯ понимают определенную степень развития коммуникативной способности индивида с точки зрения эффективности процесса межкультурного взаимодействия с инофонами, т.е. с представителями иного лингвосоциума [3].

Анализ научных и научно-методических источников привел к выводу о том, что необходимо четко определить границы уровней владения ИЯ в условиях ПООИЯ. Поэтому в зависимости от степени владения языковыми профессиональными знаниями, коммуникативными умениями по всем видам речевой деятельности были выделены четыре уровня: высокий, средний, низкий, критический.

Критический уровень характеризуется отсутствием убежденности в значимости ИЯ, стремлении его совершенствовать; незначительным объемом

языковых профессиональных знаний; непониманием общего содержания прочитанного или прослушанного текста на основе профессиональной лексики; неумением составлять монологические и диалогические высказывания; неспособностью к самоанализу и творческой деятельности.

Низкий уровень определяется достаточно выраженной убежденностью в значимости ИЯ, вынужденным применением знаний (руководство стратегией избегания неприятностей); ограниченными языковыми профессиональными знаниями; низким уровнем готовности к речевому профессиональному взаимодействию (частичным пониманием общего содержания при чтении и аудировании профессионально-ориентированных текстов; нарушением логической последовательности при монологическом и диалогическом высказываниях); низким уровнем готовности к творческой деятельности.

Средний уровень включает знание лексических единиц и грамматических конструкций, допуская небольшие неточности; понимание прочитанного или прослушанного профессионально-ориентированного текста с небольшими искажениями; адекватную реакцию на высказывания собеседника; яр выраженную убежденность в значимости ИЯ, стремление пользоваться знаниями в ситуациях, аналогичных учебным; готовность к творческой деятельности.

Высокий уровень характеризуется умением применять языковые профессиональные знания в устной и письменной речи на уровне подготовленного и неподготовленного высказывания; ярко выраженной убежденностью в значимости ИЯ, стремлением совершенствовать его, применять на практике; умением творчески пользоваться приобретенными знаниями и умениями; высоким уровнем готовности к творческой деятельности.

В нашей работе, на примере проектирования технологии обучения учебной дисциплины «Иностранный язык» для студентов, обучающихся по специальности «Экономика» Университета иностранных языков и деловой карьеры, научно обоснована и описана методика ПООИЯ на неязыковых факультетах вуза. Учебная дисциплина «Иностранный язык» относится к циклу «Общие гуманитарные дисциплины» и изучается студентами специальности «Экономика» на 1–2 курсе их подготовки в вузе. Весь курс обучения подразделяется на два последовательных, взаимосвязанных этапа, каждый из которых имеет свои задачи и особенности.

На первом этапе (он совпадает с первым и вторым семестрами) осуществляется дальнейшее совершенствование знаний, умений и навыков студентов, которыми они владеют в соответствии с требованиями школьной программы с тем, чтобы полностью подготовить студентов в дальнейшем к чтению оригинальной литературы на иностранном языке. Выполнению

этой задачи содействует ранняя специализация обучения, под которой понимается направленность тематики устной речи и текстов для чтения на овладение лексико-грамматическим материалом, необходимым для чтения неадаптированных текстов.

В течение второго этапа (с третьего по четвертый семестры) преподавание иностранного языка направлено на овладение студентами умениями и навыками чтения со словарем и без словаря актуальных газетных и журнальных статей, профессионально-ориентированных текстов. Чтение иноязычной литературы на данном этапе подчинено одной задаче – извлечению новой информации, которую студенты могут использовать в своей учебной и научной работе, например: для написания курсовых работ, научных докладов, рефератов. Кроме того, студенты должны научиться делать адекватный перевод, аннотировать и реферировать тексты профессиональной направленности [5].

Исходя из этого, общая целевая установка для изучения модуля была определена следующим образом:

1 Закрепить у студентов навыки и умения нормативного произношения и интонации английского языка.

2 Продолжать развивать навыки восприятия звучащей (монологической и диалогической) речи.

3 Развивать навыки чтения специальной литературы с целью извлечения информации.

4 Начать формировать навыки публичной речи (сообщение, доклад, дискуссия, защита проекта).

5 Познакомить с основами реферирования, аннотирования и перевода профессионально-ориентированной литературы.

6 Познакомить с основными историческими событиями страны изучаемого языка.

7 Сформировать умение анализировать, сравнивать и сопоставлять полученную информацию, выражать оценку, собственное отношение к излагаемому материалу [5, с. 97].

В ходе анализа ГОСО по специальности «Экономика» и взаимодействия с другими преподавателями вуза было установлено, что рассматриваемый модуль органично связан с другими учебными дисциплинами. Наглядно матрица взаимосвязи тем разных дисциплин представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 – Взаимосвязь тем разных дисциплин

Для более прочного усвоения ИЯ студентами неязыковых факультетов вузов, его эффективного использования в будущей профессиональной деятельности наиболее целесообразно, на наш взгляд, использование проблемных методов обучения. Проблемное обучение представляет собой способ организации активного взаимодействия субъектов образовательного процесса с проблемно представленным содержанием обучения [6, 7].

Самостоятельная работа в процессе ПООИЯ используется как основной способ включения студентов в самостоятельную познавательную деятельность. Именно в ней более всего может проявляться мотивация обучающихся, целенаправленность, а также самоорганизованность. Содержание самостоятельной работы при изучении каждого модуля определялось нами с учетом уровня усвоения знаний, заданными целями обучения [8].

По результатам контроля и оценки знаний студентов в рамках технологии ПООИЯ предусмотрена возможность *коррекции целей и содержания учебного материала, организационных форм и методов обучения.*

В ходе нашего экспериментального исследования для получения объективной информации было применено варьирование отдельных методов и синтетическое их использование соответственно изучаемому процессу – профессионально-ориентированному обучению иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. Для получения репрезентативных данных в ходе эксперимента мы привлекали к нашему исследованию экспертов, в качестве которых выступали преподаватели кафедры иностранных языков Университета иностранных языков и деловой карьеры, обучающие студентов различных специальностей.

Эмпирическую базу эксперимента составляли студенты второго курса Университета иностранных языков и деловой карьеры, обучающиеся на специальностях «История», «Международное право», «Религиоведение», «Бухгалтерский учет» (всего 124 чел.). Исследование, проведенное в ходе данного эксперимента, включало в себя следующие методы: анкетирование, групповые методы опроса, педагогическое наблюдение, интервьюирование, включенное наблюдение при посещении занятий, анализ продуктов учебной деятельности обучающихся (контрольные работы, тестовые задания, рефераты, творческие проекты). Результаты тестирования по определению достигнутого уровня владения аудированием, чтением, письменной речью и устной речью (говорением) подтвердили достижение основного критерия – готовности к речевому профессиональному взаимодействию.

Проведенный анкетный анализ выявил положительное отношение обучающихся к технологии ПООИЯ, высокий уровень мотивации к изучению иностранного языка с профессиональной направленностью. 91 % опрошенных получили для себя новую профессионально значимую информацию на занятиях по данной дисциплине. 65 % респондентов указали, что они уже использовали полученную в результате ПООИЯ информацию при подготовке докладов и сообщений к семинарским занятиям по специальным дисциплинам.

Подводя итоги опытно-экспериментальной работы, проведенной в рамках настоящего исследования, можно утверждать, что использование на неязыковых факультетах вузов технологии ПООИЯ позволяет повысить у обучающихся показатели готовности к речевому профессиональному взаимодействию и к творческой профессиональной деятельности. Мы выражаем благодарность всем участникам проведенного исследования: преподавателям английского языка кафедры иностранных языков и студентам 2 курса специальностей «Экономика», «История», «Международное право», «Религиоведение», «Бухгалтерский учет» Университета иностранных языков и деловой карьеры г. Алматы.

ВЫВОДЫ

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых специальностях представляет собой процесс, направленный на формирование активной и творческой личности будущего специалиста, способного успешно применять лингвистические знания в будущей профессиональной деятельности, и предполагающий приобретение специальных знаний и навыков, способствующих его профессиональному развитию в различных областях науки и производства. Данный процесс предусматривает не только обучение иностранному языку как средству

общения и передачи студентам социально и профессионально значимой информации, но и формирование многоязычной личности, вобравшей в себя ценности родной и иноязычной культур и готовой к межкультурному общению.

В качестве ведущих при ПООИЯ предложено рассматривать *активные методы* работы с учебным материалом и в учебной группе (метод проектов, учебно-ролевые игры, упражнения, дискуссии).

Организационными формами ПООИЯ на неязыковых специальностях являются аудиторные занятия под руководством преподавателя; обязательная самостоятельная работа по заданию преподавателя, выполняемая во внеаудиторное время; индивидуальная самостоятельная работа.

Средства обучения, используемые при ПООИЯ: лингвистические средства (языковые); методические; технические.

Контрольно-оценочный компонент связан с периодической проверкой хода педагогического процесса и оценкой его результатов. При ПООИЯ целесообразно использование следующих видов контроля: предварительный, текущий, промежуточный (тематический) и итоговый. Для реализации рассмотренных видов контроля могут быть использованы следующие формы: собеседование, различные упражнения, тесты и тестовые задания, контрольные работы. Обобщенный фактический материал по критериям и показателям позволил определить границы уровней владения ИЯ в условиях профессионально-ориентированного обучения. Так, в зависимости от уровня владения языковыми профессиональными знаниями, готовности к речевому профессиональному взаимодействию и творческой профессиональной деятельности были выделены четыре уровня. Использование обоснованных критериев, показателей и уровней владения ИЯ позволяют судить о результативности учебного процесса с применением разработанной в рамках данного исследования модели ПООИЯ на неязыковых специальностях вуза.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Кунанбаева, С. С.** Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010 – 344 с.

2 **Ляховицкий, М. В.** Методика преподавания иностранных языков. – М. : Высшая школа, 2001. – 160 с.

3 **Парикова, Г. В.** исследование возможностей повышения эффективности процесса обучения иностранным языкам в неязыковом вузе. – Л. : Изд-во Ленингр. Ун-та, 2002. – 44 с.

4 **Скрозникова, В. А., Боданкина, Р. Н.** Страноведческий комментарий как одна из форм реализации межпредметных связей // Иностранные языки в высшей школе. – 2008. – Вып. 13. – С. 113–116.

5 **Пассов, Е. И.** Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М. : Русский язык, 1999. – 276 с.

6 Концепция модернизации казахстанского образования на период до 2010 года. – Алматы, 2002. – 24 с.

7 Общеввропейские компетенции владения иностранным языком : изучение, преподавание, оценка : Совет Европы. – Страсбург, 2006.

8 Программа дисциплины «Иностранный язык» компонента цикла общегуманитарных и социально-экономических дисциплин в гос. общеобразовательном стандарте высшего профессионального образования. – Алматы : Изд-во МОН РК, 2002. – 23 с.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

О. А. Куратова¹, Г. А. Койтасова²

Жоғары оқу орындарындағы тілдік емес факультеттерде кәсіби бағытталған шет тілін оқыту

^{1,2}Педагогикалық факультеті,

Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,

Алматы қ., 050026, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

O. Kuratova¹, G. Koitasova²

Professionally-oriented foreign language teaching at non-linguistic faculties of universities

^{1,2}Faculty of Education,

University of Foreign Languages and Professional Career,

Almaty, 050026, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Шет тілдер кафедрасы оқытушылары тәжірибелерінің көрсеткіштері бойынша және білімалушылардан сауалнама жүргізу зерттеулері бойынша, жоғарғы оқу орындарында тілдік емес мамандықтардағы көптеген білімалушылар «Шет тілі» пәнін тек жалпы білім беретін, өзінің болашақ кәсіби қызметінен алыс немесе байланысы жоқ пән ретінде қабылдайды. Сондықтан да, жалпы білім беру үрдісіне жаңа көзқараспен қарап, оның ішінде шет тілін оқытуға да жаңа өзгеріс ендіру қажеттілігі туындайды. Жүргізілген тәжірибелі-эксперименттік жұмыс нәтижелерінің көрсеткіштері, жобалау технологиясы КБШТ-н (кәсіби-бағытталған шет тілін) жоғарғы оқу орындарында тілдік емес факультеттерде әзірленген

әдістеме негізінде оқыту және практикада өзінің тиімділігін көрсетеді. Мақалада сипатталған эксперименттік зерттеулер барысында, жекеленген әдістер өзгерістері қолданылды және сол әдістерді синтетикалық пайдаланулары да оқытылатын үрдіске сай жоғарғы оқу орындарындағы тілдік емес факультеттерде кәсіби бағытталған шет тілін оқытуда қолданылды. Сонымен қатар, кәсіби-бағытталған шет тілін оқытуда шет тілін меңгерудің деңгейлік шекарасы анықталды.

The study of the experience of teachers of foreign languages departments, a survey of students of non-linguistic faculties showed that the subject of the general cultural unit «Foreign language» is perceived by most students as a general education subject that has no connection with future professional activities. In this regard, there is an urgent need for a new approach to education in general and language learning in particular. And the results of the experimental work have confirmed the effectiveness of the developed methodology based on the technology of professionally-oriented foreign language teaching at non-linguistic faculties of universities. In the course of the experimental study described in this article, the variation of individual methods and their synthetic use according to the studied process – professionally-oriented foreign language teaching in non-language faculties of universities was applied; the boundaries of the levels of foreign language proficiency in the conditions of POFL (professionally-oriented foreign language training) are determined.

FTAMP 16.01.11

3. К. Курманова

ф.ғ.к., Гуманитарлық факультет, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: zauresh.k@mail.ru

КӨПТІЛДІЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ЛИНГВИСТИКАДА ҚАЛЫПТАСУЫ

Бұл мақалада көптілділіктің лингвистикада алатын орны жөнінде, ғылым-лингвистер тұжырымдамаларындағы көптілділіктің маңыздылығы, табиғаты мен танымдық ерекшеліктерін және қызметін тіл арқылы айқындауға бағыттағаны жөнінде сөз етіледі.

Жоғары мектепте көптілділік білім қатысымдық деңгейімен, нормалық дәрежесімен, құқықтық мәртебесімен, оқытылу, меңгерілу сипаттарымен өлшенеді. Экономикамен, ғылыми технологиялармен шектес салаларда ЖОО мамандарында қажеттілігіне қарай көптілділік тереңдетіліп оқытылады, сондықтан лингвистика ғылымы соңғы жылдары көптеген жаңа бағыттарды қамтып, ғылыми теориялық және практикалық жағынан кең дамып келеді. Осыған орай, жоғары мектептің барлық мамандықтарында тілдік, пәндік-әдіснамалық, ғылыми-зерттеу, кәсіби бағытталған, мәдени-аралық коммуникативтік құзыреттерінің нәтижелері, ұлттық тілдердің тұжырымдық өрісі т.б. мақсат-мазмұнында қарастырылатыны анықталды.

Кілтті сөздер: көптілділік, ғылыми тұжырымдамалар, көптілді меңгерту, көптілде білім беру мәселелері.

КІРІСПЕ

Көптілділік білімнің көп салалы теориялық ұстанымдары, лингвистикада өзіндік белгілерін талдау, ғылымда алар орнын анықтаулары ғалымдар алдына үлкен мақсат етіп отыр. Көптілділікті әлемдік лингвистика деңгейінде айқындауға мүмкіндік бар. Осыған орай, көптілділік білімнің концептуалдық қоры мен әдіснамалық негізі жаңа зерттеулердің келуіне байланысты шешімін табуда. Көптілділік білімді зерттеу нысанына қарай арнайы бағыттарға топтап қарастыру – тіл біліміндегі когнитивтік ұстанымдардың бастамасын зерделеуге, олардың негізін әлемдік қордың бір бөлігі есебінде бағалауға жол ашады.

Жоғары мектеп магистрантының ең басты құралы деп танылатын көптілділіктің болмысына зер салу, сөз мағынасы мен тілдердің тарихын қабылдау, пайымдау, яғни қоғамдық-әлеуметтік мүмкіндігін арттыруға маңызды рөл атқаратыны сөзсіз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мемлекеттің саясаты, идеологиясы, болашағы тілдерге құқықтық мәнімен де белгіленеді. Замануи Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл толеранттық ортаны қалыптастыратын тіл ретінде қолданыста болуы заң жүзінде айқындалған. Тілдердің үш тұғырлығын дамыту – экономикалық және әлеуметтік жаңғыртудың маңызды қыры [1].

Қазір білімге деген жоғары талаптардың бірі – көптілділік қоғам үшін, кез келген формация үшін тұйықтықтан шығудың, интеграцияны негізгі ұстаным етіп алған бағытты айқындайтын жол деп танылған.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арналған Жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғарғы білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» [1]. Бұл тұжырымға тоқтала кетсек, дамып келе жатқан ел үшін көптілділік маңызды дей отыра, Жолдауда әр тілдің ел өміріндегі орны мен мәртебесі айқын екені белгілі. Ата заңымызда айтылғандай, маңыздылығы жағынан туған тіліміз – қазақ тілі болса, орыс тілінің мәртебесі мемлекет өміріндегі орны, ТМД-да, халықаралық қатынаста, БҰҰ-да қолданылатын қарым-қатынас тілі деп қарастырылып, ал ағылшын тілі – әлемдік экономика тілі ретінде көрсетіледі, яғни мәртебесі жағынан қазақ тілінен де өзгеше бөлек, әлеуметтік лингвистика тұрғысынан анықтағанда «білім беру» деген ұғым береді. Әлеуметтік лингвистика деп аталатын саланың атқарар қызметі де, ғылыми маңызы да ерекше. Бұл саланың мақсат-міндеттері, заңдылықтары қалыптасып орныққан. Әлеуметтік лингвистика тілдің қоғамдық сипатын, стильдік саралануын, әлеуметтік ерекшелігін, қоғамдағы қостілділік, көптілділік мәселелерін, тілдік жағдай, тілдік саясат ұғымдарын және т.б. айқындауға мүмкіндік береді.

Ғалым Э. Д. Сүлейменованың пайымдауы бойынша: «Әлеуметтік лингвистика – тілдің қоғамдық қызметтерін, әлеуметтік шартталған белгілері мен заңдылықтарын кешенді түрде зерттейтін қазіргі тіл ғылымының маңызды бағыттарының бірі. Ол тіларалық байланыс жағдайындағы кез келген тілдің өмір сүру формасына, қоғамдық қызметінің ауқымы мен сипатына қатысты айқындалатын тілдердің қызмет ету ерекшеліктерін қарастырады» [2].

Ал, ғалым С. Аманжолов: «...мыңдаған жыл өмір сүрген адам баласының дүние тануына үнемі қызмет еткен тіл, тек қарым-қатынастың құралы ғана емес, ол дамудың да және күрестің де құралы болуымен қатар, грамматика сияқты адам баласына зор қызмет істейтін өте маңызды ғылымды тудырады. Бұл ғылым адам баласының ұзақ өміріндегі тұрмыс үшін күрес жолында жасалған тәжірибелерін, ойлауының ұзақ уақыт абстракциялануы арқасында топшыланған жетістіктерін қорытқан да білім болып отыр» [3].

Ғалымдар бұл тұжырымдамаларында тілдің маңыздылығын, табиғаты мен танымдық ерекшеліктерін және қызметін тіл арқылы айқындауға бағыттағанын айтады.

Жоғары оқу орындарында көптілділік білімнің қатысымдық деңгейімен, нормалық дәрежесімен, құқықтық мәртебесімен, оқытылу, меңгерілу сипаттарымен өлшенетіні жөнінде оқу бағдарламаларында қарастырылып отыр. Яғни, экономикамен, ғылыми технологиялармен шектес салаларда ЖОО мамандарына қажеттілігіне қарай көптілділік тереңдетіліп оқытылады.

Қазіргі әлем жаңалықтары мен инновациялық технологияларды оқыту барысында болашақты кеңінен ой елегінен өткізетін тұлғаны, келешекті кемел ойлай білетін, жалпы адамзаттық өлшеммен қабылдайтын тұлға дайындауын ескере отырып, жоғары мектептің көптілді оқытушы-маманды қажет етуінің себептерін бірнеше аспектіде белгілеген жөн. Оның бірі бүгінгі жаһандық өзгерістерге бейім, сол өзгерістер мен жаңалықтарды ел мүддесіне ыңғайлай пайдаланатын ұрпақ тәрбиелеу міндетінен туындаса, екіншісі әлемдік ғылымның мүмкіндіктері ғаламдық мәнімен өлшенетін кезең екенін ескеруі қажет.

Көптілділік білім беру мәселесі де Елбасының «Үш тұғырлы тіл» тұжырымдамасынан бастау алғаны мәлім. Қазір тілдердің теңдік мәселесін анықтау өте маңызды.

Жоғары оқу орнында да ағылшын мен орыс тілін қазақ тілімен біріктіріліп ғана оқытылуы керек. «Үш тұғырлы тілді» тек мәдениетаралық қатынас негізінде қарап, ақпарат алмасу, білім үйрену, тәжірибе жинау үшін үйретіледі.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жоғары мектептегі білім беру стандарттарының талаптарына жүгінсек, бүгінгі жоғары мектеп түлегі – көптілді коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілігі дамыған, көпмәдениетті, рухани-адамгершілік, ұлтаралық қатынастар мәдениетінің жоғары деңгейін меңгерген, қазақ елінің және жалпықазақстандық құндылықтарды қастерлейтін, тілдерді меңгеруге тұрақты қызығушылық танытатын, отансүйгіштік және азаматтық сана-сезімдері дамыған тұлға. Еліміздің жоғары мектептеріндегі оқыту үрдісінде көптілділікті дамытудың басты тұжырымдары: тәуелсіз Қазақстанның үш тілді қатар пайдалана алатын

мемлекет ретінде дамуы; «Үштұғырлы тіл» ұлттық жобасы – қоғамдық келісімді нығайтудың негізгі факторы; көптілділік – тілдер мен мәдениеттер байланысын дамытушы құбылыс.

Мәселен, жоғары мектептің білім беру стандартында әр мамандыққа арналған пәндердің мақсат-мазмұнында былай делінген: тілдік, пәндік-әдіснамалық, ғылыми-зерттеу, кәсіби бағытталған, мәдени-аралық коммуникативтік құзыреттерінің нәтижелері, ғылыми ретінде когнитивтік лингвистиканың ерекшеліктері, қалыптасуы, кезеңдері мен міндеттері, тұжырымдамалық және тілдік әлем бейнесі, ұлттық тілдердің тұжырымдық өрісі т.б. қарастырылады.

Жоғары мектепте кәсіптік білім деңгейлерінде көптілділіктің қалыптасуы студенттер мен магистранттарды ағылшын тілін оқытуды дұрыс ұйымдастыру әдістемесіне байланысты болады.

Көптілділікті дамыту мәселесінің туындаған себебі мемлекет дамуымен тікелей байланысты. Осы тұрғыда ең маңызды істің бірі – жалпыға міндетті білім беру стандартын студенттер мен магистранттарға меңгерте отыра, оларды көптілді тұлға ретінде қалыптастыру. Бұл кезде «оқыту технологиясы» ұғымына сүйену қажет. Яғни, қысқа уақыт ішінде алға қойылған оқыту мақсатына жетуді қамтамасыз ететін ғылыми ұйымдастырылған еңбектің неғұрлым тиімді тәсілдерінің жиынтығын құру. Оқыту технологиясын дайындау барысында когнитивті-коммуникативті технологияның мәнін былай қарастыруға болады: тілдік емес пәндер (әр мамандыққа арналған пәндер) мазмұнын өңдеуінде; бақылау және зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру талаптары сақталған оқу материалын тақырыптық жоспарлауында; ірілендірілген тақырып бойынша оқылатын теориялық материалдың когнитивтік құрылымы негізінде функционалды-семантикалық кесте құрастыруында; бағдарламалық материалды және шетел тілімен бейіндік-бағытты, дәлірек, сабақтардың типологияларын меңгеру бойынша қатар жүргізілетін жұмысты ұйымдастыру бойынша бірізді әрекеттерінде; сабақтың әр типі үшін дайындалған жаттығулар жүйесінде; зерттелетін тақырыптық блок аясында типтік жағдаяттар бойынша диалогтік қарым-қатынас ұйымдастыру әдістемесінде; шетел тілінде диалогтық айтылымның репродуктивті-продуктивті нәтижесін ұйымдастыруда.

Қолданыстағы оқулықтардың құрылымы пән аясында пән мазмұны мен шетел тілін қатар меңгеруге бейімдеу қажет. Тілдік емес пәндерді көптілді оқытудың дайындалған технологиялары негізінде әр мамандықтың пәндері бойынша бағдарламалық материалды қатар игеру және бейіндік пән аясында шетел тілін әлемдік виртуалды кеңістікте кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде жұмысты ұйымдастыру мүмкіндігі туды. Мамандық бойынша оқыту пәндері бойынша екі– және үш тілді терминдік сөздігін дайындау

қажет. Ал, лингвистика ғылымына тоқталсақ, соңғы жылдары көптеген жаңа бағыттарды қамтып, ғылыми теориялық және практикалық жағынан кең дамып келеді. Осы бағыттарға байланысты когнитивтік лингвистикаға айрықша көңіл аударалып отыр. Бұл салада қазақ, орыс, ағылшын тілдері бір-бірімен салыстыру арқылы үйрету принципіне негізделген.

Тілдердің тоғысуынан бастау алатын ережелермен, заңды сабақтастықтың нәтижесін бағалай отыра, шынайы өмірді қабылдау, оның қыр-сырын ойлау арқылы пайымдау, содан жинақтаған ақпараттар мен мәліметтерді сақтау, жүйелеу, ішкі және сыртқы әсерлер тұрғысынан талдауға септігін тигізеді.

Яғни, құрылымдық принциптер философиялық, логикалық және танымдық қағидаларға ұласып, тілдердің теориялық ұстанымдары мен бірліктерін жүйелеу тілдік мәселелер екені бүгінгі күні белгілі жайт.

Қазіргі инновациялық үрдіс ғылым салаларының қалыптасуы мен дамуына да әсер етті. Ғалым-лингвист Б. Шалабайдың айтуынша: «Когнитивтік лингвистика тілдің мазмұндық жағын зерттеуге көңіл бөледі. Когнитивизм принципі тарихи тұрғыда мынадай факторларға негізделеді:

– дәстүрлі түрде зерттеліп келе жатқан тіл, ойлау және сахна мәселелері;

– жасанды интеллект теориясы (оны жасау жаңа компьютерлік технологияның пайда болуына байланысты)» [4]. Когнитивтік лингвистика көптілділікті қарастыратын тіл ғылымының бір саласы. Көптілділік ұзақ жылдардың жемісі, қазіргі заманға сай адамдар бір тілмен ғана шектелмей, бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің бірі болғандықтан бірнеше тілді үйренуде.

Ендеше, көптілділік жоғары мектеп студенттері мен магистранттарының өзара түсінісуіне жол ашады. Сонымен, көптілділік олардың бір-бірімен ұғынысуында, ойын еркін, толық жеткізуінде ерекше қызмет атқарады.

Лингвистикалық зерттеулер тілді сол тіл қызмет ететін қоғаммен, әлеуметтік ортамен, тіл иесі – халықтың сан ғасырлық тарихымен, таным әлемімен, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан өмірлік тәжірибесімен, рухани болмыс-бітімімен, салт-дәстүр, әдет-ғұрпымен байланыстыра қарастыруды діттейтін тіл біліміндегі ауқымы кең зерттеулерге жол ашып, нақты ғылыми жетістіктерге қол жеткізді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көптілділік адамзаттың ойлау, пайымдау үрдісімен бірге жүзеге асу арқылы тілдік қатынастың негізі, басты құралы болып табылады. Осы қарым-қатынас құралы болып табылатын көптілділікті ғалымдар жан-жақты зерттеуде. «Көптілділік әлемдегі өркениет пен білім жүйесіне сәйкес тыңдаушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын, ой-пікірін дұрыс, сауатты жеткізуге ықпал ететін, адам мен адамның қай тілде болса да түсінісуіне мүмкіндік беретін сала ретінде оқу жүйесіне енгізілді» [5].

Бүгінгі таңда елімізде «Көптілділік» білім беру – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі. Бұл ұғымға тоқталсақ, көптілділік, белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте көп тілде сөйлей білушілік. Көптілділіктің үштілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты.

Үш тілде оқыту мақсаты: бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Жас маманның қызметтерінде жеткен жетістіктерінің нәтижелері түрлі болмақ, сол себептен ағылшын тілін оқытудың мақсаты тек нақты білім іскерліктерін біліп қана қоймай, сондай-ақ тілдік тұлғаны қалыптастыру болып табылады, оған шет тілі «өмір заңдылықтарында» және «нақты жағдаяттарда қарым-қатынас жасай алу үшін» қажет. Бұл халықаралық тұрғыда бағытталған тұлғаны тәрбиелеуде тікелей құрал болып есептеледі, яғни өзін өркениетті және тарихи субъект ретінде тани алатын, даму кезінде өз елінің және адамзат тарихын қабылдай алатын, жауапкершілік жүгін сезінетін, өзара тәуелділік пен әлем бүтіндігіне, адамзат өркениетінің ғаламдық мәселелерін шешуде мәдениаралық қатынастың қажеттілігін жете түсінетін, білікті маман мен тұлғаны дайындау осы заман оқытушылары мен ұстаздардың алдында қойылатын үлкен заман талабы деп білуіміз керек.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің жылдағы дәстүрлі Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдету тиістігіне ерекше мән береді. Әлемдік білім беру іс-тәжірибесінде көптілді және билингвалды білім беру жаңалық емес, атап айтқанда, АҚШ-пен көптеген Еуропа елдерінде, әсіресе соңғы жылдарда бұл бағытта жетістікке қол жеткен. Көптілді білім беру ісінде атқарылып жатқан жұмыстардан шығатын қорытынды:

– көптілді білім беру бұл жоғары оқу орындарында оқу пәндерін екі немесе одан да көптілде аудармасыз оқыту;

– билингвалды білім беру оқу және оқудан тыс жұмыстардың негізгі бағыттарын екі тілде іске асыру, педагогикалық үрдісте екі тілді оқыту құралы ретінде пайдалану;

– әрбір жоғары мектеп бітірген Қазақстан Республикасының азаматы қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жетік біліп шығу;

– көптілді меңгерген студенттер өзгермелі кезеңде еркін әрекеттер жасауға бейім болу;

– көптілді меңгеру еңбек нарығында да жоғары бағалану.

Ендеше студенттердің қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін, өзге тілдерді оқып білуге деген ұмтылыстарын арттыру арқылы олардың өз тағдырын

ел тағдырымен мәңгілікке байланыстыратын ұрпақ болып қалыптасуына үлес қосу.

Жоғары оқу орнында да ағылшын мен орыс тілін қазақ тілімен біріктіріліп ғана оқытылуы керек. «Үш тұғырлы тілді» тек мәдениетаралық қатынас негізінде қарап, ақпарат алмасу, білім үйрену, тәжірибе жинау үшін үйретіледі.

Осыған орай, көптілділік білім беру мәселелерінің қалыптасып, дамуы мен динамика заңдылықтарына сүйенгендіктен, лингвистер көптілділік білімін қарапайымнан күрделіге, жалқыдан жалпыға қарай айқындалатын тұжырымдарын белгіледі.

Көптілділік қызмет саласында тек әлеуметтік қана емес, экономикалық та қажеттілік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Назарбаев, Н. Ә.** Қазақстан 2030 : Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурсы]. – <http://edu.gov.kz/>

2 **Ақанова, Д.** (США), Сүлейменова, Э. (Казахстан). Русский язык и новая языковая политика в Казахстане (1991–2001). // *Studia Slavica. Kazakhstan* // Доклады казахстанской делегации на XIII Международном съезде славистов. – Алматы : Қазақ университеті, 2003. – 64 с.

3 **Аманжолов, С.** Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы : Ғылым, 2002. – 368 б.

4 **Шалабай, Б.** Қазіргі тіл білімінің негізгі принциптері және «функционалдық» ұғым. ХХІ ғасырдағы ғылым мен білім : Еуразия кеңістігінде даму динамикасы // II Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы. – Павлодар, 19-20 мамыр, 2011. – Т. 1. – Б. 249.

5 [Электронды ресурсы]. – www.kaztrk.kz.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

3. К. Курманова

Развитие теории полилингвального обучения в лингвистике

Гуманитарный факультет,

Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Z. K. Kurmanova

Development of multilingual education theory in linguistics

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В статье говорится о месте полилингвального образования в лингвистике, приводятся мнения ученых лингвистов о важности полилингвальности, о природе ее функционирования и познавательной значимости. В высшей школе полилингвальность определяется уровнем общения, нормативным, правовым статусом, качеством обучения и освоения. В областях смежных с экономикой и научными технологиями полиязычие внедряется в процесс обучения специалистов на более высоком уровне, поэтому в последнее время лингвистика обеспечивает новые направления, развивается ее научная и теоретическая база. В связи с этим результативность языковых, предметно-интегрированных, научно-исследовательских, профессионально-ориентированных, межкультурных, коммуникативных компетенций для специальностей высшего образования, в части цели и содержания, определяются концептуальным полем национального языка и другими показателями.

The article deals with the place of multilingual education in linguistics, gives the views of linguists on the importance of multilingualism, the nature of its functioning and cognitive significance. In tertiary education, multilingualism is determined by the level of communication, normative, legal status, quality of education and acquisition. In areas adjacent to the economy and scientific technologies, multilingualism is being introduced into the process of training specialists at a higher level, so linguistics recently provides new directions, its scientific and theoretical basis is developing. In this regard, the effectiveness of linguistic, subject-integrated, research, professionally-oriented, intercultural, communicative competences for tertiary education specialties, in terms of purpose and content, are determined by the conceptual field of the national language and other indicators.

FTAMP 16.21.33

М. Е. Курумбаева

«Қазақ филологиясы» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhumadilovame@gmail.com

ЖАРНАМА МӘТІНІНІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аталмыш мақала қазіргі нарық заманындағы жарнама тілі, оның мәтініне қажет талаптар мен түрлеріне тоқталады. Мемлекеттік тілдің ерекшеліктерін ескере отырып, тұтынушыларға түсінікті әрі мағынасы ашылған әдемі де көркем тілмен жазылған жарнама мәтіні қарастырылды. Автор жарнама тілінің стилистикалық ерекшеліктері және оның прагматикалық, лингвистикалық аспектілеріне тоқталған. Жарнамалық мәтінді көпшілікке вербалды, визуалды, аудио сынды әдістері арқылы жеткізу жолдары зерттелген. Осы тұста мақаланың негізгі бөлімінде мәтін стилистикасы, оның құрылымы мен мәдени-тілдік құндылығы анықталған.

Көпшілікке арналған ақпараттың адам санасына ықпал ету факторы өте жоғары. Сондықтан, мәтін әуелбаста қойылған мақсатты атқара отырып, өзінің стилистикалық, лингвистикалық мәнін жоғалтпауы тиіс. Осы бір ниетте жазылған мақалада афоризмдердің жарнамадағы рөлі қарастырылған. Біріншіден, халыққа жақын, төл тілін, мәдениеті мен ділін сипаттайтын бұл сөз құралдары сонымен қатар өзінің қысқа да нұсқалығымен ұтымды. Аталған қасиеттер жарнама тіліне, мәтініне тән болуы тиіс. Қанатты сөздердің табиғаты экспрессивтілік, әсірелеу әдістері, күшейту сияқты өзіне тән ерекшеліктеріне ие. Демек, мақалада жарнама тіліне тән талаптарға жауап беріліп, оның прагматикалық-лингвистикалық ерекшеліктері ашылды.

Кілтті сөздер: жарнама, компонент, прагматика, афоризм, диалог, композиция.

КІРІСПЕ

Жарнама – белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге таныту, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен жарияланған хабарлама жиынтығы [1].

Қазіргі заманда жарнама кең таралған жанр ретінде қарастырылады. Сондықтан тіл зерттеушілерінің жарнама тіліне, соның ішінде оның прагматикалық аспект тұрғысынан ерекшелігіне қызығушылықтары күннен күнге артып келеді.

Көптеген зерттеулер бірнеше ғылыми бағыттар сабақтастығында жүргізілгені жарнама феноменінің күрделілігі мен көп қырлылығын көрсетеді. Алайда, жарнама мәтінінің ерекшелігіне зерттеушілер жете мән бергенімен, оның прагматикалық, лингвомәдени-танымдық аспектілері толық қарастырылған емес.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі кезде тіл жүйесін зерттеуде адресант пен адресат, сөйлеу актілері, коммуникация теориясы, прагматика т.б. өзекті мәселелер қатарына жатқызылуда. Осыған орай тілдік бірліктерді, мәнмәтін мен мәтінді прагматикалық аспектілерде зерттеу маңызды болып келеді. Н. Д. Арутюнова, Е. С. Кубрякова, Г. Г. Бүркітбаева, З. Ш. Ерназарова, Н. Уали, К. Садирова т.б. тілші-ғалымдардың еңбектерінде жарнама мәтінінің лингвопрагматикалық қырлары ішінара қарастырылған.

Жарнама мәтіндерінің прагматикалық мәні сөздің логикалық немесе сезімге негізделген мағынасын, бүкіл мәтіннің жалпы «бейнесін», тілдік және тілдік емес құралдардың іріктелуі мен олардың айтылу мен ұйымдастыру тәсілдерін айқынайды.

Жарнамадағы тіл – бұл адресатқа әсер ету мақсатында қолданылатын құрал, ал егер қазіргі жарнамалардың үлкен әсер етушілік күшін ескеретін болсақ, онда прагматикадағы дискурстың жетекші рөлі ешбір күмән келтірмейтіні сөзсіз.

Кез келген жарнама мәтіні жарнама дискурсының соңғы нәтижесі мен өнімі болып табылады. Ал жарнама дискурсы – белгілі бір оқиғалы мәнмәтінмен тығыз сабақтастықта болатын, қатысушылардың әлеуметтік және психологиялық сипаттамаларымен байланысты жүргізілетін жарнама хабарламасының жасалу үдерісі [2]. Оның бірнеше ерекшеліктері болады:

– прагматикалық бағыттылығы: жарнама мәтіні, ең алдымен белгілі бір мақсатқа жету құралы болып табылады, ал жарнамалық хабарламаның мақсатты бағыты – бұл сату. Сондықтан да, жарнама мәтіні бірнеше қызметтерді қатар жүзеге асырады, ал олардың ішінде ең маңыздылары ақпарат беру мен әсер ету болып саналады;

– креолизациялау: жарнама мәтінінің құрылымында вербалды және бейвербалды компоненттердің қатар қолданылуы;

– стильдер диффузиясы: бір жарнамада түрлі функционалды стильдер белгілерінің қолданылуы;

– стандарт пен экспрессия үйлесімділігі: бір жағынан алғанда, стереотиптерге бағытталуы, ал екінші бір қырынан қарағанда адресатқа әсер етуге бейімделген ерекшелікке, өзгешелікке, әдеттегіден тыс нәрселерге талпыныс жасауы;

– бағалауыштық: бұл кез келген жарнама мәтінінің маңызды сипаттамасы болып саналады, себебі жарнамалау – бұл белгілі бір нысан туралы қарқынды түрде тиімді ақпарат беру және оған позитив баға беру дегенді білдіреді;

– имплициттілік: жарнама түрлі ықшамды, үзікті кейде жасырын мәтін ұйымдастыру формаларын кеңінен қолданады;

– диалогтылық: жарнама хабарламасы формасы бойынша монологтық болғанымен, көп жағдайда мазмұны мен мәніне қатысты диалогтық болып келеді, өйткені жарнама болашақ тұтынушыға тек тауар немесе бір қызмет туралы хабар беріп қана қоймай, сонымен бірге оны диалогқа тартады;

– композиция ерекшелігі: жарнама мәтіні келесі компоненттерден тұрады: логотип, тақырып, слоган, негізгі мәтін, фирманың реквизиттері (коды), бейне.

Жарнамалық мәтіндердің бағдарлауы айқын, яғни өзіндік мақсатты аудиториясы (ерлер/әйелдер, балалар аудиториясы, жастар, іскер адамдар және т. б.) болады [3, 12 б.].

Жарнамалық мәтінмен қатар дуплет-терминдер ретінде жарнамалық үндеу, жарнамалық хабарлама, жарнамалық жолдау сияқты сөз тіркестері де пайдаланылады.

Жарнамалық коммуникация және жиынтықтың құрылымдық-семантикалық компоненттерінің нысанына байланысты тәжірибеде жарнамалық мәтіндердің төрт түрі қарастырылады:

1 **Вербалды коммуникативтік** түрі: мұнда сөз басты коммуникация құралы болып табылады, әрі аталмыш жағдайда коммуникация түрі – жазбаша.

2 **Вербалдық-визуалды коммуникативтік** түрі: сөз арқылы берілетін мән-мағына айқындығы визуалды компонентпен толықтырылады.

3 **Аудио-вербалды коммуникативтік** түрі: мәтіндік құрылымның күрделенуі жаңа коммуникативтік арна – сөйлеу және тыңдауды қосу есебінен болады.

4 **Мультимедиялық коммуникативтік** түрі (аудио-вербалды-визуалды): жарнама мәтінінің осы түрінде бейнеқатарлар қозғалғыштығы қосылады, назар аудару аймақтары көбейеді, осылайша жарнама мәтінінің аталмыш түрінің құрылымы күрделенеді.

Жарнамалық мәтіннің әрбір құрылымдық элементі – вербальді, визуалды (көзбен шолу) және дыбыстық функционалдық тұрғыдан күрделі болып табылады.

AIDMA – жарнамалық хабарлар қабылдаудың жалпы қабылданған моделі болып саналады. Мұндағы:

A (attention) – назар (жарнама нысанына назар аударту);

I (interest) – қызығушылық (адамның қызығушылығын оята отырып, оны әлеуетті тұтынушыға айналдыру);

D (desire) – ниет (тұтынушының жарнама кеңесін сақтауға ниетін туғызу);

M (motive) – уәж (тауар немесе қызмет түрін тұтынуға уәж табу / ұсыну мотив,);

A (action) – әрекет (тауарды сатып алуға, яғни әрекетке жол көрсету, интермелеу) [4, 29 б.].

Креолданған жарнамалық мәтін. Бұл жарнама мәтінде түрлі таңбалық (семиотикалық) жүйелердің элементтері біріктіріледі. Семиотикалық күрделенген мәтіндерді ажырату үшін төмендегідей ұғымдар қолданылады:

– **бейневербалды** (Е. В. Нагорная, О. В. Пойманова);

– **креоланған** (Е. Е. Анисимова, Г. В. Баева, Л. В. Головина, Е. В. Кулаева, О. В. Пойманова, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов);

– **мультимодустық** (Л. В. Минаева);

– **поликодтық** (Е. С. Попова);

– **полисемиотикалық** (Л. Г. Фещенко) мәтіндер.

Вербальды және иконалық компоненттер осындай мәтіндердің негізгі компоненттері болып табылады. Жарнамалық мәтіннің **вербалды компоненті**: ұран, тақырыпат, негізгі жарнамалық мәтін және дабыл-тіркестің қамтуы мүмкін. **Иконалық компонент** – бұл жарнамаланып отырған тауар (қызмет) және жарнама мәтініне қатысы бар фотосуреттер, суреттер, кестелер [5, 39 б.].

Зерттеушілердің пікірінше, адами қабылдаудың табиғаты бейневербалды ақпаратты қамтитын жарнаманың пайда болуының алғышарты болып табылады. Мәтіндік ақпаратты қабылдауға қарағанда көру арнасы бойынша алынатын ақпаратты өңдеуге аз уақыт және күш-жігер талап етіледі екен.

Ақпаратты берудің әр түрлі тәсілдерін пайдалану реципиентке ықпал ету тиімділігін арттыруға және жарнаманың негізгі мақсаты – белгілі бір идеяны тұтынушының санасына енгізу сияқты әрекетті жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Жарнама мәтінінің құрылымына да баса назар аударған жөн. Мәтін – жарнаманың маңызды элементі. Жарнама мәтіні оның құрылымын сауатты құрастырған жаңдайда ғана тиімді болады. әдетте жарнама мәтінін үш

бөлімге бөліп қарастыру ұсынылады. Оның әрқайсысының өзіндік қызметі болады.

Жарнама мәтінінің дәстүрлі композициясы:

– слоган (ұран) – қысқа жарнамалық тақырыпат, афоризмдер;

– шешімі – жарнама ақпаратының негізгі идеясын қамтитын мәтін бөлімі;

– ақпараттық бөлім – тауар немесе қызмет түрінің пайдасын көрсететін басты дәлелдемелер берілетін мәтіннің негізгі бөлімі;

– қосымша ақпарат – мекен-жайы, байланыс телефондары және т.б.

Жарнама ақпаратты жай ғана таратушы құрал ретінде ғана қарастырылмайды, бұл қоғамның өмірін және заманауи адамның құндылықтар жүйесін көрсететін – өнер, саясат, насихат, бұқаралық мәдениеттің бөлігі болып табылады.

Осы тұрғыдан жарнаманың құрылымында афоризмдер түсінігі маңызды орын алады. Афоризмдер жарнамадағы басты идеяны қысқа әрі ұғынықты қылып көрсететін сөздер тіркесі. Жарнамалық дискурстағы афоризмдер әлеуметтегі өзекті мәселелерді реттеуге, шешуге, алдын-алуға шақырады, үгіттейді, насихаттайды.

Жарнама әрбір халықтың менталитетін көрсетеді. Жарнаманы жасаушылардың міндеті оқырмандардың қызығушылығын таныту. Ойдағыдай табылған сөз немесе сөз тіркесі жарнамаға мәнерлілік, бейнелік береді, мұндай жарнама есте тез сақталынады. Бірақ та жарнаманы жасау барысында жарнамалық хабарламаның адресаттарының мәдениеттерінің ерекшеліктерін ескеру аса маңызды құбылыс болып табылады.

Жарнамадағы сөздің, афоризмдердің өзіндік табиғатына бағалауыштық (рационалды бағалау, негативті бағалау), көркемдік-бейнелеуіштік, функционалдық (тарихи коннотациялар, жаңа коннотациялар, диалект коннотациялар, ұлттық-мәдени коннотациялар т.б.) тән болып келеді.

Семантикалық, стилистикалық және семантикалық-стилистикалық сөздердің экспрессивтік стилистикалық мағынаны жасауға қатысы бірдей емес. Ол сөйлеушінің көркемдік талғамы мен коммуникативтік шеберлігіне қарай нақты контекстерде стильдік мағына, реңк алады. Ал афоризмдер экспрессивтік стилистикалық мағынаны берудің түрлі жолдары мен шендестіру, оксюморон, метонимия, градация, гипербола, каламбур және метафора, кейіптеу тәсілдерін жүзеге асырудың белсенді бірлігі болып табылады. Сол арқылы бейнені нақтылау, бейнені әр қырынан сипаттап ашу, көңіл-күйге лайық баяндау мәнерін қалыптастыру, мағынаны үдету, қарама-қарсы қойып суреттеу, субъективтік бағалау, салыстыру, айтылған ойдың эмоциялық бояуын қоюлату, оның маңыздылығын көрсету т.б. стильдік мақсатта жұмсалып, экспрессивтік стилистикалық қызмет атқарады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жарнама мәтіні – бұл табиғи (немесе жасанды) адами тіл негізіндегі таңбалық жүйеге құрылған күрделі семиотикалық білім, оған ауызша, жазбаша, оны жүзеге асыратын баспа нысандары және кез келген басқа да таңбалық жүйелер (сурет, фотосурет, музыка, би, иіс және т. б.) жатады. Бұл функционалды, семантикалық-құрылымдық тұтастық болып табылатын көпәспектiлi құбылыс. Жарнамалық хабарламалардың тілдік кеңістігі мән-мағына жасау тетіктерін талдауға қажетті көптеген материал беретін вербалды ғана емес, сонымен бірге бейвербалды феномен болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Жарнама туралы Заңы. [Электронды ресурс]. – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P020000887>.

2 **Кузнецов, П. А.** Социальная реклама. Теория и практика учебное пособие для студентов ВУЗов, обучающихся по специальностям «Реклама», «Связи с общественностью» / П. А. Кузнецов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 175 с.

3 **Матвеева, Е. О.** Массовая культура и современная реклама // Альманах теоретических и прикладных исследований рекламы / отв. ред. А. В. Прохоров. – Тамбов, 2013. – № 2. – С. 24–37.

4 **Гранова Р., Месечко, А.** Язык рекламных слоганов / Стержевой, 2008. – 1821 б.

5 **Ученева, В. В.** Социальная реклама : вчера, сегодня, завтра: учеб. пособие/ В.В. Ученева. – М. : ИндексМедиа, 2006. – 303 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

М. Е. Курумбаева

Типы рекламного текста и его прагматическо-лингвистические особенности

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

М. Е. Kurumbayeva

Types of advertising text and its pragmatic-linguistic features

S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Данная статья рассматривает язык рекламы, типы рекламного текста и требования к нему в современных рыночных реалиях. С учётом особенностей государственного языка, разобран понятный потребителю и художественно грамотный рекламный текст. Автор останавливается на стилистических особенностях и прагматических, лингвистических аспектах рекламного текста. Исследованы способы подачи рекламного текста аудитории с помощью вербального, визуального и аудио методов. В основном разделе статьи рассмотрены стилистика текста, его структура и культурно-языковая ценность.

Фактор влияния публичной информации на сознание человека очень высок. Поэтому, текст должен соответствовать первичным целям, сохраняя при этом стилистическую, лингвистическую ценность. С этой целью в статье рассмотрена роль афоризмов в рекламе. Во-первых, данный оборот речи близок аудитории, описывает её язык, культуру и менталитет, а также оптимален ввиду своей краткости. Данным характеристикам должен соответствовать рекламный текст. Природа крылатых фраз характеризуется присущей им экспрессивностью, усилением и гиперболизацией. Таким образом, в статье выявлены требования к рекламному тексту, раскрыты его прагматическо-лингвистические особенности.

This article examines the language of advertising, the types of advertising text and its requirements in modern market realities. Taking into account the peculiarities of the state language, an understandable to the consumer and artistically competent advertising text was observed. The author dwells on the stylistic features and pragmatic, linguistic aspects of the advertising text. The ways of presenting the advertising text to the audience with the help of verbal, visual and audio methods are investigated. In the main section of the article, the text stylistics, its structure and cultural and linguistic values are considered.

The factor of the influence of public information on a person's opinion is very high. Therefore, the text should correspond to primary goals, while maintaining a stylistic, linguistic value. For this purpose, the article discusses the role of aphorisms in advertising. First, this turn of speech is close to the audience, describes its language, culture and mentality, and is optimal in view of its brevity. These characteristics should correspond to the advertising text. The nature of «clever sayings» is characterized by their inherent expressiveness, amplification and hyperbolization. Thus, the article identifies the requirements for the advertising text, reveals its pragmatic-linguistic features.

ГРНТИ 18.31.31

Е. Ю. Личман¹, Е. Жанайхан²

¹доктор философии (PhD), профессор, кафедра «Теории и методики музыкального образования», Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

²доктор философии (PhD), профессор, кафедра «Теории и методики музыкального образования», Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан

e-mail: ¹lichmane@mail.ru; ²erkin_zhl@mail.ru

ТРАДИЦИИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО УБРАНСТВА КАЗАХСКОЙ ЮРТЫ КАК ИСТОЧНИК ПРОИЗВЕДЕНИЙ СТАНКОВОЙ ЖИВОПИСИ

В статье рассматривается проблема сохранения национального культурного наследия, традиционных культурных ценностей казахского народа. На примере художественных традиций декоративно-прикладного убранства казахской юрты, выявляются предпосылки формирования национальной специфики искусства, нашедшие трансформацию в изобразительном искусстве русских и казахских художников. Вклад в развитие художественного и культурного наследия Казахстана русские художники внесли не только авторскими произведениями изобразив природу и быт казахского народа (акварели и рисунки В. Н. Плотникова, В. И. Штернберга, А. О. Чернышова, картины В. В. Верецагина, А. Каразина, Н. Г. Хлудова), но и приобщением казахских авторов к европейским видам и жанрам изобразительного искусства. Национальные художественные традиции определили индивидуальность творческого метода и стиля художников Казахстана советского периода А. Кастеева, А. Галимбаевой и др.

Ключевые слова: национальное художественное наследие, казахская юрта, русские художники, станковая живопись, декоративно-прикладное искусство.

ВВЕДЕНИЕ

В работе предпринята попытка нахождения взаимосвязей и преемственности народного традиционного и современного искусства, определения закономерностей формирования профессионального

изобразительного искусства на почве народной культуры. Ориентация на этнокультурную традицию – важная черта современного социокультурного процесса в целом [1]. Интерес для искусствоведческой науки представляет проблема традиций и их взаимосвязи с культурой повседневности. Художественная традиция выступает объективной предпосылкой формирования национальной специфики искусства. Особый акцент сделан на выявлении преемственности и использовании традиций декоративно-прикладного убранства казахской юрты в изобразительном искусстве.

Исследование позволило выявить особенности применения образов казахского кочевья в произведениях станковой живописи художников России и Казахстана. «В Казахстане, в отличие от ближайших регионов с развитой урбанистической культурой, привлечшей русских художников, которые и стали проводниками новых направлений в искусстве, поле для культурной деятельности нового типа было в значительной мере сужено» [2]. Согласно концепции евразийства, многовековая духовность должна была стать точкой опоры для рождения новых видов и жанров искусства. Искусство обладает уникальной способностью аккумулировать, образно воплощать, и передавать из поколения в поколение социально-культурный опыт народа, переводя его в живой духовный опыт каждого человека.

Проблема изучалась на основе принципа междисциплинарности, что обусловило использование комплекса научных методов. Привлечение сравнительно-исторического метода способствовало определению модификаций казахской юрты в различные исторические периоды. Иконологический подход позволил охарактеризовать специфику использования средств живописи для создания художественного образа казахского кочевья, искусствоведческий анализ способствовал определению функционирования традиций декоративно-прикладного искусства казахского народа в пространстве современного искусства Казахстана.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Юрта – величайшее изобретение кочевников Евразии. Слово юрта происходит от тюркского слова «Юрт» (жүрт – казахский). В казахском языке означает не само жилище, а место стоянки. От него произошли тюркские словообразования «Ата-Юрт» – Земля Отцов (Отцовский дом). Также словом «Юрт» обозначается род, семья, пастбище, родовая земля, Родина [3].

Казахская юрта – кииз уй относится к тюркскому (кыпчакскому) типу разборных решетчато-войлочных построек, конструкция которой не превзойдена ни одним кочевым народом, являясь самым совершенным из переносных жилищ. По сравнению с монгольской, казахская юрта имеет более высокое куполообразное очертание крыши, которая выдерживает ураганные

ветры, дождь, снежные наносы. До последнего времени происхождение казахской юрты, формирование ее конструктивных особенностей широко обсуждаются в специальной литературе.

Существует несколько научных версий появления юрты. Ученые считают, что она могла развиваться из бедуинского шатра, сибирского чума, шалаша. Первые примитивные типы юрт, появились в III тыс. до н. э., об этом свидетельствуют наскальные изображения в местности Баяр (Сибирь), Крыму, на Гобийском Алтае. Археологические раскопки С. П. Толстова, подтвердили, что сооружения в форме юрт появились уже в IV–II в.в. до н.э. Некоторые названия типов юрт («Алтын-орда», «Ак-орда», «Кок-орда», «Сары-орда») были связаны с названием государств Золотая Орда, Белая Орда, Синяя Орда, Желтая Орда [4].

По мнению С. И. Вайнштейна, прототипом современной казахской юрты послужила юрта древнетюркского типа, изобретение которой относится к середине I тыс. н.э., которая своими конструктивными особенностями связана с более ранней формой переносного жилища – полусферическим гуннским шалашом [5].

Первые передвижные, неразборные жилища были на колесах, и появились в эпоху бронзы XII–IX веках до нашей эры. Это были прототипы будущей юрты – шатры и шалаши, жестко укрепленные на двух и четырехколесных телегах. Казахами в прошлом создавались различные типы домов на колесах, которые быстро вышли из обихода по причине неудобства их перемещения во время кочевья [6].

В XVIII–XIX веках основной формой переносного жилища казахо-кочевников становятся войлочные юрты. Кииз уй состоит из красиво изогнутых складывающихся решетчатых стен – кереге, сводчатых жердей – уыков, верхнего обруча – шанырака. Все это обвязывается веревками и коврами дорожками, покрывается по бокам четырьмя туырлыками (названия войлочных покрытий юрты), поверх – двумя узуками и тундуком, составляющими стены и кровлю жилища, надежно защищающими от непогоды [7]. Исследования этнографа М. С. Муканова подтверждают, что интерьер казахской юрты базировался на лучших народных традициях, сохранил циклы производства древних мастеров, основы национального узоротворчества [8].

С XVIII века юрта стала предметом внимания этнографов, географов и путешественников. Б. А. Куфтин – русский археолог и этнограф писал, что юрта «... является высшим типом, до которого достигло развитие переносного жилища вообще». Ученые Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического общества занимались изучением географии, природонаселения, культуры Западной Сибири, Алтая и

Казахстана. Из членов Отдела крупнейшим знатоком этнографии казахов был Г. Е. Катанаев. Его знаниям и энергичной деятельности Отдел обязан успехам на нескольких выставках, особенно на Нижегородской Всероссийской выставке, на которой с исключительной полнотой была представлена этнография «Степного Отдела». Материалы по этнографии казахов появляются в «Записках» с первых лет существования Отдела. В 1878 году И. Я. Словцов ездил в Кокчетавский уезд для геоботанических исследований. В «Путевых записках на поездку в 1878 г. в Кокчетавский уезд» имеется немало ценных этнографических материалов, особенно интересны сведения о казахских ремеслах [9].

Особый подъем интереса к Казахстану наблюдается с середины 80-х гг. и продолжается в 90-годы. Это было связано с деятельностью Переселенческого управления, производившего исследования в Казахстане с целью проведения крупных земельных изъятий для переселенцев. В Омске в эти годы оказалось много экономистов, агрономов и других специалистов, связанных с Переселенческим управлением. Часть их вошла в число членов Западно-Сибирского Отдела, и заметно активизировала его работу. В 1885 году в Отделе выступил Шестаков с планом изучения кочевой культуры. Он указывал, что культуру кочевников надо изучать очень широко, включая вопросы экономического быта, материальной культуры, миросозерцания, философии и т.д. Из материальной культуры казахов особое внимание было обращено на жилище.

Большие исследования казахского жилища, оседлого и кочевого, произвели Шнэ и Маковецкий. Материалы их, опубликованы в виде статей, представляют не только детальные этнографические описания, но и серьезные исследования. Авторы сумели дать этнографические материалы по жилищу в тесной связи с особенностями хозяйства и истории казахов.

К концу XIX века юрта выступает в качестве музейного объекта. В 1892 году по случаю приезда в Омск цесаревича Николая Александровича была показана юрта, представленные в ней образцы оружия, музыкальные инструменты (сырнай, керней, кобыз), одежда, посуда, предметы декоративно-прикладного искусства [9].

Деятельность ученых Русского Географического общества по изучению культурных и художественных традиций казахского народа позволила впервые представить юрту и предметы национального декоративно-прикладного искусства в качестве музейных экспонатов.

Вместе с исследователями в разное время Казахстан посетили русские художники. Вклад в развитие художественного и культурного наследия Казахстана русские художники внесли не только авторскими произведениями (акварели и рисунки В. Н. Плотникова, В. И. Штернберга, А. О. Чернышова),

но и приобщением казахских авторов к европейским видам и жанрам изобразительного искусства. Сначала на уровне восприятия – русский художник В. В. Верещагин создал цикл «Туркестан», изобразив природу и быт казахского народа в произведениях «Казах с беркутом», «Горы долины Лепси», «Откочевка», «Внутренность юрты богатого киргиза». А. Каразин в составе научной экспедиции путешествовал по Амударье, Семиречью, Иртышу. В произведениях художника широкое место занимает отображение жизни местного народа: «Казах на верблюде», «Казах и русский», «Верблюжонок», «Байга». Художник Знаменский, опубликовал в 1873 г. в журнале «Маяр» произведения «Внутренний вид казахского дома», «Ставят юрты», «Туркестанская юрта». В творчестве поэта и художника Т. Г. Шевченко, сосланного из Украины в Казахстан, особое место занимает отображение жизни и быта казахского народа в произведениях «В юрте» (1849); «Несчастные» (1853); «Казахская девушка Катя» (1853) [10].

Хлудов Николай Гаврилович в Казахстан приехал в 1877 году. Работал чертежником, а позже межевиком Семиреченского областного правления, участвовал в качестве топографа и художника в экспедициях геолога И. В. Игнатьева и ботаника А. Н. Краснова по исследованию горной группы Хан-Тенгри (1886) и профессора И. В. Мушкетова по изучению Верненского землетрясения (1887); являлся членом Туркестанского кружка любителей археологии, учредителем Семиреченского отдела Русского географического общества. Участие в экспедициях, государственная служба, разъезды по межеванию земель дали художнику возможность точно подметить и передать в обыденных сценах дух и своеобразие казахского народа. Хлудов пишет пейзажи, портреты, делает зарисовки бытовых сцен, которые послужили основой для создания многочисленных живописных работ, посвященных жизни казахского народа. Художнику удалось собрать и отобразить на своих полотнах колоссальный материал, касающийся быта, образа жизни казахов, что было под силу только человеку, обладавшему огромным трудолюбием, целеустремленностью и жадой познания (Lichman, 2012). По рисункам Хлудова Николая Гавриловича, прожившего в Казахстане 57 лет, можно составить энциклопедию жизни кочевников с конца XIX и до начала XX века: «Богатое кочевье», «Купающиеся казашки», «Переправа вброд», «Траурное кочевье», «Сенокос в горах», «Ночная барымта», «Застигнутые бурей» (1896), «Мальчик на быке» (1907), «Доеение кобыл» (1908), «Гонец» (1916), «За дровами» (1886), «Перегон скота» (1887), «Мальчик на волю» (1907), «Есаул» (1916). Рисунки художника нередко превосходили этнографические границы, они были достоверны и ценны правдивостью отражения казахского быта, имеют не только этнографическую, но и художественно-эстетическую ценность. В 1920 году 70-летний художник открыл первую в Алматы

художественную студию, в которой учились признанные позже мастера – Чуйков, Бортников, Соловьев, Кастеев. Творческая личность Н. Г. Хлудова стала связующим звеном между русской художественной школой и казахским национальным искусством. Формирование русскими живописцами системы художественного образования в Казахстане, способствовала трансляции традиций народного художественного творчества в станковую живопись.

Ученик Н. Г. Хлудова Абылхан Кастеев – первый профессиональный казахский художник. Пространство его картин наполнено предметами и повседневными действиями кочевого быта: разливающие кумыс, хлопочущие около казана женщины, сосредоточенные на своих мыслях чабаны, юрты, отары. Работы художника «Походная юрта чабана», «На джайляу», «В горах» воскрешают идеальную модель мира в тюркском сознании «летний полдень, безветрие, юрта в долине, защищенной горами». Практика традиционного искусства, повлиявшая на методы Кастеева, обеспечивала возможность смотреть на мир человека и природы неторопливо, вдумчиво, как это происходило у древних мастеров-ремесленников. Национальное мировоззрение проявилось в сюжетах картин и способе живописного выражения художника: панорамность взгляда, умение художественно прочувствовать многообразие и единство всех элементов пространства, как подтверждение цельности бытия человека, его органичной связи с природой [11].

Эстетическую ценность народного прикладного искусства, сосредоточенного в пространстве юрты открыла для себя первая казахская художница Айша Галимбаева. Отличительной чертой ее творчества является «этнографизм». Художница часто обращается к этническим мотивам, включая в композицию натюрмортов характерный набор предметов казахской юрты: пиалы с кумысом, расписанную национальным орнаментом посуду, кошмы, древнюю керамику. Тратовка, цветовая гармония, насыщенность орнаментом создают национальный колорит произведениям художницы. Первый натюрморт «Достархан» художница создает в 1959 году. Сочными красками, изысканно декоративно воплощается тема национального казахского орнамента в натюрмортах: «Три века» (1966), «Древняя керамика» (1965), «Кобыз» (1962), «Чайная посуда» (1966), «Натюрморт на черном фоне» (1960), «Казахские головные уборы» (1965). В этих произведениях с полной силой выражено незаурядное знание художницей народного искусства, бережный подход к предметам национальной истории и культуры [12]. Творчество казахских художников через национальное мироощущение становится достоянием мировой культуры. Этнические традиции, представляя ценные художественные достижения народа, определяют индивидуальность творческого метода и стиля художников Казахстана, продолжая оставаться источником современного казахского искусства.

ВЫВОДЫ

Благодаря обширной исследовательской деятельности ученых России в XVIII веке были впервые опубликованы труды об особенностях кочевой жизни и быте казахского народа, а юрта как материальный образец народной культуры казахов впервые представлена на выставке. Русские живописцы, проявляя художнический интерес, отображали особенности кочевого быта казахского народа в своих произведениях. Развивая систему художественного образования, способствовали сохранению и трансляции традиций казахского народного искусства в станковую живопись Казахстана.

Казахской станковой живописью была открыта эстетическая ценность прикладного искусства, профессиональные художники широко использовали народные мотивы и орнамент в своих работах. Живописцы обращались к мифу, фольклору и образам народного искусства не только тематически, а как к инструменту художественной организации материала, средству выражения «вечных» ценностей, поднимая их до обобщающего уровня символа.

Казахская художественная традиция, удерживая на основе преемственности важнейшие начала и стороны исторического опыта, в новых социокультурных условиях, сложившихся в конце XX века получила свое широкое развитие. Это связано с тем, что художественные традиции сохраняют истоки жизненной силы на глубинных уровнях этнического мироощущения и сознания, на уровне генотипа, национального менталитета, возрождаясь в прежних или иных формах при новых благоприятных условиях.

Ценности народного искусства необходимо транслировать в современную культуру Казахстана, сохраняя его уникальность для будущих поколений. Проблема сохранения, развития и использования традиций народного декоративно-прикладного искусства требует продолжения исследования в аспекте трансформации архитектурной модели и орнаментальной символики казахской юрты в интерьере и экстерьере зданий современной архитектуры, ландшафтном и графическом дизайне.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Stepanskaya, T. M., Melehova, K. A.** Russian Art School in the Process of Integration of Western and Eastern Cultures (XX – Beginning of XXI Century). // Middle-East Journal of Scientific Research 15 (1). – 87–93. 2013. [Electronic resources]. – <http://dx.doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.15.1.11056>.

2 **Ниязов, А. К.** Основные тенденции живописи Казахстана в контексте социокультурных трансформаций XX – нач. XXI вв. (Abstract of the PhD. thesis in Art History). – Ташкент : Южноказахстанский государственный университет им. Ауэзова, 2011. – 28 с.

3 Юрта. (2015, September 29). – [Electronic resources]. – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%F0%D0%F2%D0%F0> (Дата обращения 30.09.2015).

4 **Глаудинов, Б.** История архитектуры Казахстана. – Алматы : КазГАСА, 1999. – 457 с.

5 **Вайнштейн, С. И.** Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. – М. : 1976. – 278 с.

6 **Мендикулов, М. М.** К характеристике архитектуры Казахстана XI–X и начала XX века. – Алма-Ата : Казгосиздат, 1959. – С. 116–147.

7 **Маргулан, А. Х.** Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата : Өнер, 1986. – 290 с.

8 **Муканов, М. С.** Казахская юрта. – Алма-Ата : Кайнар, 1981. – 101 с.

9 **Жанайхан, Е.** Художественная жизнь Павлодарского Прииртышья второй половины XIX – первой трети XX вв. (автореф. дис. канд. искусс.) – Барнаул : АлтГУ, 2011. – 26 с.

10 **Личман, Е. Ю., Жанайхан, Е., Денисова, Н. И.** Национальное наследие и диалог культур Казахстан – Россия. – Павлодар – Барнаул : ПГПИ, 2013. – 356 с.

11 **Ергалиева, Р. А.** Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. Живопись. Скульптура. – Алматы : НИЦ Гылым, 2002. – 238 с.

12 **Ергалиева, Р. А.** Мастера изобразительного искусства Казахстана. – Алматы, 2004. – 239 с.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Е. Ю. Личман¹, Е. Жанайхан²

Қазақ киіз үйін сәндік-қолданбалы безендіру дәстүрінде, білдекті кескіндеменің көзі ретінде қолдануы

^{1,2}Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Ye.Yu. Lichman¹, E. Zhanaykhan²

Traditions of the decorative-applied furnishing of Kazakh yurt as a source of works of easel painting

^{1,2}Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Ұлттық мәдени мұраны сақтау мәселесі, қазақ халқының дәстүрлі мәдени құндылықтар. өнер және қолөнер жиһаз

қазақ киіз көркемдік дәстүрлерін мысалында, қазақ және орыс суретшілерінің бейнелеу өнері айналдыруға тапты өнер ұлттық ерекшелігін қалыптастыру үшін алғышарттар анықталды. Қазақстанның көркем және мәдени мұраны дамытуға қосқан үлесі, орыстар суретшілер, қазақ халқының (акварель және сызбалар В. Н. Плотников, VI Sternberg, А. О. Чернышова, суреттер В. В. Верещагин сипаты мен өмірін бейнелейді Авторлық жұмыстар ғана емес, бар А. Ривьеро Хлудов Н. Г.), сондай-ақ Еуропалық түрлері және өнер жанрлар қазақ авторлары тілдесуін. Ұлттық көркем дәстүрлері кеңестік кезеңнің Қазақстан Қастеев, Галимбаева А. суретшілерінің жеке шығармашылық әдісі және стилі анықтау.

The article considers the problem of preserving the national cultural heritage, traditional cultural values of the Kazakh people. On the example of artistic traditions of the decorative and applied decoration of the Kazakh yurt, the prerequisites for the formation of the national specificity of art are revealed, which have found a transformation in the visual arts of Russian and Kazakh artists. Russian artists contributed to the development of the artistic and cultural heritage of Kazakhstan not only by authoring works depicting the nature and way of life of the Kazakh people (watercolors and drawings by V. N. Plotnikov, V. I. Shternberg, A. O. Chernyshov, paintings by V. V. Vereshchagin, A. Karazin, N. G. Khludov), but also the familiarization of Kazakh authors with European kinds and genres of fine arts. National artistic traditions determined the individuality of the creative method and style of artists of Kazakhstan in the Soviet period A. Kasteev, A. Galimbaeva, and others.

Ye. Yu. Lichman¹, K. A. Melekhova²

¹PhD in philosophy, professor, Faculty of Theory and Method of Musical Education, Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Art History Sciences (PhD), assistant professor, Faculty of Art, Altai State University, Barnaul, 656000, Russia

e-mail: ¹lichmane@mail.ru; ²kschut@mail.ru

«STEPPE» CONCEPT AS A BASIS FOR ARTISTIC SPACE OF POETRY AND PAINTING WORKS

The article deals with the category «artistic space» in works of literature and easel painting. The author reveals that the concept «Steppe» represents a diverse phenomenon (place of action, a symbol of the world perception, a significant image in the space of the picture, the main socio-ethnic and artistic-aesthetic dominant). Each ethnos has its own title landscape, which is the basis of the artistic space of many works of national literature and painting. Each national literature has its own system of stable motives, characterizing its aesthetic originality. On an example of works of classics of literature M. Yu. Lermontov, T. G. Shevchenko, Abai Kunanbayev, Shandor Petofi, Kazakh artists B. Bapishhev, B. Abishev, A. Sydjanov, G. Madanov, K. Khayrullin, A. Ijembraeva, the author shows how the spatial-temporal relations modeled by the image of the steppe reflect the artist's ideas about reality.

Keywords: art space, steppe, literature, easel painting, works of art.

INTRODUCTION

Art criticism of modernity seeks to implement a comprehensive approach to the creativity of poets, writers, artists, to characterize sustainable linguistic, stylistic, visual techniques, to establish an individual author's style of writing. The basis of the study in this case is a pictorial language – the first element of a work that creates an art canvas.

In the light of the problem under consideration, special consideration is given to the examination of the artistic space, which, being an integral characteristic of a work of art, realizes a deep connection between the substantive parts of the work, gives it inner unity, integrity and completeness. Being one of the key components of the work, the artistic space expresses the conceptual design of the artist, arises as an interpretation of his goals, reflecting the author's worldview and aesthetic

views. Spatial representations underlie ethnoculture, therefore impose their imprint on the use of means of artistic expressiveness of works of art and are one of the hallmarks of the style.

MAIN PART

Considering the question of space as one of the most fundamental in art and world understanding in general, P.A. Florensky wrote that artistic space is not only a uniform, structureless place, not a simple graph, but a very peculiar reality, thoroughly organized, nowhere indifferent, having internal order and structure [1, 81].

V. N. Toporov in his studies emphasizes the metaphorical space, its symbolic nature, believing that any space appears as a certain text: space is prepared for the acceptance of things, it is receptive and gives them itself, yielding things to form and offering them space. Absolute indistinguishability of space unfolds its content through things. Due to this fact, the property of space to division is actualized, it has a «voice», a «form» (face). It becomes visible and audible, i.e. meaningful. At this level, space is a certain sign, a signal. Moreover, things highlight in space a special, or represented by things paradigm and its own natural order – syntagma, i.e., some text. This text has a meaning [2, 279–280].

The problem of this study is the art space «Steppe», which has its own special image, but with various considerations retains its real geographical characteristics.

Every ethnos living in a certain geographical environment, a climatic zone, has its own history, traditions, developing for centuries. The world around him is reflected in the spiritual perception of reality. Artistic images reveal the world outlook, foundations, way of life, bound by blood ties with nature, its land. The Kazakh scientist Zhangildin N. writes: «... the «face» of the people largely determines the uniqueness of its surrounding nature, among which it makes its history» [3, 78]. He echoes Russian thinker I.A. Ilyin: «... The national territory is not an empty space» from the pillar to the pillar», but historically the given and taken spiritual pasture of the people, its creative building, the dwelling of its future generations». So for the Kazakhs, the steppe is the aether of the ego and the embodied metaphor of the national spirit, the historical perspective (and not just the physical extent) in which it self-affirms, self-reveals itself, self-identifies and knows itself [4].

Thus, the birth, evolution and dying of an ethnos is determined by the historical, and especially geographic factors. Features of the natural environment determine the material culture of the ethnos. «Ethnic structure always arises in certain and unique geographical conditions, in landscape» [5, 56]. At the same time, a stable landscape is a stabilizing factor in the life of an ethnic group.

L. N. Gumilev noted the relativity of the concept of «ethnic nature». However, the ethnos, this is not a certain number of people together, but the system of their relations, which develops in historical time, has a beginning and an end.

At the same time, a stable landscape is a stabilizing factor in the life of an ethnic group. L. N. Gumilev noted the relativity of the concept of «ethnic nature». However, the ethnos, this is not a certain number of people together, but the system of their relations, which develops in historical time, has a beginning and an end.

The ratio of people to the environment, the dependence on the resources of the landscape – largely determines the formation of any ethnos, its internal structure and the original stereotype of behavior. «The landscape determines the capabilities of the ethnic collective when it occurs, and the newborn ethnos changes the landscape as applied to its needs. Then the habit comes and a situation is being created that becomes close and dear for the offspring. Attachment to the landscape is unconsciously stored in people» [5, 330].

Each ethnos has its own title landscape, which is the basis of the artistic space of many works of national literature and painting. Each national literature has its own system of stable motives, characterizing its aesthetic originality. There are studies on the image of the forest – in German literature, the watercourse – in French, the roads – in Russian, etc. The primary importance of the images of nature, through which the national specificity of literature manifests itself especially often, is not yet fully understood by the researchers. It can be added that in the twentieth century, in the era of socialist realism, the ideas of «pure nature» were deliberately ousted by nature-preserving motives. At the same time, one cannot help recalling that in the famous Pushkin's definition of the people, the natural principle («climate») stands in the first place: «The climate, the image of government and faith give every nation a special face that more or less reflects in the mirror of poetry». In case the image of government and faith are historically changeable features of the people's «physiognomy», then the climate, landscape, vegetation imposes on it a landscape generic imprint.

Mikhail Lermontov, in the poem «Motherland», sharpens Pushkin's formulation: neither the «image of government» («nor the glory bought by blood» or «faith» («nor the cherished devotions»)) do not touch the soul of the poet. The Motherland for the poet is firstly «cold silence of steppes», «the floods of its rivers like the seas».

Since the days of Pushkin and Lermontov, the space of the steppe landscape has become the most important object of attention of many writers of Russia, Hungary, Mongolia, Ukraine, Kazakhstan and other countries.

Taras Shevchenko surprisingly accurately conveyed the features of the Ukrainian and Orenburg steppes. Here is how he describes the Asian steppes on the road from Orsk fortress to the Aral Sea: «It was flat, without the slightest hill

from all sides and like a white cloth, covered with feather grass enormous steppe, a wonderful but at the same time sad picture! No bush, no beams, absolutely nothing, except the feather grass... The sun rose higher and higher, the steppe seemed to start shuddering, moving. A few more minutes – and on the horizon there appeared white silvery waves, and the steppe turned into an ocean-sea ...». Taras Shevchenko has accurately noticed the differences in the Ukrainian and Orenburg steppes: «And there the steppes and here the steppes, but there the steppes are azure, blue, and here the steppes are red, reddish».

Even in the first half of the 19th century, Hungarian poet Sandor Petofi (1823–1849) admired the steppe landscape of «the son of the steppes» on the westernmost borders of the steppe belt of Eurasia.

Steppe motifs are found in the work of the founder of Kazakh literature Abai Kunanbaev (1845–1904).

Many writers and poets of the 19th and 20th centuries tried to express in their creative work the soul and philosophy of the steppes (Alexey Tolstoy, Appollo Maikov, Alexander Blok, Ivan Bunin and others).

The image of the steppe as the only Element and Cradle of his people was reflected in his poetry by the Mongolian poet Bagsin Yavuukhulan (born in 1927):

The main difference between the steppe inhabitant from the mountaineer or the inhabitant of the forest zone, was expressed very subtly by the Kalmyk poet David Kugultinov (1922). Steppe inhabitant according to the poet's conviction is an open person, there are no limits to communication, because nothing overshadows the horizon. Steppe inhabitant – a man who feels his greatness, he is pressured by the mass of mountains or trees-giants, he towers over the plain and over the steppe grass.

Analyzing the works of poets, we come to the conclusion that «the artist's naive perception of space constantly pushes the reader (viewer) to identify the artistic and physical space, even when his function of modeling non-spatial relations is exposed, the art space necessarily preserves the idea of its physical nature» [6, 627].

The main landscape motif, reflected in the art of easel painting in Kazakhstan, is also the steppe.

The breadth of the Kazakh steppe is a geographic and, at the same time, spiritual and emotional factor in the formation of the Kazakh mentality. With the traditional nomadic way of life, aesthetics of the natural landscape takes place. The natural world is one of the grounds on which the nomad's national outlook has grown. Many researchers emphasize that the leading spatial image in traditional Kazakh culture is the infinite horizontal plane conventionally referred to as the «plain». It is a reflection of the endlessly stretching steppe expanses. Each nation has its own landscape, in the perception of which its cultural traditions are

refracted and then transferred to works of art. The steppes and mountains became the defining complex in the nature of the Kazakh people. Infinite width, and height had an undoubted influence on the life of nomadic tribes, in which the harsh life was combined with a pronounced desire for the high and spiritual.

«Steppe» – the scene of almost all the works of Kazakh artists. «Steppe» is a generating living principle that carries not only a birth, but also death and resurrection, it is a symbol of the world perception, finally, it is the religion of the Kazakh people. The steppe is connected with the historical continuity of the basic principles of the Kazakh people.

The art criticism of the works of the masters of easel painting makes it possible to reveal that the chronotope of the steppe space in many pictures under the influence of the ethnocultural worldview system of the ethnos, grows out of religious cults and myths, and is associated with the historical epoch. The image of the steppe, reflecting the phenomenon of ethnocultural nature, carries author's significance and symbols in the paintings. Kazakh artists B. Bapishev, B. Abishev, A. Sydykhanov, G. Madanov, K. Harullin, A. Igembayev and others turned to the symbols of Tengrianism in their works: images of the Turkic goddess Umai, stones of balbal, who are impassive guardians of the eternal silence of the steppe people nomads. They use in their canvases the Kazakh gene sign – tamga, symbolizing the divine gift, the energy of life, prayers to God, which saves a person from disagreement with the world and them in B. Bapishev's works «The Symbol of Fertility» (1987), «Umai» (1988), «Sky, Mountains and the Bird» (1986), «Four Prophets» (1987). Mythological representations of ancient people are reflected in the paintings «Monument» (1984), «Fortress» (1985), «Natural Monument» (1987), «Monument to Nature» (1987), «Fame of God» (2001); in the works of A. Sydykhanov «Bатыр» (1989), «Healing» (1989), etc.

With the help of the steppe image, spatio-temporal relations are modeled in the works of painters, which reflect the artists' views of reality. Here are a few examples of works of easel painting by Kazakh artists of the Soviet period. Abylkhan Kasteev «Herd on zhailau», «Milking of mares», «My Motherland»; Kanafiya Telzhanov: «On the zhailau», «Shepherds», «Hunting with the Golden Eagle»; Moldahmet Kenbaev: «The song of the shepherd», «Conversation», «Horse-hunting», «Son is back», etc. The steppe is a significant image in the space of the picture, one of the main socio-ethnic and artistic-aesthetic dominants. With its help, artists show visually and really the happening events, draw parallels with the hero's inner state, using the steppe space to more vividly confirm their emotions and reflections.

The space of the steppe dominates in the works of many Kazakhstan painters of the XX century. Among them are Aubakir Ismailov, Moldakhmet Kenbaev, Kanafiya Telzhanov, Sabur Mambayev, Sakha Romanov, Aisha Galimbayeva

and many others. Thus, the approach to interpreting the image of the steppe depends on the socio-cultural trends of a particular decade, author's handwriting and the worldview of the artist. A brief overview of the work of the artists of the Soviet period makes it possible to note the following features of perception and embodiment of the steppe space in their canvases.

The special features of M. Kenbaev's paintings reveal the poetic perception of life, closely related to the understanding of the unity of the natural and human space. Creativity K. Telzhanov declares steppe space as a place of important historical achievements. The style of S. Romanov's works confirms the formation of landscape pictorial forms on the basis of ethnocultural traditions, which are deeply rooted in the national consciousness of all these artists, and found an individual saying in the space of their paintings. Creative works of the painters of the Soviet period is characterized by the realism of the image and the romantic-epic elevation, in which eternal motifs sound: the boundlessness of the steppe open spaces, the unity of nature and man, the harmony of the world. The world of the steppe space is poeticized from purely lyrical personal states to nationally significant ones. For Kazakh artists, the steppe space becomes an expression of feelings and moods, people living in it and current events. Despite the diversity of the emotional structure of the canvases, the authors expressed their own attitude in them in a capacious manner. The steppe for artists is a universe where life unfolds and important events happen all over the country, that are significant in the history of Kazakhstan. But most often the steppe is a native, cozy house, a habitable space in which events national, family for the person are no less valuable than the holiday of the first harvest, plowing the first furrow. The return of the son to his native village, the unhurried conversation of the aksakals, the song of the shepherd are the spiritual landmarks that are for the artist inviolable, permanent, eternal, the same as the Great Steppe.

CONCLUSION

Being one of the central fragments of nature, the steppe as an artistic space occupies a significant place in the structure of the easel painting and literary work. The artistic image of the steppe world in paintings and literary works is inseparable from the mythological representation of the people, its real life and history. Various components of the Kazakh folk culture have determined the originality of the reconstruction of the steppe image by the authors of the easel painting.

The steppe enters the artist's poetic space, the space of canvases, literary works and has a plot-forming beginning. In the works of the masters of the word and brush the steppe is associated with an archetypal image, associated with the concept of a home, home space. The filial attitude to the steppe is one of the main features of the national character, which was formed in conditions of nomadic life.

The steppe as Motherland is depicted as one of the main characters, the accomplishment of the events of the historical and spiritual life of the people, it embodies the national and the human matter. Thus, «Steppe» from the spatial context goes into the context of aesthetic philosophical worldviews, concepts and carries a special value load. It belongs to the spiritual-material experience of the individual artist, aimed at mastering the reality and is included in the field of subjective-objective relations.

«The Steppe» is connected not only with the space, but also with the time count of the people's life. «All temporal-spatial definitions in art and literature are inseparable from each other and always emotionally value-marked. Abstract thinking can think of time and space in their separateness and is different from their emotional-value moment. But a living artistic contemplation <...> does not divide anything and does not distract from anything. It covers the chronotope in its entirety and completeness. Art and literature are permeated with artistic values of various degrees and volumes. Every motive, every single point in a work of art is such a value» [7, 177].

REFERENCES

- 1 **Florensky, N. A.** U of thought watersheds. – T. 2. – M., 1990. – 367 p.
- 2 **Axes of V. N.** Enlightenment and text // Text : semiotics and structure. – M. : Science, 1983. – 227–283 p.
- 3 **Pyin, N. A.** Way of spiritual updating. // Way to evidence. – M., 1993. – 35–93 p.
- 4 www.kudryawzew@ru [Electronic resources].
- 5 **Gumilev, L. N.** Ethnosphere : history of people and history of the nature. – SPb. : LLC «Prod. House Kristall», 2003. – 389 p.
- 6 **Lotman, E.** About the Russian literature. – SPb. : Art, 1997. – 730 p.
- 7 **Bakhtin, M.** Epos and novel. – SPb. : Alphabet, 2007. – 295 p.

Material received on 05.11.18.

Е. Ю. Личман¹, К. А. Мелехова²

«Дала» көркем әдебиетінің кеңістік туындылары және кескіндемелері

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,

Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²Алтай мемлекеттік университеті,

Барнаул қ., 656000, Ресей Федерациясы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Е. Ю. Личман¹, К. А. Мелехова²

Концепт «Степь» как основа художественного пространства произведений поэзии и живописи

¹Павлодарский государственный педагогический университет,

г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

²Алтайский государственный университет,

г. Барнаул, 656000, Российская Федерация.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Мақалада «көркемдік кеңістік» категориясы әдебиеттің және кескіндеме суреттерінің туындылары қарастырылады. «Дала» концептісі жан-жақты феномен ретінде (іс-әрекеттің орны, өмірге көзқарас, суреттің кеңістікте маңызды бейнесі, негізгі әлеуметтік-этникалық және көркем-эстетикалық доминантасы) ұсынылатынын – автор анықтаған. ұлттық әдебиет пен кескіндеме көптеген жұмыстарды көркем кеңістік негізі болып табылады. Әр этникалық топ, олардың атауы ландшафт. Әрбір ұлттық әдебиет, оның эстетикалық ерекшелігін сипаттайтын тұрақты мотивтердің өз жүйесі бар. Вып классика өнімдердің мысалда Лермонтов, Т. Г. Шевченко, Абай, Шандор Петефи, қазақ әртістері Бапишева Б., Б. Абишева, А. Сыдыханова, Г. Маданова, Қ Хайруллин, А. Исембаева авторы суретші көзқарасын дала бейнесі үлгіленуі кеңістік-уақыттың қарым-қатынастарды, қалай пайдалану керектігін көрсетеді шындық туралы.

В статье рассматривается категория «Художественное пространство» в произведениях литературы и станковой живописи. Автор выявляет, что концепт «Степь» представляет многообразный феномен (место действия, символ мировосприятия, значимый образ в пространстве картины, основную социально-этническую и художественно-эстетическую доминанту). У каждого этноса свой титульный ландшафт, являющийся основой художественного

пространства многих произведений национальной литературы и живописи. Каждая национальная литература имеет свою систему устойчивых мотивов, характеризующих ее эстетическое своеобразие. На примере произведений классиков литературы М. Ю. Лермонтова, Т. Г. Шевченко, Абая Кунанбаева, Шандора Петефи, казахстанских художников В. Бапишева, Б. Абишева, А. Сыдыханова, Г. Маданова, К. Хайруллина, А. Игембаева автор показывает, как с помощью образа степи моделируются пространственно-временные отношения, которые отражают представления художника о действительности.

ГРНТИ 17.07.29

Э. Э. Мамедова

ст. преподаватель, кафедра «Азербайджанской и иностранной литературы»,
Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, AZ5008, Азербайджан
e-mail: metodist.az@mail.ru

**СОВРЕМЕННОСТЬ И СОВРЕМЕННОИКИ
В ПРОЗЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ АНАРА**

В статье раскрываются особенности современного общества и его представителей в произведениях известного азербайджанского писателя Анара. Анализ произведений Анара проводится на основе современных подходов к системному анализу художественных текстов. Начавший свою творческую деятельность в 60-е годы XX века, Анар и сегодня является самым читаемым писателем, как в республике, так и за ее пределами. Автор умело раскрывает духовный мир человека, своего современника. И рассказы, и публицистика писателя очень значимы для понимания всего его творческого пути и концепции современности. В них сосредоточены составляющие поэтики Анара – от бытовых конфликтов до пристального интереса к нравственному миру современного человека, от осознания гражданской активности до стремления раскрыть психологическую глубину героя. Внутренний мир человека, духовно-нравственные ценности в обществе, тема личности в современном мире – эти и другие вопросы, раскрываемые в произведениях Анара, являются темой дискуссии в данной статье.

Ключевые слова: современное общество, конфликт, духовный мир человека, шестидесятники, азербайджанская проза, публицистика.

ВВЕДЕНИЕ

Ситуативность и стремительность в решении конфликтов – вот основные характеристики современного общества, в котором внутренний мир человека и его экзистенция играют немаловажную роль. «Вовлеченность человека в современный политический процесс или желание отстраниться от него, производство и быт со своими проблемами – вот далеко неполный перечень проблем, охваченный понятием современность», – отмечает исследователь Ф. Наджиева [10, с. 175].

Современный век с его катаклизмами и бедами, эволюцией и кризисами прошлого и настоящего, связи современного с ушедшими тысячелетиями, основанной на трансформации человеческого сознания и мировоззрения, составляет основу творчества Анара, одного из выдающихся азербайджанских писателей поколения «шестидесятников» и представителя новой азербайджанской прозы. В своей статье «Современность жизни» Анар пишет: «Мощный поток Истории, идущий из глубин ушедших тысячелетий в необозримые дали будущего, хрупкой нитью проходит через наш тревожный век» [3, с. 87].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Творчество Анара, как художественное, так и публицистическое, дает богатый материал для исследования проблемы отражения здесь вопросов современности и современников. Ещё в начале своего творческого пути, в 1967 году, Анар опубликовал в «Литературной газете» статью, которую озаглавил «Герой: настоящее и будущее». Она начиналась с вопроса самому себе: «Какие черты в современном герое особенно привлекательны для меня?». Каждая из сформулированных в его ответе «черт» героя носит программный характер и представляет собой одно из слагаемых писательского кредо Анара. И самое главное, все, кто знаком с Анаром и его творчеством, подтвердят, что таковы требования Анара не только к героям, но и к самому себе. О том, что эти критерии не изменились, говорит и тот факт, что Анар включил эту статью, написанную в начале творческого пути, в сборник статей «Пленник века», изданный в 2010 году.

Документально-художественная публицистика Анара. Для Анара герой-современник – это не только персонаж его художественных произведений. В своей документально-художественной публицистике Анар обращается также к образам реальных людей, выдающихся деятелей современной литературы, искусства и культуры в целом. Писатель многих из них знает очень хорошо. Анар словно чувствует настоятельную потребность увековечить их в своих портретах-очерках, а порой и в коротких зарисовках. В этом смысле он напоминает художника-портретиста, который, увидев заинтересовавшее его лицо, сразу же делает наброски, эскизы, из которых потом вырастают законченные портреты.

С самого начала своего творчества Анар обращается к различным формам публицистического жанра. Портретные очерки, эссе, литературно-критические статьи Анара публиковались ещё на страницах таких «всесоюзных» изданий, как «Литературная газета», «Советская культура», «Дружба народов», «Новый мир», «Театр», «Советская музыка» и, конечно же, на страницах республиканской печати. Литературные портреты,

или портреты-очерки занимали и до сих пор занимают ведущее место в художественной публицистике Анара.

Таким образом, можно сказать, что свои представления о современниках Анар реализует как в жанрах художественных, так и публицистических. Таковы две формы, два способа создания образа современника в творчестве Анара.

Характер современника в рассказах Анара. Писать Анар начал очень рано, но только в 1960 году его рассказы «В ожидании праздника» и «Последняя ночь уходящего года» были опубликованы в журнале «Азербайджан». В 1963 году вышел первый сборник писателя «В ожидании праздника». Уже в первых рассказах намечается интерес молодого писателя к характеру современника, который будет продолжен и в его последующих произведениях. Молодая исследовательница творчества Анара Первин, обращаясь к анализу этих ранних, как она их называет, «подростковых» рассказов писателя, говорит о том, что в них «основным объектом «исследования» Анара является человек» [14, с. 82].

Так, например, рассказ «Совесть страдания» строится на признаниях героя – человека, работавшего в карательной системе тоталитарного режима, а затем самого ставшего жертвой репрессий 1937 года. О том, насколько Анара волновала эта тема, коснувшаяся и его семьи, свидетельствует емкая, многозначительная фраза из «Ночных мыслей»: «В сердце моем – кладбище 37-го года» [1, с. 334].

Анар передает всю гамму чувств, которые переживает его герой: угрызения совести за грехи, которые он совершил, душевные страдания по поводу содеянного, страстное желание с кем-то поделиться и тем самым освободить душу. Палач или жертва этот герой Анара? Структура произведения, весь её строй, особенности авторской позиции, далёкой от назидательности и дидактизма, характерные для этого рассказа, определяют и в последующем манеру повествования в анаровских произведениях.

В художественной публицистике Анара уделяется большое внимание теме сталинских репрессий. Несколько пространственных эссе посвящены размышлениям о том, что же представляет собой феномен Сталина. Так, Анар задается вопросом: «Сталин ли породил систему, система ли породила Сталина?», на который он не находит однозначного ответа. Он размышляет, вдаваясь в исторический экскурс, что ведь до Сталина был Ленин, при котором появились первые в истории концлагеря, убийство царской семьи, экзекуции священнослужителей и т.п. И в результате этих размышлений Анар приходит к выводу о том, что «История породила Ленина, ленинизм и далее производные от них Сталина, сталинизм и т.д. История выбрала Ленина, Сталина и иже с ними лишь орудием своей воли» [1, с. 346].

Первые рассказы очень значимы для понимания творчества Анара в целом и его концепции современности. Здесь намечены основные типологические особенности поэтики Анара – интерес к злободневным темам, гражданская активность, чёткость авторской позиции, и главное – пристальный интерес к нравственному миру современного человека, стремление к раскрытию его психологической глубины. Все эти качества, характеризующие ранние рассказы Анара, дают о себе знать и в его последующих произведениях, где мы также видим обращение к духовному миру героя-современника, а через это – раскрытие сложнейших проблем современности.

В одной из своих статей Анар проводит классификацию писателей, разделяя их на две категории, на «прозаиков-романистов» и «писателей-новеллистов, рассказчиков». Примеряя эту классификацию на себя, Анар пишет: «Лично я себя считаю рассказчиком» [2, с. 208]. Интересно в связи с этим привести и его определение жанра рассказа, к которому он обращается, как писатель, на протяжении всего своего творчества, начиная с самых ранних.

Для Анара «рассказ – это фиксация чего-то весьма локального; конкретного, что, впрочем, не исключает, а предполагает наличие в нём больших и важных обобщений» [2, с. 208–209]. Именно таковы рассказы самого Анара «В ожидании праздника», «Последняя ночь уходящего года», «Разговор с гардеробщицей», «Такси и время», «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон», а также цикл сатирических рассказов, составивших сборник «Молла Насреддин-66». В них хотя и зафиксированы, говоря словами Анара, отдельные «локальные ситуации», однако содержатся весьма «большие и важные обобщения».

Время написания этих рассказов составило определенный этап в творчестве писателя. Именно в них была сделана большая и многообещающая заявка на тему, на героя, на пространство, на манеру повествования, которая реализовала себя в будущем его творчестве. Но эти первые рассказы были далеки от стереотипного представления о начале, становлении, формировании творчества. Они стали достойными и вполне равноценными всем последующим произведениям образцами творчества начинающего писателя. Каждый из них – это великолепный образец жанра современного азербайджанского рассказа, не потерявшего своей актуальности по сей день.

Городская проза Анара. Анар пришел в литературу вместе с такими яркими представителями азербайджанской «новой прозы», как М. Ибрагимбеков, Эльчин, И. Меликзаде, Ю. Самедоглу, С. Ахмедов, Ф. Керимзаде и др. Всех их объединяло стремление раскрыть современную им жизнь и образ современника во всей полноте. Все они, по словам

Г. Гулиева, «оказались выдвинутыми на «передний край» поиска», и им пришлось «решать задачи воплощения в прозе современных проблем, как общественно значимых, так и художественно-эстетических» [7, с. 85].

В начале 1990-х годов Анар даёт следующую оценку литературе, созданной представителями поколения шестидесятников: «Никогда в азербайджанской литературе не было такой вспышки хорошей прозы, причём усилиями нескольких прозаиков почти одного поколения, как в 60-е годы» [1, с. 359]. Все это в полной мере можно отнести и к творчеству самого Анара. Но нужно отметить, что у каждого из этих писателей был свой «плацдарм» повествования, своё пространство художественного освоения. Для Анара таким «плацдармом» явилась жизнь обитателей большого города, их духовный мир, через который писатель приходит к осмыслению текущей действительности.

По этой причине Анара относили к «городской прозе», начало которой в русской советской литературе было заложено с Ю. Трифоновым. Однако, как отмечает исследователь А. Гаджиев, Анар изображает другую, культурную прослойку большого города: «Его герои живут в современных благоустроенных домах, пользуются всеми благами, которые может дать многоэтажный и многошумный город, свободный, казалось бы, от домостроевщины» [6, с. 44]. Читая эту серию рассказов Анара, убеждаемся, что мир его персонажей, сформированный не в деревне и даже не на городской окраине «с её неразумными «варварскими» принципами», представляет современную городскую интеллигентную семью, многочисленные проблемы которой заставляют задуматься над духовным здоровьем современного человека» [6, с. 44].

Новизна решений, парадоксальность ситуаций, создание самых разнообразных характеров современников наблюдаются и в рассказах «Такси и время», «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон». В каждом из них, в силу жанра, раскрывается один из «локальных» эпизодов из жизни героев. Но этот локальный сюжет вырастает до больших художественных обобщений в силу погружения автора, а вместе с ним и читателя в глубины сокровенных переживаний персонажей. Писатель добивается этого с помощью самых различных средств и приёмов психологического анализа, которые с первых же произведений характеризуют его поэтику. А парадоксальность ситуаций, которая также характерна для рассказов Анара, призвана показать парадоксальность самой жизни, современной действительности.

Рассказ «Такси и время» композиционно состоит из 4-х частей, и в каждой раскрывается отдельно взятая психологическая ситуация, в которую попадает герой. Но основная линия, которая скрепляет все эти части в единое целое, – это мысль о значении времени и любви в жизни человека.

Герой рассказа размышляет о том, как когда-то упустил свой шанс быть счастливым, не смог удержать женщину, любившую его. Уже в зрелом возрасте герой влюбляется в юную девушку, дочь своего друга. Писатель дает глубокий психологический анализ душевных переживаний героя в каждой из ситуаций, описанных в рассказе. Снова у Анара нестандартная ситуация, нестандартный герой. Поставив в заглавие рассказа два слова «такси» и «время», писатель как бы уравнивает их, такси символически изображает быстротекущее время, которое нельзя вернуть назад.

Символика текста, в частности символ времени, присутствует и в рассказах «Я, ты, он и телефон», «Грузинская фамилия», где он выполняет функцию одного из образов рассказов. С помощью этого образа-символа раскрывается глубокая философия человеческой жизни. Первым, кто обратил внимание на функцию образа Времени в творчестве Анара, был Я. Караев [13, с. 150]. Рассказывая простые житейские истории из жизни отдельных, ничем внешне не примечательных людей, Анар показывает, как время проходит через их судьбы. Как тут не вспомнить одну из «ночных мыслей» Анара: «Жизнь – транспорт. «Голосую» у дороги. Может, кто-нибудь возьмёт меня в свой автомобиль – в свою жизнь» [1, с. 327].

Категория времени, её многозначность, тайна, глубина постоянно волнуют писателя. И он нередко, не только в своих художественных произведениях, но и в художественно-публицистических размышлениях, эссе, кратких афористических заметках возвращается к ней. Так, в статье «Роман и Время» Анар пишет: «Нет надобности изобретать машину Времени – она существует изначально; мы можем в своём воображении путешествовать во Времени вперёд и назад. Роман – это власть его творца над Временем. Из существующей завершённой и застывшей реальности времени он создаёт новую реальность с субъективным временем» [9, с.32]. Такие реальности со множеством субъективных времён создает Анар в своих произведениях. Почти в каждом из них – это один из главных образов. Особенно отчётливо это прозвучит в романе «Цейтнот»

Проблема одиночества как удел современников. Ещё одна из философских категорий занимает мысли и чувства Анара – одиночество. Очень много высказываний об этом мы находим в его «Ночных мыслях». Вот несколько примеров: «Его трудно уловить, он ускользает от всех, уходит в самого себя – там его бункер, недоступный никому – ни друзьям, ни врагам» [1, с. 314]; «Власть – это одиночество. Абсолютная власть – абсолютное одиночество» [1, с. 456]; «Я никогда не бываю одиноким. Со мною всегда – моё одиночество» [1, с. 536] и т.д. То, что это глубоко прочувствованное, внутреннее чувство самого Анара подтверждают и те, кто его хорошо знает. Вот как высказывается об Анаре Фикрет Годжа: «Вы думаете, что знаете

Анара? А я скажу, Анар – из тех людей, кого не так-то просто узнать. Кажется, он открыт, но одновременно и глубоко скрыт в себе. Общителен, как будто имеет много друзей. А приглядишься – одинок. Но это не страшно. И Бог одинок» [9, с. 17].

Анар как-то высказал в «Ночных мыслях» такую мысль: «Создавая что-то действительно важное и сокровенное, хотя бы только лично для самого себя, он, автор, как бы освобождается от бремени своего внутреннего мира – от тоски, горестных воспоминаний, чувства одиночества, ночных кошмаров, наваждений, страха смерти, ужаса бытия. Он освобождается и облегчается как на исповеди, выразив всё это в своём искусстве, то есть в апелляции к другим, ко многим» [1, с. 348]. В этом коренится ответ на многие вопросы по поводу созданного Анаром. Так, например, по поводу выбора писателем той или иной темы, умения выразить самые сокровенные мысли героев, озвучить проблемы, волнующие их. И самое главное, в этом ещё одно свидетельство искренности Анара-писателя и органической связи его личности с тем, что он выражает посредством слова в своих произведениях, будь то художественная проза или публицистика.

Жанровые композиции как художественный прием. Галерея образов, созданных Анаром, чрезвычайно многообразна. Писатель далёк от того, чтобы создавать однотипных героев. И его героев не удаётся мерить «одним аршином», укладывать в прокрустово ложе стереотипных представлений о том, каким должен быть герой художественного произведения. В этом ещё раз убеждает рассказ «Происшествие в полночь», произведение весьма оригинальное как в плане содержания, так и в плане художественной формы. Написанный в 1974 году, он определяется автором как «документальный отчёт» [12, с. 267].

Здесь нужно подчеркнуть стремление Анара к созданию смешанных, синтетических жанров. Например, «Ночные мысли» он определяет как «дневниковые эссе», «Без Вас» – «роман-воспоминание», «Жизнь болит» – «повесть-воспоминание», «Молла Насреддин бб» – «рассказ-шутка», «Времена года» – «документальная фантазия», «Белый овен, чёрный овен» – «утопические и антиутопические сказки» и т.д. Иногда жанр фиксируется писателем уже в названии произведения: «Сказка о добром короле», «Печальный фарс» и т.д.

В повести «Происшествие в полночь» речь идёт о судебном процессе по уголовному делу, но здесь, как и во многих произведениях Анара, основным является не сама ситуация, а её философское осмысление. Это было отмечено русским критиком Л. Аннинским, который назвал это произведение Анара «великолепно выписанной на матрице уголовного дела философией, попыткой осознать ужас, поднимающийся со дна бытия» [4, с. 184]. По

своему пафосу это произведение находится больше в русле рассказов 90-х годов, в которых раскрываются преимущественно тёмные стороны жизни, так называемая «изнанка жизни», которая, как правило, не освещалась в литературе периода «застоя».

Это ещё одна черта Анара как личности и как писателя – быть объективным в показе мира и людей, выражать свою позицию в прямой или завуалированной форме, невзирая на то, в какие времена это происходит. Именно это и даёт право всем, кто сегодня, с дистанции времени, оценивает творчество писателя, категорически утверждать: «Анар никогда не был пленником Века, пленником Времени. Сегодня он может печатать все свои произведения, написанные в советское время без изменений, ибо в них нет ни советской пропаганды, ни советского духа. А это особенность больших художников» [8, с.15].

ВЫВОДЫ

Как-то, анализируя современную прозу и поиски героя, Эльчин написал: «А. Ким, Анар, О. Чиладзе, С. Сейсенбаев, Р. Киреев, Г. Пулатов – примерно одно поколение. Они хотят и стремятся найти и изобразить современного героя. Этот герой, во-первых, живой человек – со всеми своими слабостями, особенностями, характерностями; во-вторых, он явственно или скрыто выражает положительный идеал автора» [10, с. 30]. Произведения Анара подтверждают справедливость этих слов, ведь на их страницах перед нами предстают люди, глубоко чувствующие, испытывающие тягу ко всему светлому, доброму.

Об этом же писали и русские критики: «Герои Анара располагаются не на авансцене жизни, а где-то подальше, в глубине её, в сторонке, выглядывают из-за кулис. Что ищет молодой писатель в этих судьбах? Только ли благородный пафос защиты «маленького человека» владеет им? Да, защищает, но эта защита не из снисхождения, не из великодушия – герои Анара обнаруживают столько достоинства и доброты, что самым надежным баловням удачи впору прийти к ним на поклон», – писала И. Борисова в журнале «Дружба народов» [5, с. 314].

Как и для многих представителей новой азербайджанской прозы, главное для Анара-писателя и Анара-публициста – это человеческий фактор в его духовно-нравственном проявлении. Это и есть главный мотив и стимул создания образа современника в его многогранном творчестве. Центральный феномен современности Анар видит в изображении образа современника, через который им и моделируется современный мир и выражается отношение к этому миру.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Анар.** Ночные мысли // Анар. Сочинения. В 5 тт. – Т. 3. – Баку : Юрд, 2005. – 2008. – С. 307–616. – 660 с.
- 2 **Анар.** Размышления перед чистым листом // Чуть ближе к звездам. Баку : Язычы, 1986. – С. 206–212. – 487 с.
- 3 **Анар.** Современность жизни // Анар. Пленник века. – Баку : Азернешр, 2010. – С. 81–87. – 628 с.
- 4 **Аннинский, Л.** Комментарий к свиданию // Дружба народов, 1996. – № 12. – С. 182–188.
- 5 **Борисова, И.** По строгому счету // Дружба народов, 1970. – № 8. – С. 312–318.
- 6 **Гаджиев, А.** В поисках героя. – Баку : Язычы, 1981. – 203 с.
- 7 **Гулиев, Г.** Рубежи прозы. – Баку : Язычы, 1982. – 177 с.
- 8 **Искендеров, А.** Из выступления на 70-летию Анара в Москве // Пленник века. – Баку : Азернешр, 2010. – С. 15. – 628 с.
- 9 **Лаврова, Л.** Знакомый незнакомец. – Баку : Азернешр, 2008. – 520 с.
- 10 **Наджиева, Ф.** Современность истории и история современности. Типы отношений к истории и современности в русской и азербайджанской прозе 1970-80-х годов. – Баку : Мутарджим, 2012. – 268 с.
- 11 **Эльчин.** Поле притяжения. – М. : Советский писатель, 1987. – 288 с.
- 12 **Анар.** Произведения. Том I. Статьи, повести. В семи томах. – Баку : Нурлан, 2003. – 136 с.
- 13 **Караев, Я.** Мерило – личность. – Баку : Писатель, 1988. – 451 с.
- 14 **Первин.** Мир Анара. – Баку : Образование, 2015. – 288 с.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Э. Э. Мамедова

Анардың қазіргі заманғы және заманауи мерзімдері мен жарияланымдары

Сумгаит мемлекеттік университеті,
Сумгаит қ., AZ5008, Әзірбайжан.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

E. E. Mammadova

Modernity and contemporary people in prose and publicist works by Anar

Sumgayit State University,
Sumgayit, AZ5008, Azerbaijan.
Material received on 05.11.18.

Мақалада заманауи қоғамның және оның өкілдерінің әйгілі Әзірбайжан жазушысы Анардың шығармаларындағы ерекшеліктері көрсетілген. Анардың жұмыстары көркем мәтіндерді жүйелі талдауға заманауи тәсілдер негізінде талданады. XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы шығармашылық қызметін бастаған Анар бүгінгі күні республикада да, шетелде де ең көп оқылған жазушы. Автор адамның, қазіргі заманның рухани әлемін шебер ашады. Жазушының әңгімелері мен журналистикасы өзінің бүкіл шығармашылық жолын және қазіргі заманғы тұжырымдамасын түсіну үшін өте маңызды. Онда Анардың ақындықты – күнделікті жанжалдардан бастап, қазіргі адамның моральдық әлеміне қызығушылық танытып, азаматтық белсенділікті сезінуден кейінкердің психологиялық тереңдігін ашуға талпындыратын. Адамның ішкі әлемі, қоғамдағы рухани және моральдық құндылықтар, қазіргі заманғы адамның тақырыбы – осы және басқа да мәселелер, Анар шығармаларында анықталған, осы мақалада талқыланады.

In the paper the peculiarities of contemporary society and its representatives are revealed in the works of the well-known Azerbaijan writer Anar. Anar's works are analyzed on the basis of modern approaches to the systematic analysis of artistic texts. Having started his creativity in the 60-th of the XX century, Anar is still the most readable author both in our country, and abroad. Both the stories and journalism of the writer are very significant for understanding his whole creative path and the concept of modernity. In them there are concentrated the poetics of Anar – from everyday conflicts to the intense interest in the moral world of modern man, from the awareness of civic activity to the desire to reveal the psychological depth of the hero. The person's internal world, moral values in the society, the theme of the person in contemporary world, and other issues are discussed in the paper.

SRSTI 16.21.07

M. Sh. Mussatayeva¹, A. S. Kozhakhmetova²

¹Doctor of Philological Sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050016, Republic of Kazakhstan;

²doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050016, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹mussatayeva@mail.ru; ²assel_kozh@list.ru

LANGUAGE OBJECTIVIZATION OF THE VALUE SYSTEM AS AN ATTRIBUTE OF HUMAN CONSCIOUSNESS

At an anthropocentric approach to the study of the language, its axiological component arises great research interest, as a result of which the category of value and evaluation, the methods and means of their explication become the object of close attention and the subject of careful study. In accordance with it, new goals and tasks are set, the search for solutions of which contributes to the formation of a new branch of linguistic discipline – axiological linguistics. Since the scale of values of bearers of different languages and cultures in many respects overlap but at the same time also has significant differences which are conditioned by the national mentality, world outlook and understanding of the world, and it is of scientific interest to identify universal and culturally marked features in national language pictures of the world.

This explains the intensification of scientific research in this branch of scientific knowledge, which in its turn requires inventory and systematization. Based on this judgment, in this article the authors attempted to review the linguistic studies of Kazakhstani scientists, to some extent containing the axiological component.

Keywords: spiritual and moral values, axiology, language objectification, dominant values, ethnos, culture, mentality.

INTRODUCTION

The concept of value is one of the main criteria determining the essence of Man, and the value system is an attribute of the human consciousness that determines its activity. If earlier the study of the nature of values, their origin, development and role in the human understanding of the world was the prerogative of philosophy alone, then in the anthropocentric scientific paradigm, the spiritual,

moral, moral and ethical and other values of the ethnos, society, etc. are studied from the standpoint of other humanitarian scientific disciplines.

One of the actively developing branches of linguistic science is axiological linguistics, the object of study of which is the category of value and evaluation, and the subject is the ways and means of expressing this category in the language. For such a short time of existence, axiological linguistics has accumulated a rich arsenal of research that needs systematization.

The background for the formation of axiological linguistics in Kazakhstan existed even earlier, although the studies did not have proper axiological terms and concepts. The problems of language and thinking, the participation of language in the cognitive activity of man, including the formation of basic values, the reflection of national specificity in the language and others have always been the focus of scientists' attention.

We will conduct a short «insight» into the history of research of Kazakhstani scientists who formed a reliable basis for the formation of domestic axiological linguistics. They include works on general theoretical problems of linguistics (M. M. Kopylenko, A. E. Karlinsky, E. D. Suleymenova and their schools), comparative linguistics (M. M. Kopylenko, Z. K. Akhmetzhanova, Kh. M. Saikiev, V. A. Issengaliyeva), the stylistics (Kh. Kh. Mahmudov and his school), the history of the Russian language (B. M. Dzhilkibayeva, N.I.Gainullina), nomination theory (V. N. Nikitevich, L. K. Zhanalina), the theory of bilingual lexicography (M. Sh. Mussatayeva, V. A. Issengaliyeva's school), sociolinguistics (E. D. Suleymenova and her school), Russian-Turkic language interrelations (A. K. Kairzhanova, Z. K. Sabitova, M. Sh. Mussatayeva and L. A. Shelyakhovskaya), and others.

In theoretical studies of E.D. Suleymenova, B.Kh. Khasanov the issues of the language picture of the world and language contacts are reflected, as well as sociolinguistic aspects of the functioning of Russian and Kazakh languages in the conditions of polylinguism. Z.K. Sabitova on the basis of the study of the universal and unique in the language picture of the world on the basis of various (ancient and modern) languages and cultures, notes: «a) this is a vision of reality, a set of knowledge about the world; b) it is worked out by the centuries-old experience of the people (this is the result of man's knowledge of the world); c) reflected in the language; d) orient people to a certain attitude towards the world; e) nationally specific» [1, p. 29–31].

The relevance of the study of axiological problems in the humanities is justified by the fact that value is the fundamental principle of human life and the originality of the value system determines his thinking. Since the national culture influences the formation of the scale of values, the analysis of the reflection of this process in the language opens up prospects for the study of the national linguistic consciousness, building a model of the language personality in the

format «language – consciousness – society– culture – man». For Kazakhstan researchers it is of particular importance to identify the scale of values of the Kazakh society and the factors that contribute to its transformation, with a view to reconstruction of the axiological sphere of different social groups and idiolects. As L. V. Ekshembeyeva, M. Sh. Mussatayeva, Zh. A. Nurshaikhova say 'The basis of any culture and ethnic identity is a system of values, that is, moral and ethical and spiritual and moral concepts, in multiethnic, multicultural and polyconfessional Kazakhstan, Kazakh identity is a consolidating resource and a guarantor of its sustainable and dynamic development. In Kazakhstani society along with universal concepts reflecting universal spiritual and moral values social and economically conditioned concepts are also dominant' [2, p. 127].

MAIN PART

Axiological linguistics in Kazakhstan is formed in the last two decades of the XX century. The basic concept of axiology is the category of value. In the literature there are more than one hundred definitions of the concept of value, in which various aspects of this problem and various approaches to its interpretation are given. In the works of Kazakhstani linguists some clarifications are made in the definition of some axiological terms. Thus, Z. K. Temirgazina clarifying the definition of the term value writes: «Value can not be called a mere natural empirical quality of a thing or an intrinsic quality determined by a person's intuition. Value is not an ontological property of an object, but the value of an object for a subject is an attitude characterized by duality, ambivalence: on the one hand, objective, real, on the other hand – pointless and spiritual, ideal» [3, p. 14].

In the axiological studies of Kazakhstani scientists the following aspects are covered:

- lingvocognitive (M. Zh. Arenova 2005, G. M. Dalabaeva 2006, Zh. A. Dzhambaeva 2010, A. I. Skripnikova 2015, etc.)
- comparative (A. A. Kiyasheva 1985, A. T. Bakytov 2005, I. A. Myachina 2005, A. I. Skripnikova 2015, etc.)
- evaluation (D. B. Toktamyssova 1996, Z. K. Temirgazina 1999, F. Z. Zhakssybayeva 2000, B. K. Momynova 2003, M. Zh. Arenova 2005, G. A. Tussipbekova 2007, G.E. Dussembina 2016, etc.)
- pragmatic (Sh. I. Nurgozhina 1989, A. G. Sembaeva 2002, A. A. Mussabekova 2004, B. S. Zhonkeshov 2006, K. S. Saryshova 2006, etc.).

The sources of extraction of factual material for these studies are: lexicographic works (I. A. Myachina, A. A. Kiyasheva, A. T. Bakytov, K. S. Saryshova, etc.); artistic texts (Kh. M. Nurmuhonov, A. G. Sembaeva, etc.); Mass media (A. A. Mussabekova, B. K. Momynova, F. Z. Zhakssybayeva, G. E. Dussembina, A. I. Skripnikova, Zh. A. Dzhambaeva, etc.).

The research interest in the linguocognitive aspect of axiology is due to the fact that the most important unit of the value picture of the world is the concept. The essence of its relationship with the category of value is expressed in the fact that values act as a determining factor in its formation, the concept can only be understood with the support of the dominant values of culture. So, in the linguistic cognitive study G. M. Dalabayeva presents cognitive models and frame-structures of value and value-normative concepts *rite, ritual, traditions, custom* in typologically different languages. As a result of the linguistic cognitive analysis of a number of concepts in the Kazakh and Russian conceptspheres the author reveals a difference in the social consistency of connotations, which expresses the different value orientation of peoples [4, p.138].

Zh. A. Dzhambaeva in her research reveals axiological stereotypes in the perception of the concepts *person, family*, child representing the most important sphere in the life of each person – the sphere of «me and my close.» To a large extent, these stereotypes are positive, which confirms their value, therefore, the relevance in the linguistic consciousness of the representatives of the studied ethnos. Values are different: some of them are associated with the highest spiritual needs of man, others – with his immediate material being. It is generally accepted that «as higher the value embodied in an object, so higher its cultural significance. Conversely if an object is deprived of its inherent value, then it ceases to be an object of culture» [5].

The identification of the universal and specific in the national value pictures of the world is promoted by axiological studies in a comparative aspect, allowing to penetrate into the conceptsphere of carriers of both related and unrelated languages and cultures. In this vein the dissertation works of I. A. Myachina, A. A. Kiyasheva, A. T. Bakytov and others are carried out.

I.A. Myachina has analyzed 353 English and 361 Russian adjectives representing general and private evaluations. The author comes to the conclusion that «in the English language 201 positive adjectives were identified, which is 57 % of the total number, 182 adjectives with a plus sign were found in the Russian language, which is 50 % of the total number of appraisal adjectives. The adjective negative evaluation in the Russian language is 48 %, in the English language it is 40 % of the total number of axiological adjectives. Therefore, a greater propensity to a positive assessment of the surrounding world is characteristic of native speakers of English [6, p. 61].

A. A. Kiyasheva's results of the comparative analysis come to the following conclusion: in Russian there are a greater number of verbs containing semes of secondary, explosion, activity, uncontrollability, short duration, indicating a high degree, high intensity of feelings. This, according to the author, approves that in the Russian language picture of the world is that part of the semantic field that

corresponds to strong feelings is more closely shared. On the contrary, in the Kazakh language, verbs which denote a low degree, low intensity of feelings and emotions, containing semes of primacy, massiveness, controllability, durationpredominate. Proceeding from this, the author concludes that in the Kazakh language picture of the world, on the contrary, there is a more fractional division of the semantic field of weak feelings and emotions. As you know, ethics of behavior allows one people to express feelings more restrained, while for another people more open manifestation of feelings is considered as a positive quality [7].

The thesis of A. T. Bakytov devoted to the features of national and cultural evaluation statements, in which lexical and syntactic representatives of positive and negative evaluations are considered in French and Kazakh languages [8]. The results of these studies allow us to judge the differences in the scale of the dominant values of the bearers of different languages and cultures. Values influence on the choice of the most significant things and organize human behavior. Values are not always connected with each other, but some values become dominant in society and shape it, they tend to be long and shared by all. As a rule, the system of values / antivalues is studied on the basis of a variety of texts, which is due to a rich set of components, including axiological ones allow explicitly or implicitly in accordance with the author's intention and interpretation to realize this task.

The axiological component is most actively studied in the language of the media, since they are the most stable media carrier which fully reflects the dynamics of linguistic changes. Among the various media genres, in most cases the source of the extraction of factual material is newspaper texts of informational orientation, since they do not need to be pre-recorded. Accordingly, there is no need for subsequent decoding, because they are more accessible and convenient for a linguistic description. The research interest in the language of newspapers is also conditioned by the fact that the newspaper is the oldest mass medium in which the basic stylistic devices and means characteristic of the language of mass communication as a whole were formed. Proceeding from this, the language of the newspaper is reasonably considered to be the basic component of the language of the media.

So, in the thesis of A. I. Skripnikova language of a multilingual press is investigated in the linguistic cognitive aspect. The author bases on careful monitoring of ways and means of submitting material in the Kazakhstani press and examines the features of the representation of information in various cognitive formats: concept, frame, gestalt, script and experimentally proves the possibility of assigning media stamps to the gestalt. The basis for this is also the comparative study by the author of the signs of media stamps and gestalt for their conformity. In this paper the axiological component is implicitly realized when verbalizing the concepts of the *женщина-эйел* – *woman* which to a certain extent allows one to judge the peculiarities of Russian, Kazakh and English national mentality [9].

It is obvious that values are the basic units of building an axiological picture of the world, which are clearly manifested in the pragmatic function of the language of the newspaper. A number of dissertational studies are devoted to this problem: on the material of the estimated vocabulary in the Kazakh language press – B. Momynova [10], F. Zhakssybaeva [11], G. Dussembina [12], etc. Thus, these authors pointing to the social characteristics of appraisal which allows a language reception to pass an assessment of the political or social positions, analyze newspaper texts that highlight positive or negative events in Kazakhstani society. Dussembina, verbalizes the concepts of *Halyk*, *Bilik*, *Elbasy* as special values of political discourse so supplements the existing classification of assessments (ethical, aesthetic, hedonistic and utilitarian) with such new varieties as *normative*, *psychological* and *theological*, and gives the criteria for their differentiation.

CONCLUSION

It is far from complete survey of axiological studies in Kazakh linguistics testifies the interest of scientists in the linguistic nature of representatives of spiritual and moral values, the specifics of which are determined by the ethnic belonging of a member of the society and the mentality of the ethnos whose representative it is. These values are passed on from generation to generation, and as noted by E. D. Suleymenova, M. Akberdi and G. Koishybaeva, «Continuity of the generation change is usually complicated by such events as social, cultural, informational and other shocks, the birth and development of the counterculture, the loss of traditional cultural values, the collision of time-tested and new-more aggressive and effective-ways and means of transferring and storing information, mass language shifts, a crisis of identities, an escalation of conflicts *fathers* and *children* (the so-called interconnections of generations)» [13, p. 6]. The study of these processes determines the perspective of axiological research in domestic linguistics.

Thus, despite the existence of a certain number of works, Kazakhstan's axiological linguistics is still at the stage of formation. Further research will undoubtedly help to fill the gaps such as: identifying the main units of the axiological picture of the world, developing criteria for distinguishing these units from others; the definition of ways of linguistic objectification of values, the expansion of a set of research procedures for the determination of values / antivalues.

REFERENCES

- 1 **Ахметжанова, З. К., Мусатаева, М. Ш.** Актуальные проблемы лингвокогнитологии и лингвокультурологии : Монография. – Алматы, 2013. – 232 с.
- 2 **Екшембеева, Л. В., Нуршанова, Ж. А., Мусатаева, М. Ш.** Технологии и методики дискурсного воздействия : Коллективная монография. – Алматы : Казак университеті, 2017. – 150 с.
- 3 **Темиргазина, З. К.** Оценочные высказывания в русском языке : Монография. – Павлодар : ТОО НПФ «ЭКО», 1999. – 272 с.
- 4 **Далабаева, Г. М.** Ценностные концепты и способы их экспликации в языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2006. – 156 с.
- 5 **Джамбаева, Ж. А.** Аксиологические стереотипы языкового сознания казахстанцев : дис. ... докт. филол. наук. – Кокшетау, 2010. – 444 с.
- 6 **Мячина, И. А.** Когнитивные особенности семантики оценочных прилагательных русского и английского языка : дис. ... канд. филол. наук. Алматы, 2005. – 180 с.
- 7 **Кияшева, А. А.** Семантическое поле глаголов эмоций в современном русском и казахском языках : дис. ...канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1985. – 151 с.
- 8 **Бакытов, А. Т.** Француз және қазақ тілдеріндегі бағалай сөйлеудің ұлттық-мәдени ерекшеліктері : Филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2005. – 138 б.
- 9 **Скрипникова, А. И.** Лингвокогнитивный аспект исследования языка СМИ (на материале полиязычной казахстанской прессы) : Дисс. ...доктора философии (PhD). – Алматы, 2015. – 157 с.
- 10 **Момынова, Б.** Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы. – Алматы, 2003. – 228 б.
- 11 **Жақсыбаева, Ф. З.** Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (газет тілінде шығатын газет материалдары бойынша) : филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. – Алматы, 2000. – 21 б.
- 12 **Дюсембина, Г. Е.** Мерзімді баспасөздегі ғаламның аксиологиялық бейнесі (саяси мәтіндер негізінде) : филос. ғыл. докт. ... дис. (PhD). – Алматы, 2016. – 177 б.
- 13 **Сүлейменова, Э., Акберди, М., Койшыбаева, Г.** Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии : Монография. – Алматы : Казак университеті, 2016. – 184 с.

Material received on 05.11.18.

М. Ш. Мұсатаева¹, А. С. Қожахметова²

Құндылықтар жүйесі адам санасының атрибуты ретіндегі тілдік объективациясы

^{1,2}Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050016, Қазақстан Республикасы.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

М. Ш. Мұсатаева¹, А. С. Қожахметова²

Языковая объективация системы ценностей как атрибута человеческого сознания

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, 050016, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Тілді зерттеудегі антропоцентристік көзқараста оның аксиологиялық компоненті үлкен қызығушылықты тудырады, соның нәтижесінде құндылық және бағалау категориялары, олардың түсіндірілу әдістері мен құралдары мұқият зерттеу тақырыбы болып табылады.

Осыған сәйкес, жаңа мақсаттар мен міндеттер қойылып, лингвистикалық пәннің жаңа саласын – аксиологиялық лингвистиканың қалыптасуына ықпал ететін шешімдерді іздеуге мүмкіндік береді. Көптеген тілдер мен мәдениеттердің құндылық тарауқымы көп жағдайда бір-біріне қайшы келетіндіктен, ұлттық ой-сананың, дүниетанымның және әлемнің түсінігімен ерекшеленетін айтарлықтай айырмашылықтар бар болғандықтан, әлемнің ұлттық тілдегі суреттеріндегі әмбебап және мәдени ерекшеліктерді анықтауға ғылыми қызығушылық тудырады. Бұл ғылыми білімді осы саладағы ғылыми зерттеулердің қарқынын түсіндіреді, бұл өз кезегінде түгендеу мен жүйелеуді талап етеді. Осы пікірге сүйене отырып, осы мақалада авторлар белгілі бір дәрежеде аксиологиялық компонентті қамтитын қазақстандық ғалымдардың лингвистикалық зерттеулерін қайта қарауға тырысты.

При антропоцентрическом подходе к изучению языка большой исследовательский интерес вызывает его аксиологическая составляющая, вследствие чего категория ценности и оценки, способы и средства их экспликации становятся объектом пристального внимания и предметом тщательного их изучения.

В соответствии с этим ставятся новые цель и задачи, поиск путей решения которых способствуют формированию новой отрасли языковедческой дисциплины – аксиологической лингвистики. Поскольку шкала ценностей носителей различных языков и культур, во многом пересекаясь, имеет и существенные различия, обусловленные национальным менталитетом, мировоззрением и миропониманием, представляет научный интерес выявление универсальных и культурно маркированных черт в национальных языковых картинах мира. Именно этим объясняется активизация научных исследований в данной отрасли научного познания, которые, в свою очередь, нуждаются в инвентаризации и систематизации. Основываясь на этом суждении, в данной статье авторами предпринята попытка обзора лингвистических исследований казахстанских ученых, в той или иной мере содержащих аксиологический компонент.

А. А. Мухатаева

докторант, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: mukhatayeva1011@gmail.com

**ПОЭТИКА ПОСТМОДЕРНИЗМА В ДИСКУРСЕ
СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКИ**

Статья посвящена выявлению основных признаков постмодернистской поэтики в дискурсе современной литературной сказки. Автор рассматривает литературную сказку как живую, развивающийся жанр, подверженный влиянию общелитературных художественно-эстетических тенденций. В статье изложены основообразующие принципы реализации доминирующей в современном литературном процессе постмодернистской парадигмы: на материале сказочных текстов современных русско- и англоязычных авторов подвергается анализу принцип интертекстуальности и сопутствующие ему понятия «смерти автора», «открытого текста», игрового начала и жанрового синтеза. В статье также описывается отказ от отношений бинарной оппозиции, обязательных для сказочных текстов более раннего периода, как способ опосредования постмодернистской установки на эпистемологическую неуверенность. Таким образом, выявляются наиболее значительные внутритекстовые особенности жанра литературной сказки на современном этапе развития.

Ключевые слова: литературная сказка, постмодернизм, интертекстуальность, игра, открытый текст, смерть автора.

ВВЕДЕНИЕ

Проблематика постмодернистского дискурса, разработкой которого занимались такие теоретики как Р. Барт, Ж. Деррида, М. Фуко, Ф. Лиотар и другие, является одной из центральных категорий в современной литературоведческой парадигме. Постмодернизм в литературе, так же, как и явление постмодернизма в общекультурном смысле, представляет собой широкое поле для дискуссий различного характера и направленности. На сегодняшний день не существует четкого определения понятия, не обозначены точные признаки феномена, не установлены его границы. Позиции исследователей представляют собой чрезвычайно широкий

спектр противоречивых точек зрения от полного отрицания явления до его трансисторизации (в частности У. Эко писал о том, что постмодернизм возникает в любую кризисную эпоху). Впервые термин «постмодернизм» относительно к литературе применил И. Хассан, им же составлена одна из самых известных классификаций основных тенденций феномена постмодернизма, на основе дихотомического противопоставления с модернизмом. Однако, не смотря на полноту изложенной Хассаном концепции, по его собственному утверждению данная классификация чрезвычайно ненадежна и двусмысленна – «различия смещаются, ускользают и сжимаются; понятия дихотомии не равнозначны; к тому же, как в модернизме, так и в постмодернизме достаточно инверсий и исключений» [1, 119]. На сегодняшний день также не существует четко определенных конститутивных свойств постмодернизма в любом из его проявлений, мнения исследователей принципиально расходятся на всех уровнях данной дискуссии. Не претендуя на разработку понятия в рамках данной статьи, обратимся к некоторым основным признакам поэтики постмодернизма на примере жанра современной литературной сказки. В настоящей статье мы, вслед за Г. П. Вагнером, мы разделяем понятия «постмодернистской литературы» и «литературы постмодернизма»: «Термин «постмодернизм» может быть использован в двух случаях – во-первых, для обозначения периода после 1968 года (который будет охватывать все формы литературы, как новаторские, так и традиционные), а во-вторых, для описания высоко экспериментальной литературы. Термин «постмодернистская литература» используется для экспериментальных авторов, в то время как термин «литература (эпохи) постмодернизма» применяется к менее новаторским авторам» [2, 379]. Однако, безусловен тот факт, что поэтика постмодернизма в современной литературной сказки в той, или иной мере реализуется в обоих случаях.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Постмодернистский дискурс активно актуализируется в условиях поэтики литературной сказки, это связано прежде всего с интертекстуальной природой данного жанра (литературная сказка является преемником сказки фольклорной, одновременно от нее отталкиваясь, это противоречие выражено в самом термине «литературная сказка»). Согласно казахстанской исследовательнице Т. В. Кривошаповой, литературная сказка «состоит в постоянной ориентации на «чужое слово», литературная сказка рождается из непосредственного знакомства писателя с народной прозой, в том числе по фольклорным сборникам, а также в результате трансформации сюжетов уже существующих произведений этого жанра» [3, 17]. Интертекстуальность

литературной сказки может быть отсылкой к жанру-прототипу, либо к другому литературному произведению – например, сборник сказок лауреата Пулитцеровской премии, американца М. Каннингема «Дикий лебедь и другие истории» создан на основе волшебных сказок Х. К. Андерсона, Ш. Перро, братьев Гримм, а также содержит аллюзии на произведения Э. По, А. Картер и др. В сказочной повести «Приключения Бату и его друзей: в поисках Золотой Чаши» казахстанских авторов З. Наурызбаевой и Л. Калаус изобилуют отсылки на тюркский фольклор, на «Гарри Поттера» Дж. Роулинг и «Властелина колец» Р. Толкиена (таким образом авторы отдают дань жанру и формируют «горизонт ожидания» читателя), а образ Змеиного царя и его дочери несомненно являются реминисценцией к «Волшебному кольцу» А. Платонова. Интертекстуальность и связанные с ней эклектика, пастиш, коллаж, пародия являются важнейшими признаками современной литературы в целом, и литературной сказки в частности. Разумеется, интертекстуальность не появилась в эпоху постмодерна, но именно в рамках постмодернизма благодаря включению в текст фольклорных, религиозных, литературных, исторических и др. реминисценций и аллюзий, создается принципиально новый язык культуры, базирующийся на основополагающем принципе постмодернизма – принципе тотального переосмысления существующих догматов. В состав многочисленных интертекстов, извлеченных памятью автора современной сказки из мировой культуры и литературы, входят религиозные компоненты, элементы научной фантастики, фэнтези, детектива, хоррора, приключенческого романа и т.д. Таким образом жанр и сюжетный ряд литературной сказки значительно обновляется.

Роль автора является еще одним важным аспектом в понимании интертекстуальности: хотя автор – это агент, производящий текст, тем не менее, он не привилегированный источником смысла. Смысл скорее создается в акте чтения и процессе декодирования интертекстов. Таким образом читатель оказывается на первом плане и играет активную роль в производстве смыслов, больше не существует авторитарности автора. Данная концепция была описана Р. Бартом, в своей работе «Смерть автора» он заменяет Автора на Скриптора, то есть на «пишущего», который «несет в себе не страсти, настроения, чувства или впечатления, а только такой необъятный словарь, из которого он черпает свое письмо, не знающее остановки» [4, 384]. Литература постмодернизма тяготеет к демократизации, она сознательно размывает рамки между литературой массовой и литературой элитарной, смешивает высокую и низкую культуры, апеллируя к новому, сформированному постмодерном, усредненному классу потребителя культуры. Современные авторы прибегают к многоуровневой организации текста, используя многочисленные культурные коды, помещая их на уровни «горизонтального»

и «вертикального» контекста. Данный принцип в полной мере реализуется в жанре литературной сказки – совмещая стилистические, фабульные, или образные элементы традиционного жанра фольклорной сказки и элементы свойственные элитарной литературе – интертекстуальность, мифологизм, деконструктивизм, психоанализ, феминизм и т.д., таким образом авторы удовлетворяют потребности широкого круга читателей. Например, в сборнике «Замок Синей Бороды», используя сказочные интертексты в постмодернистской манере, канадская писательница Маргарет Этвуд исследует проблему гендера в патриархальном обществе, осовременивая классический сюжет она выявляет женоненавистнический характер сказочных образов. Таким образом, литературная сказка из «закрытого» текста, ориентированного на конкретную аудиторию, переходит в разряд «открытых» текстов. Согласно У. Эко «открытый текст» – это пример такого синтактико-семантико-прагматического устройства, в самом процессе порождения которого предусматриваются способы его интерпретации [5, 11]. В этой связи современная литературная сказка отказывается и от возрастной ориентации – двойной адресат, и взрослый и ребенок, становится реципиентом текста современной литературной сказки, маркировка текстов по возрастному признаку более не представляется актуальной. Примером такого двухадресного «открытого текста» являются «Казахстанские сказки» Ю. Серебрянского – ребенок рассматривает тексты как короткие увлекательные истории о необычном, взрослый читатель же способен воспринять их философский подтекст. Другой важнейшей чертой литературы постмодернизма, связанной с понятием интертекстуальности является игровой принцип. Как указывает М. Липовецкий в своей книге «Поэтика литературной сказки», любому произведению этого жанра в той или иной степени присуще игровое начало. Игра, как особый условный прием, начинается с того, какие формы приобретает само обращение писателя к древней жанровой традиции: «Писатель не порывает с фольклорной традицией, а как бы дает ей вторую жизнь, обнаруживает в ней скрытый, неиспользованный художественный потенциал. Происходит своеобразная игра жанром» [6, 228]. В хаотическую игру втягиваются значения, слова, знаки, цитаты, автор играет с текстом и в тексте и тексты играют с ним, вовлекая в эту игру читателя и весь мир. Через игру текст рождается как бы на наших глазах, спонтанно, «бессознательно, поворачиваясь всеми гранями». Таким образом, «в процессе чтения все трое – автор, текст и читатель превращаются в единое, бесконечное поле для игры письма» [7, 255]. Авторы современной литературной сказки активно включают в свои тексты механизмы игры – нарушают правила и конвенции традиционного сказочного повествования (в этой связи возникает сказка-пастиш, антисказка,

деконструкция и т.д.), используют языковую игру, игру с сюжетом, аксиологическими категориями.

Еще одним характерным свойством постмодернизма является критичность в отношении каких-либо авторитетных позиций, обусловленная эпистемологической неуверенностью. М. Липовецкий по этому поводу пишет следующее: «Постмодернизм – не гротеск, не игровое начало, не «цитатность», не тотальная ирония, не фрагментарность, как мы когда-то писали. Главное – в проблематизации и подрыве (это разные операции, не обязательно связанные друг с другом) древней и трудно преодолимой культурной привычки к мышлению бинарными оппозициями, когда один член привилегирован по сравнению с другим: оппозиции добра и зла, сакрального и профанного, слова и тела, своего и чужого, наконец, себя и «другого». Это и есть деконструкция – анализ бинарных оппозиций, в процессе которого смещаются или перестраиваются отношения в парах противоположностей. Стеб, гротеск, игра – все это важно, но только как средство деконструкции бинарных оппозиций» [8]. Нужно заметить, что бинарная оппозиция является основополагающим элементом фольклорной картины мира, согласно К. Лоранцу «деление мира явлений на пары противоположностей – это врожденный принцип упорядочения, априорный принудительный шаблон мышления, присущий человеку с древнейших времён» [9, 393]. Однако, со второй половины XX века литература стремится уйти от бинарного мировосприятия, изменить внутренние отношения противопоставленных архетипов. Литературная сказка, как и ее прототипический жанр также прибегает к использованию бинарных оппозиций, однако обыгрывает их, пересматривая с позиции тотального релятивизма дихотомии добра и зла, героя и антигероя, волшебного и реального, смешного и страшного», и т.д., в современных сказочных текстах сюжеты сохраняют в себе функции волшебной сказки и систему прототипических образов – однако герои амбивалентны по своей природе, стираются четкие границы между хорошими и плохими персонажами. Карнавализация соседствует здесь с жанром страшилки, обыденное вступает в тесную взаимосвязь с необычным, можно утверждать, что современная сказка строится на синтезе взаимоисключающих понятий.

ВЫВОДЫ

Подводя итоги к вышесказанному, отметим что принципы реализации поэтики, описанные в рамках данной статьи, не являются исчерпывающими, однако дают общее представление о функционировании отдельных основополагающих признаках постмодернизма в контексте конкретного жанра. Литературная сказка, будучи живым, развивающимся жанром,

полностью соотносится с современными общелитературными тенденциями. Жанр литературной сказки трансформируется и обновляется благодаря постмодернистской поэтике, она переживает своеобразный «ренессанс» в условиях постмодернистской эпохи – в силу своих жанровых особенностей сказочная условность является идеальной формой для художника эпохи постмодерна, значительно расширяя возможности реализации постмодернистских установок и соответствующих им философских идей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Хассан, И.** К концепции постмодернизма [Текст] / под ред. Е. Г. Яковлева. Современная западноевропейская и американская эстетика. Сборник статей. – М. : Университет, – 2000. – 119 с.
- 2 **Wagner, H. P.** A History of British, Irish and American Literature [Текст] – Trier : WVT, – 2010. – 379 p.
- 3 **Кривошапова, Т. В.** Русская литературная сказка конца XIX – начала XX века: учебное пособие по спецкурсу [Текст] – Акмола : АЛМАВЕСТ, – 1995. – 17 с.
- 4 **Барт, Р.** Избранные работы: Семиотика. Поэтика. [Текст] / под ред. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, – 1994. – 384 с.
- 5 **Эко, У.** Роль читателя [Текст] / пер. с англ. и итал. С. Д. Серебряного. – СПб. : Симпозиум, – 2005. – 11 с.
- 6 **Зусман, В. Г., Сапожков, С. В.** Литературная сказка // Литературная учеба. – М.: Литературная учеба, 1987. – № 1. – 228 с.
- 7 **Ильин, И. П.** Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] – М. : Интрада, 1996. – 255 с.
- 8 **Липовецкий, М. Н.** Что такое постмодернизм? [Электронный ресурс] <http://os.colta.ru/literature/events/details/36830/page2/> (Дата обращения 20.04.2018).
- 9 **Лоренц, К.** Обратная сторона зеркала [Текст] / пер. с нем. А. И. Федорова, Г. Ф. Швейника – М. : Республика, 1998. – 393 с.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

А. А. Муқатаева

Қазіргі әдеби ертегі дискурсының постмодернистік поэтикасы

Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

A. A. Mukhatayeva

The poetics of postmodernism in the discourse of modern literary fairy tales

Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Мақала қазіргі әдеби ертегі дискурсының постмодернистік поэтиканың негізгі нышандарын анықтауға арналған. Автор әдеби ертегіні жалпыәдеби көркем-эстетикалық бағыттар бойынша табиғи түрде дамып келе жатқан жанр ретінде қарастырады. Мақалада қазіргі әдеби үрдістегі постмодерн парадигмасындағы негіздердің іске асу қағидалары қарастырылған: қазіргі орыс және ағылшын авторларының ертегі мәтіндері негізінде интертекстуалдық қағида және постмодерн әдебиетінің негізін қалаушы қағидалар ретіндегі сонымен бірге қолданылатын «автордың өлімі», «ашық мәтін», ойын үлгілері және жанрлық синтез сынды ұғымдар талқыланады. Сонымен қатар мақалада нормалар мен авторитеттер сынына қатысты постмодерндік ұстаным сипатталып, содан кейін пайда болатын және бұған дейінгі ертегі мәтіндеріне тән бинарлық оппозициялардан бас тарту туралы сөз қозғалады. Нәтижесінде қазіргі заманның дамуына сәйкес әдеби ертегі жанрының ең маңызды үдерістері анықталады.

The article is devoted to revealing the main features of postmodern poetics in the discourse of a modern literary fairy tale. The author considers a literary fairy tale as an alive and developing genre, which corresponds to general literary artistic and aesthetic orientations. The article considers basic principles of postmodern paradigm's realization, which is dominant in the modern literary process. There are introduced such principles as

intertextuality, «The Death of the Author», «open text», playful origin and genre synthesis. To this end, author uses the fairy-tale texts of contemporary Russian and English-language authors. The article also describes binary opposition as a property of the fairy tales of earlier period and the rejection of it for present-day texts, for the reason of epistemological uncertainty, which is common to the aesthetic of postmodern. Thus, the author traces the most significant tendencies of the genre of the literary fairy tale at the present stage of development.

**С. К. Омарова¹, Р. Айкенова²,
Ж. М. Искакова³, А. А. Орманова⁴**

¹ф.ғ.к., доцент, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²п.ғ.д., профессор, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

³ф.ғ.к., доцент, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

⁴пед.ғ.магистрі, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹omarovask@mail.ru; ²ryseldy.aykenova@mail.ru;

³oasis-jas@mail.ru

ЛЕКСИКАЛЫҚ МАҒЫНАНЫҢ ДЕНОТАТИВТІК ЖӘНЕ СИГНИФИКАТИВТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада сөздің лексикалық мағынасының құрылымдық элементтерінің бірі болып табылатын денотат және сигнификат мағыналар қарама-қарсылықта қарастырылады. Авторлар сөздің ЛМ-ның құрылымы біртектес болмайтындығы, ірі және кіші компоненттерден тұратын көп сатылы иерархиялық тәртіпке құрылатындығы және денотат пен сигнификаттың шындық болмыстағы зат және құбылыстармен байланыстылығын талдап көрсетеді. Мақалада денотат мағынаның жеке, жалпы, деректі заттарда көрініс табатындығы және сигнификат мағынаның зат есімдермен (жалпы, дерексіз) қатар сын есімдерде, сан есімдерде, етістіктерде, үстеулерде кездесетіндігі нақты мысалдармен дәлелденеді. Сондай-ақ денотаттың идеалды және материалды сипаты айқындалып, денотат сөздің тура мағынасына, ал сигнификат ауыспалы мағынаға негізделетіні мысалдармен дәлелденеді. Мақалада авторлар лексикалық мағынаның денотативтік және сигнификативтік семалық бөлшектерінің зерттелу тарихына шолу жасаған, салыстыру әдісі арқылы аталған құрылымдық элементтердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданған.

Кілтті сөздер: денотат, сигнификат, шындық болмыс, түйсік, идеалды, материалды, гносеологиялық бейне, ұғымдық мағына.

КІРІСПЕ

Семасиологиялық зерттеулерде денотаттық мағына мен сигнификаттық мағына лексикалық мағынаның құрылымдық элементтерінің бірі болып қарастырылып жүр.

Басқа тілдердегі сияқты қазақ тілінің зат есімдеріндегі жұп сынармен берілетін грамматикалық мағынаны ажыратудың негізгі өлшемі, ең алдымен олардың денотат және сигнификат типімен детерминденген тура номинативті мағыналар қызметіне талдаудан басталады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сөз мағыналарының жіктелімі жайлы пікірлер Ғ. Хасановтың «Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы» деп аталатын кандидаттық еңбегінде көрініс тапқан. Лексикалық мағынаның негізгі бөлігі – денотаттық компонент, кейде сигнификаттық компонентті одан әрі лексикалық мағынаға (әрі қарай ЛМ) қосып, екеуін бір макрокомпонент деп есептейді. ЛМ-ның сигнификаттық компонентін кейбір зерттеушілер денотаттық компонент құрамында қарастырады [1, 11–12].

Сөздің ЛМ-ның құрылымы тең дәрежеде емес, ірі және кіші компоненттерден тұратын, көп сатылы иерархиялық тәртіп бойынша құрылған. Сөздің ЛМ-ның шындық болмыстағы зат және құбылыстарымен байланысы денотаттық компонент болады. Денотаттық компонент – тілдік жүйенің құралдары арқылы көрінетін заттық категориямен қатынас, ал денотат сана арқылы мағынада бейнеленген шындық болмыстағы заттар мен құбылыстар. Сигнификаттық компонент – заттың (денотаттың) ұғымдық жағын бейнелейді. Заттар мен құбылыстар туралы ұғымның неғұрлым елеулі белгілерінің жиынтығы сигнификаттық макрокомпонент болып табылады [1, 22].

ЛМ құрамында бұл макрокомпонент түсінік пен ұғымның қызметінде көрініс табады, ал денотаттық компонент мағынада заттық белгілерден тұратыны мәлім.

Жоғарыда ескеріп кеткеніміздей, сөз мағыналары тілде ірі-ірі үш бөліктен (құрылымнан) тұратыны жайлы тұжырымдар Б. Қалиев пен А. Жылқыбаеваның оқу құралында талданған. Ғалымдар сөз мағыналарын: 1 заттық (денотаттық) мағына, 2 ұғымдық (сигнификаттық) мағына және 3 сезімдік (коннотаттық) мағына деп бөлшектеген.

Сөздің заттық (денотаттық) мағынасы деп, объективті дүниедегі заттар мен құбылыстардың түр-түсі, пішіні, табиғи қасиеттері арқылы санада бейнеленуін айтқан. Сөздің заттық мағынасы дегеніміз – белгілі бір сөзді айтқанда, естігенде көз алдымызға, ойымызға келетін зат не оның басты-басты белгілері, бейнесі, суреті деген [2; 40].

Сөздің заттық мағынасына мысал келтіріп көрейік. Мәселен, *тұз* десек, адамның көз алдына *ақ түсті, ұсақ түйіршектес, күнделікті тұрмыста ас дайындауға қажетті тағамның бейнесі* елестейді. Бұл – нақты зат атауы, заттың негізгі мағынасы. *Тұз* сөзінен басқа, мәселен, *қалам, дәптер, түйе, түйме, қоян* десек, дәл осы жерде болуы шарт емес, олардың көз алдымыздағы бейнесі сол сөздердің мағынасын бере алады. Осы заттар – адамның сезім мүшелеріне түйсік туғызатын заттар.

Ғалым Б. Қалиев, А. Жылқыбаева бұл мәселе жөнінде: «Түйсік – заттың бейнесін, түр-түсін, көлемін, қозғалысын береді. Түйсік болмаса, біз заттың пішінін де, қозғалысын да біле алмаймыз, бейнесін көз алдымызға елестете алмаймыз. Өйткені бейне заттардың өзіндік қасиеттеріне (түр-түсіне, пішініне, жасалынған материалына, кеңістіктегі орнына, санына, дәміне, иісіне т.б.) негізделеді», – деген [2; 41]

Мысалы, қант – 1) «ақ түстес, түйіршіктелген, тәтті зат», 2) «адам шайға және басқа азық-түлікке қосып, күнделікті пайдаланатын зат», 3) «жаз уақытында қайнатпа дайындауға қажетті тәтті зат», 4) «отқа қойсаң, қара қоңыр түске айналып, еритін зат», 5) «ерігеннен кейін қатып қалатын зат», 6) «көп уақыт сақталатын қасиетке ие», 7) «өсімдіктердің (жеміс-жидек) құрамында кездесетін органикалық зат», 8) «қант қызылшасынан жасалған тәтті зат» деген сияқты қарапайым және ғылыми ұғымдарды қамтиды. Берілген сөздің 1, 2, 3, 4, 5 мағынасы адамның сезім мүшелеріне түйсік туғызады, яғни бұлар – сөздің заттық мағыналары, ал сөздің келесі 6, 7, 8 мағынасын ұғымдық мағыналары деп ажыратамыз.

Сонымен сөздің *ұғымдық мағынасы* – заттық мағынамен қатар жүретін, заттың ерекше белгілерін абстракциялап бейнелейтін, адамның ойымен, білімімен байланысты мағына түрі. Заттық және ұғымдық мағына материалды заттарда қатар жүреді. Материалды зат дегеніміз – жалпы есімдер, яғни адамның сезім мүшелеріне түйсік туғызатын, нақты, деректі есімдер.

Сондай-ақ тек қана ұғымдық мағынаға ие сөздер бар. Оларды ғалымдар идеалды заттар деп атайды. Мәселен, *жақсылық, үміт, жігер, міндет, қиял* және т.б.

Сөздер нақтылы зат туралы деректі ой білдірсе, ол заттық мағына, керісінше, сөз зат, құбылыс туралы жалпы, дерексіз ой білдірсе, ол – ұғымдық мағына. Ұғымдық мағына дегеніміз нақтылы заттан қол үзген, зат туралы ұғымның жалпыланған, дерексіз, елеулі, мәнді, негізгі белгілерін ғана қамтитын мағына [2, 42].

Демек, материалды заттар – бұлар деректі жалпы есімдер. Идеалды заттар – бұлар дерексіз жалпы есімдер. Мысалы: *Жауын* – 1. Су тамшылары түріндегі атмосфералық тосап, жаңбыр; *Қағаз* – 1. Жазуға, бір нәрсеге

орауға арналған жұқа зат. 2. Ауыс. Қолжазба, газет-журнал, кітап. 3. Ауыс. Белгілі бір мекеменің мөрі басылып, қол қойылған куәлік, құжат; *Қаймақ* – 1. Сүттің бетіне жиналған майлы қабаты. 2. Ауыс. Ел ішіндегі бетке ұстары, таңдаулысы. Берілген сөздер заттық та, ұғымдық та мағынаға ие деректі, материалды заттардың жалпы атаулары. Ал, Бейбітшілік – 1. Соғыссыз, тату-тәтті, тыныш өмір сүрудің белгісі; *Жігер-қайрат* – 1. Адам бойына, мінезіне тән қасиет; *Адамгершілік* – 1. Қоғамдық талапқа сай ізгілікті, инабаттылықты білдіретін моральдық ұғым. Жоғарыда берілген сөздермен салыстыратын болсақ, бұл сөздерге тек қана ұғымдық мағына тән. Бұлар – дерексіз, идеалды заттардың жалпы атаулары.

Орыс тіл білімін зерттеуші Л. О. Резников реалды түрде өмір сүретін заттардың білдіретін мағынасына «денотат» терминін қолданып, бірақ болмыста өмір сүрмейтін заттардың ойлауға келетін мағынасына «сигнификат» терминін қолдану дұрысырақ деп есептеген [3; 43].

Бұл жөнінде М. Оразов: «Денотатқа «идеалды» заттар да енеді. Бұған: еңбек, қиял, арман, болашақ, бақыт т.б. сөздер жатады. Абстракты сөздердің мағынасындағы денотаттық компонентті идеалды денотаттық бөлік дейміз. Идеалды денотат тікелей жүйке тамырларына түйсік туғызу арқылы қабылданған информация болып саналады», – деген [4; 80].

Заттық мағына мен ұғымдық мағына кейде бірігіп, бір сөздің екі не үш түрлі мағынасы болып та келе береді. Мұндайда олардың біреуі заттық мағынаны білдірсе, екіншісі немесе үшіншісі ұғымдық мағынаны білдіруі мүмкін. Мысалы: *Ата* – 1. Әкесінің әкесі; үлкен әке (қандық жағынан тікелей туыстығы бар жасы үлкен ер адам); 2. Бір руға жататын адамдардың туыстық тобы; 3. Ауыспалы. Тек, тұқым, нәсіл (Оның атасы басқа); 4. Ауыспалы. Бір нәрсенің тетігі, көзі (Байлықтың атасы – еңбек) [2, 46].

Мұндағы ауыспалы қолданыстардағы ұғымдық мағыналы сөздер дерексіз ұғымды білдіріп тұр. Адам ойының әр қилылығы, сөзді астарлап, түрлі қолдану нәтижесінде жалпы, деректі ұғым дерексіз мағыналы сөзге ауысқанын, сөздің заттық негізінен айрылғанын байқаймыз. Заттық мағыналы сөзден ұғымдық мағыналы сөз жасалып тұр. Ұғымдық мағына дерексіз зат есімдерден басқа ирреалды зат атауларында да болады.

Ғ. Хасанов нақты денотаттық мағынасыз, идеалды денотат және гносеологиялық бейне арқылы қалыптасқан сигнификаттық макрокомпонент ирреалды заттарда басым болады деген. Ирреалды заттарға – «*шайтан, кентавр, үй иесі, су перісі, марсиандық, шимұрын, албасты*» т.б. сөздерді жатқызған [1, 14].

Денотаттық мағына мен сигнификаттық мағынаның барлық сөзде бірдей болмайтындығы табиғаттағы заттар мен құбылыстардың алуан түрлі қасиеттерінен туындаған құбылыс екендігімен түсіндіріледі.

А. А. Уфимцева сөз мағынасына талдау жасай келе, оларды екіге – заттардың атауы болатын сөздер және әртүрлі қатынасты білдіретін сөздер деп бөледі. Алғашқы топқа зат есімдерді, ал кейінгі топқа етістік, сын есім, есімдік сөздерді жатқызады. Жалпы зат атауы болатын сөздерде денотаттық та, сигнификаттық та мағынаның, ал әртүрлі қатынасты білдіретін сөздерде тек қана сигнификаттық мағынаның болатындығын айтады. Денотаттық мағына зат есімдердің лексикалық мағынасының негізі болып саналады, сөздің мағыналық құрылымындағы басқа мағыналардың бәріне ұйытқы болады [5, 8–9].

Денотат тек зат атауынан ғана ізделмеуі керек, оны қимыл-әрекет, сын-белгіден де табуға болады. Алайда, олар бір өлшеммен қаралмауы тиіс. Сын есімдердің денотаттық мағыналары солғынданып, күнгірттенген болады. Сындық мағына мен қимыл мағына зат есіммен салыстырғанда өздігінен зат есімдерсіз «өмір сүрмейді».

Ә. Ә. Аққөзов «Сапалық сын есімдердің семантикасы және жүйесі» деген еңбегінде сындық мағыналы сөздерді екіге бөліп қарастырған: адамның сезім мүшелеріне түйсік туғызатын сын есімдер; адамның ойлау қабілеті, талқылау, салыстыру арқылы анықталатын сын есімдер. Мысалы, көзге түйсік туғызатын сын есімдерге түсті, көлемді, пішінді білдіретін сөздер енгізеді. Мәселен, *қисық ағаш, үлкен үй, кішкентай келін* т.б. [5; 18].

Сапалық сын есімдер сияқты қатыстық сын есімдерді денотаттық мағынасы басым сөздер және сигнификаттық мағынасы басым сөздер деп екіге жіктеуге болады. Алғашқысына, деректі зат есімдерге белгілі грамматикалық көрсеткіштер жалғану арқылы жасалған қатыстық сын есімдерді жатқызуға болады. Мысалы, *мұртты, сақалды, денелі, жасауынды, бұлтты, таулы* т.с.с. Бұл сын есімдерді айтқан кезде санамызда нақты бейне қалыптасады. Мәселен, *мұртты* дегенде *мұртты* адамның бейнесі көз алдымызға елестейді. Ал екіншілеріне, абстрактылы мағыналы қатыстық сын есімдерді жатқызамыз. Олар дерексіз ұғымдардан жасалған сын есімдер. Мәселен, *инабатты, қайратты, сәнқой, білімді, жігерсіз* және т.б. Мұндай сын есімдерді естіген кезде адамның санасында нақты бейне (денотат) қалыптаспайды, бұл ұғымдарды адам өзінің ақылы, ойы арқылы түсінеді [6; 78].

Демек денотат мағына көбінесе заттарда (жеке, жалпы, деректі) жиі кездессе, сигнификат мағына зат есімдермен бірге (жалпы, дерексіз) сын есімдерде, сан есімдерде, етістіктерде, үстеулерде де бар деп есептейміз. Жеке тұрғанда аталған сөз таптары жалпыланған, дерексізденген мағыналарға ие. Ал зат есімдермен тіркесіп қолданылған кезде, мағыналары нақтылана түседі. Мәселен, *кел, жиырма, жасыл, кешке* деген сөздердің мағыналарында нақтылық жоқ, бәрінде жалпыланған мағына бар. Егер белгілі бір тіркестерде, мәселен, *автобуспен кел, қонаққа кел, жиырма*

кітап, жиырмаға келді, жасыл көйлек, жасыл жапырақ, кешке демалды деп қолдансақ, мағына нақтылана түседі [6; 79].

Денотаттық және сигнификаттық мағыналар жөнінде М. Оразовтың да пікірі құптарлық. Ол денотат мағынаның таным теориясымен байланыстылығын анықтаған.

М. Оразов объектив дүниедегі заттар мен құбылыстарға жақын келетін, көшірмесі болып саналатын бейнесін идеалды (адам санасындағы) денотат деп атап, ол (идеалды денотат) тікелей жүйке тамырларына түйсік туғызу арқылы қабылданған ақпарат екендігін, мағыналарға негіз болатындығын, сөздің лексикалық мағынасын объектив дүниемен байланыстырушы да осы идеалды денотат екендігі туралы қорытынды жасайды. Ғалым сигнификаттық мағынаны түйсік арқылы қабылданып, жалпыланған субъективті бейне дейді. Сигнификат денотат та емес, сондай-ақ ұғым да емес. Денотаттан айырмашылығы сол – ой субъективті қасиетке ие. Екінші сөзбен айтқанда, сигнификат нақтылы заттың белгілі мен түрлі қасиеттерінен қол үзген идеалды денотатқа сүйенеді. Бұлар – бір-бірімен байланысып жатқан түсініктер. Материалды денотат болмаса, оны сезім мүшелері арқылы қабылдасак, онда идеалды денотат болмаған болар еді және идеалды денотат жалпыланып, материалды негізінен қол үзіп субъективті бейне болып қана сигнификаттық мағынағамен жалғасуын көрсеткен [4, 84–89].

Тіл білімінде алғашқы рет денотат идеалды және материалды болады деген А. А. Уфимцеваның айтылған пікірі бойынша, идеалды денотат бұл жерде зат туралы бейнеленген түсінік сияқты ұғынылса, материалды денотат сөйлем құрамындағы сөз референті болатын конкретті (актуалды) зат болып қарастырылады. Бұдан басқа «нөлдік денотат» ұғымы ұсынылады. Олар өз мағыналарында ешқандай заттық қатарды нұсқамағандықтан, бұл термин абстракті есімдерге қатысты енгізілген. Ұғым және идеалды денотат тілде қолданылатын алғашқы мағынаның (первичное означивание) нәтижесі сияқты мағынаға сәйкестенсе, материалды денотат сөйлеу кезінде жүзеге асатын екінші мағынаның нәтижесі болады. «Біздің санамыздағы фонетикалық сөздің зат бейнесімен, мәнімен немесе сигнификатымен байланысын сигнификат бойынша мағына десек, бір жағынан фонетикалық сөзбен бірге алғандағы оның сигнификаттық мағынасы, екінші жағынан затпен немесе денотат арасындағы байланысты денотат бойынша мағына дейміз», – деген ғалым. Жоғарыдағы пікірде сигнификат (ұғым) пен денотат арасындағы байланыс жарыспалы емес, жүйелі, сатылы болады деп анықталған. Ю. С. Степановтың мағына жөнінде түсінігі бойынша, мағына бәрінен де ұғымға жақын тұрғандығы байқалады [7; 76].

Сигнификаттық мағына гносеологиялық бейнемен де байланысып жатады. Гносеологиялық бейне – тарихи практикаға негізделініп танылатын

объектінің ең жоғарғы психологиялық бейнесі, (Ф. И. Григорьев) таным процесінің бір басқышы дейміз. Сигнификат мағына да, гносеологиялық бейне де байланыспайтын түсініктер емес, бұлардың бірі – екіншісіне өтіп отыратын түсініктер, ал танымдық бейне сигнификат мағынаның құрамды бөлшегі деп есептеледі.

Сонымен сөздің лексикалық мағынасының құрылымдық элементтері болып саналатын денотат және сигнификат мағыналар – сөз мағынасының екі жақты байланысқа түсуіне жағдай жасаушы мағыналық элементтер. Денотат мағына сөзді объектив дүниемен, объектив дүниедегі заттармен, құбылыстармен байланыстырса, сигнификаттық мағына оны ұғыммен, ой элементтерімен байланыстырады (А. Уфимцева). Орыс ғалымы Э. В. Кузнецова да «Лексикология русского языка» еңбегінде сөздің лексикалық мағынасын анықтау үшін бірнеше факторларды, соның ішінде лингвистикадан тыс және ішкі лингвистикалық факторлардың маңызын ерекше бөліп көрсетеді. Лингвистикадан тыс факторға сөздің лексикалық мағынасының шындық болмыстың құбылыстарымен (денотаттармен) байланысын жатқызады да, ішкі лингвистикалық факторға сөздің лексикалық мағынасының шындық өмірдегі құбылыстарды бейнелейтін ойлау формасы сияқты ұғыммен байланысын (сигнификаттық фактор) жатқызады. Лингвистикадан тыс фактор аса негізгі факторлардың біріне жатады.

Ол: «Предметно-денотативный фактор обуславливает возможность использования слова как названия применительно к любому конкретному предмету определенного типа. Этот фактор обуславливает номинативную функцию слова. Связь с понятием (сигнификативный фактор) обуславливает обобщенность лексического значения слова, делает слово орудием человеческого мышления», – деген [8; 19–20].

Тіл білімінде «денотаттың» екі модификациясы ажыратылған: денотат жеке заттар немесе заттар тобын белгілеудің нысаны сияқты, сонымен қатар сөйлеу тіліндегі таңба референциясының заты сияқты қарастырылады. А. Қ. Жұбанов А. А. Уфимцеваның «Типы словесных знаков» деген кітабында сөздің таңбалық мағынасының құрылымы ретінде сигнификатты алты ұғыммен түсіндіруі керек деген ойын қолдай отыра, бұл қазақ тілі үшін де тиімді деп жазады. Атап көрсетсек, бірінші, толық конкретті ұғымның мазмұны оның көлеміне (денотатқа) қарама-қарсы қойылған, бұл конкретті заттар немесе жеке заттар мен құбылыстар атауларынан орын алған, мысалы: *қала, жел, кітап* және т.б.; екінші, жоғары деңгейде жалпыланған нышанның, қимылдың, қатынас пен қасиеттің абстракті ұғымы және олар заттық ұғымға қарама-қарсы қойылмаған, мысалы: *данышпандық, ер жету, надандық, қараңғылық* т.с.с.; үшінші, ойлау категориясын білдіретін абсолюттік жоғары деңгейдегі жалпыланған ұғымдар: *біртуар белгі, нышан, қасиет, сан* және

т.б.; төртінші, шындық дүние категориясын білдіретін абстракті ұғымдар мен басқаларына қатынасы бойынша тектік ұғымды білдіруші атаулар: *сезім, оқиға, қозғалыс, әрекет, сұйықтық* және т.б.; бесінші, ирреалды зат атаулары: *диуана, пері, жын-шайтан* және т.б.; алтыншы, метатілдік ұғымдар, білім саласының (ғылымның, техниканың, өнердің және т.б.) әр түрлі терминдері [9, 85–87].

Зат есімдер мағыналарының денотаттық және сигнификаттық мағына компоненттерінен тұратыны үнемі солай бола бермейді. Кейде мағынасы жағынан ауытқып, тек денотаттық мағынасына ғана сүйеніп, бірде сигнификаттық мағынасына ғана сүйеніп қолданылатындары кездеседі. Кейде екі мағыналық компоненттің қосындысы ретінде қолданылатын кездері де болады. Сөздер ауыспалы мағынада қолданылғанда, оның денотаттық мағынасы да, сигнификаттық мағынасы да өзгереді. Бұл құбылыс деректі, дерексіз, белгілілік, белгісіздік мағыналарды анықтауда өте қажет.

Метонимияға мысал келтіріп көрейік. Мысалы, *Қаламмен жазып отыр* деген сөйлемде «қалам» ұшында қаламұшы бар, сиямен жазатын құрал атауы болып, тура мағынада тұр. *Асанның қаламы жүйрік* немесе *қаламының желі бар* деген сөйлемде *қалам* сөзі ауыспалы, келтірінді, бейнелі мағынада қолданылып яғни жазуға төселген, жазғыш адам деген мағынаны ұғамыз. Мысалдан байқағанымыз «қалам» атаулары алмастырылып, ауыстырылып қолданылып тұр. Ойда сақталып тұрған бір сөз, екінші бір сөз мағынасына сыйыстырылып, «қалам» сөзінің мағынасы кеңейіп тұр. *Қалам* сөзінің мағынасындағы денотат элементі мен сигнификат элементі тұрақсызданып тура мағынасында денотаттық мағынаға негізделсе, ауыспалы мағынада сигнификаттық мағынаға сүйеніп қолданылып, мағына жағында ауытқушылық құбылыс байқалады. Конкретті зат атауы абстрактылыққа ауысқан құбылысты көреміз.

Мәселен, *Баланың өкпесіне суық тиді және Ақтоқты Ақанға өкпесін айтты* десек, *өкпе* сөзі алмастырылып қолданылған құбылыс екенін байқаймыз. Бірінші сөйлемде адамның дене мүшесі, екіншіде – кісіге көңілі қалғанда айтылатын наз, реніш мағынасында қолданылған.

Осы мәселеге қатысты М. Қ. Сарсембаеваның пікіріне де зер салайық тұрақты тіркестегі сөздің денотат және сигнификат мағыналары жайлы ол «*келіннің аяғынан, қойшының таяғынан*» деген тұрақты тіркестің мағынасы жақсы келін келсе, өзімен бірге бірлік-береке әкеледі, қойшы малды жақсы бақса, қойдың өсімі жақсы болады деген ұғымды білдіреді деген. Осы сөздегі *келін* сөзі мен *қойшы* сөзі өзінің негізгі тура мағынасында жұмсалып тұр. Ал *аяғы, таяғы* абстрактылы мағынаға ие. *Аяғы* сөзі келіннің жолы, бағы деген мәнде, ал *таяғы* сөзінің мағынасы – бабы, күтімі мәнінде жұмсалып тұр. *Аяқ, таяқ* сөздеріндегі сигнификаттық ұғымның денотат арқылы көрінуі байқалып тұр [10, 19].

Мұндай ой А. Қ. Жұбановтың да пікірімен қуатталады. Ғалым сөз ауыспалы мағынасында қолданылғанда, оның денотативті және сигнификативті мағыналары да ауысып отырады деген. Бұл көзқарасты дәлелдеу үшін келесі өлең жолдарын келтірген:

Қырық балам бар еді,

Қыркы да бірдей *нар* еді. (Батырлар жыры)

Айырдан туған жампоз бар –

Нарға жүгін салғызбас. (Махамбет)

Бірінші сөйлемде «нар» сөзі күшті, «жауынгер» деген ауыспалы мағынаны білдіріп тұр, ал екіншіде – нар, яғни тура мағынасында қолданысқа түскен. Сөйтіп, олардың денотативті және сигнификативті мағыналары тең емес.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, сөз мағынасының табиғаты туралы алуан түрлі көзқарастар бар. Тілдік таңбаның айрықша белгісі ретіндегі заттық-ұғымдық мазмұнның табиғаты, тілдегі қызметі жайлы пікірлерді зерделей отыра, олардың қарама-қарсылықта қарастырылғаны байқалады. Бұл тілдік элементтердің қарама-қарсылық мәні олардың жалпы негізінен (сөз) көрініс табады. Тілдік таңбаның екі жақты сипаты бір-бірімен тығыз байланысты.

Сөздің заттық негізі оның ядросы, яғни тірегі болса, ол сөздің ұғымдық негізі, сигнификаттың қалыптасуына әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Хасанов, Ғ.** Сөздің лексикалық мағынасының құрылымы : филол. ғыл. канд.автореф. – Алматы, 1997. – 23 б.

2 **Қалиев, Б., Жылқыбаева, А.** Сөз мағыналарының негіздері. – Алматы: 2002. – 110 б.

3 **Резников, Л. О.** Гносеологические вопросы семиотики. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1964. – 303 с.

4 **Оразов, М.** Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы : Рауан, 1991. – 216 б.

5 **Ақкөзов, Ә. Ә.** Сапалық сын есімдердің семантикасы мен жүйесі : филол. ғыл. канд.автореф. – Алматы, 2004. – 30 б.

6 **Омарова, С. К.** Қазіргі қазақ тіліндегі жұп сыңарлы категориялар болмысы: монография. – Алматы : Эверо, 2016. – 212 б.

7 **Новиков, А. И.** Семантика текста и ее формализация. – М. : Наука, 1983. – 213 с.

8 **Кузнецова, Э. В.** Лексикология русского языка. – М. : Высшая школа, 1982. – 152 с.

9 **Жұбанов, А. К.** Основные принципы формализации содержания казахского текста : диссертация.... доктора филол. наук. – Алматы, 2002. – 250 с.

10 **Сарсенбаева, М. Қ.** Матаса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы : филол. ғыл. канд.автореф. – Алматы, 2004. – 29 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

С. К. Омарова¹, Р. Айкенова², Ж. М. Искакова³, А. А. Орманова⁴

Денотативные и сигнификативные аспекты лексического значения

^{1,2,3,4}Гуманитарный и юридический факультет,

Университет «Туран-Астана»,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

S. K. Omarova¹, R. Aikenova², Zh. M. Iskakova³, A. A. Ormanova⁴

Denotative and significative aspect of lexical meaning

^{1,2,3,4}Department of Psychology and Social and Humanitarian Disciplines,

«Turan-Astana» University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

В статье рассматривается в противопоставлении лингвистическая значимость денотативного и сигнификативного значений, как один из составных элементов лексического значения. Авторы статьи анализируют разновидности структур лексического значения, состоящие из больших и малых компонентов, их многоступенчатое иерархическое строение, связь денотатива и сигнификатива с предметами и явлениями бытия. В статье на примерах объясняется проявление денотативного значения в нарицательных, конкретных видах существительных, как типовое представление предмета реальной действительности и проявление сигнификативного значения в абстрактных существительных, а также в прилагательных, числительных, глаголах и наречиях, как область смыслового содержания языковой единицы. Кроме того определяется идеальная и материальная сущность денотата и сигнификата, выявляется связь денотата с прямым значением и сигнификата с переносным значением слова. А также в статье авторы рассматривают историю исследования денотативных и

сигнификативных аспектов лексического значения и анализируют сходства и различия этих структурных элементов путем сравнения.

In the article, the linguistic significance of the denotative and significative meaning is considered in opposition, as one of the constituent elements of lexical meaning. The authors of the article analyze varieties of structures of lexical meaning, consisting of large and small components, their multistage hierarchical structure, the connection of denotative and significative with objects and phenomena of being. In the article, on the basis of examples, the manifestation of denotative meaning in nominal, specific kinds of nouns is explained as a typical representation of an object of reality and manifestation of significative value in abstract nouns, as well as in adjectives, numerals, verbs and dialects, as a domain of the semantic content of a linguistic unit. In addition, the ideal and material essence of the denotate and significate is determined, the connection of the denotata with the direct meaning and the signification with the portable meaning of the word is revealed. And, also in the article, the authors consider the history of the study of denotative and significative aspects of lexical meaning and analyze the similarities and differences of these structural elements by comparison.

ГРНТИ 16.21.21

О. А. Попович¹, Д. С. Ташимханова²

¹к.ф.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²к.ф.н., доцент, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹olpopovich@mail.ru; ²dst2010@mail.ru

К ВОПРОСУ О ЛОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПАХ КЛАССИФИКАЦИИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Статья посвящена проблемам логического анализа языка, выявлению соотношения языковых и лингвистических категорий, отражению логико-предметных связей в описании языковых единиц. В статье рассматривается понятие классификации как результата многоступенчатого деления исходного понятия на классы. На примере лингвистических классификаций (системы гласных и согласных звуков, системы частей речи в современном русском языке, классификаций предложений по семантическим признакам и др.) анализируются механизмы распределения языковых единиц на основании видообразующих и логически противоречащих признаков.

Ключевые слова: языкознание, логический анализ языка, классификация языковых единиц.

ВВЕДЕНИЕ

Понятие классификации используется в различных областях знаний и деятельности человека. В философии под классификацией понимается система соподчинённых понятий (классов объектов) какой-либо области, часто представляемая в виде различных по форме схем и используемая как средство для установления связей между этими понятиями или классами объектов, а также для ориентировки в многообразии понятий или соответствующих объектов. Научная классификация фиксирует закономерные связи между классами объектов с целью определения места объекта в системе, которое указывает на его свойства. В диалектике под классификацией понимают раскрытие внутренней необходимой связи между группами (классами, родами и т.д.), по которым распределены классифицируемые предметы [1].

В логике под классификацией понимают многоступенчатое, разветвленное деление исходного класса объектов на основании какого-либо признака. Логическая операция деления понятий, лежащая в основе классификации, является важной в процессе познавательной деятельности человека. Она применяется с целью обеспечения полного и систематического обзора возможных видов того или иного предмета, явления действительности.

Деление понятий – это логическая операция распределения объема понятия на видовые понятия. Понятие, над которым производится логическая операция деления, называется делимое понятие. Деление осуществляется по определенному – видовому – признаку. Такой признак называется основанием деления. Получаемые в результате деления понятия называются членами деления. При помощи логической операции деления раскрывается объем того или иного понятия, выясняется, из каких подклассов состоит класс, соответствующий делимому понятию. Делимое понятие является родовым (более широким по объему, включающим в себя другие понятия), члены деления по отношению к делимому понятию являются видовыми (более узкими по объему, входящими в родовое понятие). Родовое понятие находится с видовыми понятиями в отношениях подчинения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

К операции деления в рамках филологических исследований мы прибегаем при описании единиц всех языковых уровней, поскольку описание любого класса предметов, явления действительности предполагает а) определение данного класса; б) выявление группы предметов, явлений, из которых состоит описываемое явление, класс.

Логическая операция деления осуществляется по определенным правилам:

1 деление должно производиться только по одному основанию. Согласно этому требованию делить родовое понятие нужно только по одному или нескольким избранным в начале общим видовым признакам; нарушение первого правила приводит к нарушению следующих правил;

2 деление должно быть соразмерным, или исчерпывающим, т.е. общий объем членов деления (видовых понятий) должен быть равен объему делимого родового понятия; это правило помогает избежать двух ошибок: неполного и избыточного деления.

3 члены деления должны взаимно исключать друг друга.

4 деление должно быть непрерывным, или последовательным; согласно этому правилу делимое понятие должно являться ближайшим родовым понятием для членов деления, а члены деления должны быть непосредственными видами делимого понятия; несоблюдение данного правила приводит к скачку в делении.

Несоблюдение правил деления может привести к формированию неточного, бессистемного представления о явлениях действительности.

Е. К. Войшвилло, М. Г. Дегтярев в качестве примера приводят правила расстановки знаков препинания в конце предложений с учетом их коммуникативных признаков, изложенные в учебниках и пособиях по русскому языку: «При определении правил расстановки знаков препинания в конце предложений существенно различение предложений как по их содержанию (повествовательные, вопросительные, побудительные), так и по интонации (восклицательные и невосклицательные, то есть произносимые спокойным тоном). Авторы делят предложения по разным основаниям, в частности по содержанию (по цели высказывания): на повествовательные, вопросительные и побудительные; затем по интонации (эмоциональной окраске): на восклицательные и невосклицательные (произносимые спокойным тоном). Правда, авторы выделяют только восклицательные, подчеркивая, что любое предложение: повествовательное, вопросительное или побудительное – может стать также и восклицательным, не учитывая, что в каждом роде есть, по крайней мере, два вида. При наличии восклицательных предложений имеются и невосклицательные, которые, конечно, подразумеваются. При формулировке правил расстановки знаков в конце предложений осуществляется новое деление, в котором происходит смешение указанных оснований. А именно: правила формулируются следующим образом: в конце повествовательного предложения ставится точка, в конце вопросительного – знак вопроса, а в конце восклицательного – знак восклицания. Следствием смешения оснований в осуществляемом здесь делении предложений (на повествовательные, вопросительные и восклицательные) является также и то, что члены деления не исключают друг друга. В результате у читателя, естественно, возникают вопросы, какой знак надо ставить после предложения, которое является повествовательным и в то же время восклицательным, после вопросительного и в то же время восклицательного, побудительного и в то же время восклицательного? Но, по-видимому, деление в последнем случае должно было бы быть осуществлено по сложному основанию – содержанию и тону (повествовательные-восклицательные, повествовательные-невосклицательные и аналогично – для побудительных), поскольку расстановка знаков препинания зависит как от той, так и другой характеристик предложений» [2, 238].

Предложенное автором деление предложений по сложному основанию с использованием составных терминов для школьных грамматик, на наш взгляд, не очень удачно в методическом отношении. С другой стороны, привязывание знаков препинания к какому-либо одному типу предложений одной из двух классификаций (по цели высказывания или по эмоциональной

окраске: точка – повествовательное, вопросительный знак – вопросительное, восклицательный знак – восклицательное) приводит к формированию у учащихся неправильного представления о системе предложений. Так, в ответах учеников неоднократно приходилось слышать, что предложения в русском языке делятся на повествовательные, вопросительные и восклицательные.

В учебных пособиях по логике таксономическое деление обычно подразделяют на два вида:

- а) деление по видообразующему признаку (основанию);
- б) дихотомическое деление.

Дихотомию также рассматривают как частный случай операции деления, при этом деление по видообразующему признаку не выделяют в отдельную группу, т. к. при любом делении вычленяется видовое понятие и любой признак в широком смысле можно назвать видообразующим. Ср., например, определение дихотомии в учебном пособии А. А. Ивина: «Частным случаем деления является дихотомия (буквально: разделение надвое). Дихотомическое деление опирается на крайний случай варьирования признака, являющегося основанием деления: с одной стороны, выделяются предметы, имеющие этот признак, с другой – не имеющие его» [3]. Данное описание дихотомии нам кажется наиболее точным. Однако по методическим причинам мы будем разграничивать понятия «деление по видообразующему признаку» и «дихотомия».

При делении по видообразующему признаку члены деления выделяются в результате изменения признака, выступающего в качестве основания деления. При делении по видообразующему признаку, как правило, происходит добавление к видовым признакам делимого понятия нового признака (признаков), присущего одним предметам рода и не присущих другим.

Например, с учетом видообразующего признака «способ образования шума» все согласные можно разделить на смычные согласные, аффрикаты и щелевые согласные (рисунок 1):

Рисунок 1 – Схема деления понятий

Для выяснения механизма вычленения видовых понятий по видообразующему признаку сопоставим содержание делимого понятия и членов деления (Таблица 1).

Таблица 1 – Содержание понятий

Согласные звуки	Смычные согласные	Щелевые согласные	Аффрикаты
звуковая единица	звуковая единица	звуковая единица	звуковая единица
кратчайшая, произнесенная за одну артикуляцию	кратчайшая, произнесенная за одну артикуляцию	кратчайшая, произнесенная за одну артикуляцию	кратчайшая, произнесенная за одну артикуляцию
при произнесении струя воздуха встречает преграду	при произнесении струя воздуха встречает преграду	при произнесении струя воздуха встречает преграду	при произнесении струя воздуха встречает преграду
–	активный орган, артикулируя по направлению к пассивному, образует полное смыкание; выдыхаемый воздух с силой разрывает этот затвор	активный орган, приближаясь к пассивному, образует щель	активный орган, приближаясь к пассивному, образует полное смыкание, размыкание происходит путем перехода смыкания в щель

Т. о., мы видим, что в родовом понятии отсутствует один из признаков, характеризующий тип взаимодействия активного и пассивного органов в процессе артикуляции. В видовых понятиях происходит прибавление признаков данного типа.

Дихотомическое деление представляет собой деление объема исходного родового понятия на два противоречащих друг другу понятия, т. е. деление объема понятия (класса, множества) на два соподчинённых (производных) класса по формуле исключённого третьего: «А или не-А» [4]. Результатом дихотомического деления являются видовые понятия, находящиеся в отношении контрадикторности (противоречия). Например, результатом дихотомического деления всех слов по признаку «способность изменяться» будет выделение изменяемых и неизменяемых слов (рисунок 2).

Рисунок 2 – Схема деления понятий

В содержании родового понятия «слова» отсутствует признак, указывающий на способность слова изменяться. В содержании понятия «изменяемые слова» присутствует признак изменяемости, в содержании второго видового понятия данный признак отрицается (Таблица 2).

Таблица 2 – Содержание понятий

Слова	Изменяемые слова	Неизменяемы слова
единица языка	единица языка	единица языка
основная, структурно-семантическая	основная, структурно-семантическая	основная, структурно-семантическая
выполняющая номинативную функцию	выполняющая номинативную функцию	выполняющая номинативную функцию
–	способные изменять свою форму	не способные изменять свою форму

Не всякое деление на два взаимоисключающих класса является дихотомическим. Дихотомическим является только такое деление на два класса, в котором производные классы определяются парой логически противоречивых свойств, одно из которых служит основанием деления. Любое псевдодихотомическое деление может быть преобразовано в дихотомическое, но не наоборот. Это связано, в частности, с тем, что при дихотомическом делении один из производных классов – дополнительный – определяется всегда только отрицательно (посредством отрицательного термина), тогда как в псевдодихотомическом делении оба класса определяются положительно, заменить же отрицательное определение положительным не всегда возможно.

Рассмотрим несколько примеров деления лингвистических понятий. Например, при классификации частей речи в современном русском языке обычно выделяются знаменательные и служебные части речи. Однако данное деление не является исчерпывающим, т. к. кроме знаменательных и служебных частей речи в современном русском языке есть еще междометия и модальные слова, которые не входят в указанные группы. Результатом исчерпывающего деления понятия «части речи» является вычленение трех понятий: «знаменательные части речи», «служебные части речи», «междометия и модальные слова». Если не объединять междометия и модальные слова в особую группу как части речи, не относящиеся ни к знаменательным, ни к служебным, а выделять их по своим, присущим только им семантическим признакам, то результатом деления будет вычленение четырех понятий: «знаменательные части речи», «служебные части речи», «междометия», «модальные слова» (рисунок 3).

А: части речи
Б: знаменательные части речи
В: служебные части речи
Г: междометия и модальные слова

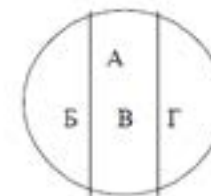

Рисунок 3 – Схема деления понятий

Данный пример иллюстрирует деление понятия по видообразующему признаку.

При сопоставлении содержания исходного родового понятия и видовых понятий можно обнаружить, что в процессе вычленения видовых понятий к видовым признакам делимого понятия добавляется не только новый, видообразующий признак, т. е. присущий одним предметам рода и не присущий другим («служашие для выражения синтаксических отношений», «служашие для выражения эмоционального отношения, субъективных оценок, модальных значений» и др.). Также в содержании понятия появляются два логически противоречащих признака «самостоятельные» и «несамостоятельные» (Таблица 3).

Таблица 3 – Содержание понятий

Части речи	Знаменательные части речи	Служебные части речи	Междометия, модальные слова
классы слов	классы слов	классы слов	классы слов
характеризующиеся совокупностью семантических, морфологических и синтаксических признаков	характеризующиеся совокупностью семантических, морфологических и синтаксических признаков	характеризующиеся совокупностью семантических, морфологических и синтаксических признаков	характеризующиеся совокупностью семантических, морфологических и синтаксических признаков
–	самостоятельные, т. е. лексически самостоятельные, называющие предметы и признаки или указывающие на них, способные функционировать в качестве члена предложения	несамостоятельные, т. е. лексически несамостоятельные, не называющие предмет или признак, не способные функционировать в качестве члена предложения	несамостоятельные, т. е. лексически несамостоятельные, не называющие предмет или признак, не способные функционировать в качестве члена предложения

–	–	служашие для выражения синтаксических отношений и образования аналитических форм, выражения синтаксических и модальных значений предложения	служашие для выражения эмоционального отношения, субъективных оценок, модальных значений
---	---	---	--

Таким образом, при образовании видовых понятий «знаменательные части речи», «служебные части речи», «междометия и модальные слова» происходит прибавление двух логически противоречащих признаков «самостоятельные» и «несамостоятельные»; также при образовании видовых понятий «служебные части речи», «междометия и модальные слова» появляются новые видообразующие признаки «служашие для выражения синтаксических отношений и образования аналитических форм и т.д.», «служашие для выражения эмоционального отношения, субъективных оценок, модальных значений».

Наличие логически противоречащих признаков у всех видовых понятиях дает возможность проведения на первом уровне дихотомического деления частей речи на самостоятельные и несамостоятельные (рисунок 4):

А: части речи
Б: самостоятельные части речи
В: несамостоятельные части речи

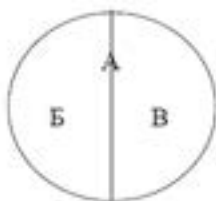

Рисунок 4 – Схема деления понятий

Дальнейшее деление понятий «самостоятельные части речи» и «несамостоятельные части речи» мы произведем при рассмотрении темы «Классификация».

Рассмотрим еще несколько примеров из области грамматики русского языка.

По цели высказывания обычно различают три вида предложений: повествовательные, вопросительные, побудительные. Повествовательными называют предложения, в которых сообщается о каком-либо факте действительности. Вопросительные предложения содержат в себе вопрос.

Предложения данного типа выражают стремление говорящего узнать что-либо или удостовериться в чем-либо. К побудительным относятся предложения, содержащие волю говорящего, приказ, просьбу и т. д. Данная классификация отражает результаты деления понятия по видообразующему признаку (рисунок 5).

А: предложения
Б: повествовательные предложения
В: вопросительные предложения
Г: побудительные предложения

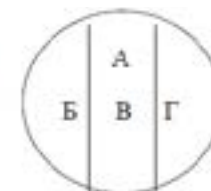

Рисунок 5 – Схема деления понятий

В «Русской грамматике» 1980-го года (далее – Грамматика-80) предлагается несколько иная классификация предложений по цели высказывания. С учетом коммуникативного задания предложения делятся на два класса: невопросительные и вопросительные предложения (дихотомическое деление, рисунок 6).

А: предложения
Б: невопросительные предложения
В: вопросительные предложения

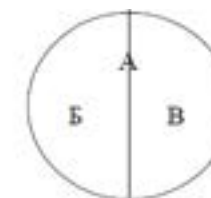

Рисунок 6 – Схема деления понятий

Невопросительные предложения авторы Грамматики – 80 делят на повествовательные, побудительные предложения и предложения со значением желания (деление по видообразующему признаку).

А: невопросительные предложения
Б: повествовательные предложения
В: побудительные предложения
Г: предложения со значением желания

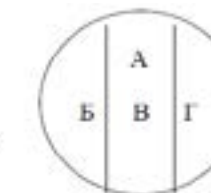

Рисунок 7 – Схема деления понятий

Рассмотрим деление понятия «глагол» с точки зрения категории вида. Категория вида глагола характеризует протекание действия во времени, в отношении к его результату, пределу. Данную категорию составляет система противопоставленных друг другу двух рядов форм глаголов: глаголов совершенного вида, обозначающих ограниченное пределом целостное действие, и глаголов несовершенного вида, не обладающих признаком ограниченного пределом целостного действия. Категорией вида охватываются все глаголы. Деление глаголов с точки зрения категории вида на глаголы совершенного и несовершенного вида на первый взгляд может восприниматься как дихотомическое деление, поскольку понятия «совершенный вид» и «несовершенный вид» являются противоречащими понятиями, находящимися в отношении контрадикторности. Однако понятия «совершенный вид» и понятие «глаголы совершенного вида» («несовершенный вид» и «глаголы несовершенного вида») не являются идентичными. При проведении логической операции деления понятия «глагол», под которым мы понимаем единицу языка членами деления, соответственно, будут понятия «глаголы совершенного вида» и «глаголы несовершенного вида». Понятия «глаголы совершенного вида» и «глаголы несовершенного вида» не являются противоречащими, т. к. в русском языке, кроме глаголов совершенного и несовершенного вида, есть особая группа глаголов, видовое значение которых определяется только в контексте (в речи). Такие глаголы называются двувидовыми. Например, глаголы *обещать*; *исследовать*, *наследовать*, *использовать*, *исповедовать*, *напутствовать*, *содействовать* и др. Ср.: *Сейчас мы используем данную технологию* (значение несовершенного вида) и *В будущем мы используем свое конкурентное преимущество* (значение совершенного вида).

Таким образом, деление понятия «глагол» (глагол как единица языка) будет трехчленным, осуществляемым по видообразующему признаку (рисунок 8).

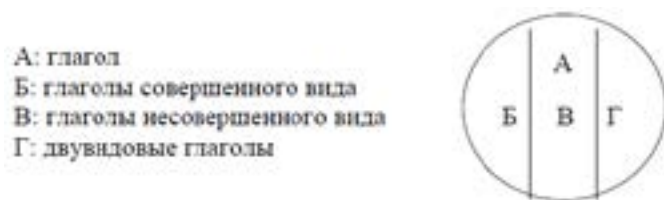

Рисунок 8 – Схема деления понятий

Если же в качестве родового, делимого понятия мы возьмем понятие «видовое значение глагола», то в результате деления мы получим противоречащие понятия «значение совершенного вида» и «значение

несовершенного вида». В этом случае деление будет дихотомическим (рисунок 9).

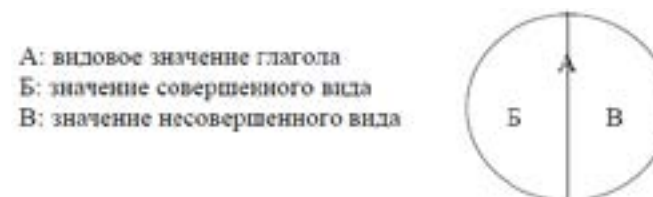

Рисунок 9 – Схема деления понятий

ВЫВОДЫ

Любая научная классификация выражает систему законов, присущих отображенной в ней области действительности. Процесс классификации явлений действительности имеет большое значение в познавательной деятельности человека. Как отмечают исследователи, «наиболее сложные и совершенные классификации дает наука, систематизирующая в них результаты предшествующего развития каких-либо областей знания и намечающая одновременно перспективу дальнейших исследований. Затруднения с классификацией имеют чаще всего объективную причину. Дело не в недостаточной проницательности человеческого ума, а в сложности окружающего нас мира, в отсутствии в нем жестких границ и ясно очерченных классов» [3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/524
- 2 **Войшвилло, Е. К., Дегтярев, М. Г.** Логика. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 527 с. – ISBN 5-305-00001-7.
- 3 <http://psylib.org.ua/books/ivina01/index.htm>
- 4 <https://slovar.cc/enc/bse/1993824.html>

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

О. А. Попович¹, Д. С. Ташимханова²

Тілдік бірліктерді жүктеудің логикалық ұстанымдар мәселелері туралы

¹Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы;

²Филология факультеті,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

O. A. Popovich¹, D. S. Tashimhanova²

The question of logical principles for classification of language units

¹Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Philology,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Мақалада логикалық талдау тілі мәселелері, лингвистикалық және тілдік қатынасы анықталып, сонымен қатар тілдік бірлік сипаттамада логикалық-пәндік байланыстары сипатталған.

Жүктеу түсінігі бастанқы ұғымды көп сатылы бөліктерге бөлу ретінде қарастырылады. Мысал ретінде, лингвистикалық жіктелмелер (тілдегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың жүйесі, сөз таптар жүйесі, сөйлемдер жіктелімдері) бөлу тетіктерін тілдік бірліктердің негізінде түрлер құрайтын және логикалық қайшы белгілері талданады.

The article is devoted to the problems of logical analysis of language, revealing the relationship of language and linguistic categories, the reflection of logical and subject relations in the description of language units. The article deals with the concept of classification as a result of multi-stage division of the original concept into classes. On the example of linguistic classifications (system of vowel and consonant sounds, system of parts of speech in the modern Russian language, classifications of sentences on semantic features, etc.) the mechanisms of distribution of language units are analyzed on the basis of species-forming and logically contradicting features.

FTAMP 14.35.05

Т. К. Самуратова

п.ғ.д., профессор, «Дизайн және инженерлік графика» кафедрасы,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000,
Қазақстан Республикасы
e-mail: Samyratovatk@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ӨНЕР – ХАЛЫҚТЫҢ РУХАНИ БӘЙТЕРЕГІ

Мақалада қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдары негізінде рухани тәрбие беру мүмкіндіктері ұсынылған. Ұрпақтан-ұрпаққа дәстүрлі жалғасын тапқан бабалар мұрасы тек шеберлік пен іскерлікті игеру ғана емес, адамзаттың әлемді рухани-рухани тануының «заттанған» көрінісі мәселелері тұрасында кешенді ойлар ерекшеленеді. Нәтижесінде халықтың рухани бәйтерегі – қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарында тәлім-тәрбие мүмкіндіктері мазмұндалған. Сондай-ақ жеке тұлғаның дүние, өмір, қоғам, тіл мәдениет жөніндегі түсініктерін ұлғайтады, ақыл-ойы, танымдық қабілеті, рухани сана-сезімі, түйсіктері, адамгершілік қасиеттері, туган еліне, жеріне, табиғатқа, халық өнеріне аялы көзқарастарын қалыптастырады. Кеңістік пен уақыт философиялық категория ретінде әдебиетте, математикада, өнерде, оның ішінде қолданбалы өнердегі тәрбие беру жолдары анықталған. Автор рухани тәрбие үрдісінде қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарын пайдалану ақыл-парасаттылық (рационалды) және сезім (эмоционалды) элементтерінің өзара байланысын қарастырған. Рухани тәрбие берудің психологиялық және педагогикалық жолдарын зерттеуді алға қояды.

Кілтті сөздер: қазақ қолданбалы өнері, кеңістік пен уақыт ұғымдары, рухани тәрбие беру мүмкіндіктері, бабалар мұрасы.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсатының бірі ...білім беру процесінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету [1]. Осыған орай болашақ маманға кәсіби білім беру арқылы рухани-рухани дамуындағы ролін терең зерттеуді қажет етеді. Сондай қажеттіліктердің бірі – қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдары негізінде рухани тәрбие беру мүмкіндіктерін болашақ маманның игеруі.

Ұрпақтан-ұрпаққа дәстүрлі жалғасын тапқан бабалар мұрасы тек шеберлік пен іскерлікті игеру ғана емес, адамзаттың әлемді рухани-рухани тануының «заттанған» көрінісі. Халықтың рухани бәйтерегі – қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарында тәлім-тәрбие жатқанына көз жеткіземіз. Біріншіден, қазақ қолданбалы өнерінің ішкі тылсым сыры ұғылады (қабылданады). Екіншіден, уақыт арқылы өткенді зерделеп, бүгінгіні анықтап, болашақты бағдарлайды. Үшіншіден, кеңістік көріністері бүгінгі ұрпаққа «ата жұрт», «атамекен», «елім-жерім», «туран өлке» ұғымдарын қалыптастырады. Сондай-ақ жеке тұлғаның дүние, өмір, қоғам, тіл мәдениет жөніндегі түсініктерін ұлғайтады, ақыл-ойы, танымдық қабілеті, рухани сана-сезімі, түйсіктері, адамгершілік қасиеттері, туған еліне, жеріне, табиғатқа, халық өнеріне аялы көзқарастарын қалыптастырады.

XXI ғасыр болашақ ұрпақтың рухани мәдениеттілігін, ұлттық ойлау қабілетін, кәсіби білімін талап етеді. Осыған байланысты қазіргі ұлттық мәдени өркендеуде халықтың дәстүрлі төл өнері арқылы жеткіншек ұрпаққа рухани тәрбие беру қажеттілігі артады. Сондай қажеттіліктердің бірі-кеңістік пен уақыт көріністерін оқу-тәрбие саласында тиімді пайдалану.

Кеңістік пен уақыт философиялық категория ретінде әдебиетте, математикада, өнерде, оның ішінде қолданбалы өнерде көрініс алады және тәрбие береді. Қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт адам мен табиғат арасындағы үндестіктің заттанған көрінісі. Ондағы кеңістік пен уақыт ұғымдарында дәстүр мен жаңашылдық диалектикасы тәрбиенің барлық түрін қамтиды. Дегенмен де, көшпенділер өмірінің болмыс-бітімі табиғат сұлулығына негізделген рухани тәрбие ұрпақ санасында ой салатын негізгі мәселелердің бірі. Өйткені, білім алушының ақыл-ойының, еңбек, адамгершілік, экологиялық, патриоттық қасиеттерін рухани сана-сезімінсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Рухани сана-сезім өмір тәжірибесімен мұраттарға жету жолындағы таным мен тәрбиенің бірлігін топтастырады. Сол себептен, қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыттың рухани тәрбиелік маңызын ашу философия, эстетика, педагогика ғылымдарын байланыстырады.

Философиялық тұрғыдан алғанда эстетика-(грек сөзінен аударғанда «сезіну», «сезімдік»): адам жан дүниесін рухани тұрғыдан ұғынып-түсіну заңдылықтары туралы әсемдік заңдарын арқау еткен шығарманың мәнісі мен формалары туралы ғылым [2].

Ал, эстетикалық, тәрбие– «болмыстағы және өнердегі сұлулық пен әсемдікті дұрыс қабылдау және рухани түсінікті, сезім мен талғамды тәрбиелейтін, өнерде және өмірде сұлулықты жасау, оған қатысу қабілетін қажетсінуін қалыптастыратын тәрбиенің ең басты салаларының бірі» [3]. Бұл табиғат құбылыстары мен экологиялық ортаны көру, түйсіну, талғам арқылы сезінуі. Демек, рухани тәрбиенің басты мақсаты-білім алушыларды

қолданбалы өнердегі сұлулықты қабылдап түсінуге, айналадағы шындық болмыстың көріністерін сезінуге, құрметтеп, бағалай білуге, көркемділік, нақыштылық пен ырғақтылықты шексіз кеңістікте, межелік уақытта дәлелдей білуге үйрету. Осы мақсат мына міндеттердің шешілуін талап етеді.

1 Болмыстан шындықты оның заттанған көрінісі арқылы сезініп, дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырады.

2 Рухани сезім мен қабылдауды тәрбиелейді.

Жоғарыда атап кеткеніміздей, педагогикада рухани көзқарас тәрбиенің басқа салаларымен тығыз байланыста қарастырылады. Мысалы, жас ұрпақ бойына қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт ұғымын қалыптастыру үшін алдымен, болмыс жаратылысы жайлы абстрактілі ойлау қабілеттерін жетілдіру керек. Бұл танымдық іс-әрекетте дағды мен іскерлік, ақыл-ойға тәрбиелеуде негізгі жол. Ол қолданбалы өнерде білім алушылардың, ойлай-қиялдай білу (фантазия) қабілеттерін қалыптастырады.

Ұлттық педагогика негізін салушы М. Жұмабаев фантазияны (қиялды) ерекше сипаттайды. «Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды көрікті қылатын, біздің осы аяқ басқызып, тәңірмен тілдестіретін сол фантазия» [4], – деп ғылыми тұжырым береді. Яғни, жаратылыс сұлулығынан ләззат алғызу қазақ баласының қиялының жүйрік, ойының озық мазмұнды, терең болуына көмегін тигізетіндігін дәлелдеген. Ал, қиялдай білу ақылмен ойлау, бейнелі сөзбен жеткізу. Сол себептен, А. Байтұрсынов сөз өнері адам санасының үш негізіне ақылға, қиялға, көңілге байланысты деген. Ондағы ақыл ісі-андау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі-мензеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі заттардың тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттен ұқсату, көңіл ісі-түю, талғау. Ойын ойлаған қалпында, қиялын мензеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек [5]. Бұл шеберлік көшпенділер өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарын зерттеуге көмектеседі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Білім алушылардың бойындағы қалыптасқан жеке қасиеттердің (гуманизм, адалдық, батырлық, төзімділік) жиынтығы болатын сезім мен сенім адамгершілік тәрбиесін қалыптастырады. Рухани сезім-объективтік шындықты бейнелегенде оның сұлулығын, әдемілігін, сәнділігін қабылдауда туатын көңіл-күй. Халық өнеріндегі кеңістік пен уақыт түстер ұғымын қалыптастырып, тұрмыс-тіршілік, мекен-жай көріністері көшпелі өмірге тән ерекшеліктерді айқындайды. Мысалы, Ақтөбе, Ақмола, Сарыарқа, Қызылқұм. Бұл Жер-Су ұғымдарынан тау, дала, құм т.б. табиғат көріністерін ғана емес, сонымен бірге сұлулық, әсемдікті танытады. Бірақ, табиғат көріністерінің

символдық, колориттік мәнінен гөрі танымдық, тәрбиелік мәніне көңіл аудару маңызды. Сондықтан да, рухани сезім көңіл қоя білу дәлдігі мен ерекшелігіне байланысты. Мысалы, жердің сары бояуы молшылыққа кең пейілділікке, дарқандыққа, сұлулыққа тәрбиелейді. Сонымен қатар табиғат бояуында да кеңістік пен уақыт көріністерінің терең астары бар.

Қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт көріністері табиғат сұлулығын танымдық тұрғыда бағалап, рухани белсенділікке тәрбиелейді. Білім алушы төл табиғаттағы қозғалысты сезініп, заңдылықтарын, дүниетанымдық құрылымын түсініп, қабылдап қана қоймай, оның заттанған көрінісінен кеңістік пен уақытты дәлелдей білуге үйренеді. Мысалы, өрнектердің бір түрі дөңгелек оюы табиғат құбылыстарының тұйықтайтын шеңбер бойында мәңгілік уақыттағы қозғалысты меңзеп, мәңгілік күнді, өмір мен бақыт тілейді. Яғни, орнектің мағынасын терең ұғыну арқылы өз бойында сол затқа деген ерекше құрмет пайда болады.

Қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт көріністері жан-жақты: мәдениетті тұлғаны тәрбиелеуде ең алдымен дүниетанымдық ұғым қалыптастырады. Дүниетаным дегеніміз – табиғат жөніндегі, қоғам мен адамзат ақыл-ойының дамуы жөніндегі көзқарастар жүйесі [6]. Дүниетаным санасының ерекше түрі, қоршаған ортаға, оның көзқарасы, дүние (және сол дүниеден онын алатын орны. Япш, жеке адамның, өзін қоршағай-ортадағы табиғат пен әлеуметтік құбылыстарды түсініп, байымдауы мен ой тұжырымдауы. Өйткені, адам ғарыштың бір бөлігі болғандықтан, оны қоршаған ортаның түрлі қасиеттері, кескін келбеті, болмысы туралы ой толғамай, бейтарап қала алмайды. Онык түп негізі көшпенділер өнерінде.

Оны М. Орынбеков былайша тұжырымдайды: «Қазақтың ата тегінің болмыс шындығына тікелей жақын болуы, олардың бақылайтын, қабылданатын дүниеге сезімдік түріне жақын болуы, бұл болмыспен тамырластығы уақыт, кеңістікті, адамның ішкі дүниесін, тіршілік етудің бастауларын түсінуінен өз керінісін тапты» [7]. Дүниетану барысында кеңістік пен уақыттың тылсым сыры ұғылады. Мысалы, «ата қоныс ұғымы көшпелілер үшін қасиетті, ол өз жерінің тұтастығының көрінісі көршілес жатқан мекендерге де қол сұғуға болмайтынын мойындатады.

Сондықтан қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт көріністері бүгінгі ұрпақ санасында «ата жұрт», «атамекен», «елім, жерім», «туған өлке ұғымдарын қалыптастырады. Онда этномәдени білім берумен қатар отанын сүю, қастерлеу, елдің табиғатына деген жауапкершілік сезімдері сияқты қасиеттерін айқындайды. Соның нәтижесінде оқушылардың бойында қалыптасқан халыққа, этносқа деген мақтаныш сезімі қазақстандық патриотизмге тәрбиелейді, ұлттық рух, ұлттық намыс-жігермен қаруландырады. Екіншіден, қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт

көріністері салт-дәстүр, әдеп-ғұрып, ырым, тыйым, сенім ұғымдарын қалыптастырады. Аса киелі саналатын дәстүрлі ырымдардың бірі-тұмар тағу. Көшпенділер тұмарға туған жердің топырағын салғаны желеп-жебе жүрсін деп ырымдаған. Ырым жолдары ұлтымызда өте көп. Мысалы «Шешен болсын деп ауызға түкіру», «Отаншыл болсын деп туған жерге аунату, батырдың сарқытын жегізу, жақсы адамдардың есімін жас балаға қою». Немесе қазақ сүтті, айранды, шұбат, кымызды «ақ» деп, ерекше қастерлеп, «ақты жерге төкпейді. аяққа баспайды» деп ескерткен, Бұндай дәстүрлік ырымдар халқымызға ертеден енген және тәлім-тәрбиелік маңызы зор. Ол ұрпақты жат қылықтан бойын алшақ сақтауды көздеп және жақсылықтан үміттендіріп, жамандықтан сақтандырады.

Тыйым – «әрбір әлеуметтік ортаны реттеп отыруға, адамдарды белгілі-бір мақсатқа жұмылдыруға, сол арқылы қоғамдық жарастықтың орнауына қызмет етеді» [8]. Мысалы, көшпелілердің отқа табынатын наным сенімдері «Отқа май кую», «Отты аттама», «Отты баспа» деген тыйым сөздерімен байланыстыра салғаннан гөрі, оның астарына мән беріп, отқа күйетінін өмірлік тәжірибе арқылы жеткізе білу керек. Бұл жерде, адамның адамға, табиғатқа жасайтын империкалық (сезімдік) қатынастары ырым, рәсім, сенім, тыйымдар арқылы көрініс табады. Осы тұста мәдениет танушы А. Сейдімбектің пікірімен қорытындыласақ: «Ырым да, тыйым да, болжам да халықтық білімнің санатына жатады. Ал халықтық білім, түптен келгенде адам қоғамындағы қоршаған орта туралы таным-түсініктің, дағдының және нақтылы өмірлік тәжірибенің жиынтығы ретінде көрініс табады» [8].

Халқымыздың кемеңгер ойшылдары (Қорқыт ата, Өл-Фараби, Ахмет Иассауи, Ж. Баласағұни, т.б.), қазақ ағартушылары, қоғам қайраткерлері (М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, т.б.), шетел психолог-педагогтері (Н. Крупская, А. Луначарский, П. Блонский, Д. Лихачев, С. Шацкий, Л. Выготский, С. Рубинштейн, А. Бакушинский, т.б.) еңбектерінде табиғат, қоршаған орта, өмірдегі және өнердегі сұлулықты түсініп, қабылдау болашақ ұрпақтың жан-жақты дамуының басты құралы екендігі қарастырылған.

Бүгінгі таңда педагог ғалымдардың қазақ қолданбалы өнері және рухани тәрбие теориясы мен тәжірибесінің зерттеліп отырған кезеңдегі жәй-күйін, өзіне тән ерекшеліктері ғалымдар: А. Жүнісбаева, Б. Әлмұхамбетов, Ө. Қамақов, Ж. Балкенов, Қ. Ералин, Ү. Ибрагимов, З. Ахметова, Қ. Болатбаев, С. Ұзақбаева еңбектерінде арнайы зерттелген.

Ғалымдар еңбектерінің негізгі идеяларына сүйене отырып, қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарының рухани тәрбиедегі көрінісіне, соның негізінде тәрбие беру мүмкіндіктеріне мазмұнды сипаттама беруге болады. Рухани тәрбие беру мүмкіндіктері адамның рухани көзқарас,

сезім, таным, қабылдау, баға беру, белсенділік қасиеттерінің жиынтығын құрайды.

Алдымен қазақ қолданбалы өнері рухани көзқарасты тәрбиелейді. Адамның өмірге көзқарасы оның өмірі мен қызметінің барлық саласынан (әсіресе өнерге көзқарасынан) көрінеді. Рухани талғамы биік, сезімтал адам еңбектегі әдемілікті, табиғаттағы сұлулықты, өнердегі әсемдікті танып, оны сүйе, қастерлей білетін болады. Ол туралы В. Белинский былай деп жазған: «Әсемдікті сезіну – адамгершілік қасиеттің шырағы. Тек осы сезім төңірегінде ғана ақыл-парасат болуы мүмкін..., тек осы сезіммен ғана азамат өзінің жеке басының мүдделерін де, өзінің жеке көзқарасын да Отан үшін құрбан ете алады, тек осы сезіммен ғана адам өмірде ерлік істей алады, ...рухани сезім – жақсылықтың негізі, адамгершіліктің негізі». Яғни, рухани көзқарасты тәрбиелеу – ұлттық өнерге мұқият зейін салуды талап етумен қатар балалардың ақыл-ойын, дүниетанымын дамытады.

Рухани сезім – адамның еңбек үстінде тарихи қалыптасып дамыған рухани қасиеттерінің бірі. Ұлы ақын М. Жұмабаев «Жаратылыстың, хәм искусствоның сұлу заттары адам жанында сұлулық сезімдерін ұялтады. Ұлбіреген гүл, ...сұлу ай, жұлдызды түн, міне осылар сықылды жаратылыстың сұлу заттары, көріністері ... адам жанына бір ләззат, бір сұлулық толқыныш оятып туғызбай қоймайды. ... Сұлулық сезімдері адамның, дұрыс, сау ляззат ізденуіне, сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен, жиренуіне, жақсылыққа ұмтылып, жамандықтан тиылуына көп көмек көрсетеді. Сондықтан баланың сұлулық сезімдері жақсы тәрбие қылуына тиісті...» деп, адамдардың өмірдегі, өнердегі сұлулық пен ұсқынсыздықты дұрыс қабылдауы, түсінуі мен сезінуі рухани тәрбиенің басты міндеті екендігін ескертеді. Демек, қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдары негізінде рухани тәрбие беру табиғаттағы, өнердегі, еңбектегі ең жақсыны қабылдау, одан ләззат алу, дүниедегі әдемілік атаулыны бағалауға және өнер шығармаларын тануға, қастерлеуге баулиды, оған керісінше ұсқынсыздыққа жағымсыз көзқарасты қалыптастырады.

Рухани тәрбие беруде көзқарас пен таным ынтымақтыққа, бірлікке, еркіндікке, адалдыққа, шыншылдыққа, патриоттылыққа, мейірімділікке, кішіпейілділікке тәрбиелейді. Рухани сезім мен қабыл-дауда қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарының мазмұндық ерекшеліктері туған ел, туған жер, атамекен, атақоныс, жер-су, мәңгілік пен бүгінгілік, тағдыр, т.б. ұғымдарды қалыптастыратынын ұғып-түсінеді. Рухани баға беру мен пайымдау қолданбалы өнерінің тарихи даму ерекшеліктерінен білімін меңгертуде жас жеткіншектердің ақыл-ойын, рухани дүниетанымын, бабалар мұрасына деген қызығуын арттырады. Рухани белсенділік өздігінен ізденуге жол ашады, қолданбалы өнері бұйымдарын жасай білуге, олар қоршаған

орта табиғат құбылыстарын абстрактілі бейнелей білуге, бабалар мұрасын ұрпақтар мұратына айналдыруға өз үлесін қосуға талпындырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада, рухани тәрбие үрдісінде қазақ қолданбалы өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарын пайдалану ақыл-парасаттылық (рационалды) және сезім (эмоционалды) элементтерінің өзара байланысын қалыптастыратындығы мазмұндалады. Педагогикада бұл мәселені шешуде адам ақыл-ойы мен адамгершілігінің әсемдікке бой ұруы және рухани сезімдерінің өзара байланыста екендігін негізге алады.

Бүгінде жоғары оқу орындарында жеке тұлғаның ақыл-ойы, сана-сезімін жетілдіруде қазақ қолданбалы өнері негізінде рухани тәрбие берудің мүмкіндігі ерекше. Бұл болашақ ұстаздардың кәсіби даярлығына ерекше талаптар қойып, оның психологиялық және педагогикалық жолдарын зерттеуді алға қояды.

1 Өнер арқылы қоршаған орта, табиғат сұлулығынан ләззат алу, оны сезінуге, шын көркемдіктен жалған көркемдікті ажырата білуге, яғни сұлулықты қабылдауға, түсінуге талпындырады, жеке тұлғаның дүниетанымын қалыптастырады.

2 Рухани тәрбие беруде ұлттық өнердің кеңістік пен уақыт тұрғысынан танымдық-тәрбиелік маңызын және болашақ мұғалімдерді осы игі істерге баулу, сөз жоқ, бүгінгі педагогикалық білімді ізгілендіріп, жаңа сапаға көтереді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Егемен Қазақстан. – Астана 2011. – С. 3–5.

2 Философиялық сөздік (ред. кол. Р. Н. Нұрғалиев, Н. Н. Ақпанбетов, Ж. М. Әбділдин). – Алматы : Ғылым, 1993, – 296 б.

3 Қазақ пед. энциклопедия сөздігі. – Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 185 б.

4 **Жұмабаев, М.** Таңдамалы. – Алматы : Ғылым, 1992, – 270 б.

5 **Байтұрсынов, А.** Шығармалар, өлеңдер, аудармалар, зерттеулер (құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.). – Алматы : Жазушы, 1989, – 320 б.

6 Жалпы психология (пед. инст. студент. арналған оқу құралы) В. В. Богословскийдің және басқа ред. қайта қаралып, тол. 2-баспадан аударылды. – Алматы : Мектеп, 1979.

7 **Орынбеков, М.** Ежелгі қазақтың дүниетанымы. Алматы: Ғылым, 1996, 168б.

8 **Сейдімбек, А.** Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау, Оқу құралы, -Алматы: Санат, 1997, – 464 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

T. K. Samuratova

Национальное искусство – духовное наследие народа

Архитектурно-строительный факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

T. K. Samuratova

National art is a spiritual heritage of the people

Faculty of Architecture and Civil Engineering,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

В статье представлены возможности духовного образования на основе концепции пространства и времени в казахском прикладном искусстве. Наследие предков, традиционно переходящее из поколения в поколение, – это не просто шедевр и мастерство, а духовное мировоззрение человеческого мира. В связи с этим предлагаются наиболее ценные мысли по таким проблемам, как «пространство и время», «духовное возрождение», «наследие», «прикладное искусство», «искусство кочевников», «эстетическое воспитание». Духовное наследие народа – пространство и время в казахском прикладном искусстве. Излагается духовно-воспитательные возможности понятий «пространство-время». А также расширяет возможности личности с восприятию человеческого мира, жизни, общества, языка, культуры через понятия пространство и время. Рассмотрены пространство и время как философские категории в литературе, математике, искусстве, определяются воспитательные пути в прикладном искусстве. А также даны психолого-педагогические исследования данной проблемы.

The possibilities of spiritual education based on the concept of space and time in Kazakh applied art are presented in the article. The heritage of ancestors which traditionally passes from generation to generation is not just a masterpiece and skill, but a spiritual worldview of the human world. In this connection, the most valuable ideas are offered on such issues as «space and time», «spiritual upheaval», «heritage», «applied art», «nomadic art», «aesthetic education». The spiritual heritage of the people is a space and time in Kazakh applied art. The spiritual and educational possibilities of understanding «space and time» are stated in this article and it also expands the person's ability to perceive the human world, life, society, language, culture through the concept of space and time. The space and time are considered as philosophical categories in literature, mathematics, and art, and also educational ways in applied art are determined. And also psychological and pedagogical researches of this problem are given.

Ш. Б. Сейітова

ф.ғ.д., доцент, Гуманитарлық факультет, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Шығыс Қазақстан облысы, Семей қ., 071402, Қазақстан Республикасы

e-mail: seitovashinar@mail.ru

КЕЙБІР ЭТНОАТАУЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ УӘЖІ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген мағыналық – бірлік ру-тайпа өмірінің мәнді бір бөлшегі. Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан. Сол себепті шешен де шебер сөйлеудің қыр-сырын жетік білген қазақ халқының ұлттық сөйлеу ерекшеліктерін төмендегідей бөліп көрсетуге болады. Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген мағыналық – бірлік ру-тайпа өмірінің мәнді бір бөлшегі. Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан.

Кез келген ұлт тағдырында рухани өмір мен тіл үшін басты нәрсе – экономикалық қауымдастық ерекшелігі болып табылады. Оның ықпалы мен әсері айрықша. Экономикалық қауымдастықтың томаға-тұйықтығы сол белгілі бір аймақта тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, тайпалар, рулар көлемінде сол тілдік ерекшеліктердің сақталуына жағдай тудырады.

Кілтті сөздер: этноним, тұрақты тіркес, уәж, ұлттық құндылық.

КІРІСПЕ

Мақаланың мақсаты – Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің мағыналық, концептуалдық ерекшеліктерін қарастыра отырып, олардың бойында жинақталған ақпарат мына мәнділіктерді көрсету. Ру-тайпа одағы қоғамдық құқықтық қатынастар институты, ол құқықтық қатынастарды реттейді, ол қоғам мүшелерінің (жүз, тайпа, ру, тап, тармақ т.б.) әлеуметтік қатынастарына қызмет етеді, ол ру-тайпа мүшелерінің мәдени қатынасына қызмет етеді; ол жалпы адамзаттың

ұлттық құндылықтары негізінде тәрбие ісіне қызмет етеді; ол санаға, қоғамдық санаға сөз арқылы әсер етуге қызмет етеді. Сонда ру-тайпа: → құқықтық мәдениет → әлеуметтік этика → тәрбие → ұлттық құндылық → қоғамдық стереотип → ұлттық менталитет ретінде қарастыруға болатынын көреміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлеуметтік этика адамның өз ақыл-ойына сәйкес қоршаған дүниені танып-білуге, бағалауға мүмкіндік береді. Б. Сағындықұлы атап көрсеткендей: «Кез келген затты немесе құбылысты қабылдау адамда бұрыннан бар тәжірибе, білім негізінде жүзеге асады» [1, 101 б.]. Мәселен, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ру-тайпа немесе оның мүшелерінің қандай өзіндік қасиеттері болғанын бүгінге жеткен мақал-мәтел, тұрақты тіркестердің нәзік иірімін сезу арқылы, адам санасына тұтастай сол мәліметтің жетуі арқылы білеміз. Ұлттық болмыс тұрғысынан алып қарағанда, әлеуметтік этиканың қалыптасуында адамның өткендегі тәжірибесі маңызды орын алады. Мысалы, қазақы ұғымда қуанышты жағдайды қабылдаудың өз ерекшелігі бар. Құнанбайдың немере інісі Ақбердіге Құнабайдың «Бетқұдықты Ақбердіге берсін!», – деген сәлемін әкелген Абайға Құлыншақ ақын: «Ақберді, Ақберді, Ақбердіге Құдай бақ берді», – деп тақпақтай бергенде, Бала Абай іле жөнеліп: «Бақ берген емей немене, Борсақтан қалған аз жерді «Менікі» деп тап берді деген екен. *Ақберді, Ақберді, Ақбердіге Құдай бақ берді* мағыналық бірлігі осы бір қуанышты оқиғадан кейін ел аузында қалса керек. Ұлттық қабылдау, ұлттық түсінікте бақты берейін десе, бір-ақ сәтте бере салар деген қағида қалыптасқан, сонымен қатар есте қаларлық жағдайда өлең сөзбен термелей жөнелу бұл да қазақы топырақтан өніп шыққан бір белгі [2, 147 б.]. *Ұлттық менталитет*. Қазақ халқы салт-дәстүрін, әдет-ғұрпынан бой тартпаған халық. Көптеген күрмеуі қиын мәселе дала дәстүрі негізінде шешіліп отырған. Мысалы, *өліп кетті Өтекең, майға толды Көтекең* тұрақты тіркесінен жол-жоралғы негізіндегі даулы мәселенің оңтайлы шешімін тапқанын көреміз. Айдабол балаларының арғы атасының аты Көтібақ болса керек. Ауыл ішіндегі істің аяғы насырға шауып (Абыралы жерінде), кісіге жазығы жоқ, көпшіл де діншіл жан Өтебай қазаға ұшырайды. Екі ауыл да бір Үсеннің балаларынан. Елдің тыныштығын, азаматтардың амандығын қалайық дей отырып, сол елдің болысы, Ноха қажы 2000 теңгедей ақшалай құн кескен екен. Жоғарыдағы сөзді Өтебайдың құрдасы Күлшім деген айтып, елге таралып кетіпті. Ағайын арасына жік түспеуін көздеген шешім қалыптасқан дәстүр негізінде оң шешімін тапқан [3, 110 б.].

Қоғамдық стереотип. Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген мағыналық – бірлік ру-тайпа өмірінің мәнді бір бөлшегі. Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны

иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан. Сол себепті шешен де шебер сөйлеудің қыр-сырын жетік білген қазақ халқының ұлттық сөйлеу ерекшеліктерін төмендегідей бөліп көрсетуге болады: *біріншіден*, қазақ үйіне келген адамды бірден әңгімеге тартпаған, алдымен сый-құрметін көрсетіп, ыңғайы келді-ау дегенде, қалыптасқан жөн-жоба негізінде көңіл-қошын білдірген. *Екіншіден*, әңгімелесу ахуалында айтылған сөздің астарлы мағынасына көз жеткізіп барып қана, өз ойын айтқан. Қазақ көп жағдайда қойылған сұраққа бірден жауап қайтармаған. Егер сынау мақсатында немесе шұғыл жауап беруді қажет ететін төтенше жағдай болса, табан астында, бірден ұтымды да санамалы, тілге тиек ететін дерекпен қолма-қол жауап қайтарған, орайына қарай, суырып салып, өлеңмен де жауап қайтара білген. Әрбір айтылған сөзді талдап, пайымдап барып жауап қайтаратын болған. *Үшіншіден*, тілдесудің ойдағыдай өтуінің этикалық шарты бар. Сөйлеушіге оң пейіл білдіру, тілдесуге ықыласты екенінді көрсету, оның сөзін түсіністікпен ден қоя тыңдау т.б. сондай-ақ әңгімеге, сөзге құлақ түріп, назар аударудың вербалды белгісі – қоштау, таныту арқылы жүзеге асады. Қазақ амандасудан бастап қоштасуға дейін тиісті қалыптанған жазылмаған ережені сақтайды. Қазаққа кеңдік, есептеспеушілік, «бір Алла біледі» деушілік, қанағат, тәубеге келушілік қасиеттері тән. Бұл да бір ұлттық ерекшелік. Сонымен, адамды, оның жан дүниесін тілінен тыс зерттеуге болмайды. Сондай-ақ, тілді де адам арқылы, адамның жан дүниесі арқылы зерттемей болмайды. Тілдің субъектісі, біріншіден, тілдік тұлға (жеке адам, тілді тұтынушы), екіншіден, халық, ұлт (тілдік ұжым). Бүгінгі тілдік ұжым кешегі ру-тайпадан қалыптасқандығы айқын. Сондықтан да аймақтық дәрежедегі ру-тайпаның қолданысындағы тұрақты тіркестерді белгілі бір аспектіде қарастыру – ол халықтың тұтастығын көрсететін мәнді бірліктер.

Тәрбие. Жинақталған материалды саралай отырып, бір қырынан, яғни тәрбиелік құндылығы тұрғысынан алғанда байқағанымыз, әртүрлі жағдаятқа байланысты, біліп-білмей жасалған кемшін тұстарды алдағы уақытта сабақ болсын деген мақсатта қолданылатын мәнділіктердің бар екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, *Айбикенің ауылына қонғаниша, Нұрбикенің көшіп кеткен жұртына қон* (Арғын – Мейрам – Өтей). Қолы ашық, дастарқаны мол, берекелі бәйбіше өз аймағында беделді адамның біріне саналатын. Берілген тұрақты тіркес өз ортасындағы еңбегіне қарай салыстырмалы түрде айтылған, яғни бірінің екіншісіне қарағанда, адамға деген құрметі басым дегенге саяды [4, 121 б.]. *Он жеті ұлды Бертіс. Қарқаралы хан Бертіс* (арғын – қаракесек). 17 ұл ат арқасына мініп, соңынан ерген соң, жалғанның жарты пәлесі болған басына құстың қауырсынын қадап алып, қарқаралы хан Бертіс атанған. Ташкентті барып шапқан, талаған. Мұны Бұхар ханы естіп, соғысуға келген. Сонда Бертістің Бұхар ханына айтқаны: «Он жеті ұлым бар, сен түгіл Құдайдың да өкпесі қабынып, алса да зорға алар»,– депті. Бұхар

ханы: «Құдайдан қорықпағаннан қорық»,– деген деп, қайтып кетіпті. Бертіс үйіне келіп түскен соң, ұлдарына іш ауруы жабысып, үш күнде түгелі өліп кетіпті. Ауыс: асылық сөйлегеннің тартар азабы шексіз [5, 30 б.].

Ұлттық құндылық. Жинақталған тұрақты тіркестер мәнді-мәнсіз, баянды-баянсыз, жағымды-жағымсыз болса да ұлт тілінде туып, қалыптасып, тұрақты тіркес дәрежесіне енгеннен кейін ұлттық құндылық қатарынан орын алары сөзсіз. Себебі, кез келген бір сөз сол ұлт қажеттілігін өтемесе, лексикалық қордан, қабаттан шығып қалары аян.

Құқықтық мәдениет. Дәстүрлі қоғам бар жерде құқықтық қоғам бар (М. Қойгелдиев). Әрбір ұлт мәдениеті өз бастауын сол ұлттың этникалық іргетасы болып қаланған ру-тайпа болмысының қалыптасу қайнарларынан алатыны сөзсіз. Зерттеу барысында қарастырылып отырған тұрақты тіркестерді жиынтық бейнеде алсақ, шеңбер тәрізді елестетуге болатындығын, оның ортасында өзегі – негізгі ұғым – ру-тайпаға қатысты тұрақты тіркестер орналасса, оның қоршауында мәдениет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен халықтық және жеке тәжірибе әсерінен қалыптасқан дүниеліктердің барлығы орналасатындығын көруге болады. Сонымен, егер тілдік бірлікте мәдени ақпарат болса, онда екі әртүрлі семиотикалық жүйелерді (тіл және мәдениет) біріктіріп, олардың өзара байланысын сипаттайтын категорияның да болуы тиіс. В. Н. Телияның пікірінше бұл – мәдени коннотация.

Тілдің ұлттық мәдениетпен байланысының түрі жайлы мәселеде зерттеушілер арасында бірізділік жоқ. Бірқатар зерттеушілер (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров) ұлттық-мәдени компонент түрінде, Ю. А. Сорокин негізгі білім түрінде және т.б. зерттеген. Негізінен В. Н. Телияның пікірі дұрысырақ болар, себебі ол байланыс мәдени коннотация арқылы жүзеге асады деген. Ондай мәдени коннотация тұрақты тіркестің, тілдік бірліктің ассоциативті-образды интерпретация нәтижесінде немесе метафоралардың ұлттық-мәдени эталон, стереотиптердің қатынастылығынан туындамақ. Мәдени коннотация мазмұнын компоненттерді символикалық оқу арқылы да анықтауға болады. Мысалы, тұрақты тіркестерде ұран мағынасындағы «*Ақжол*», «*Қаптағай*» сөзін аруақтану, бойға ерен күш жинау, қуат көзінің символы ретінде: «*Ақжолдаса*», *арғын қалмайды, екеуі бірігіп*, «*Сарманайлап*» түйілсе, *басқалардың сау тамтығы да қалмайды*; бүкіл әскер он мың болса, он мың, жүз мың болса, жүз мың бәрі ұрандап, мыңдаған ат тұяғының дүбіріне жүздеген әскерилердің дауысы қосылғанда, күн күркірегендей, алапат дауыл тұрғандай ұрыс даласының символы ретінде: «*Ақжолдаған*» *арғындар*, «*Бақтиярлаған*» *үйсіндер*; бір тудың астына біріктіретін, бір сөздің аясына шоғырландыратын, туысқандықтың белгісі, жинақтағыш күш символы ретінде: *Байгара – сыбанның ұраны*; *ұран иесі – Боранбай* және т.б. екінші деңгейлік сезім призмасынан көрінетін әлем символдық мән иеленген тұрақты тіркестермен бейнеленіп, ұлттық тілдік әлем

картинасының ерекшелігін анықтайтын басты фактор ретінде жүреді. Адам сезімінің жан-жақтылығын бағалаудың генетикалық механизмі бір мезгілде жан-жақты әрі ұлтқа тән қабілетке ие болып, әлемдік тілдік картинаны әрі жалпы типологиялық, әрі индивидуальді ерекше етіп көрсетуге бейім.

Фразеологиялық бірліктерді образды қабылдаудың жоғарыда көрсетілген стереотиптерге, символдық ұғымға қатыстылығының негізінде ұлттар менталитетін тану арқылы біз олардың мәдени-ұлттық мәнін, қасиетін жете түсіне түспекпіз.

Тұрақты тіркестер мен мағыналық бірліктер мазмұны және онда ұялаған мәдени коннотациялар білім көзіне айналады. Неге фразеологиялық бірліктер тілдегі тұрақсыздығына қарамастан ғасырлар бойы сақталады? Неге олар әр кезең сайын түрлене түседі? Өйткені фразеологиялық бірліктерде ұлттардың рухы мен салт-дәстүрі сипатталған мәдени ақпарат бар. Әдетте, коннотативті сөзде денотаттың жекелеген белгілері бөлінген. Мәселен, берілген тақырыптағы ру-тайпа атауларының ішінде «*малтүгел*» сөзі оның найман ішіндегі аңқау ел екенін ғана білдіріп қоймайды, сонымен қатар, аңғырт, сенгіш, момын, бопау, бірақ ішкі есебі түгел адамды да елестетеді. Кез келген ру-тайпаға қатысты тіркестер сол рудың адамдарының белгілі бір есте қалатын іс-әрекеттерін көру, есту, жадыда сақтау арқылы ел ішінде кең таралған. Мәселен, ел ішінде «*түз еккен Малтүгел*» деген тіркес кеңінен тараған. Оның мағынасы – Малтүгел деген рудың адамдарының сондай аңқау, алаңғасар, сенгіш мінездеріне байланысты шықса, бүгінде сол аймақтың кез келген аңқау, сенгіш адамына немесе бітуге айналған істің басын бапан, аяғын сапан, шала ұмыт қылған іс иесіне қаратыла әрі қалжың әрі зіл ретінде «Малтүгелмісің» деп қолданыла береді.

Сөз мағынасына ассоциативті белгілердің телінуі, коннотацияның пайда болуы – мәдени-ұлттық үрдіс, ол ақыл қисынына бағынбайды (неге? Мысалы, садыр табынан шыққан адам аңқау емес, малтүгел табынан шыққан адам аңқау, себебі: садыр табынан шыққан адамдарға, көбінесе, қу деген сөз телінеді), сол себептен әр халықта аңқаулық эталоны ретінде басқа да рулар табынан шыққан адамдарды алуға болады.

Жалпы коннотациялар сөзден шығатын ассоциацияларға негізделеді, әйтсе де, олар кей кезде шынайылыққа сүйенеді: *садыр* – қулықтың (сайтан қу ма, садыр қу ма?), *матақ* (керей) – тентектіктің (матақ, жүрген жерің шатақ), *Белгібай* (найман) – жомарттықтың (Береген Белгібай), *тобықты* (арғын) – сөзге шешен, іске алғыр, ұйымшыл (сөз маржаны тобықтыдан табылады, бөз арзаны Бұқардан табылады, толғағы бір тобықтының баласы т.б) және т.б.

Көбінесе, коннотациялар бағалаушы ролінде келіп, сонымен қатар әлем картинасын құрайтын тілдің ұлттық ерекшелігін анық байқатады. Мысалы, алғашында наймандардың әлемді қабылдау картинасында найманның қызына шыдағанға тозақ жұмақтай көрінеді; *найманның қызын алған, жұмаққа*

барады тіркестері жағымды мағына берсе, арғындарда *ажалыңнан бұрын өлгің келсе, не екі аяқты мотоцикл ал*, не арғыннан қатын ал – жағымсыз баға алған; ал найман тайпасының ішіндегі қызай табының қыздары жайлы тек жағымды ғана баға берілген: *арғыннан ән таңда, қызайдан қыз таңда*. Коннотациялар әлемді бағалау формасы арқылы көрінеді. Коннотацияларда тілдің номинативті жүйесінің потенциалды шикізаты түзіледі, себебі коннотативті сөз жаңа мағына жасау қабілеті ғана емес, сонымен бірге сөз семантикасындағы күрделі қатынастардың терең мағынасын сақтау әрі ұлттық мәдени тілдік картинаны жасау мүмкіндігі тағы бар.

XIX ғасыр ғұламалары (В. Гумбольдт, А. А. Потебня) тілді рухани күш қалпында түсінген: «Тіл – бізді қоршаған орта, біздің ол ортасыз, оның қатысынсыз өмір сүруіміз мүмкін емес». В. Гумбольдтің пікірінше, «Тіл – сыртқы жағдайлар әлемі мен адамның ішкі әлемінің арасында жатқан әлем». [6, 56 б.]. Бұдан шығатын түсінік – тілдің бізден тыс өмір сүруі мүмкін емес, ол біздің ақыл-ойымызда, жадымызда мәңгілік сақталады.

Табиғи тілдің тілдік бірліктері мәдениет тілінде қосымша мәдени семантикаға ие болады. Мысалы, арғын, найман, керей, уақ, қоңырат, қыпшақ тайпаларының арасында «би» сөзі шешендіктің семантикасын ғана емес, сонымен қатар ақыл-ойдың, интеллектінің символы ретінде айтылады. Бұл мәдени семантика магиялық және мифологиялық ойлау нәтижесінде тұмақ. Мәселен, би сөзінің мағынасын мифологиялық тұрғыдан сипаттауына мына тұрақты тіркестер мысал бола алады: *құт қонған Шаянбай; Дүтім кетсе, көкшенің құты кетер; Шоң би сөйлегенде қара арғымақты су түбіне батырады, Қазанғап сөйлегенде ол арғымақты судың бетіне шығарады* және т.б. Осы берілген тұрақты тіркестердің қай-қайсысын алмасақ та белгілі бір деңгейде аңызға қатысы бары көрінеді. Мысалы, жоғарыдағы көрсетілген мысалдардың ішіндегі *құт қонған Шаянбай* мағыналық бірлігінен қазақы танымдағы кие қону, құт дару жөніндегі кез келген шаңырақта аса бір ыждағаттылықпен түсінікке қонымсыз сиқыр күштің тылсым сырын бойына дарыта білген ерекше жандар жайлы айтылатын аңыздың сұлбасын көреміз.

Толығырақ тоқталсақ, ел ішінің әңгімесіне жетік көкірек көзі ояу тұлғалардың баяндауы бойынша, бүгінгі күнге дейін жеткен маржан сөздің ерен жүйрігі, қара қылды қақ жарып, әділ кесімін айта білген, найман ішіндегі байжігіт руы тоғас тармағынан шыққан Сасан би төңірегін торлаған аңыз еді. Соның бірі: құн даулай келген қалмақ басшысының Сасан биді көргенде сасып, мен енді құн дауламаймын, тек бір тілегімді бер деуі, ал оның тілегі – билік айтқанда екі босағада жатып, ешкімді жолатпайтын иесі екі аб жыланды Сасан бидің иесі саналатын екі көк қасқырының Еміл өзенін құддилатып қуып тастауы, яғни сол иесін қайтартып беруі; екіншісі: ертеректе барымта кезінде мұрын елінің азаматы тоғас ішінде қабылан руының азаматтарының

қолынан мерт болып, құн дауланады. Билік айту Сасан биге жүктеледі. Сол маңдағы Шаянбай ауылында бас қосқан жиында қабылан жағы заман заңының токтасар келесі ел алдында күмәнға шығып, жан береміз деседі. Ақыры құн даулап келген Мұрын жағы нанып, бұл істен Қабылан жағы таза екен деген қорытындыға келеді. Сөйтіп, құн кесілмейді.

Ең ауыр жаза ер құнын кесерде өзіне ғана көрінетін Сасан бидің рухы, «екі көк бөрісі» осы жолы өзіне ермей, жиын болған Шаянбай үйінің төсегіне шығып жатып алады. Сыртқа шығып шақырса да келмейді. Сонда ғана істің оң шешілмегенін білген Сасан би өзіне де, туысқандары Қабылан жағына да ренжіп: *«Қабыланның тіліне нанба, алтын берсе, алма. Өмірде талай ер құнын кестім. Осы жолы қателестім. Дұрыс кеспедім, Қабылан жағына нандым. Өзіме ғана көрінетін, «екі көк бөрім» Шаянбай үйінің төсегінде қалды. Ендігі құт Шаянбайда болады. Мен қартайған екенмін»* [7, 85 б.] деп налыпты. Содан бастап Шаянбайдың байлығы асып, дәулеті шалқиды. Аты жалпақ Найман еліне белгілі болады. Ел іші *«құт қонған Шаянбай»* деп атап кетеді. Мифтік мазмұн арқылы этнос болмысын танытатын кейбір мағыналық бірліктер мифология және архетиптермен байланысты. Бұл жердегі архетипте мынадай мәдени ақпарат жасырулы: істі әділетсіз шешуге болмайды, іс әділетсіз шешілсе, бізді желеп-жебеп жүрген періштелер ренжуі негізінде біздің кеңістік өрісіміз тарылады, әлсірейді әрі бұл жерде әділ шешімге қиянат әкелуші бидің жақындары, ал адам өз жақынына жамандық әкелсе, оны жебеуші құдірет иесі жазаға тартады. Жазаның түрі, биді сенімділігін нық ететін бағыт-бағдар беруші екі көк қасқырынан айыру, яғни бұл жерде, ісіне лайық әділ шешім шығармау дұрыс емес деген мәдени астар жатыр. Тағы бір басты белгі – «ел ішіндегі беделі зор» «би» сөзін ұлттық дәстүрдің, наным-сенімнің бірқатар контекстерімен шендестіруге мүмкіндік береді. Мысалы, би шешімінің әділдігі, адалдығына қарай: *ісің адал болса, Өскенбайға бар, арам болса, Ералыға бар; Бәйкісіге билік берме; Білсең Кегенбаймын, білмесең деген баймын және т.б.* Тұрақты тіркестер құрылымында, образдар іріктелмесінде олардың мәдени ұлттық стереотип пен эталондар байланысы қадағаланады. Бұл ақпарат кейін коннотацияларда жанданып, ассоциативті образды негіздің мәдениетпен (эталон, символ, стереотип) байланысын көрсетеді. Мағыналық бірліктерде әлем жайлы жалпыадами түсінік бар, мысалы, бұл сөздер рухани мәдениеттің басты-басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, сонымен бірге олардың мән-мағынасын да қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кез келген ұлт тағдырында рухани өмір мен тіл үшін басты нәрсе – экономикалық қауымдастық ерекшелігі болып табылады. Оның ықпалы мен

әсері айрықша. Экономикалық қауымдастықтың томаға-тұйықтығы сол белгілі бір аймақта тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, тайпалар, рулар көлемінде сол тілдік ерекшеліктердің сақталуына жағдай тудырады. «Әрбір халықтың ой-өрісін, сезім-түйсік, дүниетанымы мен болмыс-тіршілігін танытатын оның тілі десек, сол тілдің – әр халықтың, әр ұлттың ата-бабадан кейінгі ұрпақтарына жалғасын тауып келе жатқан, оңайлықпен өзгермейтіні белгілі [8, 15 б.]. Қай халықтың болмасын оның толыққанды ұлт болып қалыптасуында тіл ең негізгі рөл атқарады. Яғни тіл – ұлтты ұлт етіп, ұлттық дүниетанымымызды қалыптастырып, өз бойына сақтап, бүгінге дейін жеткізген. Сонымен мақалаға өзек болып отырған ру-тайпа болса, сол ру-тайпаның ойлау қабілеті, дүниені қабылдауы, қалыптасқан ұлттық рәсімді сақтай білуі, оны тілі арқылы бере білуі, ол ру-тайпа негізіндегі ұлтты тану, ұлттың мәдениетін тілі арқылы тану болып табылады. Айтылған таным-түсінік жөнінде ру-тайпаның жүріп өткен жолынан, өмір кешулерінен, бағыт-бағдарынан, күнделікті жағдаяттардан бізге ақпарат беруші дереккөздердің бір арнасы – ру-тайпа атауларынан қалып

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сағындықұлы, Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті. – 2003. – I бөлім. – 101 б.
- 2 Исабаев, Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001. – 623 б.
- 3 Нәсенов, Б. Абыралы – қанды жылдары. – Новосибирск, 2002. – 2 б., 3 кіт. – 642 б.
- 4 Маданов, Х. Кіші жүздің шежіресі. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 121 б.
- 5 Көпейұлы, М. Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.
- 6 Гумбольдт, В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 б.
- 7 Саяхов, О. Естен кетпес есімдер. – Алматы: Тамыр. 2002. – 232 б.
- 8 Қайдар, Ә. Этнолингвистика. Білім және еңбек. – 1985. – №10.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

III. Б. Сейитова

Информационные жалобы некоторых этноназваний (По материалам Восточно-Казахстанской области)

Гуманитарный факультет,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей, 071402, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

S. B. Seitova

Information complaints of some ethnic names (Based on the materials of the East Kazakhstan region)

Faculty of Humanities,
Kazakh Humanitarian-Law Innovation University,
Semey, 071402, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

Жизненный смысл народного духа сохраняется в его языке. Поэтому любая семантическая единица является значимой частью жизни племени. У казахского народа сформировано свое искусство слова. Люди, обладавшие даром красноречия, были особо почитаемы в народе. По этой причине можно выделить национальные речевые особенности ораторского искусства казахского народа. Жизненный смысл человеческого духа сохраняется в его языке. Поэтому любая значимая единица – значительная часть племенной жизни. У казахского народного искусства есть свое искусство речи. Он имеет особое уважение к речи и искусству.

В судьбе любой нации главное для духовной жизни и языка – это особенность экономического сообщества. Его влияние является исключительным. Сложность экономического сообщества создает условия для языковой специфики в этом конкретном регионе и сохраняет эти языковые особенности в племенах.

The vital meaning of the national spirit is preserved in its language. Therefore, any semantic unit is an important part of the life of the tribe. The Kazakh people have their own art of expression. People who possessed the gift of eloquence were especially respected by the people. For this reason, it is possible to single out the national speech features of the oratory of the Kazakh people. The delicate messenger of the soul is preserved in it. The art of the Kazakh people has its own art.

Everyday life is the main thing for the soul and language – this is a feature of an economic community. Its influence is exclusive. The economical society creates language specifications in the specific region and preserves these languages' specifications in the form of tribes.

ГРНТИ 16.21.33

Ж. Б. Селиверстова

докторант PhD, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: seliverst.zh@gmail.com

«ОТ СОЛНЕЧНОГО ТУРКЕСТАНА ДО ПОЛЯРНОГО КРУГА»: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ СИБИРИ В ТЕКСТЕ Г. Д. ГРЕБЕНЩИКОВА

Статья посвящена анализу концептуальных признаков Сибири в художественных и публицистических текстах Г. Д. Гребенщикова. Концепт Сибирь в творчестве писателя занимает важное место. В структуре исследуемого концепта выделяются базовые признаки, на основе которых происходит дальнейшее формирование индивидуально-авторского концепта Сибирь. На широком материале рассмотрены концептуальные признаки: Сибирь как пространство; Сибирь как страна; Сибирь как родина. Сделан вывод, что Сибирь, как индивидуально-авторский концепт Г. Д. Гребенщикова, – это содержательное и структурное интеллектуальное явление. Кроме того, изучение «сибирского» текста Г. Д. Гребенщикова показало, что выявление особенностей индивидуально-авторских концептов (как результатов интеллектуальной абстракции более высокого порядка) способствует не только обогащению и развитию национальной картины мира, но и преодолению социокультурных стереотипных представлений.

Ключевые слова: Г. Д. Гребенщиков, концепт, индивидуально-авторский концепт, Сибирь, концептуальные признаки.

ВВЕДЕНИЕ

Среди писателей-эмигрантов, произведения которых вернулись в последние десятилетия в отечественный социокультурный контекст, видное место занимает имя Георгия Дмитриевича Гребенщикова (1883–1964). Русский писатель и публицист казахстанского происхождения, родовые корни которого находятся на Алтае, стал одним из заметных сибирских интеллектуалов XX века. Поэтому особую значимость личности литератора придает то, что в его творчестве органично соединились Степь и Сибирь.

В работах казахстанских исследователей – Ш. Р. Елеукенова, Б. Б. Мамраева, С. А. Абдрахманова, занимавшихся изучением наследия Г. Д. Гребенщикова, не только дается высокая оценка его художественного мастерства, но и заложены перспективы дальнейшего научного поиска [1;2;3]. Поэтому в настоящее время, с позиций когнитивной лингвистики, одной из актуальных задач исследования наследия Г. Д. Гребенщикова мы считаем изучение его концептуальной картины мира, в которой особое место, наряду с концептом *Стень* [4], занимает концепт *Сибирь*. Следует отметить, что в специальных работах, посвященных эволюции концепта Сибирь, не уделяется внимание концептуальным репрезентациям Г. Д. Гребенщикова [5]. Между тем, в произведениях писателя сибирского (до 1917 года), европейского и американского периода (в 1924 году он уехал из Европы в Америку) присутствует не только обобщение традиционного концепта *Сибирь*, но и его обогащение индивидуально-авторскими концептуальными характеристиками.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Понимание Сибири как потенциально весьма значимого региона стало одной из ключевых особенностей культурной самоидентификации сибиряков. Многими сибиряками-интеллектуалами Сибирь воспринималась не просто как обычный регион, но как своеобразная страна со своими природными, историческими и лингвокультурными особенностями. Не случайно, выдающийся сибирский общественный деятель Г. Н. Потанин разработал концепцию культурного реформирования Сибири, реализация которой могла бы поднять благополучие Сибири на новый уровень [6, с. 74].

При этом у жителей европейской части России представление о Сибири зачастую определялось рядом стереотипов, корни которых уходят в прошлое: Сибирь – это мороз и снега, тайга и вечная мерзлота, несметные богатства и отсталость, каторга и ссылка, бродяги и путешественники... Аналогичные когнитивные стереотипы в той или иной степени присущи и ментальности европейцев. По существу, все данные лингвокультурные воззрения – это взгляд на Сибирь «извне». Однако для адекватного понимания концепта *Сибирь* необходим взгляд не только и не столько «извне», сколько «изнутри». Следовательно, необходимо изучение ментальности самих сибиряков, особенно сибирской творческой интеллигенции.

Реконструкция индивидуально-авторского концепта *Сибирь* в картине мира Г. Д. Гребенщикова позволяет выделить его базовые и индивидуально-авторские признаки. В данной работе мы рассмотрим ряд основных концептуальных признаков *Сибири*, которые составляют фундамент изучаемого концепта: 1) *Сибирь* как пространство; 2) *Сибирь* как страна; 3) *Сибирь* как родина.

Концептуальный признак «пространство» характерен для многих концептов, составляющих «класс социальных концептов» [7, с. 129] и обозначающих географические объекты (например, Россия, Китай, Америка). Пространство, как мировоззренческая категория, восходит к Аристотелю и является универсальной категорией человеческого мышления. Эта категория, по мнению Н. Е. Ястребовой, «помогает интерпретировать формы, в которых человек ментально конструирует мир вокруг себя» [8, с. 218].

Тема Сибири всегда находилась в поле зрения Г. Д. Гребенщикова. Как же он понимает своеобразие Сибири, в чем заключаются особенности его концепта *Сибирь*? В очерке 1952 года «Я помню родные горы...» он дал обобщенную характеристику региона: «Сибирь – это континент со всеми климатами мира: от солнечного бесснежного Туркестана до Полярного круга с северным сиянием и девятимесячной ночью. А средняя полоса Сибири, самая богатая, самая черноземная и плодородная, где земля не знает искусственных удобрений и простирается на тысячи километров, от Иртыша до Ангары, от Урала до Алтая – равнинами, степями, лесами и реками, длинными, могучими сибирскими реками!.. Что за необъятный, солнечный, вольный простор на тысячи – поймите, на тысячи километров – вдаль и вширь!» [9, с. 424].

В картине мира Г. Д. Гребенщикова *Сибирь* – необъятное, и при этом структурное, трехмерное пространство континентального масштаба. Устами профессора Лаптева, читающего лекцию в Политехническом музее, автор рассказывает: «Если бы вы, господа, сели на аэроплан и полетели из Москвы в Китай», то за Уральским хребтом пришлось бы лететь «тысячу, и две, и три верста» над «полупустынными пространствами, лишь кое-где прорезанными великими артериями рек». И, «подлетая к Байкалу и озирая ширь Сибири, вы налево, вплоть до Ледовитого океана, увидели бы ту же бесконечную равнину лесов, степей и тундр, а направо вы не могли бы не заметить большой и синей каменной стены, которая тянется с запада на восток около тысячи верст и отгораживает Сибирь от Китая» [10, с. 139].

Предпринятый семантический анализ показывает, что концептуальный признак «пространство» в структуре индивидуально-авторского концепта *Сибирь* Г. Д. Гребенщикова характеризуется определенными свойствами.

1 Протяженность, предполагающая визуальную неограниченность объекта.

«И мы опять не видим на **бесконечных сибирских просторах** никаких следов строительства» [11, с. 321]. «А белый царь все продвигал свои границы в далекие **сибирские просторы**» [11, с. 329]. «Так или иначе, народ стихийно заселял Сибирь и все глубже продвигался по долинам рек к северу, к востоку, к югу» [11, с. 329]. «...Над **сибирскими просторами** взойдет

солнце» [11, с. 349]. «А населения на всем этом **пространстве** – меньше двадцати миллионов» [11, с. 354]. «Русская земля с тех пор расширилась в пять раз за счет **необозримых просторов Сибири**» [11, с. 356]. «**В необозримых лесах Сибири** застучал русский топор, строя новые селения и города, а в девственных степях закрипели русские телеги и появились борозды русской пашины» [11, с. 356]. «Неужели этот спуск на **беспредельную** равнину окончательный и навсегда?» [10, с. 372].

Сибирское пространство (по Г. Д. Гребенщикову) – это пространство огромное, бесконечное, необозримое, вольное, девственное, невообразимое, солнечное, беспредельное, необъятное, обширнейшее, бескрайнее.

2 Структурность, предполагающая рядоположенность, смежности взаимодействие различных элементов.

«За рекою далеко были видны **пашины и луга**, а дальше – **горы**, укутанные утренним туманом» [10, с. 55]. «Пора как следует познакомиться с Сибирью, изучить ее прошлое и настоящее, ее **людей, природу, почву, фауну и флору**, ее великие возможности» [11, с. 349]. «...и перед зрителями распахнулось огромное окно, через которое вдали опять заголубели причудливые, посеребренные вечными снегами **горы**, потекли бирюзовые **реки**, заколыхались хвойные кедровые **леса** и появились **люди**, живые настоящие, во плоти и крови» [10, с. 140]. «Где-то за далекими **равнинами** Сибири лежат Уральские **горы**» [10, с. 66]. «...Мы имеем... Сибирь, на протяжении которой имеются **все климаты земного шара** и в недрах которой находятся **все ископаемые сокровища**. Там ждут нас несметные клады, все качества **металлов, минералов, каменного угля, радий, целебные источники, плодороднейшая почва, неисчислимые леса, необозримые поля и степи, бесчисленные озера и беспредельные реки, неизреченные красоты горы**» [11, с. 354].

3 Трехмерность, которая предполагает не только бескрайние просторы – даль и ширь, но и глубину, и высоту.

«Но не о **шири и дали** я вспоминаю в данную минуту... Я вспоминаю о **высотах**! Знаете ли вы, что значит **высота гор** в три плана?» [9, с. 424]. «Что за необъятный, солнечный, вольный простор на тысячи – поймите, на тысячи километров – **вдаль и вширь**!» [9, с. 424]. А когда Василий Чураев возвращается из Монголии, после путешествия по Востоку, он, поднявшись на алтайский перевал и охватывая взглядом открывшуюся необъятную ширь, запечатлевает в памяти «**неповторяемую даль, и ширь, и синь, и глубину видения**» [10, с. 296].

4 Значимость местоположения в глобальном масштабе.

«Сибирь **географически занимает пространства**, могущие стать ареной единения многих народов **Востока и Запада**» [11, с. 348]. «Сибирь –

это такое **географическое место на земном шаре**, где должно возникнуть **теснейшее культурное единение великих наций**» [11, с. 350].

5 Сопредельность с другими пространствами.

«...Подлетая к Байкалу и озирая ширь Сибири, вы налево, вплоть до Ледовитого океана, увидели бы ту же бесконечную равнину лесов, степей и тундр, а направо вы не могли бы не заметить большой и синей **каменной стены**, которая тянется с запада на восток около тысячи верст и **отгораживает Сибирь от Китая**...» [10, с. 139].

Анализ художественных и публицистических текстов Г. Д. Гребенщикова позволяет также выделить в структуре концепта Сибирь концептуальный признак «страна». Данный концептуальный признак обладает особой когнитивной значимостью, поскольку Сибирь, взятая в целом, никогда не обладала единым суверенным статусом, являясь либо местом расположения локальных государственных образований, либо обширным регионом России. Тем не менее, в языковой картине мира сибиряка Г. Д. Гребенщикова Сибирь мыслится как своеобразное и самостоятельное образование «странового типа», обусловленное не только особым географическим положением, но и культурной, экономической и политической значимостью.

Следует отметить, что концептуальный признак «страна» в картине мира Г. Д. Гребенщикова уходит корнями в историческое прошлое Сибири. Размышляя о будущем Сибири, писатель погружается в ее прошлое: «Вглядываясь в глубь столетий, мы в тумане их не находим имени Сибирь» [11, с. 321]. При этом он отмечает, что на европейских картах XV века сибирская земля именуется «Великой Тартарией». По мнению Г. Д. Гребенщикова, свое имя сибирская страна получила от татарского ханства, которое, как считал он, называлось так «по имени одной красавицы и легендарной ханши – Чибирь-ханум» [11, с. 324].

Несмотря на то, что Сибирь как единое (от Урала до Тихого океана) самостоятельное политическое образование в истории не существовала, в картине мира Г. Д. Гребенщикова Сибирь концептуализируется как «страна» и в прошлом: «Сибирь еще сравнительно недавно была **неведомой страной** и девственно пустынной среднеазиатской равниной» [11, с. 321]. «Между тем, судя по древним картам, писанным просвещенными чужестранцами, **Сибири как страны**, хотя бы и с другим названием, тогда еще не существовало» [11, с. 324], – и в настоящем: «Какое невежество называть Сибирь **страной** морозов и каторги!» [9, с. 242], – и в будущем: «И хочется верить, что великая Сибирь скоро станет наисвободнейшей **страной** мира» [11, с. 340]. «Пусть юбилей этот будет новым толчком к достижению лучшего будущего молодой **страной**!» [12]. «Пусть же вознесется над **сибирской страной** это солнышко...» [10, с. 481].

Концептуальный анализ текстов писателя показывает, что впоследствии концептуальный признак «Сибирь как страна» эволюционирует, приобретает новые семантические оттенки, в результате достигая высокого уровня когнитивной абстракции, выраженной в индивидуально-авторской концептуальной метафоре «Сибирь – страна великого будущего»: «...для предстоящей большой работы в этой новой и прекрасной стране великого будущего» [11, с. 349]. «...Недостойным не дадутся богатые клады Сибирской земли – страны великого будущего» [11, с. 356].

В языковой картине мира сибиряка-патриота, каким без сомнения был Г. Д. Гребенщиков, концептуальный признак «страна» в структуре концепта *Сибирь* неразрывно связан с концептуальным признаком «родина». Свое отношение к Сибири, как родине, Г. Д. Гребенщиков выражает простой, но емкой формулой: «Я скромный сын своего полудикого Алтая» [10, с. 474]. А Василий Чураев, герой романа «Чураевы», в образе которого исследователи творчества Г. Д. Гребенщикова видят духовную близость и «некоторые черты биографии» автора [13, с. 34], возвращаясь с Востока в родные места, размышляет «с напряженной строгостью»: «Какую из дальних стран... он мог бы сравнить с этой дикой, мощной, многокрасочной гармонией горных высот, и лесных необитаемых, заваленных столетними трупцами пространств... а главное, ни в какой другой стране не существующих, никогда не умолкающих, никогда не пересыхающих и не застывающих горных потоков – этой вечно-мощной, вечно-говорливой, вечно-торопливой и неиссякаемой смеси молока и синьки!» [10, с. 313].

Сибирь в картине мира Г. Д. Гребенщикова – это не просто место, где он родился. Это край его предков и отцов, где по-прежнему живут его родные и близкие: «Вспоминая **родину**, я прежде всего слышу **голоса отца и матери**» [9, с. 429]. «... вспомнил, что ведь, в сущности, его **деды и прадеды** вторглись сюда сравнительно недавно» [10, с. 314]. «Так сладко было знать, что в этих горах родился, прожил красочную пору жизни и умер его **родитель**, что здесь живут и носят то же давно шитое и еще не изношенное праздничное платье его **сестры**, что где-то здесь поблизости и вокруг стоят задолго до его рождения построенные избы и дома, а главное, еще живет и много лет ждет и ждет возвращения его, ослепшая с тоски по нем его старушка мать...» [10, с. 314].

Любовь к родным местам обостряется при отъезде и становится нестерпимой в разлуке: «И чем дальше уплывал он, тем тоскливее сжималось сердце Викула, тем ярче воскресали в памяти далекие, синие, похожие на облака горы, тем дороже и милей казался отчий дом, и пасека, и маральи сады, и зеленые приволья на родных местах» [10, с. 106]. «Викул замолчал, замкнулся и стал смотреть в окно на быстро побежавшую назад землю, зеленую и кучерявую от березовых перелесков

и такую ровную, могучую, великую, что от любования ею кружилась голова, а на глазах навертывались слезы» [10, с. 108]. Сибирская молодежь в Петербурге «бурлит» в Сибирском собрании, где «отводит душу от одиночества... и тоски по далекой родине» [10, с. 503].

Экспликация концептуального признака «родина» обеспечивается употреблением лексем с природно-ландшафтной семантикой: «горы», «реки», «леса» – при мыслях о родной Сибири: «Сидя на своих узлах, Викул поглядел назад, стараясь уловить хоть тонкую полоску родных далеких гор... Родимых гор, таких могучих и богатых и святых, как бы и не было совсем на Божьем свете» [11, с. 106]. «Да, я помню их [горы Алтая] живо и вспоминаю часто, когда есть минута подумать и отдаться сладкой грусти о давно уже потерянной родине» [9, с. 424]. «...слишком хороша вокруг родимая природа. Господи, как хороша!» [10, с. 313].

Таким образом, концептуальный признак «родина» в структуре индивидуально-авторского концепта *Сибирь* формируют семемы «родная страна», «край предков», «родная природа».

ВЫВОДЫ

Индивидуально-авторский концепт Г. Д. Гребенщикова *Сибирь* – это структурно-сложное, содержательно-объемное и многоплановое интеллектуальное явление. Рассмотренные в данной статье концептуальные признаки – «Сибирь как пространство», «Сибирь как страна», «Сибирь как родина» – являются его базовыми компонентами, на основе которых происходит дальнейшее формирование индивидуально-авторского концепта.

Изучение «сибирского» текста Г. Д. Гребенщикова показывает, что выявление особенностей индивидуально-авторских концептов (как результат интеллектуальной абстракции более высокого порядка) способствует не только обогащению и развитию национальной картины мира, но и преодолению односторонних стереотипных представлений, существующих в социолингвистическом пространстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Елеукинов, Ш. Р. Евразийский талисман. О литературных истоках движения // Евразийский талисман / Под ред. Ш.Р. Елеукинова. – Алматы : Білім, 1996. – С. 7–46.
- 2 Мамраев, Б. Б. Казахские литературные связи начала 20 века. – А.-А. : Ғылым, 1991. – 95 с.
- 3 Абдрахманов, С. А. Ханство Гребенщикова // Казахстанская правда. – 2013. – 15 мая.

4 **Жунусова, Ж. Н., Селиверстова, Ж. Б.** «Степь» в авторской картине мира Г. Д. Гребенщикова // Болгарская русистика. – 2018. – № 1. – С. 33–43.

5 **Литовкина, А. М.** Концепт «Сибирь» и его эволюция в русской языковой картине мира: от «Сибирских летописей» до публицистики В. Г. Распутина: дис... канд. филол. наук. – Иркутск, 2008. – 204 с.

6 **Дмитриенко, Н. М.** Григорий Николаевич Потанин как историк Сибири // Вестник Томского государственного университета. – 2016. – № 406. – С. 72–80.

7 **Пименова, М. В.** Типы концептов и этапы концептуального исследования // Вестник КемГУ. – 2013. – № 2(54). – С. 127–131.

8 **Ястребова, Н. Е.** Национальные особенности понятий «пространство» и «время» // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2011. – № 8. – Ч. I. – С. 218–221.

9 **Гребенщиков, Г. Д.** Собрание сочинений: в 6 т. 6 т. – Барнаул : Барнаул, 2013. – 512 с.

10 **Гребенщиков, Г. Д.** Собрание сочинений: в 6 т. 1 т. – Барнаул : Барнаул, 2013. – 608 с.

11 **Гребенщиков, Г. Д.** Собрание сочинений: в 6 т. 5 т. – Барнаул : Барнаул, 2013. – 456 с.

12 http://az.lib.ru/g/grebenshikow_g_d/text_1912_sibirskoe_slovo.shtml.

13 **Черняева, Т. Г.** «...Я, скромный сын своего полудикого Алтая...» // Гребенщиков Г. Д. Собрание сочинений: в 6 т. 1 т. – Барнаул : Барнаул, 2013. – С. 5–44.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Ж. Б. Селиверстова

Г. Д. Гребенщиковтың мәтініндегі «Сібірдің» концептуалдық белгілері: «Күнді Түркістаннан Полярлық Шеңберге дейін»

Филологиялық факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Zh. B. Seliverstova

«From sunny Turkestan to Polar Circle»: conceptual features of «Siberia» in the text of G. Grebenshchikoff

Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Мақала Г. Д. Гребенщиковтың көркемдік және публицистикалық мәтіндерінде Сібірдің концептуалдық белгілерін талдауға арналған. Сібір концептісі жазушының шығармашылығында маңызды орыналады. Зерттелетін концепт құрылысында жеке-авторлық Сібір концептінің ары қарайғы қалыптасуы пайда болатын негізі белгілері ерекшеленеді. Көптеген материалдарда концептуалдық белгілер қарастырылған: Сібір кеңістік сияқты; Сібір ел сияқты; Сібір Отан сияқты. Г. Д. Гребенщиковтың жеке-авторлық концепті ретінде Сібір – мазмұнды және құрылымды интеллектуалды құбылыс деген қорытынды жасалды. Сонымен қатар, Г. Д. Гребенщиковтың «сібір» мәтінін зерттеу жеке-авторлық концептінің ерекшеліктерін табу (жсоғарғы ретті интеллектуалды абстракцияның нәтижесі сияқты) әлемнің ұлттық суретін байытуға және дамытуға ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени стереотиптік көрсетілімдерді жеңуге үлесін тигізетінін көрсетті.

The article is devoted to the analysis of the conceptual features of Siberia in the literary and publicistic texts by G. Grebenshchikoff. Concept Siberia in the work of the writer occupies an important place. In the structure of the concept under study, the basic features are distinguished, on the basis of which the individual author's concept of Siberia is further developed. On a broad material, conceptual signs are considered: Siberia as a space; Siberia as a country; Siberia as the native land. It is concluded that Siberia, as an individual-author's concept of G. Grebenshchikoff, is a substantive and structural intellectual phenomenon. In addition, the study of the «Siberian» text of G. D. Grebenshchikov showed that the identification of features of individual author's concepts (as the results of intellectual abstraction of a higher order) contributes not only to the enrichment and development of the national picture of the world, but also to overcoming the sociocultural stereotypes.

Т. М. Тулегенов

магистр педагогических наук, преподаватель, Факультет филологии и истории, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан
e-mail: tima_1992_08@mail.ru

СИНОНИМИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА О. УАЙЛЬДА «ПОРТРЕТ ДОРИАНА ГРЕЯ»)

Статья посвящена проблеме использования синонимов разных типов в художественном произведении. Материалом исследования является роман «Портрет Дориана Грея» О. Уайльда. Рассматриваемые фрагменты произведения характеризуются общностью тематики, в основе их лежит прием портретного описания, который реализуется с помощью общеязыковых и контекстуальных (индивидуально-авторских) синонимов. Установлено, что в составе синонимического ряда выделяется какое-то одно слово, семантически максимально емкое и стилистически нейтральное (не имеющее дополнительных стилистических характеристик). Оно становится основным, стержневым, опорным, нередко называемым доминантой. Остальные слова синонимического ряда выражают дополнительные семантико-стилистические оттенки основного значения, выражаемого доминантой.

Проведен лингвистический анализ синонимических ресурсов английского языка в романе О. Уайльда «Портрет Дориана Грея». Выявлены идеографические и контекстуальные синонимы в авторском контексте, установлено преобладание контекстуальных синонимов, что свидетельствует о стремлении писателя к самобытности и оригинальности.

Ключевые слова: синонимия, синонимический ряд, типы синонимов, синонимические ресурсы английского языка, авторский контекст.

ВВЕДЕНИЕ

Определение природы синонимии лингвистического явления не является достаточно полно изученной проблемой лингвистики и относится

к дискуссионным. К примеру, не существует единства мнений ученых по вопросу определения синонимии: одни исследователи исходят из общности значения слова, другие – из соотносительности смыслового и предметно-логического начала в слове, третьи – из общности структурной модели употребления и одинаковой сочетаемости слов.

Проблемы изучения лексики, в том числе синонимии в различных языках нашли отображения в работах Л. В. Щербы, Р.А. Будагова, В. Г. Гака, Б. А. Успенского, В. Н. Ярцевой, М. Ш. Мусатаевой, С. А. Никитиной, Л. А. Шеляховской, Л. В. Эглит, Ш. Балли, С. Ульмана, У. Вейнриха и других отечественных и зарубежных лингвистов.

Материалом исследования является роман «Портрет Дориана Грея» О. Уайльда. Рассматриваемые фрагменты произведения характеризуются общностью тематики, в основе их лежит прием портретного описания, который реализуется с помощью общеязыковых и контекстуальных (индивидуально-авторских) синонимов.

Цель исследования – изучение специфики авторского использования синонимов.

Актуальность исследования заключается в том, что в нем рассматривается проблема разграничения языковых и речевых (индивидуально-авторских) синонимов в авторском художественном контексте.

Новизна исследования. Впервые проводится анализ и выявляется классификация синонимов в художественном контексте О. Уайльда.

Объектом исследования является синонимия английского языка.

Предмет исследования – синонимический ряд со значением атрибутивности в художественном контексте.

Для достижения цели исследования необходимо решение следующих задач:

- 1 рассмотреть теоретические предпосылки изучения синонимии;
- 2 провести компонентный анализ употребления синонимов;
- 3 классифицировать синонимы в рассматриваемом художественном произведении.

В настоящей работе применялись методы исследования: описательный метод, предполагающий наблюдение, анализ и синтез наблюдаемых явлений, дескриптивный метод, метод сплошной выборки, компонентный анализ, контекстуальный метод.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Синонимические ресурсы английского языка могут быть рассмотрены с разных точек зрения. Так, по своей лексико-грамматической соотносительности в синонимические ряды могут быть объединены только слова одной части речи, например, имена существительные: applause; cheers; hands; plaudits;

handclap; claps. В синонимическом ряду вместе с отдельными словами иногда объединяются сочетания слов разных типов: знаменательные слова и сочетания служебных слов со знаменательными (much/many-up to the chin, up to the eyes). Но и в этом случае каждый из членов синонимического ряда выполняет сходные грамматические функции [1, с. 81].

Нередко синонимические отношения, наблюдающиеся у слов одной части речи, сохраняются и в том случае, когда от них образуются производные слова другой части речи. Например, синонимический ряд образуют: глаголы think– meditate– reflect– consider– judge и thinking– meditation– reflection– consideration– judgment; прилагательные kind– hearty– sincere и производные существительные kindness– heartiness– sincerity и так далее.

Синонимический ряд позволяет передать градацию в выражении мыслей, чувств, в характеристике вещей и явлений. Слова же, охваченные синонимическими отношениями вокруг одного понятия, составляют ряд с определенной амплитудой колебания: от доминанты и наиболее близких к ней, возможно даже абсолютных синонимов, до максимального различия – синонимических употреблений. Например, синонимический ряд face– visage– mug– kisser можно употребить по отношению к одному и тому же человеку, испытывая к нему разные чувства.

Незамкнутый синонимический ряд – путь развития языка, его эволюции, связующая цепь во времени, в пространстве; между социальными сферами общения: husband– spouse– hubby. Самые разнообразные слова взаимодействуют в речевом потоке, но не смешиваются, во всяком случае, не должны смешиваться. Синонимичные слова дифференцируются оттенками значения, эти же оттенки значения определяют место каждого синонима в речевой деятельности людей.

В своем исследовании, посвященном анализу семантических и функциональных связей и слов и их синонимии в современном английском языке, В. Г. Вилюман, подробно разбирая все признаки синонимии, приходит к выводу, что необходимыми и достаточными для признания слов синонимами являются общие этим словам семантические и функциональные признаки, а проблема синонимии сводится к выявлению на основе сочетаемости слов сходств и различий схождения и расхождения в их значениях и функциях. Правомочность такого подхода к явлению синонимии подтвердилось в ряде работ известных ученых.

Понимание сущности синонимических отношений тесно связано с пониманием сущности и структуры языкового значения слова. В теории лексикологии известны различные способы трактовки семантической структуры слова. В. Г. Вилюман определяет семантическую структуру слова как набор семантических признаков, которые выявляются при установлении семантической смежности слов – синонимов. В качестве

одного из возможных способов определения семантической смежности слов предлагается анализ описания значений этих слов в толковых словарях. Два слова считаются семантически смежными друг другу, если дается их словарное истолкование одного через другое. Связь между словами может быть непосредственной и опосредованной [2, с. 115].

Можно сказать, что синонимический ряд – это своеобразный мост между миром познаваемых понятий и миром отражающих подобный процесс слов. Синонимический ряд позволяет найти словесное выражение для каждого понятия во всем разнообразии его возможных оттенков. Чем больше укрепляется и развивается синонимический ряд, тем более возрастает возможность адекватного выражения какого-либо понятия.

Также следует добавить, что синонимы важно рассматривать не столько как слова, могущие подменять друга друга, сколько как слова, уточняющие мысль и отношение к высказываемому. Работа над синонимами раскрывает не только соответствия, но и различия между ними. Различия эти могут касаться дополнительных значений, стилистической характеристики и употребительности в сочетании с теми или иными словами [3, с. 77].

В творчестве О. Уайльда роман «Портрет Дориана Грея» занимает главное место, так как в нем отображены эстетические взгляды автора. Этот роман стал своеобразным объединением всех следствий творческого поиска писателя.

В романе очевидна экзотика изобразительных приемов, именно в этом проявляется и своеобразие эстетизма как литературного течения, и индивидуальность Уайльда как художника слова. Такого рода экзотика заметна в описаниях вполне, казалось бы, реалистических, лишенных каких бы то ни было примет фантастики; это, можно сказать, экзотика невымышленного.

Проявляется она и в употреблении наименований изысканных цветов, запахов, драгоценностей и т.д.; с подобной «изысканностью» читатель уже встречался в уайльдовских новеллах конца 1880-х годов, в романе удельный вес ее резко возрастает. Таким образом, уже в первых абзацах первой главы «Портрета Дориана Грея» дает себя знать стремление автора к передаче разнообразных запахов, цветов и звуков; при этом осознанное тяготение к изображению изысканному заставляет прозаика тщательно выверять значения различных слов, принадлежащих одному синонимическому ряду. Произведение начинается словами: «The studio was filled with the rich odour of roses, and when the light summer wind stirred amidst the trees of the garden there came through the open door the heavy scent of the lilac, or more delicate perfume of the pink-flowering thorn». Три вида цветов: розы (roses), сирень (lilac) и шиповник (pink-flowering thorn); и три синонима слова «запах»: «odour», «scent»,

«perfume» – с первых же строк дают представление об изяществе слога автора и его тяге ко всему утонченному и красивому. Но дело не в трех запахах, а в том, с какой изящной простотой они поданы – автор использует прием градации, цепь синонимичных лексем с постепенным нарастанием или убыванием значимости, – сначала «rich odour», затем «heavy scent», а под конец «more delicate perfume» – это градация от сильного элемента к слабому. Приведенные синонимы в авторском художественном контексте отличаются друг от друга семантическими оттенками, чему способствуют качественные прилагательные, сочетающиеся с ними: «rich odour» – «густой, насыщенный аромат», «heavy scent» – «резкий запах», «more delicate perfume» – «более нежный, тонкий запах». Следовательно, перед нами идеографические (понятийные) синонимы.

Во всех описаниях, строго говоря, нет ничего невероятного, но экзотичность описываемых предметов и явлений очевидна и более того – поразительна, как поразительны вариативность этой экзотики и то место, которое она занимает в тексте книги. К примеру, слово «beauty» (красота) и производное от него «beautiful» (прекрасный) встречаются в тексте 98 раз, слова синонимического ряда «delightful», «marvellous», «fascinating», «wonderful», «charming», «subtle», «refined», «picturesque» с общим семантическим признаком «изумительный» используются в тексте романа в общей сложности свыше 200 раз. Детали описания отличаются изысканностью и манерным изяществом.

Целью нашего исследования является выявление языковых и речевых синонимов в художественной ткани романа «Портрет Дориана Грея». Ограниченные рамки научной статьи, проведем выборочный анализ синонимов изучаемого романа на материале 6 глав. Обратимся к примерам.

Глава 1

«Conscience and cowardice are really the same things, Basil. Conscience is the tradename of the firm. That is all.» [4, p. 4] – В данном отрывке романа используются синонимы «conscience» («совесть») и «cowardice» («трусость»), которые являются, на наш взгляд, контекстуальными синонимами в авторском произведении. Общность их значений выявляется из содержания самого отрывка, из которого видно, что писатель считает эти два понятия тождественными. В языке, в частности, в словарях эти далекие в семантическом отношении слова не являются синонимами. Они семантически сближаются лишь в авторском контексте.

«The next time he calls, you will be perfectly cold and indifferent.» [4, p. 7] – синонимы «cold» («холоден») и «indifferent» («безразличен») являются общеязыковыми, среди них идеографическими, так как имеют в языковом употреблении общий семантический признак в отношении к человеческой эмоциональной сфере «равнодушный, не проявляющий тепла, сочувствия».

And Lord Henry struck a light on a dainty silver case and began to smoke a cigarette with a selfconscious and satisfied air, as if he had summed up the world in a phrase [4, p. 7]. – синонимы «selfconscious» («самодовольный») и «satisfied» («удовлетворенный») в авторском произведении являются контекстуальными. В языковом употреблении они имеют различные значения: Слово «самодовольный» означает «полный довольства, любования собой», а слово «удовлетворенность» – «от «удовлетворенный» – состояние, выражающее удовлетворение, т.е. удовольствие от исполнения желания, потребностей». Таким образом, они выражают в языке разные понятия, а в контексте автора у этих слов появляется общий семантический оттенок – «довольный собой».

Глава 2

Hallward painted away with that marvellous bold touch of his, that had the true refinement and perfect delicacy that in art, at any rate comes only from strength. [4, p. 10]. – приведенные в данном отрывке синонимы «true refinement» (подлинное изящество) и «perfect delicacy» (совершенная утонченность) являются общеязыковыми, а именно идеографическими синонимами, отличающимися оттенками значения. Изящество связано, обычно, с искусством выполнения чего-либо, а утонченность – это постоянное качество, присущее чему-либо, связанное с хрупкостью, нежностью. Общий языковой семантический признак – «изысканность».

Dorian made no answer, but passed listlessly in front of his picture and turned towards it. When he saw it he drew back, and his cheeks flushed for a moment with pleasure. A look of joy came into his eyes, as if he had recognised himself for the first time. He stood there motionless and in wonder, dimly conscious that Hallward was speaking to him, but not catching the meaning of his words. The sense of his own beauty came on him like a revelation. He had never felt it before. Basil Hallward's compliments had seemed to him to be merely the charming exaggeration of friendship. He had listened to them, laughed at them, forgotten them. They had not influenced his nature. Then had come Lord Henry Wotton with his strange panegyric on youth, his terrible warning of its brevity. That had stirred him at the time, and now, as he stood gazing at the shadow of his own loveliness, the full reality of the description flashed across him. Yes, there would be a day when his face would be wrinkled and wizened, his eyes dim and colourless, the grace of his figure broken and deformed. The scarlet would pass away from his lips and the gold steal from his hair. The life that was to make his soul would mar his body. He would become dreadful, hideous, and uncouth [4, p. 12]. – в этом абзаце приведены синонимы «strange panegyric on youth» и «terrible warning of its brevity»; «dim» и «colourless»; «broken» и «deformed»; «dreadful»/«hideous» и «uncouth» – они являются контекстуальными синонимами, так как в языковом

использовании эти выражения теряют сходство в значении. Синонимы «dreadful» и «hideous» между собой – идеографические, так как в языке имеют общую сему «ужасный», но отличаются оттенками значения.

Глава 3

A few wild weeks of happiness cut short by a hideous, treacherous crime [4, p. 17]. – синонимы «hideous» («ужасный») и «treacherous» («вероломный») являются контекстуальными синонимами. В языке эти лексические единицы не имеют ничего общего в смысловом отношении, так как понятия, которые они выражают, являются различными. «Ужасный» связан с состоянием ужаса, страха человека, животного, т.е., например, может быть ужасный сон, ужасный день, а «вероломный» означает «коварный, действующий путем обмана, предательства» (вероломный враг, вероломное нападение). В авторском контексте они семантически сближаются по общему смысловому контекстуальному оттенку «подлый».

To project one's soul into some gracious form, and let it tarry there for a moment; to hear one's own intellectual views echoed back to one with all the added music of passion and youth; to convey one's temperament into another as though it were a subtle fluid or a strange perfume: there was a real joy in that—perhaps the most satisfying joy left to us in an age so limited and vulgar as our own, an age grossly carnal in its pleasures, and grossly common in its aims. . . . He was a marvellous type, too, this lad, whom by so curious a chance he had met in Basil's studio, or could be fashioned into a marvellous type, at any rate. Grace was his, and the white purity of boyhood, and beauty such as old Greek marbles kept for us. There was nothing that one could not do with him. He could be made a Titan or a toy. What a pity it was that such beauty was destined to fade! [4, p. 17] – синонимы «passion» («страсть») и «youth» («молодость») – контекстуальные синонимы, так как только в тексте автора они имеют общий смысловой признак «необузданность чувств». Также контекстуальными являются синонимы «vulgar» («вульгарный, пошлый») и «carnal» («плотский»); «grace» («обаяние»), «purity» («чистота») и «beauty» («красота»).

He played with the idea and grew wilful; tossed it into the air and transformed it; let it escape and recaptured it; made it iridescent with fancy and winged it with paradox. The praise of folly, as he went on, soared into a philosophy, and philosophy herself became young, and catching the mad music of pleasure, wearing, one might fancy, her winestained robe and wreath of ivy, danced like a Bacchante over the hills of life, and mocked the slow Silenus for being sober. Facts fled before her like frightened forest things. Her white feet trod the huge press at which wise Omar sits, till the seething grapejuice rose round her bare limbs in waves of purple bubbles, or crawled in red foam over the vat's black, dripping, sloping sides. It was an extraordinary improvisation. He felt that the

eyes of Dorian Gray were fixed on him, and the consciousness that amongst his audience there was one whose temperament he wished to fascinate seemed to give his wit keenness and to lend colour to his imagination. He was brilliant, fantastic, irresponsible [4, p. 19]. – «tossed it into the air», «transformed it», «let it escape», «made it iridescent with fancy», «winged it with paradox» – синонимы с общим значением «преображать» в контексте автора. Становятся контекстуальными только в авторском произведении, в языке синонимами не являются. Слова «dripping» («капающий»), «sloping» («хлюпающий») – идеографические синонимы, передающие звуки жидкости, воды. Лексические единицы «purple» и «red», передавая оттенки красного цвета, также являются идеографическими синонимами.

Глава 4

«Sibyl is the only thing I care about. What is it to me where she came from? From her little head to her little feet, she is absolutely and entirely divine.» [4, p. 24]. Лексические единицы «absolutely» и «entirely» – идеографические синонимы, так как они зафиксированы в толковых словарях и в словаре синонимов, но они не являются абсолютными синонимами, так как различаются оттенками значений.

Глава 5

They went out into the flickering, windblown sunlight and strolled down the dreary Euston Road. The passersby glanced in wonder at the sullen heavy youth who, in coarse, illfitting clothes, was in the company of such a graceful, refinedlooking girl [4, p. 29]. – многозначное слово «flickering» в одном из своих значений становится идеографическим синонимом слову «windblown» («колеблющийся на ветру»). Лексические единицы «graceful», «refinedlooking», передающие красоту фигуры девушки, описывающие ее тонкий и гибкий стан, являются общеязыковыми идеографическими синонимами.

Глава 6

«I have the greatest contempt for optimism. As for a spoiled life, no life is spoiled but one whose growth is arrested. If you want to mar a nature, you have merely to reform it.» [4, p. 33] – лексические единицы «mar» («портить») и «reform» («переделывать») в авторском контексте становятся синонимами.

He was flushed with excitement and pleasure, and looked extraordinarily handsome [4, p. 33]. – слова «excitement» и «pleasure» становятся контекстуальными синонимами с общим семантическим оттенком «состояние эйфории».

ВЫВОДЫ

Таким образом, в результате проведенного анализа установлено, что в авторском тексте преобладают контекстуальные синонимы в качестве

главного средства создания образности, что говорит о стремлении автора романа к оригинальности и индивидуальности.

На наш взгляд, Оскар Уайльд является истинным эстетом, его привлекает красота и многообразие красок, оттенков окружающего мира. А мир автора – это калейдоскоп деталей, признаков, особенностей предметов и явлений, его мир разнообразен, многогранен – сверкая, подобно бриллианту, переливаясь безупречно отшлифованными гранями, он прекрасен в своих многообразных формах и видах. И именно поэтому авторская картина мира находит оригинальное выражение с помощью такого яркого лингвистического явления как синонимия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Апресян, Ю. Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Инфра-М, 2004. – 412 с.

2 **Вилюман, В. Г.** Английская синонимика. Введение в теорию синонимии и методику изучения синонимов/ Вилюман В. Г. – М.: Высшая школа, 2000. – 306 с.

3 **Зыкова, И. В.** Практический курс английской лексикологии / И. В. Зыкова. – М.: Академия, 2006. – 288 с.

4 http://fictionbook.ws/prose/_prose_classic/oskar-uayld-the-picture-of-dorian-gray.html.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Т. М. Тулегенов

Ағылшын тіліннің синонимдік ресурстары (О. Уайльдтың «Портрет Дориана Грея» атты романының негізінде)

Филология және тарих факультеті,

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,

Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

T. M. Tulegenov

Synonymic resources of English language (based on material of «The Portrait of Dorian Gray» by O. Wilde)

Faculty of Philology and History,

Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Мақалада көркем туындыдағы түрлі типтегі синонимдерді пайдалану мәселесі туралы қарастырылады. Зерттеу нысаны О. Уайльдтың «Портрет Дориана Грея» романы болып табылады. Шығарманың жалпы тақырыбы ретінде жалпы тілдік және контекстік (жеке авторлық) синонимдердің көмегімен жүзеге асқан портреттік сипаттау негіздемесінің ерекшеліктері сипатталады. Семантикалық барынша кең және стилистикалық нейтралды (қосымша стилистикалық сипаттамасы жоқ) синонимдік қатар арқылы белгілі бір сөздің ерекшеленуі анықталды. Ол негізгі, тіректі, тұрақты, кейбір жағдайда басымды болып табылады. Қалған синонимдік қатар басымдылықты танытатын негізгі мағынаның қосалқы семантикалық-стилистикалық қызметін көрсетеді.

О. Уайльдтың «Портрет Дориана Грея» романындағы ағылшын тілінде синонимдік қатарларды пайдаланудағы ерекшеліктеріне лингвистикалық талдау жүргізіледі. Жазушының өзіндік шығармашылық ерекшеліктерін таныту жолындағы синонимдерді қолданудағы қолтаңбалық шеберлігі мен автордың қолданыстағы идеографиялық және контексті синонимдер анықталады.

The article is devoted to the problem of using synonyms of different types in a literary text. The material of the study is the novel «The Portrait of Dorian Gray» by O. Wilde. The fragments of the work under consideration are characterized by a common theme, based on the portrait description, which is realized with the help of general language synonyms and contextual (individual-authorial) synonyms. It is established that a single word shows up in the synonymic series, the most semantically capacious and stylistically neutral (not having additional stylistic characteristics). It becomes the main, core, supporting, often called the dominant. The remaining words of the synonymic series express additional semantic-stylistic subtleties of the main meaning expressed by the dominant.

A linguistic analysis of the synonymous resources of English in O. Wilde's novel «The Portrait of Dorian Gray» is conducted. The ideographic and contextual synonyms in the author's context are detected, the prevalence of contextual synonyms is confirmed, which testifies to the writer's desire for distinctness and originality.

Ж. А. Тұрымбетова

ф.ғ.к., ассистент профессор, «Тілдік білім беру» кафедрасы, Педагогика және гуманитарлық ғылымдар факультеті, Сулейман Демирель Университеті, Қаскелең қ., 050043, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhanagul.turumbetova@sdu.edu.kz

КӨШПЕЛІ ИӨРҮК АҚЫНДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ДӘСТҮР ҮНДЕСТІГІ

Көшпелі иөрүк тайпалары негізінен Сырдарияның орта және төменгі ағысы жағалауларынан көш еткен оғыз–қыпшақ, қаңлы, қарлұқ және т.б. тайпалары ұрпақтары болып табылады. Қазіргі таңда Түркия мемлекетінің оңтүстік таулы өңірлерін мекендейтін қандастарымыз көшпелілер дәстүрін Анатолия жерінде де жалғастырғандығы тарих беттерінен мәлім.

Иөрүктердің рулық-тайпалық атаулары, әдет-ғұрыптары, көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс-салты қазақ халқымен өте ұқсас, үндес жағдайда көрінеді. Бұл үндестік тек қана мәдениетімізде ғана емес, сонымен қатар әдебиетімізде де көрініс тапқан. Түрік халық әдебиетінде Көроғлы, Қараджаоглан, Дадалоглы, Ельбиоглы секілді танымал иөрүк ақындары бар. Мақалада осы ақындардың шығармашылығындағы қаһармандық сарындар, жылқының тұлпары мен сұлу қыз бейнесі, ата қонысқа деген сүйіспеншілік көзқарастарының қазақ ақындары шығармашылығымен үндестігі баяндалады.

Кілтті сөздер: Түркі халықтары, иөрүк, ақындар, Анатолия, халық әдебиеті.

КІРІСПЕ

Көшпелілердің ата-бабалары қалыптастырған мәдениеті мыңжылдықтар бойы түркі халықтарының ұрпақтары жадында сақталып келді. Еуразияның кең – байтақ алып кеңістігін сан мыңдаған жылдар бойы әртүрлі тарихи-әлеуметтік себептермен қоныстанған түркілердің дүниетанымы көшпелі өмір салтының табиғатпен біте қайнасқан түпкі негіздері арқылы дамыды. Көрнекті этнограф, ғалым-жазушы А. Сейдімбековтың пікірі біздің еңбегіміздегі ойларымызды дәйектейді: «Көшпелі өмір салты табиғи географиялық дара бітімдегі биосфераға бірден-бір үйлесетін, аз күш жұмсау арқылы мол өнім алатын ең ұрымтал базистік негіз болатын. Көшпелі

бабаларымыздың өмір салты табиғатты жатсынбаған, табиғатты болмыс–тіршілігінің құрамдас бір бөлігі деп қараған. Мыңдаған жылдарға созылған биосферамен үндес өмір ырғағы табиғаттың өзіндей табиғи-мәдени ортаны дүниеге әкелген. Сондықтан да бұл даланың тарихи тағдырына қатысты дара бітімдегі барша құбылыстардың тек тамырын көшпелі өмір салтымен сабақтастыра қарастырған абзал» [1, 20–21 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түркиядағы көшпелі және жартылай көшпелі түрік тайпалары иөрүктер (yörükler) деп аталады. Шығыстанушы Д. Е. Еремеев «Юрюки (турецкие кочевники, полукочевники)» атты еңбегінде олардың тайпаларының аталуын, елдегі орналасқан географиялық аймақтарын көрсетеді. Иөрүктердің негізгі орналасқан өңірлері Батыс, Оңтүстік-Батыс, Оңтүстік Анадолы екендігі айтылады. Зерттеуші Батыс Анадолының Балыкесир, Киютакия, Айдын, Денизли уәлейеттерінде кобаш, кірлі-кобаш, әмірлі, қалтақ, нарынжелі, ешмелі, қаратекелі, сонымен бірге қарақажылы, манаулы тайпалары өкілдерінің мекендейтінін айтады.

Ал, Оңтүстік-Батыс Анадолыдағы (ежелгі Ликия) Муғла, Бурдур, Испарта, Анталья уәлейеттеріндегі мынадай тайпалардың мекендейтіні аталады: бахшиш (бахшишлы), боз-ахметлі, гебіз, ені-османлы, қарақойынлу, кара-текелі, кара-хаджылы, кара-эвлі, медлю (міллі), мортана, сарашылы (сары-хаджылы), сарыкесілі, сачы-каралы, тұңғұшлу, фарсақ, феттахлы, хайта, хонамлы, чакал, чолаклы, эски-иөрүк, көселерлі (көсереллі), меметлі текелі. Ал, Оңтүстік Анадолыдағы (ежелгі Киликия Мараш, Газиантеп, Адана, Қайсері, Нигде, Ичель, Конья) уәлейеттердегі иөрүктердің мынадай көшпелі тайпалары бар екендігі көрсетіледі: айаш, айдынлы, ақча-коюнлу, бахширбах-ашалы, бегдік, боз-дұғанлы, бойну-доғанлы, бойну-инджелі, джерід, қара, кара-қаялы, кара-қайынду, кара қаджылы, кара эвли, качар, кешафлы, косач, коюнджу, күлфаллы, сары-кечілі, хонамлы (хор-намлы, хотамлы), хорзум, көгерэллі, манаулы, текелі, хайта [2, 11 б.].

Түркияда иөрүктердің этникалық, әлеуметтік және саяси жағдайын тереңінен зерттеп көптеген ғылыми еңбектер жазған ғалым Мехмет Ерөз былай дейді: «Иөрүк: иөрүмек етістігінен жасалған, Анатолияға (Анадолуға) келіп қоныстанған көшпелі оғыз тайпалары (Түркмендер) мағынасын білдіретін сөз. Көптеген шығармаларда (Yörük) түрінде жазылуы үлкен қате болып табылады. ... (Yörük) сөзі автордың ойындағы (yörümek -жүру) етістігінен жасалған есім емес! Бұл сөз сын есім; ілгері, мәдениетті, білімді, асыл тұқымды және қоспасыз мағыналарына келеді...» [3, 20 б.].

Иөрүктердің осындай рулық-тайпалық атаулары, әдет-ғұрыптары, көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс-салты қазақ халқымен өте ұқсас,

үндес жағдайда көрінеді. Иөрүктердің төрт түлік малды (түйе, қой, ешкі, жылқы) бағатыны, қазақтың киіз үйіне ұқсас шатырды мекендейтіні, малдың сүтімен қоректеніп, жүнін, терісін пайдаланатыны, ерте үйленетіні және т.б. – бәрі де өте ұқсас. Айрықша ұқсастықтарының бірі – әйелдердің тұрмыстағы орнының бағалануы.

Иөрүктер кейбір мұсылман елдеріндегідей әйелдерді қыспақта ұстамайды. Иөрүктердің әйелдері қазақтар секілді беттерін жаппайды, бөтен еркектен жасырынбай, қонақтарды күйеуі жоқта да дастархан жайып сыйлайды. Әрине, түбі бір туысқан халықтар болғандықтан иөрүк тайпалары және қазақ халқының отбасы мүшелері және т.б. тұрмыстық-салттық атауларының да лексикалық-мағыналық және дыбыстық (фонетикалық) үндестіктері байқалады. Мысалы, әке (қаз.) – баба (иөрүк түрікшесі.), ана (қаз.) – ана (иөрүк түрікшесі.), бибі (қаз.) – бибі (иөрүк түрікшесі.), келін (қаз.) – гелин (иөрүк түрікшесі.), қалыңмал (қаз.) – калын (иөрүк түрікшесі.) және т.б. Иөрүктердің тілінде байырғы түркі халықтары диалектілері мол сақталған.

Түрік ашықтарының дәстүрлі поэзия саласында иөрүк тайпаларынан шыққан суырып салма ақындары есімдерін де атай аламыз. Олардың қатарында Көроғлы, Қараджаоғлан, Дадалоғлы, Ельбиоғлы, Ешіл-Ашық атты аса көрнекті ашықтар болған.

Иөрүк (yörük) тайпаларында ашықтар шығармашылығының әсерімен ауызша авторлық поэзия мен фольклор жанрлары да кеңінен тараған. Мысалы, лирикалық өлеңдер – түркүлер, тюрю, эпикалық туынды – дестан, сатиралық өлең – бояма, шағын әзіл өлең – мани, ертегі, жұмбақ, мақал-мәтелдер көшпелі және жартылай көшпелі халықтар арасында көп айтылады, ықыласпен тыңдалады.

Иөрүктер (yörükler) әуездік аспаптары – сыбызғы (дүдүк немесе кавал), дабыл (дельбек немесе деплек), екі немесе үш шекті скрипка (кемен немесе кемане) және көп ішекті саз деп аталатын аспап. Иөрүктер ашықтарының өнернамасында аталған фольклорлық жанрлардың және әуез дәстүрінің көркемдік ықпалы үнемі сабақтаса жалғасып отырған.

Ауызша және жазбаша ақындықпен лирикалық және эпикалық шығармаларды жырлау, әуездік саз аспабымен өз туындыларын әншілік-жыршылық өнермен орындау, ақындар айтысы түріне жақын импровизациямен жұртшылық алдында өнер күдіретін дәлелдеу және т.б. халықтық сипаттары мол шығармашылық сапалар иөрүк ашықтарына тән болған. Ашықтар – түрік поэзиясындағы әдебиет пен фольклор дәстүрін тұтастандыра сақтаған халықтық өнер иелері. Бұлардың шығармаларын қазақ, түркмен, әзербайжан халықтарының ақындық дәстүрімен салыстыра, сабақтастыра қарастыру арқылы біз бүкіл түркі әлемі мәдениетінің тұтастығын қалпына келтіру жолындағы ұлы мұрат бағдарын нығайта түсеміз.

Тұлпар ат – қазақ халқы ұрпақтарының ежелгі сақ, ғұн, түркі замандарындағы әлемдік ұлы жорықтарында сенімді серігі болған. Жылқы түлігінің, оның ішінде сәйгүліктердің поэтикалық бейнеге айналуының тарихи-этнографиялық, қоғамдық-әлеуметтік маңызды екендігі анық.

Тұлпар жылқының тұлғасы – түркілік психологияда ерекше орын алатын ұғым. Қазақтың тұрмыс–салт жырларында, батырлық және ғашықтық дастандарында тұлпардың бейнеленуі басты қаһармандардың іс-әрекеттерін күшейте түсетін үстеме поэтикалық көркемдік қызмет атқаратыны мәлім.

Қазақ фольклорындағы тұрмыс–салт жырларында жылқы иесі Қамбар Ата болып аталады. Ал, батырлар жырларындағы (Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы, Қамбардың Қарақасқасы, Тарғынның Тарланы, т.б.) тарихи дастандардағы (Кенесарының Көкбурылы, Наурызбайдың Ақауызы, т.б.) басты кейіпкерлердің іс-әрекеттерін даралай танытудағы жылқы тұлғасының егізделе жырлануы – дәстүрлі ерекшелік. Қазақтың ақын–жыраулары толғауларында да, Абай және оның дәстүріндегі ақындар (Шәкәрім, Мағжан, Сәкен, Илияс, т.б.) шығармашылығында да жылқы тұлғасының суреттелуі адам және оны қоршаған тұрмыстық-әлеуметтік тіршілік қозғалыстарының біртұтастығын бейнелеу дәстүрі болып қалыптасты. Бұл орайда, сөз арқауындағы иөрүк ашықтары мен қазақ ақын–жыраулары поэзиясындағы жылқыға қатысты бейнелеулердің поэтикалық үндестіктерін түп негіздегі түркілік ата–бабалық дүниетаным арналарының кейінге жалғасуы тұрғысында сезінеміз.

Иөрүк ашықтарының жылқыға арналған өлеңдері ежелгі ата–бабалардың тұлпарларға мініп Еуроазиялық географиялық кеңістікті емін–еркін жайлаған, билеген қаһармандық тарихын көзге елестетеді. Ашық Көроғлының жылқы тұлғасын суреттеген өлеңінен тұлпар мініп ту көтерген, кең даланы осы көлігімен сайрандаған, ұшқыр ойымен сұлулықты қастерлеген түркі жұртының көңіл–күйі әлемімен диалдасамыз:

*İnişi aşığı keklik sekişli,
Yokuşu yukarı tavşan бүкіşlü.
Tavus kuşu gibi üstü nakışlı,
Elma gözlü kız perçemli Kırat'ım.
Kırat'ı sorarsan yedirir yaşı,
İridir gövdesi ufaktır başı.
Dizgini çekendeun eder taşı,
Elma gözlü kız perçemli Kırat'ım... [4, 44–45 б.].*

*Шабысы шапшаң, кекілі шашақты,
Басқаны жоғары, қоян қимылды.
Тоты құс секілді үсті оюлы,*

*Алма көзді, қыз кекілді Қыратым.
Қыратты сұрасаңыз ағызар жасты,
Ірі зой денесі, кішкентай басы.
Тізгінін тартқанда, ұн қылар тасты,
Алма көзді, қыз кекілді Қыратым....* [4, 46 б.].

Түркі халықтарының материалдық және рухани мәдениеттері салаларында ата-бабалық этнографиялық дағды болып қалыптасқан, мәңгілік сақталған жылқыға, жалпы төрт түлік малға байланысты сөз өнері шығармаларын ұрпақтардың жадында қайта жаңғырта бағалауымыз қазіргі және болашақтағы жаңа тарихымыз үшін аса маңызды. Түркі халықтарының қайта жақындасу процесінің нәтижелі көрсеткіштері осындай ата-бабалық этнографиялық-тарихи сананы жаңаша қарастыру арқылы жүзеге асады.

Сайын далада тұлпар мінген, жаны сүйген аруды құшқан түркі ұландарының романтикалық асқақ ойлы жандүниесін поэзия тілімен өрнектеу – ақындық поэзияның басты мұраты. Иөрүк ашықтарынан Дадалоғлының (1785–1868) арғымақ тұлпарды, айдай аруды сүйген алабұртқан алып-ұшқан от-жалынды романтикалық әуенді жыры – түркілік-этнографиялық психологияның нақты көрсеткіші:

*Şu yalan dünyaya geldim geleli
Severim kır atı bir de güzeli
Değir on beşime kendim bileli
Severim kır atı bir de güzeli
Atın beli kısa boynu uzun
Kuru suratlısı elma gözünü
Kızın iplik iplik süt beyazını
Severim kır atı bir de güzeli
Atın höyük asğrı kalkan döşlüsü
Kalem kulaklısı çekiş başlısı
Güzelin dal boylu samur saçlısı
Severim kır atı bir de güzeli
At koşu tutmasın çıktığı zaman
Yalı kaval gibi yıktığı zaman
At dört kız on beşe yettiği zaman
Severim kır atı bir de güzeli* [4, 141 б.].

*Бұл жалған дүниеге келгеннен бері,
Сүйемін боз атты, бір де сұлуды.
Толтырып он бесімді, өзімді білгелі,
Сүйемін боз атты, бір де сұлуды.
Аттың белі қысқа, мойны ұзын,*

*Қатты шабысын, алма көздісін.
Қыздың жіңішке сүттей аппағын,
Сүйемін боз атты, бір де сұлуды.
Аттың жар жамбасты, қалқан төстісі,
Қалам құлақтысы, шоқпар бастысы.
Сұлудың тал бойындай қара шаптысы,
Сүйемін боз атты, бір де сұлуды.
Ат жүйрігін бөгемесін шыққан кезде,
Жалы қамыстай жыққан кезде.
Ат төрт, қыз он бесіне келген кезде,
Сүйемін боз атты, бір де сұлуды* [4, 141–142 б.].

Бұл – түркі халықтарының көшпелі тұрмыс мәдениеті дәстүрлерінің көрінісі. Жастайынан ата-бабаларының дәстүрін ұстанған, қоршаған әлеуметтік ортаның іс-әрекеттерін жадына тоқып өскен дала ұландарының аттың жүйрігін, қыздың сұлуын иеленуді армандап өсетіні – дәстүрлі ерекшелік.

Көроғлының соғыс шайқасындағы жауынгерлік ерлікке шақырған, ұрыс үстіндегі көріністерді, іс-әрекеттерді романтикалық-реалистік сипатпен бейнелеп жырлаған өлеңінің көркемдік шырайы айқын:

*Yiğit olan gümbür gümbür gürlesin
Yiğiti doğuran ana bin yaşa
Ak göğdede kızıl kanlar şorlasın
Yiğiti doğuran ana bin yaşa
Gele beyler cenge harbi çalınsın
Çamlıbel askeri ayrı bölünsün
Gece gündüz zarbı meydan kurulsun
Yiğiti doğuran ana bin yaşa...* [4, 40 б.].

*Жігіт болған күмбір-күмбір гүрлесін,
Жігітті туған ана, мың жаса!
Ақ көкірегіңде қызыл қандар қайнасын,
Жігітті туған ана, мың жаса!
Келіңдер бейлер, ұрысқа, әуен соғылсын,
Чамлыбел әскері екі бөлінсін.
Күндіз-түні соғыс майданы құрылсын,
Жігітті туған ана, мың жаса!...* [4, 40–41 б.].

Көроғлының «Жүріңдер, арыстандарым, соғысайық!» өлеңінің идеялық желісінен де шайқас майданы алдындағы бүкіл жауынгерлердің халықтың жан-жүйесіндегі жеңіске деген сенім, шайқас үстіндегі кесек іс-әрекеттер, қимылдар жасауға деген құштарлық танылады. Көроғлының осы өлеңіндегі

идеялық мақсат түйін – нағыз ержүрек жігіт қасиетінің қанды шайқас майданы үстінде танылатыны. Лирикалық қаһарман соғыс шайқасына қатысатын жауынгерлердің де, бидің де, патшаның да, қару-жарактың да, аттардың да тек ғана жеңіске жету жолындағы нәтижелі қорытындымен танылатыны, тарихта қалатыны айтылады: «Жүріңдер, арыстандарым, соғысайық!», «Осында белгілі болсын жігіт қайсымыз», «Тарих жазсын мына тауларға таңба» сынды поэтикалық арнаулар аясында майдан келбеті елестетіле жырланады:

*Yürün beyler cenge harbi calınır
İyi kötü bu meydanda bilinir
Kılıç değer adam iki bölünür
Nusrat bizim beyler neci paşa ne
Gürzün kösteğini kola takmalı
Arab atı sağa sola yıkmalı
Kargılar mızraklar birden kalkmalı
Fırsat vermen arab atlar kaşana. [4, 41 б.]*

*Жүріңдер, билер, соғыста дабыл қағылар,
Жақсы мен жаман бұл майданда білінер.
Қылыш тиген адам екі бөлінер,
Жәрдем, бізге би не, паша не?*

*Найзаның ұшына қола тағу керек,
Арап аты оңға, солға шабу керек.
Қылыш, найза бірден көтеру керек,
Жібермеңдер, арап аттар, қашқанды. [4, 42 б.]*

Көроғлының «Жүгіріңдер ат шаптырып, күш аяқта» атты өлеңінде де қазақ және түрік халықтары тарихындағы соғыс жорықтары кезіндегі ер жігіт тұлғасының қандай болуы керектігі бейнеленеді. Өлеңді оқып отырып сөз арқауындағы қазақ ақын-жыраулары толғауларындағы жауынгерлік жорық жолындағы азаматтардың тұлғаларын елестететін поэтикалық бейнелеулер елестейді.

Түркі поэзиясындағы жауынгерлік соғыс шайқастары, батыр мен оның мінген тұлпары, қолданатын қару-жарақтары бірлігінде бейнеленеді. Бұл дәстүрдің кеңейген классикалық болмысы түркі-монғол халықтарының эпосында қалыптасқан. Зерттеуші Р. С. Липец соғыс шайқастары майдандары, жеке батырлар, олардың тұлпарлары туралы жырлардың ежелгі заманғы мұраларда (Орхон жазуы VIII ғ.; Махмуд Қашқари Сөздігі, XI ғ.) бар екенін айтады. Жауынгерлік даңқ жырларының әуелде жеке-жеке қалыптасып, эпостық дастандарға поэтикалық тәсіл тұрғысында енгенін

болжайды: «Түркі-монғол ауыз әдебиетінде ежелден тірі көсемдер мен жаужүрек батырларға арналып мадақтау жырлары, ал елі үшін жан қиған боздақтарға арналып жоқтау жырлары айтылған...

Батырдың өмірі және өлімінен тұратын тұтас тағдырына серік болған ер қанаты – аты, оның тұлпары туралы эпостардың барлығында дерлік тұрақты поэтикалық формаға айналған мадақтау айтылады. Көптеген халықтардың тарихы айғақтайтындай, мадақ жырлар шайқас алдында, жеңістен кейін немесе батырларды еске түсіруде жырланған. Мадақ жырлар, сірә, өз бетінше қолданылып келген, кейін батырлар жыры қалыптаса бастағанда оның бір бөлігі ретінде енгізілген болуы мүмкін» [5, 119 б.].

Түркілердің ата-баба қоныстарынан қуат алып, тіршіліктегі барлық іс-әрекеттерін, армандарын – барлығын да ғарыштық-ғаламдық құбылыстармен сабақтастыра жырлауы гуманистік-философиялық болмысымен дараланған.

Осы дәстүрдің жалғастығын көшпелі иөрүк тайпаларынан шыққан түрік ашықтары Қараджаоғлан және Дадалоғлының шығармаларынан да көре аламыз. Мысалы, Қараджаоғланның «Қызғалдағы жайқалған Перчем қырлары, Гердан жайлаулары», «Чукурова далалары», Дадалоғлының «Караманның қызылды, жасылды бақтары», «Кайсери, Ниде, Иозгаттың жасыл жайлаулары» секілді өлеңдерінен атамекен, қоныстары асқан шеберлікпен суреттеледі.

Түрік ашықтары мен қазақ ақындары шығармаларының ортақ дүниетаным негіздері табиғатпен етене болған көшпелі тұрмыс-салт мәдениетінің дәстүрлері болып саналады.

Түрік ашықтары өлеңдерінің мәтіндеріне және олар жайындағы еңбектерге сүйене отырып, олардың шығармашылығының табиғатын ғылыми жүйелеуге болады. XI–XX ғғ. арасындағы түрік ашықтарының шығармашылығы фольклорлық дәстүрдің аясында қалыптасып, бірақ кейіннен ауызша және жазбаша сипатты тұтастандыра ұстанған классикалық әдебиет деңгейінде дамыған. Олар шығарманың дүниеге келу сәтіндегі бірнеше құбылысты біріктіретіндігімен ерекшеленеді. Атап айтқанда, импровизациямен, экспромтпен туған шығарманың авторы және оны өзіндік әуенмен, әуездік аспабы сазбен сүйемелдеп орындаушы ретінде танылған. Ашықтардың XI–XVIII ғғ. өмір сүргендерінің өмірбаяндары және шығармалары халықтың жадында сақталып қана жеткен, сондықтан олардың өмір сүрген жылдары кейде шамамен ғана алынады.

Қазақ ақындары мен түрік ашықтары поэзиясының ерекшеліктері тарихи – әдеби шектестік, үндестік аясында қарастырылады. Бұл орайда ғалым Х. Көроғлы түрік фольклорын зерттеуші Пертев Наили Боратавтың ашықтарды шығармашылық сипатына, мекендеген орындарына, қызметтерінің түрлеріне қарай 4 топқа бөлген жіктеуін мақұлдайды. Біз

де өз зерттеуімізге осы үлгіні бағдар етеміз: «Ол бірінші топқа – сопылық ашықтарды, екіншісіне – қалалық ашықтарды (осыған янычар ашықтарын да) жатқызған; үшіншісіне – ауылдық; төртіншісіне – негізінен көшпелі тайпалардан шыққан ашықтарды, яғни Шығыс Анатолиясының шетсіз-шексіз жазығында көшіп-қонып жүретін түрікмен иөрүктерді» [6, 8 б.]. Түрік ашықтары мен қазақ ақындары шығармаларын үндестік тұрғысынан байланыстыра, салыстыра қарастыруда, әрине, әрбір халықтың өзіндік ұлттық тарихы, материалдық мәдениет өзгешеліктері де ескеріледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ ақындары мен түрік иөрүк – ашықтары шығармашылығы поэтикалық үндестіктерінің сақталуы халықтардың рухани мәдениеттері байланыстарын болашақта да нығайта түсетіні ақиқат.

Әрине, кезінде Сырдарияның орта және төменгі ағысы жағалауларынан кеткен оғыз-салжұқтары мен қыпшақ, қаңлы, қарлұқ және т.б. тайпалары ұрпақтарының мәдени біртектілігінің сақталуы тарихи заңдылық. Ал, Түркия мен Қазақстан елдерінде XX ғ. дейін көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс қатарлас орын алғаны да ескерілетін елеулі ерекшелік. 1934 жылы Түркия Республикасының меджлисінде (мәжілісінде) иммигранттар мен көшпелілерді орналастыру, олардың жерлерін бөлу туралы талқылау кезінде ішкі істер министрінің (баканының) мәлімдеуінде бұл елде миллионнан аса көшпелілер мен жартылай көшпелілер бар екендігі аталды [7, 112 б.].

Бұл арада біз XI ғасырдағы оғыз-салжұқтар мен Дешті Қыпшақ тайпаларының тығыз араласқан тарихи шындықты назарымызда ұстаймыз. «Қазақстан тарихында» бұл мәселе нақты деректермен дәйектелген: «Салжұқ әскерінің құрамы көбінесе қыпшақ көсемдері бастаған тайпалық топтармен толықтырылып отырды» [8, 422 б.]. Осы кезде салжұқтардың билеушісі Алып Арсланның Хорезм, Маңғыстау, Жент, Сауран аймақтарындағы жорықтары әсерінен оғыз-салжұқ, қыпшақ тайпалары мидай араласқан. XI ғасырдағы «Қыпшақтардың он алты тайпалық конфедерациясы» [8, 426-б.], олардың атауларының да (ток соба, йетиоба, бұржоғлы, елберілі, қаңғароғлы, анджоғлы, дурут, кулабаоғлы, жартан, қарабөріккі, қотан, қара қаңлы, куманлу және т.б.) Түркиядағы иөрүк (yörük) тайпаларымен тектес, үндес болуы да тарихи тамырластықты толық дәйектей түседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сейдімбекова, А. Сонар.– Алматы : Жалын, 1989. – 352 б.
- 2 Еремеев, Д. Е. Юрюки (Турецкие кочевники и полукочевники). – М. : Наука. Гл. Редакция восточной литературы, 1969. –104 с.

3 **Eröz Mehmet.** Yörükler.– İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991. – 288 s.

4 **Тұрымбетова, Ж. А.** Түрік ашықтарының (ақындарының) өлеңдері (XIV–XIX ғ.ғ.). – Алматы : Үш қиян, 2004. – 224 б.

5 **Липец, Р. С.** Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М. : Наука, 1984. – 264 с.

6 Турецкая ашыкская поэзия. Пер. с тур./Сост.предисл.коммент. Х. Короглы. – М. : Худож. лит., 1983. – 192 с.

7 **Бейсенбайұлы, Ж.** Қазақ шежіресі. – Алматы : Атамұра, 1994. – 160 б.

8 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы : Дәуір, 1994. – 446 б.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Ж. А. Турумбетова

Гармония традиции в произведениях кочевых поэтов йорюков

Факультет педагогических и гуманитарных наук,
Университет имени Сулеймана Демиреля,
г. Каскелен, 050043, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Z. A. Turymbetova

Harmony of tradition in the creations of the nomadic poets of Yoruk

Faculty of Education and Humanities,
Suleyman Demirel University,
Kaskelen, 050043, Republic of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

Йорюки – это потомки кочевых племен Огуз-Кипчаков, Кангью, Карлуков, которые откочевали с побережья среднего и нижнего течения Сырдарьи в Анатолию. В наше время эти племена проживают в горных районах южной Турции. Юрюки продолжали традиции своих предков и на территории южной Турции. Кочевой и полукочевой образ очень похожи на казахские. Это сходство отражается не только в культуре, но и в литературе. Среди поэтов-йорюков есть известные поэты, такие как Короглу, Караджаоглан, Дадалоглу, Эльбийоглу, в произведениях которых можно увидеть гармонию традиций двух народов.

Basically nomadic tribes known as Yoruk were progenies of such tribes as Ogyz-Kypshak, Kanly and Karluk that had inhabited across the central and lower coast of the river Syrdaria. It is known from the history that our kinsman living on the southern mountains of Turkey have preserved the traditions of nomads in Anatolia. Tribal names, customs, nomadic and semi-nomadic traditions of Yoruk are so similar and seem to harmonize with the Kazakh nation. This harmony is not merely found in cultural similarities but is reflected in literature as well. There are such prominent poets as Koroghly, Karadzhaoghlan, Dadaloghly, Elbiyoghly in Yoruk folk literature. The article narrates about the harmony of the oeuvre of Kazakh poets with the aforementioned poets in which heroic spirit, winged crown, the image of beauty and the perspective of love to motherland are all captured.

ГРНТИ 16.21.21

Н. К. Хан¹, С. М. Молгаждарова²

¹к.ф.н., доцент, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан;

²ст. преподаватель, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан
e-mail: ¹hnadejda@yandex.ru; ²domkrg@mail.ru

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ – ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

В статье исследуется один из актуальных вопросов современной языковой политики в Казахстане – вопрос формирования полиязычной конкурентоспособной языковой личности молодого специалиста, выпускника вуза. Авторы пытаются обратить внимание на качество подготовки студентов, способных свободно общаться на трех языках, когда высшее учебное заведение как значимое звено в системе непрерывной подготовки специалистов, должно очень ответственно отнестись к этому вопросу. Конкурентоспособность выпускников вузов – одна из основных целей подготовки современных специалистов. Современная политика языкового строительства ориентирована на сложную задачу: с одной стороны сохранение национальных ценностей и идентификации, а с другой – формирование поликультурной толерантной личности. Сегодня лингвисты реализуют поставленные перед ними задачи в успешной подготовке полиязычной личности выпускников, способных успешно интегрировать в мировое образовательное пространство.

Ключевые слова: полиязычная личность, мировое образовательное пространство, конкурентоспособность выпускников.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из главных задач в Республике Казахстан является развитие языковой политики. В Республике Казахстан всегда с особой заботой и вниманием относились к развитию языкового богатства народов государства, понималась его роль в развитии современного общества [1]. Так как Казахстан – многонациональное государство со своим культурным и историческим наследием.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Наблюдается процесс возвращения к национальным истокам, возрождение культурных ценностей казахского народа. Однако, в ходе многовекового процесса формирования казахстанского общества исторически сложилась его этническая неоднородность. Казахстан, в отличие от многих стран постсоветского пространства, не ударился в националистический экстремизм. В своем обращении «Казахстан-2030» Н. А. Назарбаев говорит: «...чувство национального достоинства не может осуществляться за счет подавления такого же чувства человека другой национальности». Более того, одной из стратегических целей выдвигаемых главой нашего государства является «...стратегия социального единства в этническом многообразии, подражании гармонии общности людей, живущих на единой территории, объединенных общими условиями бытия и родственным менталитетом, идеями благополучия счастья...» [2, 62].

Языковая политика нашей страны учитывает с одной стороны, возможности сохранения и признания национальных ценностей как признак единства государства и народа, а с другой стороны, интеграция в мировое экономическое пространство не представляется возможной без знания мировых языков [3].

Сложившаяся характеристика языковой ситуации дается в Концепции языковой политики Республики Казахстан, стержневой идеей которой является необходимость овладения несколькими языками. Поэтому сегодня в казахстанском обществе в соответствии с принятой новой Стратегией развития страны «Казахстан-2050» активно проводится политика трехязычия, направленная на освоение казахстанцами казахского, русского и английского языков.

Трехязычие у нас становится требованием времени и его основной целью является формирование и развитие социально активной и высокопрофессиональной личности с высокой культурой, владеющей несколькими языками. Целью трехязычного образования является формирование человека, обладающего чувством уважения и понимания к другим культурам, умеющего жить в мире и согласии с людьми разных национальностей.

В этой связи новое звучание приобретает проблема языкового образования, основной целью которой является формирование полиязыковой личности.

Формирование полиязыковой личности – важнейший аспект обучения родному языку, русскому языку и иностранному языку, поскольку языковая компетенция, по мнению Колшанского Г. В. – «это способность любого человека усваивать любую языковую систему на основе единого логического

мыслительного аппарата, свойственного человеку и его мышлению как отражению закономерностей единого материального мира» [5, 11].

Формирование полиязыковой личности в условиях межкультурного пространства дает возможность рассматривать язык как инструмент культурного развития и национального становления. Помимо знания родного языка изучение других языков помогает получить знания о культурно-эстетических нормах, национальных традициях, этнопсихологических обычаях разных народов.

Развитие трехязычия очень тесно связано с культурными ценностями народа, с его историко – культурным опытом. «...каждый язык – в его основе состоит из историй народа, культуры и нравственности, мировоззрение и качества жизни, опыта и быта, используя и тая в себе систематическую кладь знаний» [7, 5].

Трехязычие представляет собой не просто владение несколькими иностранными языками. Трехязычие – это владение системой лингвистических знаний, умение выявлять сходное и различное в лингвистической организации различных языков, понимание механизмов функционирования языка и алгоритмов речевых действий, владение метакогнитивными стратегиями и развитой познавательной способностью. Данная компетенция не является суммой знаний конкретных языков, но представляет собой единую сложную, часто асимметричную конфигурацию компетенций, на которую опирается пользователь. Она совершенствует понимание методов и процесса изучения разных языков и развивает способность общаться и действовать в новых ситуациях.

Показателем современного образования является изучение иностранных языков на должном уровне, так как знание иностранных языков сегодня – трёхязычная объективная культурная и экономическая потребность. Обществу, которое открывает свои границы, требуются специалисты, владеющие несколькими языками на довольно высоком уровне. Поэтому задача учебных заведений – развитие и внедрение трёхязычного образования в образовательную деятельность.

Формирование полиязыковой личности студента в условиях трехязычия делает возможной и успешной деятельность по самостоятельному овладению основами незнакомых ранее языков, поэтому данная компетенция может рассматриваться не только как владение несколькими языками, но и как способность к изучению языков, владение «чувством языка», желание и умение самостоятельно изучать русский, казахский, английский языки.

Предполагается, что содержание общеобразовательных учебных курсов дает учащемуся возможность усвоить такие основные понятия и категории трёхязычного образования, как самобытность, уникальность,

культурная традиция, духовная культура, этническая идентификация, национальное самосознание, казахская культура, российская культура, мировая культура, общие корни культур, межкультурная коммуникация, культурная конвергенция, сотрудничество, ненасилие, толерантность и др. Ведущими методами, которые могут быть использованы при выполнении задач формирования системы знаний о трёхязычной реальности и опыта практической деятельности в трёхязычной среде, основанной на уважении культурных особенностей участников диалога культур, являются словесные методы (объяснение, беседа, лекция); методы работы с текстом (интерпретация, проектирование); практические методы (моделирование, проектирование, упражнение, тренинг); рефлексивные методы (анализ, проблематизация).

Также одним из главных способов организации трёхязычного образования является обеспечение культурологической направленности филологического образования и введение трёхязычного компетента в различные учебные дисциплины. Ведущим при этом остается двуязычное и многоязычное обучение (родной язык, язык доминирующего этноса, иностранные языки), которое не только служит коммуникации, но и позволяет приобщаться к различным способам мышления, чувствования, поведения [5, 23].

Государственная образовательная политика в области обучения иностранным языкам основывается на признании важности развития всех языков и создание необходимых условий для развития двуязычия и многоязычия на территории Казахстана.

На своих занятиях по русскому, казахскому языкам мы постоянно проводим сопоставительный анализ языков для усвоения и понимания предъявленного материала на занятиях, используя примеры и переводя их, например, с английского на русский, с русского на казахский и наоборот, сравнивая также поговорки, пословицы, крылатые слова и находя подходящие эквиваленты на трех языках, поэтому языки помогают друг другу, дополняют друг друга, они являются сильным звеном при их изучении. Так, например, на занятиях по теме «Казахстан» включается несколько направлений в обучении: политическая система, образование, культура, обычаи и традиции. Мы знаем, что наша страна богата своей культурой, обычаями и традициями. Если взять, например, культуру, то культура страны связана со многими знаменитыми людьми, которые внесли огромный вклад в историю, развитие и становление страны. Работая по этой схеме, учащиеся рассказывают об этих людях, составляя предложения на английском языке и переводя их на казахский или русский языки, проводится сопоставительный анализ. Эта работа может проводиться в группах в виде соревнования: какая из групп составит больше предложений и даст больше информации об этих людях.

На своих занятиях мы стимулируем учащихся к изучению нескольких иностранных языков, что означает, что все сферы нашей жизни, в том числе и образовательная, должны соответствовать международным стандартам, которые предусматривают владение, как минимум, двумя иностранными языками международного общения.

Государственная образовательная политика в области обучения иностранным языкам основывается на признании важности развития всех языков и создание необходимых условий для развития двуязычия и многоязычия на территории Казахстана.

ВЫВОДЫ

Назначение образования во все времена сводилось к тому, чтобы максимально удовлетворять запросы общества и государства в каждый исторический этап его развития. В настоящий момент народ Казахстана нуждается не только в профессионально подготовленных кадрах, но прежде всего в людях, преданных Родине, с менталитетом РК, способных представить ее на международном уровне. Формированию этих качеств должен быть подчинен учебный процесс в учебных заведениях по всем предметам и прежде всего по казахскому, русскому, иностранным языкам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Назарбаев, Н. А.** Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана от 27.01.2012.
- 2 **Назарбаев, Н. А.** Казахстан – 2030. Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы : Білім, 1997.
- 3 **Назарбаев, Н. А.** Указ Президента Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 110 «О Государственной программе функционирования и развития языков на 2011—2020 годы».
- 4 Стратегия РК «Казахстан – 2050». – Астана, 2012.
- 5 **Колшанский, Г. В.** Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения // ИЯШ. – № 1. – 1985 – С. 10–14.
- 6 **Сыздық, Р.** Қазақ теледидарының тіл мәдениеті қандай? // Тіл және қоғам. – 2005. – 9–16 с.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Н. К. Хан¹, С. М. Молгаждарова²**Трехязычие – основа формирования полиязыковой личности студента**^{1,2}Филология факультеті,

Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

N. K. Khan¹, S. M. Molgazhdarova²**Trilingualism at the basis of multilingual student personality formation**^{1,2}Faculty of Philology,

Karaganda State University,

Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 05.11.18.

Мақалада Қазақстандағы заманауи тілдік саясаттың өзекті мәселелерінің бірі – жас маманның, университеттің түлектің көп тілді бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру, авторлар жоғары оқу орындарын мамандарды үздіксіз оқыту жүйесінде маңызды байланыс ретінде үш тілде еркін сөйлесе алатын студенттердің дайындық сапасына назар аударуға тырысады, бұл мәселені өте жауапкершілікпен қабылдауға тиіс. Жоғары оқу орындары түлектерінің бәсекеге қабілеттілігі-қазіргі заманғы мамандарды дайындаудағы басты мақсаты. Қазіргі саясатта тіл құрылымы үрделі мәселеге негізделген: бір жағынан ұлттық құндылықты және идентификацияны сақтау, ал бір жағынан көпмәдениетті жеке толеранттылықты қалыптастыру. Бүгінгі лингвистиканың алдына қойылған тапсырмасы көптілді білетін түлектерді дайындап, әлемдік білім кеңістігіне шығу

The article explores one of the topical issues of modern language policy in Kazakhstan – the formation of a multilingual competitive language personality of a young specialist, a graduate of a university. The authors try to draw attention to the quality of the preparation of students, who are able to communicate freely in three languages, when a higher educational institution as an important link in the system of continuous training of specialists, should take this matter very responsibly. Competitiveness of university graduates is one of the main goals of training modern specialists.

The modern policy of language construction is focused on a complex task: on the one hand, the preservation of national values and identification, and on the other – the formation of a multicultural tolerant personality. Today, linguists realize their tasks in the successful preparation of the polyglot personality of graduates, who can successfully integrate into the world educational space.

С. К. Шаймарданова

к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: Shaymardanova56@mail.ru

АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЦЕЛЫХ (ССЦ) В РОМАНЕ И. ИЛЬФА И Е. ПЕТРОВА «ЗОЛОТОЙ ТЕЛЕНОК»

Статья посвящена проблемам достаточно нового направления в языкознании – проблемам лингвистики текста. Материалом исследования служит роман И. Ильфа и Е. Петрова «Золотой теленок».

Лингвистика текста – направление лингвистических исследований, объектом которых являются правила построения связного текста.

Как правило, точное выражение мысли требует группы взаимосвязанных предложений, поэтому в связной речи, то есть в тексте, можно выделить единицу более сложного состава – сложное синтаксическое целое, или сверхфразовое единство.

Сложное синтаксическое целое (ССЦ) – это сочетание нескольких тесно взаимосвязанных по смыслу и грамматически предложений, представляющих более полное по сравнению с отдельным предложением развитие мысли. Всего установлено 18 ССЦ в романе, в статье дан лингвистический анализ двух сложных синтаксических целых, выявлены лексические, морфологические и синтаксические средства связи между отдельными предложениями в составе этих ССЦ, прослежена композиционная структура рассматриваемых единиц.

Ключевые слова: сложное синтаксическое целое, И. Ильф, Е. Петров, золотой теленок, синтаксис, лингвистический анализ, лексика морфология, структура.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема текста, его единиц – сверхфразового единства (СФЕ), сложного синтаксического целого (ССЦ), периода, дискурса, высказывания – имеет свою историю.

Первым обратил внимание на такое явление, как сверхфразовое единство А. М. Пешковский: «Та синтаксическая единица, которая получается от соединения предложений, называется обычно сложным предложением. Термин этот, как и большинство терминов, явно несостоятелен, так как называет несколько предложений одним предложением. Кроме того, само сложное предложение нередко состоит из отдельных групп предложений, внутри которых больше единства, чем снаружи, так что каждая группа тоже могла бы быть названа «синтаксическим целым» [1, с. 396].

Его идеи продолжил Н. С. Поспелов. Он назвал эту единицу «сложным синтаксическим целым» (в сокращении ССЦ) [2, с. 37], а Л. А. Булаховский дал термин «сверхфразовое единство» (СФЕ) [3, с. 392].

Гипотеза о существовании и структуре этой единицы, ее связности получила дальнейшее развитие в трудах И. А. Фигуровского, В. В. Виноградова, Ю. В. Ванникова, И. Р. Гальперина, Г. Я. Солганика. В частности, Г. Я. Солганик писал: «В художественном произведении не предложение, а строфа является наименьшим художественным целым» [4, с. 28]. На современном этапе особое внимание сверхфразовым единствам уделяет Н. С. Валгина.

Несмотря на кажущуюся решенность вопроса относительно основной единицы текста – сверхфразового единства или сложного синтаксического целого – он остается до сих пор острым и обсуждаемым.

До сих пор ученые-лингвисты не пришли к согласию относительно статуса сверхфразового единства (СФЕ). Используются различные термины для обозначения основной единицы членения текста: «долгий период» (В.В. Виноградов), «сверхфразовое единство» (О. С. Ахманова), «сложное синтаксическое целое» (А. М. Пешковский), «компонент текста» (И. А. Фигуровский), «прозаическая строфа» (Г. Я. Солганик, Е. С. Галкина-Федорук), «синтаксический комплекс» (А. И. Овсянникова), «монологическое высказывание», «дискурс», «абзац» и др. Наиболее устойчивым и общепринятым оказался термин «сложное синтаксическое целое».

Предметом нашего исследования являются сложные синтаксические целые (ССЦ) в структуре художественного целого.

Объектом исследования является материал романа И. Ильфа и Е. Петрова «Золотой теленок».

Цель исследования – выявить особенности авторского использования сложных синтаксических целых.

Для достижения поставленной цели ставятся и решаются следующие задачи:

- 1 выявить и изучить указанное лингвистическое явление в романе;

2 установить характер когезии в составе сложных синтаксических целых (ССЦ);

3 определить вид связи между предложениями в структуре ССЦ;

4 исследовать роль ССЦ и его значение в художественном произведении.

Материалом для исследования послужил художественный текст – роман «Золотой теленок» И. Ильфа и Е. Петрова.

Методы исследования. В качестве основных методов исследования использованы наблюдение, описание, контекстуальный анализ.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В соответствии с поставленными целями и задачами исследования обратимся непосредственно к лингвистическому анализу выявленных нами сложных синтаксических целых (или ССЦ) в рассматриваемом романе. Ограниченные рамками научной статьи продемонстрируем лишь два примера ССЦ и соответственно их анализ.

Анализ ССЦ № 1 «О пешеходах»

(1)Пешеходов надо любить. (2)Пешеходы составляют большую часть человечества. (3)Мало того – лучшую его часть. (4)Пешеходы создали мир. (5) Это они построили города, возвели многоэтажные здания, провели канализацию и водопровод, замостили улицы и осветили их электрическими лампами. (6)Это они распространили культуру по всему свету, изобрели книгопечатание, выдумали порох, перебросили мосты через реки, расшифровали египетские иероглифы, ввели в употребление безопасную бритву, уничтожили торговлю рабами и установили, что из бобов сои можно изготовить сто четырнадцать вкусных питательных блюд.

(7)И когда все было готово, когда родная планета приняла сравнительно благоустроенный вид, появились автомобилисты.

(8)Нужно заметить, что автомобиль тоже был изобретен пешеходами. (9)Но автомобилисты об этом как-то сразу забыли. (10)Кротких и умных пешеходов стали давить. (11)Улицы, созданные пешеходами, перешли во власть автомобилистов. (12)Мостовые стали вдвое шире, тротуары сузились до размера табачной бандероли. (13)И пешеходы стали испуганно жаться к стенам домов.

(14) В большом городе пешеходы ведут мученическую жизнь. (15) Для них ввели некое транспортное гетто. (16) Им разрешают переходить улицы только на перекрестках, то есть именно в тех местах, где движение сильнее всего и где волосок, на котором обычно висит жизнь пешехода, легче всего оборвать.

(17)В нашей обширной стране обыкновенный автомобиль, предназначенный, по мысли пешеходов, для мирной перевозки людей и грузов, принял грозные очертания братоубийственного снаряда. (18)Он

выводит из строя целые шеренги членов профсоюзов и их семей. (19)Если пешеходу иной раз удастся выпорхнуть из-под серебряного носа машины – его штрафует милиция за нарушение правил уличного катехизиса.

(20)И вообще авторитет пешеходов сильно пошатнулся. (21)Они, давшие миру таких замечательных людей, как Гораций, Бойль, Мариотт, Лобачевский, Гутенберг и Анатолий Франс, принуждены теперь кривляться самым пошлым образом, чтобы только напомнить о своем существовании. (22)Боже, боже, которого в сущности нет, до чего ты, которого на самом деле-то и нет, довел пешехода!

(23)Вот идет он из Владивостока в Москву по сибирскому тракту, держа в одной руке знамя с надписью: «Перестроим быт текстильщиков», и перекинув через плечо палку, на конце которой болтаются резервные сандалии «Дядя Ваня» и жестяной чайник без крышки. (24)Это советский пешеход-физкультурник, который вышел из Владивостока юношей и на склоне лет у самых ворот Москвы будет задавлен тяжелым автокаром, номер которого так и не успеют заметить.

(25)Или другой, европейский могикиан пешеходного движения. (26) Он идет пешком вокруг света, катя перед собой бочку. (27)Он охотно пошел бы так, без бочки; но тогда никто не заметит, что он действительно пешеход дальнего следования, и про него не напишут в газетах. (28)Приходится всю жизнь толкать перед собой проклятую тару, на которой к тому же (позор, позор!) выведена большая желтая надпись, восхваляющая непревзойденные качества автомобильного масла «Грезы шофера». (29) Так деградировал пешеход.

(30)И только в маленьких русских городах пешехода еще уважают и любят. (31)Там он еще является хозяином улиц, беззаботно бродит по мостовой и пересекает ее самым замысловатым образом в любом направлении. [50, с. 151]

Данный фрагмент произведения является сложным синтаксическим целым, так как представляет собой объединение тридцати одного предложения, связанных общей темой. Тема – «О пешеходах». Повторы, обеспечивающие тематическое единство ССЦ: пешеходы, часть, автомобиль, автомобилисты, город, идет, улицы.

Сложное синтаксическое целое разбивается на 9 абзацев, которые реализуют одну тему. Такое деление сверхфразового единства на абзацы, отрыв от него какого-либо предложения приводит к тому, что приобретает особую значимость отрываемая часть прозаической строфы. Авторская оценка в основном стилизована под речь рассказчика. (Боже, боже, которого в сущности нет, до чего ты, которого на самом деле-то и нет, довел пешехода!). Деление текста на абзацы определяет и общий тон повествования, и

конкретное смысловое и экспрессивное наполнение его отдельных частей. Функциональный стиль фрагмента – стиль художественной литературы (его семантико-синтаксические характеристики тому подтверждение), в котором ярко ощущается индивидуально-авторский стиль.

По функционально-смысловому типу данный фрагмент представляет собой повествование, или повествовательный текст с элементами описания, так как содержит рассказ о событиях, которые излагаются в хронологической последовательности. Повествование динамично, в нем преобладают глагол и обстоятельственные слова, т.е. богата синтаксическая группа сказуемого и бедна синтаксическая группа подлежащего (построили города, возвели многоэтажные здания, провели канализацию и водопровод, замостили улицы и осветили их электрическими лампами, распространили культуру по всему свету, изобрели книгопечатание, выдумали порох, перебросили мосты через реки, расшифровали египетские иероглифы и т.д.)

– 1-е предложение вводит тему ССЦ; последнее предложение завершает развитие темы;

– преобладает цепная связь, т.к. отражает последовательное движение, развитие мысли в связной речи, поэтому мысль говорящего движется от известного, «данного» к ядру высказывания, к «новому». Синтаксический характер цепной связи выражается в структурной соотнесенности двух предложений, в которых присутствуют слова-скрепы. Обычно какой-либо член предшествующего предложения, например, дополнение, в последующем предложении становится подлежащим (Пешеходов надо любить Пешеходы составляют большую часть человечества).

1 и 2 предложения связаны между собой словами-скрепами: пешеходов – пешеходы;

2 и 3 предложения связаны между собой словами-скрепами: часть – часть;

3 и 4 предложения связаны между собой словами-скрепами: часть – мир;

4 и 5 предложения связаны между собой при помощи лексико-синонимической замены: пешеходы – они;

5 и 6 предложения связаны между собой словами – скрепами: они-они;

6 и 7 предложения связаны между собой словами-скрепами: культуру – все;

7 и 8 предложения связаны между собой словами-скрепами: автомобилисты – автомобиль;

8 и 9 предложения связаны между собой словами-скрепами: автомобиль – автомобилисты;

9 и 10 предложения связаны между собой словами-скрепами: автомобиль – автомобилисты;

в 8 и 10 присутствует параллельная связь: пешеходами – пешеходов;

10 и 11: пешеходов – пешеходами;

11 и 12: синтаксический параллелизм: тема – рематическая связь между предложениями является разрушенной, но мы можем ее найти: Улицы, созданные пешеходами, перешли во власть автомобилистов. – Мостовые стали вдвое шире, тротуары сузились до размера табачной бандероли. (причинно-следственная связь).

12 и 13 предложения связаны между собой при помощи синонимов: сузились – жаться;

13 и 14 связаны между собой повторами: пешеходы – пешеходы;

14 и 15 связаны между собой при помощи лексико-синонимической замены: пешеходы – них;

15 и 16 предложения связаны между собой: них – им;

16 и 17 предложения связаны между собой: им – людей;

17 и 18 предложения связаны между собой: братоубийственного снаряда – он;

18 и 19 предложения связаны между собой: он – машина;

19 и 20 предложения связаны между собой: пешеходу – пешеходов;

20 и 21 предложения связаны между собой: пешеходов – они;

21 и 22 предложения связаны между собой: они – пешехода;

22 и 23 предложения связаны между собой: пешехода – он;

23 и 24 предложения связаны между собой: пешеход – физкультурник – он;

24 и 25 предложения связаны между собой: пешеход-физкультурник – европейский могикан;

25 и 26 предложения связаны между собой: европейский могикан – он;

26 и 27 предложения связаны между собой: бочку – бочки, он – он;

27 и 28 предложения связаны между собой: бочки – тару;

28 и 29 предложения связаны между собой: рематическая связь между предложениями является разрушенной, но мы можем ее найти: Приходится всю жизнь толкать перед собой проклятую тару, на которой к тому же (позор, позор!) выведена большая желтая надпись, восхваляющая непревзойденные качества автомобильного масла «Грезы шофера». – Так деградировал пешеход (причинно-следственная связь).

29 и 30 предложения связаны между собой: пешеход – пешехода, деградировал – уважают;

30 и 31 предложения связаны между собой: пешехода – хозяином улиц.

Средства межфразовой связи:

а) собственно лексические средства:

лексические повторы – пешеход, автомобиль, автомобилист; антонимы – пешеход – автомобилист, страна – город, большой – маленький, люди – грузы, мостовые – тротуары, стали шире – сузились, изобрели – уничтожили, мирный – братоубийственный, европейский – советский;

б) лексико – грамматические средства:

однокоренные слова – (пешеход, пешеходный, пешком; автомобиль, автомобилист) лексико – синонимическая замена: машина – автомобиль, любят – уважают (контекстуальные синонимы);

в) грамматические средства:

порядок слов; грамматические повторы (предикаты в форме прошедшего времени совершенного вида).

Способ связи в ССЦ – повтор.

Со стороны синтаксической ССЦ характеризуется:

1. В тексте 10 сложноподчиненных и 21 простых предложений. Простые предложения преобладают в ССЦ описательного типа.

2. Данный отрывок характеризуется единством субъективно-модальной окраски.

3. Ритмико-интонационным единством (внутри ССЦ меньше пауз). Это определяется синтаксическим строением ССЦ, сочетанием синтаксических конструкций.

Композиционно-смысловая структура ССЦ:

1. Зачин выражает начало мысли, формулирует тему ССЦ: «Пешеходов надо любить». Тип зачина – автосемантический, т.к. предложение является самодостаточным, и не требует дальнейшего пояснения. В структурном отношении первое предложение строится свободно и вполне самостоятельно. Первое предложение начинает сообщение, содержит «новое». Оно является простым, неполным, односоставным, глагольным, безличным, распространенным предложением. Зато все последующие оказываются структурно связанными (порядок слов, видовременные формы глаголов, интонация и отчасти лексический состав подчинены предложению-зачину). В отрывке, начиная со второго по седьмое предложения, представлены формы прошедшего времени, с преобладанием совершенного вида глагола. В данном отрывке присутствует модальный зачин, который в той или иной степени выражает авторское присутствие, желание установить контакт с читателем, его точку зрения.

2. Средняя часть – развитие мысли, темы (повествование о самих пешеходах, их достижениях, сравнение пешеходов и автомобилистов и перенос образов на великих людей, сделавших немало для человечества,

таких как Гораций, Бойль, Мариотт, Лобачевский, Гутенберг и Анатолий Франс).

3. Концовка – подводит итог не только в смысловом, но и в синтаксическом отношении. Первое предложение в последнем абзаце связано с предыдущим очень тесно; более того, оно могло бы быть даже не самостоятельным предложением, а частью предыдущего сложного. Но у И. Ильфа и Е. Петрова оно не только отделено, оторвано от синтаксически и семантически связанного с ним предыдущего предложения, но и является единственным предложением нового абзаца. Оторванность и автономность в тексте во много раз увеличивают смысловой объем этого предложения по сравнению с тем, что был бы у него в составе абзаца, равного сложному синтаксическому целому. Специальные синтаксические средства используются для оформления концовки строфы. В этой функции широко употребляется союз «и» в своем заключающем значении: «И только в маленьких русских городах пешехода еще уважают и любят. Там он еще является хозяином улиц, беззаботно бродит по мостовой и пересекает ее самым замысловатым образом в любом направлении». Союз «и» перед последним из однородных членов, замыкая их ряд, означает исчерпанность, завершенность не только перечисления, но и всей строфы.

Анализ ССЦ № 2 Корпорация «Дети лейтенанта Шмидта»

(1) Все регулируется, течет по расчищенным руслам, совершает свой кругооборот в полном соответствии с законом и под его защитой.

(2) И один лишь рынок особой категории жуликов, именующих себя детьми лейтенанта Шмидта, находился в хаотическом состоянии. (3) Анархия раздирает корпорацию детей лейтенанта. (4) Они не могли извлечь из своей профессии тех выгод, которые, несомненно, могли им принести минутное знакомство с администраторами, хозяйственниками и общественниками, людьми по большей части удивительно доверчивыми.

(5) По всей стране, вымогая и кланча, передвигаются фальшивые внуки Карла Маркса, несуществующие племянники Фридриха Энгельса, братья Луначарского, кузины Клары Цеткин или на худой конец потомки знаменитого анархиста князя Кропоткина.

(6) От Минска до Берингова пролива и от Нахичевани на Араксе до земли Франца-Иосифа входят, а исполкомы, высаживаются на станционные платформы и озабоченно катят на извозчиках родственники великих людей. (7) Они торопятся. (8) Дел у них много.

(9) Одно время предложение родственников все же превысило спрос, и на этом своеобразном рынке наступила депрессия. (10) Чувствовалась необходимость в реформах. (11) Постепенно упорядочили свою деятельность внуки Карла Маркса, кропоткинцы, энгельсовцы и им подобные, за

исключением буйной корпорации детей лейтенанта Шмидта, которую на манер польского сейма, вечно раздирали анархия. (12) Дети подобрались какие-то грубые, жадные, строптивые и мешали друг другу собирать в житницы.

(13) Шура Балаганов, который считал себя первенцем лейтенанта, не на шутку обеспокоился создавшейся конъюнктурой. (14) Все чаще и чаще ему приходилось сталкиваться с товарищами по корпорации, совершенно изгадившими плодородные поля Украины и курортные высоты Кавказа, где он привык прибыльно работать.

– (15) И вы убоились возрастающих трудностей? – насмешливо спросил Остап.

(16) Но Балаганов не заметил иронии. (17) Попивая лиловый квас, он продолжал свое повествование.

(18) Выход из этого напряженного положения был один – конференция. (19) Над созывом ее Балаганов работал всю зиму. (20) Он переписывался с конкурентами, ему лично знакомыми. (21) Незнакомым передавал приглашение через попадавших на пути внуков Маркса. (22) И вот, наконец, ранней весной 1928 года почти все известные дети лейтенанта Шмидта собрались в московском трактире, у Сухаревой башни. (23) Кворум был велик – у лейтенанта Шмидта оказалось тридцать сыновей в возрасте от восемнадцати до пятидесяти двух лет и четыре дочери, глупые, немолодые и некрасивые.

(24) В краткой вступительной речи Балаганов выразил надежду, что братья найдут общий язык и выработают, наконец, конвенцию, необходимость которой диктует сама жизнь. [50, с. 187]

Данный фрагмент является сложным синтаксическим целым, т.к. представляет собой объединение двадцати четырех предложений, связанных общей темой. Тема – «Корпорация «Дети лейтенанта Шмидта»». Повторы, однокоренные слова, обеспечивающее тематическое целое ССЦ: дети лейтенанта Шмидта, Балаганов, внуки, потомки, братья, родственники, первенец, племянники,

Сложное синтаксическое целое разбивается на 11 абзацев, которые реализуют одну тему. Такое деление сверхфразового единства на абзацы, отрыв от него какого-либо предложения приводит к тому, что приобретает особую значимость отрываемая часть прозаической строфы. Авторская оценка в основном стилизована под речь рассказчика. Функциональный стиль фрагмента – стиль художественной литературы, в котором ярко ощущается индивидуально-авторский стиль.

По функционально-смысловому типу данный фрагмент представляет собой повествование, или повествовательный текст с элементами описания,

т.к. содержит рассказ о событиях, которые излагаются в хронологической последовательности. Повествование динамично, в нем преобладают глаголы, т.е. богата синтаксическая группа сказуемого и бедна синтаксическая группа подлежащего (регулируется, течет, совершает, находился, раздирали, приходилось).

– 1-е предложение вводит тему ССЦ; последнее предложение завершает развитие темы;

– преобладает цепная связь, т.к. отражает последовательное движение, развитие мысли в связной речи, поэтому мысль говорящего движется от известного, «данного» к ядру высказывания, к «новому». Синтаксический характер цепной связи выражается в структурной соотнесенности двух предложений, которые связаны словами-скрепами. Обычно какой-либо член предшествующего предложения, например, дополнение, в последующем предложении становится подлежащим (Постепенно упорядочили свою деятельность внуки Карла Маркса, кропоткинцы, энгельсовцы и им подобные, за исключением буйной корпорации детей лейтенанта Шмидта, которую на манер польского сейма, вечно раздирали анархия. Дети подобрались какие-то грубые, жадные, строптивые и мешали друг другу собирать в житницы).

1 и 2 предложения связаны между собой: регулируется, кругооборот – хаотическом состоянии;

2 и 3 предложения связаны между собой: жуликов – они;

3 и 4 предложения связаны между собой: детей лейтенанта – они;

4 и 5 предложения связаны между собой: они – внуки, племянники, братья, потомки;

5 и 6 предложения связаны между собой: внуки, племянники, братья, потомки – родственники;

6 и 7 предложения связаны между собой: родственники – они;

7 и 8 предложения связаны между собой: они – у них;

8 и 9 предложения связаны между собой: у них – родственников;

9 и 10 предложения связаны между собой: депрессия – реформах;

10 и 11 предложения связаны между собой: необходимость в реформах – упорядочили;

11 и 12 предложения связаны между собой: внуки, энгельсовцы, корпорации детей лейтенанта Шмидта – дети;

12 и 13 предложения связаны между собой: дети – первенцем;

13 и 14 предложения связаны между собой: Шура Балаганов – ему;

14 и 15 предложения связаны между собой: товарищами – Остап;

15 и 16 предложения связаны между собой: вы – Балаганов;

16 и 17 предложения связаны между собой: Балаганов – он;

17 и 18 предложения связаны между собой: повествование – положения;

18 и 19 предложения связаны между собой: конференция – созывом ее;
 19 и 20 предложения связаны между собой: Балаганов – он;
 20 и 21 предложения связаны между собой: знакомыми – незнакомым;
 21 и 22 предложения связаны между собой: внуков – дети лейтенанта

Шмидта;

22 и 23 предложения связаны между собой: дети лейтенанта Шмидта – лейтенанта Шмидта, сыновей, дочек;

23 и 24 предложения связаны между собой: сыновей, дочек – братья.

Средства межфразовой связи:

а) собственно лексические средства:

лексические повторы – дети лейтенанта Шмидта, дети, внуки, родственники, анархия, лейтенанта;

антонимы: сыновья – дочери, знакомым – незнакомым;

синонимы: жулики – дети лейтенанта Шмидта, товарищи по корпорации; грубые, жадные, строптивые (контекстуальные);

б) лексико-грамматические средства:

однокоренные слова – Энгельса, энгельсовцы;

лексико-синонимическая замена: дети – они; внуки – дети (контекстуальные синонимы); регулируется – находится в хаотическом состоянии (контекстуальные антонимы).

порядок слов; грамматические повторы.

Способ связи в ССЦ — повтор.

Со стороны синтаксической ССЦ характеризуется:

1 В тексте 8 сложных и 16 простых предложений. Из сложных 2 предложения сложносочиненные, 5 предложений сложноподчиненные и одно бессоюзное сложное предложение. Простые предложения преобладают в ССЦ описательного типа.

2 Данный отрывок характеризуется единством субъективно-модальной окраски.

3 Ритмико-интонационным единством (внутри ССЦ меньше пауз). Это определяется синтаксическим строением ССЦ, сочетанием синтаксических конструкций.

Композиционно-смысловая структура ССЦ:

1 Зачин выражает начало мысли, формулирует тему ССЦ (Все регулируется, течет по расчищенным руслу, совершает свой кругооборот в полном соответствии с законом и под его защитой). Тип зачина – автосемантический, т.к. предложение является самодостаточным и не требует дальнейшего пояснения. В структурном отношении первое предложение строится свободно и вполне самостоятельно. Первое предложение начинает сообщение, содержит «новое». Оно является простым, двусоставным,

полным, распространенным. Зато все последующие оказываются структурно связанными (порядок слов, видовременные формы глаголов, интонация и отчасти лексический состав подчинены предложению-зачину).

2 Средняя часть – развитие мысли, темы (повествование о фальшивых детях известных личностей).

3 Концовка – подводит итог не только в смысловом, но и в синтаксическом отношении. Последнее предложение является единственным в новом абзаце, что доказывает его самостоятельность.

ВЫВОДЫ

В настоящей статье дан лингвистический анализ использованных в романе авторами сложных синтаксических целых (ССЦ), единиц, более крупных, чем предложение, отличающихся цельностью и связностью составляющих их предложений, определены лексические, морфологические и синтаксические средства связи, а также особенности их структуры и композиции. Таким образом, в процессе исследования было проведено более полное ознакомление с этим важным звеном строения текста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Пешковский, А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. – 2-е изд. – М., 1920.

2 **Поспелов, Н. С.** Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Докл. и сообщ. Ин-та рус. яз. АН СССР. – 1948.

3 **Булаховский, Л. А.** Курс русского литературного языка. 5-е изд. – Киев, 1952.

4 **Солганик, Г. Я.** Синтаксическая стилистика. Сложное синтаксическое целое. – Изд. 4-е. – М.: УРСС.ЛКИ, 2007.

Материал поступил в редакцию 05.11.18.

С. К. Шаймарданова

И. Ильф және Е. Петровтің «Золотой теленок» атты романындағы күрделі синтаксистік тұтастықтардың талдауы

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 05.11.18 баспаға түсті.

S. R. Shaymardanova

Analysis of two complex syntactic entires in «Golden Calf» novel by I. Ilf and E. Petrov

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republik of Kazakhstan.
Material received on 05.11.18.

Мақала тіл білімі бағытындағы өзекті болып саналатын – мәтін лингвистикасының мәселесіне арналған. Зерттеу нысаны ретінде И. Ильф және Е. Петровтің «Золотой теленок» атты романы болып табылады.

Мәтін лингвистикасы дегеніміз – мәтін құрлысының дұрыс құрылымы болып табылатын лингвистикалық зерттеу бағытының нысанасы.

Жалпы заңдылыққа сай ойдың нақты бейнесін беру үшін сөйлемдердің өзара байланыс тобы болады, сондықтан сөз байланысында, яғни мәтінде күрделі синтаксистік тұтастық пен немесе жоғары фразалық бірлік көрсеткіш байланысы арқылы нақты ой танытуды талап етеді.

Күрделі синтаксистік тұтастық (КСТ) дегеніміз – бұл ой дамуының жеке сөйлемдерімен салыстырғанда, мағына бойынша және грамматикалық сөйлемдер тұрғысында бірнеше өзара тығыз байланысқан тұтас ой үндестігі. Романда 18 КСТ анықталды, мақалада КСТ құрамында екі құрамды күрделі синтаксистік сөйлем мен лексикалық, морфологиялық және синтаксистік құралдардың пайдалану сипатына лингвистикалық талдау жасалынады.

The article is devoted to problems of a fairly new direction in linguistics – problems of text linguistics. The material of the study is «The Golden Calf» in novel by I. Ilf and E. Petrov.

Linguistics of the text is the direction of linguistic research, the object of which are the rules for constructing a coherent text.

As a rule, the exact expression of a thought requires a group of interrelated sentences, therefore in coherent speech, in the text, one can distinguish a unit of a more complex composition – a complex syntactic entire, or superfrasive unity.

A complex syntactic entire (CSE) is a combination of several sentences, closely interrelated in meaning and grammatically representing a more complete development of the thought than a separate sentence

represents. A total of 18 CSEs were established in the novel, linguistic analysis of two complex syntactic entires was given in the article, lexical, morphological and syntactic means of communication between individual sentences were included in these CSEs, the composition structure of the units under consideration was traced.

N. Shakhmetova¹, A. Bekbosynova²

¹Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Philology, Kostanay State Pedagogical University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan
e-mail: ¹n.shakhmetova@mail.ru; ²assia-bek@mail.ru

ON THE QUESTION OF THE POLYPARADIGMATICALITY OF MODERN LINGUISTICS

This article describes the methodological foundations of modern linguistic paradigms that have emerged in the Russian and Kazakh scientific space. The author characterizes such scientific paradigms as the comparative-historical and system-structural, distinguishes the features of each of the directions.

The article reveals the essence of anthropocentrism as the main principle of linguistic research, which consists in the fact that objects of scientific research are studied by their role and purpose in human activity, by their functions for the development of the person's personality and its improvement. The author examines in detail the following issues: the development of new installations, goals and methods of studying the language, the formation of new interdisciplinary sciences, their scientific and conceptual apparatus, the distinctive features of each of the identified scientific paradigms, and new approaches to the analysis of linguistic phenomena.

Keywords: scientific revolution, paradigm, structure, system, anthropocentrism.

INTRODUCTION

In a period of universal globalization and extremely rapid development of science and technology there is also a change in the concept of a man in society, that is, changing his psychological, social and national-cultural characteristics. Each man is considered as a complex, multifaceted person, in the aggregate of all the above characteristics, requiring a differentiated approach.

The growth of individual originality of the personality, increase of «dissimilarity» of each individual on others lead to intensive interaction of disciplines. As a result of active integrating processes in modern science,

humanitarian and natural knowledge, various scientific directions are combined and new disciplines arise at the junction of sciences. A completely interdisciplinary branch of human sciences has been appearing.

The integration of sciences that ultimately study man and his world and their humanization is a requirement of the times. «Whatever the subject, nor spoken, you can always bring him in touch with a person, namely, with all its intellectual and moral organization together» [1, p. 50]. Therefore, there is a need to develop a common paradigm of research for all humanitarian knowledge.

The very concept of a paradigm is not a well-defined scientific term, roughly identical to the expression «methodology of scientific research». According to the data of the Great encyclopedic dictionary, the *paradigm* is the initial conceptual scheme, the model of problem setting and their decision, dominating during a certain historical period in the scientific community. The change of paradigm is a scientific revolution [2, p. 877].

The question of the paradigm as a model of the problem setting and the set of methods of their decision arose against the researchers after the publication of the Book of the American scientist Thomas Kuhn «Structure of scientific revolutions» in 1962 (the Russian translation was made in 1977). T. Kuhn proposes to consider the paradigm as a scientific community, which is guided in its research activities by a certain set of knowledge and approaches to the object of study (in our case – language) [3, p. 17].

Ye. S. Kubryakova, analyzing the concept of the knowledge paradigm, distinguishes three links:

- 1 installation and background (goal-setting);
- 2 subject-cognitive;
- 3 procedural.

The first link, according to the scientist, includes understanding of already available information about the language that is conscious following certain prerequisites of the analysis of language phenomena. Each scientist lives and works in a certain social and cultural environment, he depends on the laws of his time and, what is equally important, of the «space» parameter. In combination with installations, the background link of the paradigm gives a clear idea of the goals and objectives of theoretical linguistics for a given scientific community, and on this basis it is possible to judge the general orientation of the paradigm to the description of the language or explanation, to the static or dynamic properties of the studied objects, etc. It is clear from the above that the installation and background part of the scientific paradigm is organically connected with the following link of the paradigm as a subject-cognitive one.

The subject-cognitive link of the paradigm is defined more specifically, by what is considered to be a direct area of linguistic analysis – units or rules,

functions or relations of dependence, special categories of language systems, etc. This part of the paradigm includes information about the synchronic or diachronic approach to linguistic phenomena, as well as the direction of their analysis – from form to content or vice versa.

As to the last link, procedural, it can be called the area of selected methods (techniques and methods) and specific procedures of analysis.

Speaking of the three-part paradigm structuring, Ye. S. Kubryakova notes that the principles of classification of scientific paradigms depend on which of the allocated links should be considered the most essential for the characteristics of the whole paradigm [4, p. 51].

Thus, the scientific paradigm is a set of scientific representations, theoretical attitudes, scientific achievements, which give the researcher a model of problem setting. The adoption of a certain paradigm frees the scientist from the need «to rebuild the entire area anew, starting from first principles, and to justify the introduction of each new concept» [4, p. 10]. Thus, this is the special value of the paradigm.

MAIN PART

Every object in terms of scientific research is the unity of three sides: genesis and development of the investigated object before it reaches this state; structure of the object at the given level of its development; functioning of the object as a more complex system. The study of each of these sides of the object in relation to linguistics provides the basis for three major scientific paradigms. *The comparative historical, systemic-structural and anthropocentric paradigms* are traditionally distinguished. In more detail the question of changing scientific paradigms considered in the handbook of V. A. Maslova «Cultural linguistics» [5, p. 5–9].

Let us consider briefly the main achievements of each paradigm.

The comparative-historical paradigm was the first scientific paradigm in linguistics, because the comparative-historical method was the first special method of language research. Throughout the XIX century, this paradigm was the main leading one in linguistics.

The German linguists Franz Bopp and Jacob Grimm and the Danish linguist Rasmus Christian Rask was one of the originators of comparative linguistics.

The nineteenth century was represented by the new names: It is August Friedrich Pott, the founder of etymology; August Schleicher, author of the teachings on language forms, based on which he saw the formal signs of the word.

The scientific achievement of comparative-historical linguistics was the emergence of the Kazan Linguistic School, the founder of which was I. A. Baudouin de Courtenay, and the Moscow Linguistic School, represented by F. F. Fortunatov.

The first school consisted of Nikolay Vyacheslavovich Krushevskiy, Vassiliy Alexeyevich Bogoroditskiy, Vassiliy Vassilyevich Radlov and other scientists. Alexey Alexandrovich Shakhmatov, Dmitriy Nikolayevich Ushakov, Alexander Matveyevich Peshkovskiy and other linguists, represented Fortunatov School.

The main merit of the representatives of this paradigm is that the comparison of languages became a mean of systematizing the language material, and the historical approach to the language – the main principle of the study.

Thus, within the framework of the comparative historical paradigm, there were achievements: the concept of related languages was introduced, the kinship of Indo-European languages was proved, the first morphological and genealogical (by kinship) classifications of languages, historical grammars and phonetics of various languages, etc. were created.

One of the founders of the **system-structural paradigm** is Ferdinand de Saussure. According to the scientist, the inner essence of language is learned in synchrony, and synchronic aspect is much more important than the diachronic [6, p. 125].

The importance of the structural approach was emphasized by L. S. Vygotskiy in his work «The problem of development in structural psychology»: «The structural principle in cognition is the great conquest of theoretical thought. The explanation of the initial moments of any development is connected with this principle» [7, p. 34].

The evolution of this approach is considered to be a number of concepts that helped to clarify the concept of the system. The main ones are *structure, language level, paradigmatics, syntagmatics, language sign, relationship, communication, synchrony, diachrony, statics and dynamics*.

Based on the ideas of F. de Saussure and I. A. Baudouin de Courtenay several schools of structuralism appeared: Prague School, Copenhagen Linguistic Circle (glossematics), American structuralism (descriptive linguistics).

The following provisions were common to these schools:

- 1) language is a system-structural formation in which all units are connected by universal relations – syntagmatic and paradigmatic;
- 2) language is a system of signs that is related to other symbolic systems within semiotics;
- 3) the terms «language» and «speech» were strictly varied;
- 4) the language could be studied from two points of view – synchronic and diachronic, but the preference was given to synchronic;
- 5) in the study of the language, you need to use accurate methods that bring linguistics closer to the natural sciences.

In Kazakh linguistics there are many works describing the modern state of linguistics (see works of scientists Z. K. Akhmetzhanova, L. K. Zhanalina,

Z. K. Sabitova, S. Issabekov, A. Islam, G. M. Alimjanova, etc.). Thus, in her work «Actual problems of linguistics» scientist L. K. Zhanalina characterizes the basic scientific principles of modern linguistics. According to the linguist, the peculiarity of the system-structural paradigm is «to study the language as a productive education, which is thought of as a given, objective phenomenon, as a linguistic code» [8, p. 5].

The organization of the language system is multifaceted, multidimensional, because the properties of language signs, units that are entering into different language relationships, are manifold.

Language relationships tend to form a structure that is composed of the triad of «language – thinking – objective reality». They are regulated as noted by L. K. Zhanalina, by the following factors:

- 1) linguistic factor, i. e. «the properties of the language units themselves – their plan of expression and the plan of content (purely language relations);
- 2) a non-linguistic factor, when linguistic connections repeat connections in the surrounding world or express mental operations» [8, p. 14].

Linguistics include paradigmatic (synonymic, hyponymic and antonymy) and syntagmatic (combinatory power of language unit with other units) relationships. Field relations (thematic groups in vocabulary, semantic groups of words of different parts of speech, etc) regulate a non-linguistic factor.

Thus, the system-structural paradigm is realized in two types:

- 1 a system-graded approach that represents a language as a system of systems, or a system of levels in which there are units associated with hierarchical, paradigmatic and syntagmatic relationships;
- 2 system-categorical approach, revealing field relations, «grouping of units, reflecting the preparation of the language for implementation, using to perform a certain semantic function for the transmission of certain content» [8, p. 17].

This paradigm exists and now, within its framework fundamental researches making a significant contribution to the development of linguistic science are continued. This is natural, because in linguistics (and in the humanities in general) paradigms do not replace each other, they overlap and coexist at the same time.

Besides the comparative-historical and system-structural paradigms, the **anthropocentric paradigm** also emerges. The development of this paradigm was conditioned by the realization that language, being a product of human development, cannot be understood and explained without connection with its creator and user.

The origins of the anthropocentric paradigm go back to the ideas of W. von Humboldt and E. Benveniste. Of particular importance was the Humboldt understanding of the language as «the world lying between the world of external phenomena and the inner world of person» [1, p. 304], as a mean, «inherent in

the very nature of man and necessary for the development of his spiritual forces and the formation of worldview» [1, p. 51]. It was W. von Humboldt who first noted that «a person becomes a person only through the language, in which the creative pioneers of a person, his deep opportunities operate. The language is the common spiritual energy of the people» [1, p. 314].

E. Benveniste one of the parts of the «General linguistics» called «The person in the language». In his work, he developed the idea that in the world there is only a person with a language, a person talking to another person, and the language thus belongs to the very definition of man [9, p. 298].

Yu. S. Stepanov said about anthropocentrism as the main principle of modern linguistics: «The language is created according to the measure of man, and this scale is imprinted in the organization of language; according to it the language is to be studied. Therefore, in its main trunk linguistics will always be the science of the language in a person and about the person in the language» [10, p. 15].

This approach refers to a person as a carrier of a certain conceptual system, on the basis of which he understands the language, learns the world and communicates with other native speakers.

The emergence of anthropocentric paradigm in linguistics was predetermined, because the language itself is anthropocentric in its essence: «Man has imprinted his physical appearance, his inner states, his emotions, his intellect, his attitude to the subject and nonsubjective world, nature... his relationship to the collective of people and to another person» [11, p. 3]. The researcher's view moves from the object of cognition to the subject, analyzes the person in the language and language into the person. The focus is on the identity of the native speaker. The new approach takes into account the role of the human factor in the language, instead of reliance on the form there is a reliance on the content, not on the mechanism underlying the language, but on its application.

The essence of anthropocentrism as the basic principle of linguistic researches is that «scientific objects are studied first of all on their role for the person, on their appointment in its vital functions, on their functions for development of the human person and its improvements. ... man becomes a point of reference in the analysis of certain phenomena, he is involved in this analysis, determining its prospects and ultimate goals. It marks... the tendency to put a man at the forefront in all the theoretical prerequisites of scientific research and determines its specific perspective» [4, p. 54–55].

CONCLUSION

Thus, in the last two decades linguistics has been experiencing a number of qualitative changes that can be described as a scientific revolution. The structural change of paradigm in the science of language gave place to an anthropocentric paradigm.

The idea of anthropocentricity of language at the present stage of science development is considered to be generally recognized and key: for many language builds, the concept of a person acts as a natural reference point. The formation of the anthropocentric paradigm leads to the mixing of linguistic issues in the direction of human beings as a carrier of universal and specific national and cultural values. In this connection, new installations and purposes of language research are developed, new key concepts and methods are created, new approaches to the analysis of language phenomena are offered. The researchers are attempting an interdisciplinary approach to interpreting the essence of the language as a specific human phenomenon, through which one can understand the nature of the personality, its place in society and ethnicity, its intellectual and creative potential, etc. In the course of this paradigm new linguistic disciplines are formed, such as linguistic, cognitive linguistics, cognitive terminology, pragmalinguistics, political linguistics, etc.

REFERENCES

- 1 **Humboldt, V. fon.** Izbrannyye Trudy po yazykoznaniiu : per. s nem. – M. : OAO IG «Progress», 2000. – 400 s.
- 2 Great Encyclopedic Dictionary / Ch. Ed. A. Prokhorov. – M. : The Great Russian Encyclopedia, 1998. – 1234 s.
- 3 **Kun, T.** Struktura nauchnykh revolyucii / Aktualnye problem sovremennoi lingvistiki. – M. : Flinta : Nauka, 2011. – S. 17–41.
- 4 Evolyuciya lingvisticheskikh idei vo vtoroy polovine XX veka (opyt paradigmal'nogo analiza) // Aktualnye problem sovremennoi lingvistiki. – M. : Flinta : Nauka, 2011. – S. 46–59.
- 5 **Maslova, V. A.** Lingvologiya : uchebnoye posobie. – M. : Academia, 2004. – 208 s.
- 6 **Sossyur, F.** Kurs obshego lingvistiki. – M. : Progress, 1998. – 225 s.
- 7 **Vygotskiy, L. S.** Problema razvitiya v struktural'noy psichologii. – M. : Progress, 1993. – 207 s.
- 8 **Zhanalina, L. K.** Aktualnye problem yazykoznaniiya : uchebnoye posobie. – Almaty : Print-S, 2006. – 303 s.
- 9 **Benvenist, E.** Obzory lingvistiki. – M. : URSS, 2002. – 658 s.
- 10 **Stepanov, Y. S.** Emil' Benvenist i lingvistika na puti preobrazovaniya / vstup. st. // E. Benvenist. Obzory lingvistiki. – M. : URSS, 2002. – S. 5–16.
- 11 **Arutyunova, N. D.** Metafora v yazyke chystv // Yazyk i mir cheloveka. – M. : Yazyki russkoy kul'tury, 1999. – S. 385–399.

Material received on 05.11.18.

Н. А. Шахметова¹, А. Х. Бекбосынова²

Қазіргі лингвистиканың көпбағыттылығы жайлы

¹Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²Филология факультеті,
Костанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
Костанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы.
Материал 05.11.18 баспаға түсті.

Н. А. Шахметова¹, А. Х. Бекбосынова²

К вопросу о полипарадигмальности современной лингвистики

¹Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²Филологический факультет,
Костанайский государственный педагогический университет,
г. Костанай, 110000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 05.11.18.

Мақалада ресейлік және қазақстандық ғылыми кеңістікте қалыптасқан қазіргі лингвистикалық бағыттардың әдіснамалық негіздері сипатталады. Автор қазіргі лингвистиканың негізін құраған салыстырмалы-тарихи және жүйелі-құрылымдық бағыттарын сипаттап, олардың ерешеліктерін айқындайды.

Мақалада ғылыми зерттеулердің нысандары адам өмірінде атқаратын ролі мен қызметі, адамның тұлға ретінде дамуына қосатын үлесі жағынан қарастырылатын және де лингвистикалық зерттеулердің басты қағидасы болып табылатын антропоцентризмнің мазмұны ашылады. Бұл еңбекте автор тілді зерттеудің жаңа мақсаты мен міндеттері, әдістері, жаңа пәнаралық ғылымдардың қалыптасуы, олардың ғылыми-түсініктеме аппаратының құрылуы, әр ғылыми бағыттың ерекшеліктері және тілдік құбылысты талдаудағы жаңа ғылыми көзқарастары жайлы мәселелер қозғалады.

В настоящей статье описываются методологические основы современных лингвистических парадигм, сформировавшихся

в российском и казахстанском научном пространстве. Автор характеризует такие научные парадигмы, как сравнительно-историческую и системно-структурную, выделяет особенности каждого из направлений.

В статье раскрывается сущность антропоцентризма как основного принципа лингвистических исследований, который заключается в том, что объекты научного исследования изучаются по их роли и назначению в человеческой деятельности, по их функциям для развития личности человека и ее усовершенствования. Автор подробно рассматривает следующие вопросы: о разработке новых установок, целей и методик исследования языка, формировании новых междисциплинарных наук, их научно-понятийного аппарата, отличительных признаков каждой из выделяемых научных парадигм, о новых подходах к анализу языковых явлений.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

**Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии
со следующими правилами:**

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 **Ученую степень, ученое звание;**

4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

9 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (не более 1 страницы).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (не более 10 страниц).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (не более 1 страницы).

10 Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНАҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

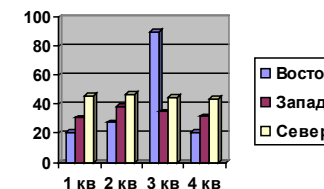

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).
- 2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.
- 3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.
- 4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есимова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

A. B. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетіледі. Сөздікте ауызша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

Теруге 05.11.2018 ж. жіберілді. Басуға 23.11.2018 ж. қол қойылды.

Пішімі 70x100 ¹/₁₆. Кітап-журнал қағазы.

Шартты баспа табағы 21,1. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова

Тапсырыс № 3291

Сдано в набор 05.11.2018 г. Подписано в печать 23.11.2018 г.

Формат 70x100 ¹/₁₆. Бумага книжно-журнальная.

Усл. печ. л. 21,1. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова

Заказ № 3291

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz